ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Роман
Іваничук

ЖУРАВЛИНИЙ КРИК

Роман

Харків
«Фоліо»
2006

ПРОЛОГ

Зморений кінь виніс вершника з подільських путівців на битий Волинський тракт, що розгорнувся, немов сувій сірого полотна, аж до підніжжя Замкової гори, увінчаної надщербленою дугою червоного муру, — в очі входило східне передмістя Львова.

Кінь спотикався на вичовганих колесами виямках, збивав об осклизле каміння мощеної дороги копита, з яких на довгих переходах із далекої лівобережної Самари повідпадали підкови; вершник Львова не впізнавав, хоч і в'їжджав до нього чотири роки тому з протилежного боку — Городоцьким трактом, а втім, міста й не видно було за пасмом пагорбів; дрібні хатки під солом'яними дахами залишилися позаду, їх змінили кам'яні будинки, криті ґонтом і бляхою, муроване передмістя тіснішало, стискалося, пасовиська маліли і щораз густіше кокоїжилися жухлим будяччям і собачою кропивою; вершник зупинив коня, спішився.

Вірний вороний вже не був йому потрібен, господар зняв з нього ношу з двох клунків, перекинув її через рамено, звів коня з дороги, поплескав по шиї й погнав на заскоринені першим інеєм загони, а сам пішки подався до Підзамча, сподіваючись допасти до будь-якої нічліжки й відіспатися після довгої і втомливої подорожі.

Шукати довго не довелося: навпроти Онуфріївського монастиря на непримітному будинкові висіла табличка з претензійним готичним написом «Hotel Grand», біля входу стояв готельний слуга в лівреї, він придивлявся до перехожих, досвідченим оком відрізняючи прибулих від мешканців міста; високий чоловік у чорному сукмані й смушевій шапці, з-під якої вибивалося сиве волосся, й клунками через рамено відразу привернув його увагу. Готельний слуга вклонився, завченим жестом зазиваючи подорожнього, і той підійшов, відрекомендувавшись.

— Маркіз Жюль де Ваттель.

— О-о, гості з Франції! — значно нижче, ніж перший раз, уклонився готельний слуга: після перемог Бонапарта в Італії австрійці ставилися до французів з респектом і підозріливістю; він спідлоба придивлявся до змученого чоловіка в запорошеній свиті. — Просимо, уклінно просимо... Що ви, що ви, документів ми не вимагаємо, тільки... якими грішми будете платити?

— Московськими золотими карбованцями.

— О мосьє, на вас чекає найкращий покій!

У готельній кімнаті вздовж тріщин на стінах розповзлася пліснява, але були тут ліжко з чистою постіллю, стіл, крісло і шафка; подорожній замовив до покою вечерю й почав розкладати свої пожитки. Дістав з одного клунку запасний одяг і взуття — маєток, як на маркіза, надто скромний — і заніс до шафки, з другого вийняв перев'язану шнурком пачку паперу, потримав у руках, ніби зважив, і поклав на стіл.

— Ось і все... — прошепотів.

Готельний слуга з вечерею не забарився, подорожній з'їв пожадливо і, наситившись, ліг у ліжко, щоб заснути хоча б на добу.

Та сон не приходив. Почуття безвиході заповзало в душу: аж тепер, відчувши себе в цілковитій безпеці, мандрівник збагнув, що вороття до минулого не буде вже ніколи й ніколи не побачить він ні своєї дружини, ні дочки, що п'ятдесят п'ять прожитих літ немов у Лету впали, не залишивши на землі жодного сліду.

Довго лежав, бездумно вдивляючись у закіптюжену стелю, й викликав у пам'яті юне обличчя Уляни, бо нинішнього уявити собі не міг; образ дочки, якої ніколи не бачив, уперто зливався з обличчям матері — було воно цієї миті примарне й далеке; а коли смеркло, враз навально наблизилося до нього, і він чекав присуду за кривду, що їй заподіяв. Проте жінка була добра й ласкава, русяве волосся впало на білі щоки, вона прошепотіла:

«Я прийду до тебе, прийду, ти не розпачай. Хіба ти один такий? Вас багато пішло на ешафоти, в тюрми й на вигнання — по живлющу воду для спраглих людей, і зусилля й пожертви ваші не пропадуть дарма, хтось довершить вами розпочате, нащадки ваші добудуть з каменя воду... Тільки встигни завершити своє....»

Маркіз глянув на стос паперу, сягнув рукою, розв'язав, погортав дрібно списані аркуші. Оце і є те, що має звершити, — мета його мандрівок. Мало чи багато? Не знає. Але з усіх доріг виніс тільки цей стос паперу й мусить його віддати людям... Зникло обличчя дружини — нова турбота діймала подорожнього: чи живе ще у Львові професор Петро Лодій,

що чотири роки тому радив Ваттелеві залишитися в Галичині, донедавна тут виходила газета французькою мовою, можна б її поновити, університетові потрібна професура, у Львові добре функціонує друкарня Йозефа Міллера. Не міг тоді: мусив їхати до Московії як емісар від революційного французького Конвенту.

Місія закінчена. Залишилося зробити останнє, а може, і єдине за все життя конкретне діло — видати книгу життя цілого покоління під іменем Павла Любимського, справжнім прізвищем маркіза де Ваттеля.

Чи живе у Львові ще професор Лодій? Чи працює друкарня Міллера?

Сон склеплював повіки, тіло важко виповнювалося ним, немов свинцем; стосик списаного паперу пучився, виростав на столі, ось уже досяг він стелі, заповнив усю кімнату, весь простір, в якому жив Любимський півстоліття; і прошепотів він, засинаючи, слова з Другого послання апостола Павла до коринфян, які стали його, Любимського, молитвою:

«Коли я завдаю смутку вам, то хто мене розважить, як не ті, що засмучені через мене? Бо з великого горя і туги серця та з многими слізьми написав я це не для того, щоб ви сумували, а щоб пізнали любов, котрої у мене до вас пребагато».

До Львова прийшла глуха осінь 1796 року.

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

Зима в Москві була тоді жорстока і в суворості своїй благодатна, морози виморили ворон, чуму і безпритульних волоцюг, друга столиця Московії очистилася од усілякої скверни, перед якою безсилі військо, Таємна експедиція і правосуддя, тож настав час без гарячки, спокійно наводити лад у розхитаній війною країні, закручувати розгвинчені шруби в державній машині, нагороджувати достойних і карати злочинців.

Івана Максимовича Синельникова ще наприкінці листопаду викликав зі Симбірська новий і несподівано першпективний фаворит імператриці генерал-аншеф Григорій Потьомкін до Петербурга. В листі сіятельний граф повідомляв прем'єр-майора, що всемилостива цариця, пам'ятаючи його заслуги в битвах з турками й татарами під Перекопом, Бендерами, Каланчаком, а до того ж доблесть довіреного йому карабінерного полку, який потім у складі армії князя Петра Паніна громив пугачовських зброднів, надає Іванові Максимовичу звання полковника, при цьому пропонує йому бути готовим податися до Криму, щоб очолити бахчисарайський гарнізон та подбати про переселення тамтешніх греків до Новоросійського краю.

Тридцятип'ятирічний прем'єр-майор був ще повний жадань слави і рангів, йому імпонувала царицина пропозиція. Він велів гнати чимдуж коней, міняючи змилених рисаків на поштових станціях, проте до Москви встиг прибути лише по Різдві, якраз у найлютіші морози.

Зупинився у непоказному трактирі на одному з арбатських завулків — Конюшенному, навпроти візерунчастої церковці Симеона Стовпника. Хазяїн відвів офіцерові нагорі щонайзатишнішу кімнату, запевнив, що блощиць немає — вимерзли, а від холоду — що вдієш! — хай його благородіє рятується внизу міцним і гарячим.

Зігрітися з дороги й справді треба було, а ще хотілося дізнатися про найсвіжіші новини в білокамінній столиці —

Іван Максимович зійшов до шинку. Тут було людно й накурено, облич не розгледіти за тютюновим димом, а врешті — так у всіх постоялих дворах, до цього не звикати; шинкар запобігливо вискочив із-за ляди — видно, офіцери сюди навідувалися рідко, — промів подолом фартуха вільний стіл у кутку, запросив майора сісти.

Очі Івана Максимовича поволі призвичаювалися до синюватого сутінку. Чекаючи на обід, він встиг розглянути сусідів: за довгим дубовим столом перед вікном сиділо п'ятеро чоловіків у циліндрах і різношерстих сурдутах — начебто й не московські, потім почув кілька фраз по-французькому. Не звертав уваги, чей же в Москві та Петербурзі всяке намагалося розмовляти будь-як, аби лише не по-своєму; то, може, й ці... Проте вухо вловило чисту французьку вимову.

— Ми невиправні домашні патріоти, — посміхнувся один з компанії, він сидів посередині й на вигляд був найстарший у цьому молодому товаристві. — Приїхати до Москви серед такої лютої зими й замовляти бургундське! — Потримав пугар навпроти очей і зневажливо відставив його набік. — Ей, гарсон! — гукнув шинкареві. — Водка!

Шинкар, метушливо звиваючись у проходах між столами, ніс закордонним клієнтам гранчастого бутеля. Його затримав за полу каптана гомілатий здоровань.

— А-а... А панянок тут не можна замовити?

Французька шинкареві була незрозуміла, він розвів руками, всі хором засміялися, а старший знову скептично кинув:

— Бог свідком, ви безнадійно обмежені парижани: в Москві такої страви у трактирах не подають. Треба було їхати не сюди, а хоча б до Берліна.

Горілку розлили в пугарі, дехто принюхувався, кривився.

— Досить уже Вольтерового гостювання в Берліні, — відізвався хтось із гурту. — Він утікав на диліжансі від гостинності свого кумира Фрідріха II, наче за ним гналося сто макбетівських відьом!

— А тепер заграє з північною Семірамідою, дивись, ще й сюди приїде — слідом за нами.

— Можна сподіватися, що цього не станеться. Мосьє Дідро після повернення з Московії напевно поділиться з колегою своїми враженнями.

— Проте обидва й далі писатимуть вінценосцям моралізаторські повчання, видумуючи кожен для себе ідеального монарха чи монархиню... Випиймо, панове, за нашого дивака Руссо — найтверезішого з філософів!

— І за гарячих парижанок!

— І за манірних фрейлін Катерини...

Горілка швидко каламутила голови французам, вони гомоніли щораз голосніше і, перебиваючи один одного, проголошували тости.

— Чудова московська водка, — крекнув старший. — Ідіть собі з вашим патріотичним бургундським до всіх чортів або подаруйте гарсонові, а мені ще раз налийте тієї, що міцна, як московські морози!

— Гарсон! — покликав шинкаря гомілатий. — Візьміть для своєї мадам наше вино! — Він відсунув непочаті пляшки, а одну взяв у руку й, приклавши пальця до губ, прошепотів таємничо: — Увага, панове! Бочку водки тому, хто розгадає оцю мою історичну загадку...

Далі зняв з голови циліндра й кинув його на стіл, потім простягнув руки до своїх сусідів, познімав із їхніх голів циліндри, поскладав один поверх одного. Потім узяв пляшку з початим бургундським, бризнув з неї вина по обидва боки капелюшної вежі.

— А що? — допитувався, заглядаючи в очі своїм колегам. — Перевелися в солодкій Франції дотепні й розумні?

Але тут схопився старший, підніс пугара і проголосив:

— Вавилонська вежа!.. Тож випиймо, панове, за новітній Вавилон, за Семіраміду — незрівнянну Като, як назвав її Вольтер, і за поверженого Навуходоносора — маркіза Пугачова!

— Виграв, колего, — вдарився об поли сурдута гомілатий. — Гарсон, бочку водки!

Іван Максимович остовпів. Що могли б уліпити за такі вівати французам, не знав, але йому за саму присутність на подібній забаві може всміхнутися не царський палац над Невою, а інший над цією ж рікою, біля Ладозького озера, — шліссельбурзький... Боязко глянув на шинкаря, що саме підносив йому страву й горілку, але той не звертав ніякої уваги на п'яні вигуки, як не зважає артилерійський капітан на гарматну стрілянину. В залі теж на тост ніхто не зреагував.

Синельников обвів очима тих, що пили й куняли за столами, і лише тепер помітив у протилежному кінці зали сивовусого дідугана з козацьким довгим чубом, опущеним навскіс через покраяне зморшками ґудзувате чоло. Дерев'яний пугар, що його старий підносив до губ, затремтів у руці, дідуган блиснув очима у бік французів і випив одним духом.

— О-о! — помітив старого довгов'язий француз. — О-о, погляньте, колеги, з нами п'є запорізький лицар, він поділяє наш тост! Це ж так романтично: з французькими вільнодумцями п'є козак, жива легенда в широких штанях і червоних ботфортах! — Хитнувшись, він вийшов з-за столу й попрямував до козака з пугарем у руці.

Дідуган важко підвівся. Він був не надто високий, але кремезний, одягнений у дорогого запорізького жупана, бряз-

нула об край столу шабля в обсипаних коштовними каменями піхвах, — козак, видно, належав до вищої старшини. Обвітрене обличчя зібралося у зморшки, губи стиснулися у зневажливій гримасі, старий поглядом зупинив розохоченого чужинця й проказав поволі, дошукуючи французьких слів:

— Якщо козаки стануть колись легендою, то у французів вона завжди буде пов'язуватися з Дюнкерком, під яким Богдан Хмельницький допоміг урятувати Францію від іспанців більше ста років тому. А випив я... сам знаю за що.

Знічений француз позадкував до своїх, прохаючи жестами вибачення; гостей вразив не стільки різкий тон відповіді, скільки зміст її та ще й вимовлений французькою мовою!

Іван Максимович подався вперед. Він наче десь бачив цього лицаря, колись з ним у житті зустрічався, але губиться обличчя старого в сутінках... Чекай, чекай... Підвівся, щоб підійти до дідугана, та цієї миті з-за сусіднього столу виступив високий чоловік, молодий на вигляд, в чорному сурдуті, глянув на козака, що сидів за хмарою диму, смалив люльку й не цікавився більше чужинцями та їхніми тостами, потім промовив до притихлих гостей по-французьки:

— До вашого тосту, панове, я додам тільки одне і з радістю перехилю за це чару: прийде час — і незрима рука напише і в Парижі, і в Петербурзі останнім Валтасарам вогненними літерами на стінах: мане, текел, фарес[1]. Я вип'ю за предтеч того судді — за дивака Руссо, педантичного Канта, наївного просвітителя імператорів Вольтера і за українського філософа Сковороду.

Надпив з келиха, скоса глянув на офіцера, що сидів поруч.

Синельников був украй збентежений. Він теребив пальцями аксельбанти, не знаючи, як повестися. Не личить воїнові кликати поліцмейстера, але розмова в шинку ставала вкрай небезпечною, вона була страшніша від промов Пугачова на козацьких зборищах. А прем'єр-майор Синельников присягав імператриці, і його обов'язок — боротися з її ворогами. Як тут бути? Ні, краще вийти. Перед ним блискуча кар'єра, і її втрачати не можна. Але він здатний лише до чесної битви, доносити не вміє і не може. Тому геть, геть звідси, щоб не слухати крамоли... Проте було цікаво, хто ці люди, що вони ще скажуть. Знайшов для себе рятівне: «Але ж я не конче повинен знати французьку мову...»

Чужинці загомоніли, захоплені сміливими словами незнайомого, бурхливими жестами запрошували його до свого столу: чом же мосьє відразу не признався, що він теж француз?

---

[1] За легендою, на бенкеті в останнього царя Вавилонії незрима рука написала на стіні вогненними буквами слова: «пораховано, зважено, віддано». На другий день Валтасара знайшли мертвого, а Вавилонію завоювали перси.

Чоловік у чорному сурдуті відвів очі від офіцера — Синельников сидів пригнічений і аж ніяк не навіював підозри, — усміхнувся.

— Я не француз. Я теж козак, хоч не ношу шаблі й шароварів. Батько мій був козаком. Але чому вас дивує наша освіченість? Хіба не відомо вам, хто і з яких країн учиться в Європі, невже не відаєте про те, що й ваші земляки здобувають освіту в Києво-Могилянській академії? Я ж учився в королівському педагогіумі в Страсбурзі і єсьм бакалавром філософії, а мої ровесники слухали лекції в Оксфорді й Галле, а деякі мали щастя навчатися фізичної географії в самого Іммануїла Канта в Кенігсберзі...

Заінтриговані чужинці підвелися з-за столу, підійшли до незнайомого, придивлялися до його молодого обличчя, значуще перезиралися між собою; вавилонська вежа з циліндрів залишалася стояти кумедним символом імперії і з обох боків підтікала, замість Тигру і Євфрату, бургундським вином, — обступили й разом заговорили, знайомлячись: вони, художники, лікарі, юристи, супроводжують у Московії паризьких гостей — філософа Дені Дідро і публіциста барона Фрідріха Ґрімма, які приїхали скласти візит північній просвіченій монархині Катерині II.

— Мосьє бакалавр напевно знає, — заговорив довгов'язий француз, — що російська імператриця милостиво закупила у збіднілого Дідро книги і, не забравши в нього жодної, призначила філософа директором його власної бібліотеки, сумлінно виплачуючи йому щорічну ренту. Вольтер був захоплений вчинком Катерини, він назвав її «моя Като», а Дідро, о бідний Дені! — заламав руки француз, — з великої вдячності приїхав поклонитися своїй покровительці, привізши зі собою подарунка — двадцять шість картин Рембрандта! — але, на жаль, у невдалу пору північна Семіраміда, незрівнянна Вольтерова Като мала в цей час зіпсований настрій: маркіз Пугачов домагався, бачите, її руки, чи то пак престолу, ха-ха! Потім благодійниця помітно повеселішала — Пугачова спіймали і з почестями привезли до Москви. Ха-ха! — вдавана усмішка на обличчі француза раптом змінилася виразом презирства й ненависті. — Його у клітці везли, як індійського тигра, і нині він стоїть у клітці в борговій тюрмі поряд із монетним двором. Так, так! Клітка така вузька, що в'язень не може навіть клякнути. Він стоїть і мовчки дивиться на людей, тамуючи нестерпну муку. О, бідний мосьє Дідро! Йому дозволили подивитися на Пугачова, і філософові стало погано. Він позавчора вернувся до Петербурга, щоб їхати геть звідси, де в'язнів тримають не в тюрмі, а в клітці! Я... я, знаєте, лікар, і таке, таке...

Розпалений француз сягнув по свого пугара і вихилив його до дна.

— А вона сказала великому мудрецеві світу, коли той завів розмову про закріпачення московських селян, ваші, мовляв, сміливі принципи придатні для трактату, а не для діла, ви маєте справу з папером, що все стерпить, а я з людьми. І в той же час, лицемірно афішуючи себе ученицею Монтеск'є, складає прожекти найгуманніших законів на підставі його праць. О, бідний директор бібліотеки північної Семіраміди!

Гарячого лікаря зупинив його колега, старший з виду, спокійний. Поклав йому руку на рамено й легким порухом голови вклонився бакалаврові філософії.

— Я юрист, мосьє. Моє ім'я Шарль. Я об'їздив багато країн Європи, щоб познайомитися з правовими нормами сучасного світу. Мене цікавить не тільки юриспруденція, а й історія. Я трохи знайомий з минулим України, читав праці Вольтера з цього питання. І тому прошу вибачення за нетактовність нашого колеги, який, хоч і не зі злого умислу, образив вашого лицаря. — Він кивнув у бік сивовусого козака, що сидів у задумі і, мабуть, не прислухався більше до розмов. Бакалавр філософії слухав і одночасно стежив за козаком, наче боявся, щоб той не вийшов з шинку. — Але я не можу збагнути, як це сталося, що Запорізька Січ з вільної демократичної республіки стала опорою темної сили деспотизму. Розумію, є примус, але ж покора тиранам, видно, ввійшла у вашу психіку. Який був момент — Пугачов! Революція! Хай темна, неосвічена, проте вона захитала основами імперії. Чому запорізьке козацтво не підтримало повстанців, а навпаки — пішло на службу до самодержця?

У залі почувся приглушений стогін: якийсь ґевал, звалившись на стіл, мимрив мирно у дрімоті. Козак сидів незворушно, зіжмакавши в кулаці довгого оселедця.

— А як пояснити, — відказав бакалавр філософії, — що колись у Римі місце Цицеронів,Катонів, Лівіїв зайняли громадяни, що не сміли висловлювати своїх думок, та чернь, для якої вище блаженство полягло в тому, щоб діставати по дешевинці їжу й витріщатися на процесії?

— Очевидно, в Римі не стало більше трибунів, яких народ міг слухати. Але тут... Я чув дещо про Сковороду, читав праці Ломоносова, сьогодні, зрештою, розмовляю з вами...

— У Римі, крім трибунів, не стало ще й магістратів, які народ міг обирати. І на Україні це вже сталося. Вибори на Січі скасовані, гетьманської автономії давно вже немає. А коли люди не беруть участі в управлінні державою, то вони починають відчувати лише своє безсилля і тому або вигаду-

ють собі ідолів, на яких їм, безсилим, хочеться опертись, або ж покірно приймають привезених.

— Це правда, — сказав француз. — Ідолопоклонство — страшна й довготривала хвороба, що однаково вражає і тих, хто кланяється, і тих, хто приймає поклони. Ідоли, сп'янілі від оплесків черні, уявляють, що при них суспільство процвітає і тільки зловмисники можуть знаходити якісь вади; упокорені ж звикають до думки, що без божків вони безсилі, їм страшно...

— О, о! — підхопив думку француза бакалавр філософії. — Їм страшно. І цей страх деспоти сіють усіма способами. Клітка, диби, четвертування... мало того — страх посади, страх нагороди, страх медалей і георгіївських стрічок, страх не отримати їх. Так! Народ у деспотичній державі може затівати й революції. Чому б ні? Ось — Пугачов. А щоб не траплялися, треба, аби держава просякла духом страху й рабства, та так, щоб і тиран одночасно був рабом. Щоб абсолютна покора родила невігластво. Щоб той, хто повеліває, і той, хто скоряється, не міг ні роздумувати, ні сумніватися, а тільки наказувати або виконувати. Щоб була темрява. Людину ж поступово позбавляти всього, а потім дати їй щось — гріш, орден, чин, — за що вона буде по-рабськи вдячна.

Шарль мовив замислено:

— Хай те, що скажу, не здається вам блюзнірством. У мене, коли я слухав вас, зродилася парадоксальна думка. Якщо вже до краю приходить деспотизм, то хай він буде найжорстокіший, хай якнайшвидше оголюється від видимості правосуддя й законності. Щоб знецінювалися брехливі ідеї, щоб розвіювалася ілюзорна віра в доцільність тиранічного ладу, щоб до людей приходили обурення і рішучість. Тоді можлива революція в її свідомій і освіченій формі. Деспотичні держави тим скоріше гинуть, чим скоріше розвивається їхній порок — жорстокість. Мовлячи це, я думаю передовсім про Францію... Воістину мав рацію Монтеск'є, коли сказав: «Якщо дикуни Луїзіани хочуть дістати плід з дерева, вони спилюють саме дерево». Це альфа й омега тиранічного ладу.

— ...Який існує доти, доки розум не проникне в достатню кількість голів, — закінчив бакалавр філософії.

Рипнув стілець. Офіцер схопився з-за столу.

— Ви... ви... — тихо проказав, запинаючись, — ви розумієте, що говорите? Вам ешафот сниться, опам'ятайтеся!..

— О, то ви знайомі! — Шарль вклонився офіцерові й знову повернув голову до співрозмовника. — Дуже шкода, що пан офіцер не знає по-французьки. Цікаво, що сказав би він з приводу нашої дискусії? Мені ще не доводилося розмовляти з московськими військовими.

— Пан офіцер застеріг би вас перед шибеницею, мосьє! А не хотілося б вам порозмовляти зі самим кошовим отаманом козацького війська й запитати його особисто, чому він не підтримав Пугачова? Втім, ваш колега вже намагався говорити з ним.

Усі разом повернули голови до старого козака, здивовано переглянулися.

— Калнишевський... — прошепотів офіцер і почав викладати на стіл гроші за неторканий обід.

— Дякую, панове, — попрощався з французами бакалавр філософії й квапно перетяв залу.

Іван Максимович на мить забув про крамольну розмову, котру тільки-но мимоволі вислухав. Батько Калнишевський! Отаман семитисячного козацького війська в авангарді корпусу князя Прозоровського. А він, прем'єр-майор Синельников — командир Донського карабінерного полку в цьому ж корпусі. Очаків, Кінбурн, Перекоп, Сілістрія... Битви, перемоги, слава... Тезоіменитство отамана на святих Петра і Павла. В гостях у кошового сам князь Василь Долгоруков — командир Другої армії в московсько-турецькій війні, князь Прозоровський, підполковник Кутузов, невідомий ще у високих колах генерал-поручик Потьомкін і щирий приятель Калнишевського Іван Максимович Синельников. Вівати й тости. Підпилий Прозоровський обіймає Петра Калниша і просить зробити йому таку честь — вписати до запорізького війська. Просить і молодий Кутузов. Потьомкін присягається, що не знав би більшого щастя, як бути простим сіромахою-козаком у батька Калнишевського. Кошовий вдоволений вагою іменитих осіб, він тут же, в наметі, велить наказному писареві виписати атестати: «За власним бажанням до Війська Запорізького Низового, до куреня Кущівського, у число тамішнього товариства прийняті і до військових реєстрів вписані Прозоровський, Кутузов, Потьомкін...» «А ти, Іване Максимовичу, не хочеш в козаки? — запитує Потьомкін. — Батьку, прийми ще й цього лицаря!» Регіт, тости, п'ють... «Не хочу, другом зостануся». — «Хіба ж ми не друзі?» — «Ні, ви начальники, яким можна побавитися і в підлеглих. А я рівний з Петром Івановичем. Рівний може бути й побратимом, а вищий або нижчий — ні».

Ні нижчий, ні вищий. Тоді були рівними... А нині?

Іван Максимович підвівся, ступив кілька кроків і зупинився. Боляче вдарили по мозку слова: страх посади, страх нагороди... страх не дістати їх. Це про нього? Невже про нього?.. Героїчні виправи під Оренбургом — узяти живцем Пугачова. Ганявся, ловив — не взяв. Ще б одна нагорода. Тепер полковник, а був би генералом. Страх не бути генера-

лом. Страх майора Синельникова, що женеться за ватажком повстанців, і страх простого гренадера, що вбиває яїцького козака, страх не заслужити ласки в її величності і страх не вислужитися перед прем'єр-майором. Страх слухати крамолу молодого бакалавра філософії...

Один лише раз не було страху — залишитися другом кошового. А тепер? Чому полковник Синельников не може зрушитися з місця, чому не біжить до старого побратима, щоб обняти його? Знову страх? Страшно, що до кошового підійшов ось неблагонадійний вільнодумець? Що Петро Іванович у якійсь зажурі — може, ласку втратив у своїх підлеглих Потьомкіна й Прозоровського? О, гидкий страх!

Іван Максимович зажмурився на мить. Тільки на мить. Зараз, зараз він підійде...

У шинку раптом спорожніло. За ту коротку мить, на яку він зажмурився, вимело французів, нема вже ні Калнишевського, ні бакалавра філософії, лише за столом посередині залу похропує п'яний ґевал, шинкар штовхає його, потім запобігливо кланяється Івану Максимовичу. «Звольте на вечерю прийти, а завтра аж по обіді відчиню кабак — страта завтра». — «Яка страта?» — «Злодєя вішатимуть». — «Пугачова?» — «Авжеж. А з Петенбургу вже приїхала сама матушка. У Коломенському палаци звели для наймилостивішої. І торжества будуть по случаю... ето... не Пугачова, конешно, а по случаю перемоги над турками. Всі сюди приїдуть, то, може, ваше благородіє, побудете ще трохи в Москві, навіщо коні мучити в таку даль, коли...»

Вибіг із шинку. За ним ще летіли й чіплялися мундира липкі слова шинкаря, а перед очима стояв майдан з плахою, до якої підводять чорнобородого чоловіка, того самого, котрого так зблизька бачив у потилицю і в профіль, скачучи у погоні, щоб узяти живого, живого взяти, мать твою, — до генерала представлять!

Швидко подався униз до Охотного ряду. Монетний двір, боргова тюрма — «яма». Біля дверей вартовий. «Я полковник Синельников...» — «Ізвінітє, майор». — «Так, так, майор Синельников. Приїхав зі Симбірська за особливим... Хочу побачити Пугачова». — «Только на мінуту». — «Спасибі».

Напівтемний каземат. Камінний, холодний, паморозь на стінах. Під глибоким віконцем щось чорніє, наче стовп або висока шафка. «Де ж він?» — «Та ось перед вами. Добре затиснули в штаби». — «Іди собі». — «Не положено».

Іван Максимович боязко підступає до клітки. Не видно нічого, тільки дві зірниці блищать у сутінку. Це очі. Що в них? Думка про завтрашній день чи про вчорашній?

Зір поволі звикає до темряви. У чорнобородої людини, що у клітці, зігнуті коліна, сперті об штаби: так легше стоя-

ти. Тіло дрижить від холоду, а очі ще дужче блищать. Враз заворушилися губи, щось прошепотіли.

— Пугачов... Ти щось сказати хочеш?

— Не положено розмовляти із лиходієм! — вартовий.

— Помовч!.. Ти щось сказати хочеш, Пугачов?

— Здрастуй, батюшка Іван Максимович... Здрастуй...

— Звідки можеш знати мене?! — скрикнув Синельников.

— Забули, ваше високоблагородіє. Або й не знали. Нас було багато, а ви один. Пам'ятаєте Перекоп? У сімдесят першому восени фортеця впала, а ви мене, пораненого, до чину хорунжого представили, а потім на Дон відправили додому...

— Ти був там?.. А під... під Оренбургом не бачив мене?

— Ні, ваше високоблагородіє.

— Що тобі можу зробити зараз? Може, рідним що...

— Нема вже нікого, нічого й не треба... А от коли графа Петра Паніна зустрінете, то скажіть йому — це моя остання просьба, — скажіть йому, що в п'ятдесят сьомому на прусській війні під Єгерсдорфом — граф тоді в Апраксіна генерал-майором служив — Пугачов життя йому, пораненому, врятував. А він мене, закутого, в лице бив і плював. Спасибі йому моє перекажіть...

— Прости мені, — ледь чутно прошепотів Синельников і вибіг з каземату.

Петрові Калнишевському стелився шлях із Петербурга додому. Він встиг скоріше за свого бойового побратима Івана Максимовича в Потьомкіна побувати, дяку забрати щедру, а поцілувати ручку пресвітлої цариці так і не вдалося. Повертався кошовий отаман у рідні степи до хлопців — славних запоріжців.

А вже там журилися хлопці-запоріжці та з великого жалю: гей, та бо не знали, кому поклонитися, та якому цареві. А за тими поклонами вже шиї болять, бо кому в біса не кланялися, у запопадливості розбиваючи свої лоби, а за тими поклонами все руїни та дим. І турецькому чолом били, і польському, і шведському, і чортові лисому, а такої цариці ще не мали. Таж губами царициними мед солодкий пити, а її словами Всевишньому молитися, а її усмішкою весь світ звеселити...

Славою війну почали, славою закінчили, і кожен тепер по свою плату мчав на вороних до всемилостивої.

Самар-річка невеличка заливає піски, туди їхав вороними, назад ішов пішки...

Наливай, московський шинкарю, пан кошовий має чим платити. Бо в пана кошового того золота — як трави та листу. А не стане дукатів у кишені, то проп'є царицині медалі: всі вони в золоті та діамантах; а забракне царициних щедрот,

то маєтки свої, що на Інгульці та Кам'янці, проп'є; а коли й того буде замало, то й усю Вкраїну кине ось тобі на ляду. Наливай, шинкарю, пан отаман ще багатий.

А ви мовчіть, панове французи, а ви мовчіть, ляхи, і турки, і татари, бо один Бог відає, що буде з вами, як не стане славного козацтва.

Калнишевський не слухав більше розмов підпилих чужинців, він ще і ще раз думкою перебігав десятирічну стрічку свого отаманування, шукаючи того кінця, звідки почалася неласка цариці. Чей же служили козаченьки десять років вірно, щоб ті землі свої обрубані та крихту волі зберегти. Кликав цар турецький у підданство — не пішли. Залізняк гінців присилав — одмовили. І десь же воював Пугачов...

А цариця була щедра, як сонце по осені. За Бендери та Ізмаїл — орден зі зображенням власної парсуни кошовому прислала та ще й на георгіївській стрічці, щоб на шиї міг носити; за Перекоп — шаблю у срібних піхвах; за першу дунайську виправу — медаль; за Силістрію платив уже запорожець Грицько Нечоса-Потьомкін — тридцять вісім мідних котлів для всіх куренів прислав: обжирайтеся, козаки, як маєте чим, а за перемогу й мир з турками — то вже дулю з маком.

А з якою парадою, а з якими надіями поверталися у вересні з походу! Бо ж заробили! Полковник Антін Головатий ще влітку подався в депутацію до Петербурга з універсалами Хмельницького на козацькі землі. Тепер уже напевно вволить Катерина козацьку волю і степи, пошматовані сербськими й молдавськими колоністами, поверне: кров'ю заробили собі оту ласку.

Останню похідну ніч ночували над Базавлуком навпроти Зеленої могили, а в неділю гарматною стріляниною зустріла Січ звитяжців, і Службу Божу священик Володимир правив, тільки писар Іван Глоба був невеселий.

По церковній відправі подав кошовому листа від Антона Головатого, і чорніло смагляве обличчя отамана, коли читав того листа.

«Ясновельможний пане кошовий, — писав полковник, — турецькі й персидські шалі, дамаські матерії й хутра, бочки меду, ковбаси, сало, балики, дніпровська щука, турецькі червінці — все віддано Нечосі. А він невдоволений, бо коня татарського, такого, щоб козакувати годився, ти не прислав йому. Погода тут похмура, усі сидять в «потьомках». І чутка ходить, щоб нашу Палестину розділити між петербурзькими панами, як по Писанію: «розділиша ризи і меташа жребій».

Мчав Калнишевський до столиці з двома аргамаками ублажати всесильного сіромаху з Кущівського куреня. Найми-

лостивіша виїхала до Москви, генерал-аншеф за державними справами не мав часу прийняти кошового. Аргамаків забрали слуги Потьомкіна: «Йому тепер не до вас, з Пугачовим тяганина».

І ще ад'ютант Каменський сказав Калнишевському на прощання:

— Гнівається на вас Григорій Олександрович, що сваволять козаки і на Дніпровську лінію до землекопних робіт не йдуть.

— Та яким це правом на наших вольностях фортеці будують? Я про це й хотів у його сіятельства...

Усі дістали плату — хто яку заробив. І ти чекай на неї, отамане, вона ще в табакерці Потьомкіна. Чекай і вір, як вірив дотепер. А йому залишилося ще один раз чхнути. Поодинці легше. Спочатку гайдамаки, потім — яїцькі козаки, тепер...

«Чому козацтво не підтримало Пугачова?» — долинуло з другого кінця шинку французькою мовою, і глухий стогін вихопився з грудей кошового. Завтра Омеляна Івановича на страту... «Чи я цього боявся? Ні, смерті не боявся ніколи. А може, коли б пішов на злуку з Пугачовим, то й страти завтра не було б? Або — дві...»

І пригадався Калнишевському сон, що приснився на сьогодні в холодному трактирі. Підійшов до нього кат у червоному каптурі зі закривавленою сокирою і спитав:

«До якої смерті готовий?»

«Я ще не маю вмирати».

«Маєш умирати. При якій смерті не застогнеш? На палі проситимеш пощади?»

«Ні!»

«Четвертування боїшся?»

«Ні!»

«До скону в темниці готовий?»

«Ні...»

«Виберемо тобі найтяжчу смерть!» — зареготав кат і щез.

Калнишевський прокинувся з хмільної задуми. Хтось у чорному сурдуті зупинився перед його столом. Підвів голову.

— Чолом тобі, кошовий отамане, — промовив тихо незнайомий, ледь освітлений скупим світлом зі замерзлого віконця. Отаман приглядався до молодого обличчя незнайомого і силкувався збагнути, звідки цей свійський франт може його знати.

— Не моцуйтеся, ясновельможний пане кошовий, мене впізнати. Я досить змінився за тих десять років, коли-то ви, повертаючись із Ромна разом з майстром Сисоєм Шалматовим, що зробив витворний іконостас у вашій церкві, завер-

нули до Лубен і гостювали в полковника Івана Кулябки, а потім заночували в хорунжого...

— У Любимського ж... У моєї небоги Меланії я ночував тоді... — наморщив чоло Калнишевський, і раптом його темні очі проясніли. — А ти... А ти отой юнак, що вчився тоді з Кулябчиними синами за кордоном? Господи! Син Меланії, Павло...

— Той самий. А нині вже виплуганився на вчену дорогу: і свої, і чужинецькі академії позакінчував і ось блукаю по світі, мов неприкаяний.

— Пристанища не дали? То ходи зі мною на Запорізькі Вольності хоч у яку школу або й січову. Я ще тоді тобі казав, пам'ятаєш, — в канцеляристи до себе кликав.

— Вольності... — Любимський сумовито глянув на кошового.

Калнишевський відвів погляд, встав, і вони обидва вийшли із шинку саме в той мент, коли давній побратим отамана Іван Максимович Синельников, зажмуривши очі, хитався між чесністю і страхом.

— Цей офіцер, — спитав, йдучи за кошовим, Любимський, — знає вас?

— Не бачив я офіцера.

— А мені здається, що він вас знає, та чомусь не підійшов.

— Бог з ним...

У Конюшенному завулку було тихо й морозно, аж повіки склеювались; десь там, за Кам'яним мостом, бемкав дзвін, б'ючись серцевиною об холодне небо.

— Нема мені місця й на Запоріжжі, батьку, — відповів аж тепер Любимський. — Гадав, у Москві загублюся, до університету на філософський пробував... То ще благо, що директор університету не поліцейський, і я з душею вийшов од нього. Наказ цариці-благодійниці і тут лежав, циркуляр розіслала по всіх вчених установах.

— Який наказ? Ти встиг уже...

— Потім, колись про це, батьку. Я з Європи привіз не бочку з порохом. Голови наші там просвітилися. А просвіченої голови бояться у нас більше, ніж бомби.

— Тож утікай-таки на Запоріжжя, — Калнишевський зупинився, взяв Любимського за плечі. — Там ще...

— Батьку, батьку... Там... Завтра не стане Пугачова, а потім... Війна з Божою і козацькою поміччю щасливо закінчилася, Богові дяка, козакам слава — і досить. Непотрібні ви стали.

— Я побачив це сам, сину. Але є ще вихід, є. Я їду завтра в Україну.

— На Порту надієтесь... Скільки вже разів попередники ваші хапалися за неї — невірну і зрадливу. І чому все на когось, чому на свої сили не розраховуєте? Завтра ви побачите голову Пугачова, і серце ваше здригнеться, і сумління ваше зсудомиться, отамане. До вас же приходили гінці з Яїку? З моїм листом. Так, так, з моїм... Пугачовський емісар Стодола і ваш козак Тринитка.

— До мене! Тринитка?! — сахнувся Калнишевський. — Не було нікого...

— Не дійшли, видно... Що з ними? — набубнявіли жовна в Любимського. — Не дійшли... Ну, а ви самі, де ж ви самі могли здогадатися! Та й послів не послухали б. Таж Залізняк кликав...

Поник Калнишевський. Ударили гарапником по обличчю слова Любимського: самому думалося, самого мучило, але в очі ще ніхто цього не сказав.

Дзенькнув дзвоник на низенькій дзвіниці біля церкви Симеона Стовпника — кликав на вечерню. Перехрестився кошовий і прошепотів замість молитви:

— Чи ж то можливо зрозуміти, чому Бог, що сам став людиною і вмер за людей, прирік десь рід людський на жах вічних мук, на вічні кари. За що ж, нарешті? Винагорода не приходить, а мучеників множиться — і все без мети...

— Не кари створюють мучеників, а справа, за яку вони страждають. Справа та і є метою.

— Не бачу її. Бачу неволю. Що ж то буде далі, сину?

— Будуть і далі народжуватися мученики. Якби їх не стало, тоді можна буде сказати: вмер народ. Та не буде цього. Будуть повнитися тюрми, а людський розум однаково зрітиме, і темінь відступить перед світлом.

— Ти готовий?

— До чого?

— До темниці, до...

— Я готовий до всього, батьку.

— Хвала тобі, Боже, — перехрестився Калнишевський, — що даруєш міць і розум моєму людові, коли відбираєш зброю...

Вони розійшлися тихо, без обіймів, без обіцянок зустрітися колись, Любимський зник у завулках. Важким старечим ходом вертався Калнишевський до трактиру.

Десятого січня 1775 року червоним жаревом зійшло сонце над Москвою. Мороз люто зціпив повітря, та народ, незважаючи на холод, валив скрипучим снігом через Кам'яний міст на Болотну площу й зупинявся перед високим круглим помостом, посередині якого стримів стовп з колесом, завер-

шений металевою шпицею. З обох боків височіли шибениці. Зловісне місце обступили тісним колом озброєні солдати.

Натовп двигтів, клекотів, тиснувся до солдатського кола, за яким просто на снігу біля підніжжя ешафота сиділи закуті в кайдани пугачовці. Спритніші роззяви вилазили на дерева й дахи двоповерхових рублених будинків, видряпувалися на баню церкви Анниного Зачаття, щоб побачити небувалу кару.

Враз оддалік, з боку Кам'яного мосту, пролунав владний поклик: «Розступись!», у людський натовп влетіла трійка коней, запряжена в сани. На санях, стиснутий з боків конвоїрами, сидів закутий чорнобородий чоловік. Він дивився перед себе мимо людських облич і, певно, нічого не бачив, окрім власного життя, якому відлічував останні секунди тупіт кінських копит. Поруч з Пугачовим, теж закуті, сиділи його побратими Перфільєв, Падуров, Шигаєв, Торнов — у них байдужі обличчя, очі навіть усміхнені, вони приглядалися до людей зі спокійною цікавістю, ніби їхали не до шибениці, а буйною тройкою на Масницю Олексіївським передмістям.

— Харциза везуть! — ревнуло перекатом над головами юрби, передні ряди ще тісніше зімкнулися зі солдатським колом, і раптом мертво стихло на майдані: крутими сходами на поміст виводили Пугачова. В баранячій шапці, у білому кожусі, він стояв, спокійний і прямий, біля стовпа й поглядом линув за Москву-ріку: там, на Боровицькому горбі, стриміли в небо хрести кремлівських соборів, а над усім цим величним громаддям височіла золотоверха дзвіниця Івана Великого. Дивився тепер в'язень туди, куди збирався увійти з яїцьким військом яко переможець і народний цар. Не дався йому білокамінний Кремль, та й не судилося обминути високого помосту на Болотній площі.

Не було страху, тільки жаль, що запікся у душі однією згадкою. З перев'язаною рукою, в довгополій шинелі квапиться до станиці Зимовейської відпущений з війни поранений солдат Омелько Пугач; ось забіліла станиця в долині, і ні про що він уже не думає, лише про менших сестер, що залишилися без нього напризволяще, а назустріч іде якась лахмітна постать з торбою за плечима: «Дай копієчку, служивий». Дістає з кишені мідяка, і раптом здушений крик проривається крізь горло: «Сестро!» Тільки це — на тлі золотого марева...

Відірвав очі від бань кремлівських соборів, глянув на мовчазний народ. Чого його тут стільки? Скорбота в них, зловтіха чи звичайна цікавість: як рубатимуть голову ватажкові?.. А як судитимуть майбутні судді пам'ять нинішніх переможців і повержених? Який трон озолотять, а який пола-

мають, кого наречуть лиходієм, а кого звитяжцем? Ех, якби то знати, може б і легко було нині класти голову на плаху!

Пугачов не чув, як аудитор головної поліції, скинувши трикутну шапку, читав довжелезний вирок, дійшли до вух тільки останні слова, і тоді опустилась його голова на груди...

— Лиходія Пугачова живим четвертувати, чотирьох сотників повісити, всім іншим повиривати ніздрі й заслати до Сибіру, — закінчив аудитор.

Це вже кінець. Пугачов відчув тепер, що є у нього руки й ноги, які зараз захрустять під ударами сокири, і не жахнувся, а тільки дивно стало, що якийсь час він лежатиме, як обчухраний стовбур, покіль зітнуть голову.

Хтось подав йому в руки дві свічки, підійшов священик з хрестом, Пугачов поцілував хреста, потім поклонився до землі на всі чотири сторони світу, промовив звучно:

— Прости, народе православний, відпусти мені, в чому я завинив перед тобою!

І впали долу свічки з рук.

Тут кинулися головний і підручний кати, почали здирати кожуха, і Пугачов допоміг їм — сам зняв малинового каптана; головний кат наказав підручному кинути засудженого на поміст, але Пугачов ліг без примусу, розпростерши руки, мов убитий орел крила.

Підручний кат виступив уперед з сокирою, його очі зловтішно блищали — це ж йому нині випало щастя рубати по живому, — і тоді пролунав над юрбою, занімілою в нестерпно довгому очікуванні, жіночий вереск:

— О всемилостива царице, уздри з Петербурга, вкороти його муки!

І сталося несподіване. На поміст знову вийшов аудитор головної поліції і щось сказав до головного ката. Той грубо відштовхнув свого помічника, якому голови рубати не належиться, підійшов до засудженого. Здійнялася сокира, блиснула на сонці й упала: голова покотилася помостом, чи то зітхнув, чи зойкнув народ, і тоді знову почувся той самий жіночий голос, сповнений благоговійної вдячності наймилостивішій цариці:

— Хвала тобі, заступнице наша!

І підхопила цей клич юрба...

Голова Пугачова закрутилася високо на колесі й зупинилася — очима до золотої бані кремлівської дзвіниці.

Підручний кат з озлобленням відрубував мертвому руки й ноги, люто позираючи на свого начальника, що стояв тепер гордо з опущеною сокирою.

Північна Семіраміда, певно, й не здогадувалася про катівське марнославство, готуючи нинішній «гуманний спектакль». А втім, вона і цього разу думала лише про себе. Не-

вдовзі прийде лист від Вольтера, повний визнань і компліментів, а сьогодні їй дякує народ:

— Хвала тобі, заступнице наша!

На шибеницях гойдалися повішені, біля ешафота нелюдськими голосами кричали козаки, яким виривали ніздрі.

Іван Максимович, здерев'янілий, примерзлий до землі, стояв незрушно, хоч люди почали вже розходитися. Надто багато для нього... Кілька годин тому на Кам'яному мості він побачив учорашніх французів і бакалавра філософії, що теж ішли на Болотну площу. Бакалавр підійшов до нього, сказав: «Майоре, а ви впізнали вчора Калнишевського. Мене поліції не видали — й цим спокутували свій підлий страх признатися до людини, з якою, мабуть, на кулі разом ішли».

Синельников ще не міг отямитися від цих слів, а вдячний жіночий лемент вторував їм... «Так, так, — подумав, — забрати в народу все і дати йому крихту, за яку він буде порабськи вдячний. Забрати мужність і вселити страх. Хвала тобі, заступнице наша...»

З отупіння вивів шепіт: хтось позаду вимовляв біблійні слова тяжким прокльоном:

— Окаянна дочко Вавилона... щасливий буде той, хто відплатить тобі за все, що ти заподіяла...

Синельников оглянувся. Сивовусий старий козак, до якого він учора побоявся підійти, стояв і втирав сльози.

— Петре Івановичу, — покликав тихо.

З-під навислих брів глянули темно-каламутні очі, а складки зморщок на обличчі розпогодилися.

— Майор Синельников? Якими це світами?

Іван Максимович підступив до Калнишевського, простягнув було руки, та тільки діткнувся до його плечей і зніяковіло опустив їх: вчора треба було обнятися, нині — пізно...

— До трону за милостями їду, Петре Івановичу.

— Дай вам Боже щастя...

— А ви?

— Я — від трону. Кожному, видно, приходить час іти туди з надією, по-різному ж вертатися. А ось цей, — Калнишевський показав на ешафота, — ішов, та не вернувся...

— Це страшно, коли все збагнути, — очі Синельникова гарячково світилися. — Я бачив його живого вчора, розмовляв... а нині — голова на шпиці. І той крик, ви чули? Той холопський крик вдячності...

— Іване Максимовичу, — перебив кошовий, — а хто з нас не кричав? І я — коли вступала вона на трон... — Він зняв шапку, поклонився, важко було зрозуміти кому — Синельникову чи Пугачову, повернувся й пішов навмання майданом, залишивши перед плахою розгубленого офіцера.

Розділ другий

І Катерині і Калнишу дістався трон — кожному свій — одного року, тисяча сімсот шістдесят другого.

Васал — Петро Іванович Калниш, син удови Гафії з Пустовитівки, що біля Ромна, осяг його на Новий рік; сюзерен — Софія Анґальт-Цербська, дочка прусського генерала Христіана Авґуста із Штетіна — на півроку пізніше.

І васала, і сюзерена висунуло на престол старшинство.

Кошовому Калнишевському віддали булаву на старшинській сходці; абшитований отаман Григорій Федорів-Лантух повернувся до свого Васюринського куреня як почесний військовий товариш.

Катерину II підвели до престолу офіцери — таємно перед досвітком. І, розбудивши Ізмайловський полк, примусили його присягнути; абшитованого імператора Петра III відвезли під конвоєм до Ропші, що за сорок верст від Петербурга, і там задушили подушкою під час обіду.

Козацька сірома кидала шапки на честь нового отамана на січовому майдані перед Покровською церквою; чернь петербурзька вітала нову імператрицю на Невській першпективі біля Казанського собору.

І тут, і там чекали на добрі зміни.

Холодного грудня 1761 року російський імператор ще безтурботно гуляв залами оранієнбаумського палацу зі своєю коханкою Єлизаветою Воронцовою, не знаючи ніяких тривог; Григорій Федорів-Лантух знав уже, що козацька рада відбудеться без його згоди і військових клейнодів більше йому не віддадуть.

Кілька років підряд січове товариство обирало Григорія Федорова своїм отаманом, чернь прозвала його Лантухом, був бо він товстий, добродушний і простакуватий, проте з року на рік козацтво чекало від нього рішучих дій, та не міг на них спромогтися кошовий. Судив він по-божому, розмовляв по-людськи, пив по-козацьки, чоломкався по-братерськи, а на Орілі пікінерні ротмістри забирали в багатших запоріжців зимівники, а безкінних дейнегів гнали на редути до земляних робіт аж за Конку, а військовий податок зростав з року на рік.

Вичікували старшини, почала ремствувати сірома — коли ж то подасться Лантух у депутацію до Петербурга сам; він посилав до столиці розумніших за себе, а ті поверталися з порожніми руками: не бажають з ними розмовляти вельможі, жадають кошового. Лантух трактувати з ними боявся і доїжджав тільки до Києва. Звідти повертався заспокоєний, а козацтво почало відверто вже гуторити, що пора Лантухові йти

до свого Васюринського куреня на квас і саламаху, бо занадто заплив він салом на отаманському жолді.

Крутий норовом із біса розумний військовий суддя Петро Калниш повертався пізньої осені з депутації до столиці — знову ні з чим. Треба, щоб кошовий привіз до Петербурга універсали Хмельницького на козацькі землі: канцлер Бестужев-Рюмін погодився переглянути кордони Запорізьких Вольностей. По дорозі Калнишевський завернув до київського митрополита Арсенія Могилянського, від якого отримав благословення на добрі діла, ікону Богородиці зі святими мощами і вістку, що примусила його гнати коня не на Січ, а до паланок, щоб сповістити полковників: Григорій Лантух змовився з київським генерал-губернатором Леонтьєвим скасувати козацьку раду і залишитися незмінним кошовим отаманом, як це водиться на Дону, Тереку, Яїку.

То була зрада. Не чекаючи зову кошового, що повинен був за законом і звичаєм козацьким перед Новим роком розсилати нарочних по паланках — запрошувати старшину на раду, з'їжджалися до Січі полковники самі. Прибували зі супроводом, розквартировувалися по куренях, на січовому передмісті Гасан-баші, на крамному базарі в торговців і ремісників, хто розставляв намети над замерзлою річкою Підпільною.

На поклін до Лантуха не йшли, та й він не виходив з отаманського куреня. У військовій канцелярії орудував сам Калниш, писар Іван Чугуєвець просиджував коло нібито хворого кошового отамана.

— Знають чи не знають? — тривожно допитувався Лантух у писаря — єдиної людини, утаємниченої в його наміри.

— Бог відає. Мовчать, — відповідав писар і сам не рад був отаманській затії: ще, чого доброго, до київ присудять. Та рекузуватися не було вже куди, він чекав, що придумає тепер кошовий.

— Хто скликав їх?

— Приїхали слідом за Калнишем.

— Хитра лисиця... А рескрипту від губернатора ще нема. І пізно, якщо вся старшина тут. Якби хоч на тиждень скоріше. На заколот черні вистачило б пікінерів з Новосіченського ретраншементу, до паланок Леонтьєв послав би ландміліцію з Української лінії, що над Оріллю. Тепер усі тут. Багато з ними?

— По десятку козаків з кожним.

— Треба скликати коло... Проси до військової канцелярії.

Спокійною була на позір столиця Запоріжжя. Вітри понадували снігові намети зі західних горбів, замели плавні на озерах, тільки китиці очерету стирчали з кучугурів; внизу, біля луки Підпільної, загородившись частоколами, принишк-

ла сама Січ, обведена валом, на якому бовваніли сторожові вежі з бійницями. За частоколом, на передмісті Гасан-баші, теж панувала холодна тиша, зрідка сновигали козаки, тривожачи лінивих шинкарів; на вежах вряди-годи, ніби спросоння, пугукали вартові; користаючи з нагоди, відсиплялися козаки по куренях, гомоніли.

У курному, без димаря, Титарівському курені чаклував біля кабиці кашовар — варив для козаків рибну юшку, підліток-помічник мив у кориті дерев'яні ваганки, на дощаному полу вздовж стіни лежали покотом сіромахи, передаючи один одному череп'яну носогрійку. З круглого, як тарілка, віконця ледь пробивалося світло і падало саме на біляве обличчя молодика, всипане густим ластовинням. Латочка волосся, де мав потім вирости оселедець, тільки-но позначилася: видно, козак прибув на Січ недавно. Він з цікавістю придивлявся до побратимів, мовчки прислухався до розмов і, певно, заздрив їм, безтурботним, насмішкуватим, сам же був ще неотесаний зателепа, і з нього мали собі потіху бувальці.

Старий військовий товариш Гаврило Скирта, що уже встиг побувати і обозним, і булавничим, ще раз поцмулив люльку й передав її, минаючи молодика, хорунжому Іванові Саранчі. Молодик простягнув було руку до люльки і зніяковіло опустив її.

— Загадай щось, Іване, — сказав Гаврило, — а як оцей Тринитка відгадає, то їй-богу, папушу тютюну віддам йому та ще й шеляга в карнавку по обіді за нього кину — такий же він догадливий, хай йому біс!

— Та хіба то довго? — смачно затягнувся хорунжий димом. — Ну, що ж воно таке, Панасе: взят із землі, яко же Адам, ввержен у піч огненную, яко три отроки, проданий на торжищі, яко ж Йосиф, був на пиру в Канні Галілейській во дні юності, а умре — і кості його не погребоша?

— Ілля-пророк! — випалив молодик.

— Бабзделя ти! Та то ж горщик, — захлинувся від сміху Саранча і, перемагаючи регіт козаків, прискіпувався до зніченого Панаса Тринитки: — Скажи тоді мені ще таке: один богомільний забрів до Палестини і побачив там кості дітей, що їх Ірод повбивав. Одні були білі, а другі жовті. Вгадай, які дівчачі, а які хлоп'ячі?

— Дівчачі — білі... — невпевнено відказав Панас.

— Пане курінний, — повернувся Саранча до отамана куреню Опанаса Колпака, що сидів за столом чомусь понурий. — Віддайте його до школи до попа Тарловського, він же в Біблії ні бе, ні ме. Хай навчить його, що Ірод дівчат не вбивав.

Курінний не відповів, а невгамовний Саранча — знову до Тринитки:

— Звідки ти такий приплентався?
— Та ж казав уже — зі Слобожанщини...
— То ми вже чули. А де ж саме твоя рідна країнонька?
— Річку Мерлу знаєте? — вже посміливішав юнак.
— Та знаю.
— А Мжу знаєте?
— Теж знаю...
— А Василя на прозвисько Лопата чули?
— Ні, Василя з таким прозвиськом не чув.
— То це я його приймак.
Тепер розсміявся курінний.
— Гей, то ти, хлопче, не зовсім ликом шитий! Не журися, будеш ти їм ще баки забивати, тільки держись.
Хорунжий Іван Саранча подав Тринитці носогрійку.
— На вже, цмуляй. Заробив!
Тут рипнули двері, на поріг ступив канцелярський джура.
— Пане курінний, на старшинське коло кошовий скликає!
Опанас Колпак ніби й ждав цього зову, рвучко встав і вийшов з куреню.
— Чого це Лантух та коло перед радою скликає? — підвівся на полу старий вусач Гаврило Скирта.
— Ба... Чомусь-то вже з'їхалися старшини спозарання цього року, — відказав хтось із сутінків. — Гомонять, Калниш позвав.
— З якої речі йому аж так старатися? І без того товариство його на думці має. Засидівся Лантух на військовому хлібі.
— Вибирай — не вибирай, — прогундосив той же голос зі сутінків, — а я своє кажу: якби кошовим став навіть сам Господь Бог, то й він не дав би на курінь більше царського жолду, ніж бере собі.
— Та хоч би мита не брали на Микитинському перевозі та подимного зі слобід, — позіхнув Саранча. — Так ми вже залантушилися, що скоро й ріски до рота не покладеш.
— Про Калниша я чув ще там, на Слобожанщині, — озвався Панас Тринитка. — Навіть примовку придумали: прийде, мовляв, Калниш — буде на столі книш.
— Журавель у небі, а його скубуть, — повернувся від кабиці кашовар. — Книш, книш та ще й паляниця... А згадайте, як він, коли ще був осавулом, гайдамаків потрошив.
— Де гайдамаки, а де забродні — то ще треба вміти розпізнати, — втрутився Скирта. — А Калниш — дбалець. Його й вибиратимемо.
Кашовар наливав у ваганки рибної юшки, помічник розставляв на столі. Залоскотав запах ніздрі, забулася суперечка. Титарівський курінь підводився до обіду.

А в цей час у військовій канцелярії сиділи на лавицях старшини і спідлоба позирали на товстого Лантуха, що сопів за столом і раз у раз витирав долонею піт з чола. Поруч з ним суддя Калнишевський і писар Чугуєвець.

«Знають чи не знають? — водно думав кошовий і не міг знайти потрібного слова для початку розмови. — А може, краще відкритися одразу — мовляв, так і так... Такий рескрипт отримав, а ми вірнопіддані і мусимо коритися. Коли ж бо нема того рескрипту...»

Перед ним ось сидять курінні отамани, і полковники паланок, і обозний, і осавул, і булавничий... Що на це сказав би в'юнкий, як ласиця, отаман Титарівського куреня Опанас Колпак, що уві сні бачить себе кошовим? Або молодий велерозумник, утікач з Київської академії Антін Головатий, отаман Кущівського куреня, якого не забарився пригріти біля себе Калниш. Насторожено поглядає на Лантуха полковник Протовчанської паланки Андрій Порохня. Замкнутий і ніби байдужий, з виглядом «моя хата скраю» сидить орельський полковник Павло Коцара. Гордій Петренко зі Самарської паланки жує вуса — видимо, злий.

Знають чи не знають? А якщо ні, то чому прибули на Січ завчасно, без його зову? Та найбільше непокоїть Лантуха спокійний і непроникливий військовий суддя Петро Калниш. Від слова цього старшини залежатиме найбільше. Лантух давно знає: товариство мітить йому булаву. Якби не це, то чи змовлявся б він з Леонтьєвим? Поступиться Калниш чи підійме старшину проти нього? Ні, не поступиться. А Калниша бояться і поважають. Ще б пак! Він козакував ще за кошового Костя Гордієнка, а коли той подався за Мазепою, — пристав до Лубенського полку. На новій Січі, за отамана Милашевича, командував Кущівським куренем, а вже за нього, Лантуха, яко осавул двічі їздив за депутата до Петербурга з аргамаками, сап'яном і рибою для матінки Єлизавети — благати її, щоб заступилася за козацькі землі... Не можна признаватися, не маючи при собі губернаторського рескрипту, бо, чого доброго, суддя Калнишевський може стати суддею йому, Лантухові...

Кошовий отаман прокашлюється, розпочинає коло. Він не гадав його скликати, але якщо старшини з'їхалися самі, то, видно, їх щось непокоїть. І він знає що. Бо це не нове: щорік, щодень урізають землі Запорізьких Вольностей, утискують козацькі права. Та хіба в цьому його вина або ж йому менше болить? Лантуха вшанувало козацтво булавою кілька років тому, а Новосіченський ретраншемент, що сидить ось болячкою за три версти од Січі з двома ротами пікінерів і гарматами, побудований за отамана Івана Милашевича, що

вивів козаків з-над Кардашинського лиману — зі землі агарянської ще за цариці Анни Іванівни. Богородицький ретраншемент на Самарі стоїть з минулого віку. Українська лінія з шістнадцятьма фортецями й сотнями редутів по річці Орілі збудована ще перед Милашевичем... Батьки їли кислі яблука, а в дітей на зубах оскома.

— А де були вельможні полковники? — заярився раптом Лантух. — Мабуть, брагу жлуктили по зимівниках замість вживати резонабельних заходів, коли канцлер граф Бестужев-Рюмін подав покійній цариці Єлизаветі проект заселення північних кордонів Запоріжжя сербськими поселенцями?

Кошовий замовк, переможно зиркнувши на старшин. Ще мить тиші — і він підведеться з-за столу з булавою в руці й скаже все. Це не його бажання — бути незмінним кошовим, а царська воля.

Але його випередив Калнишевський. Він встав і промовив грудним голосом до Лантуха:

— Ясновельможний пане кошовий! Ти висуваєш проти старшин політичні резони не зовсім доладно. Супротивитися царській колонізації ніхто не мав змоги і навіть підстави. Не було в тих степах жодної живої душі. Тож коли уряд запросив сербів на чолі з Іваном Куртичем, а потім задунайців з полковником Райком Прерадовичем, то вони вільно пройшли собі, утворивши на безлюдді Новосербію і Слов'яносербію. Туди ж не пішли, де були козацькі слободи. А тепер ідуть, бо вони вже стали господарями, увібралися в силу. Та можна було подумати твоїм попередникам, а головно тобі — я ж про це нагадував не раз, — щоб незаселені степи нам самим залюднити. Ми воюємо, ми лицарі, які не женяться і не плодяться. Тож буяють степи тирсою, а не хлібом, і людняться не козацтвом, а чужинцями... Ти ж навіть не зволив податися з універсалами Хмельницького до Петербурга, хоч канцлер погодився їх переглянути. Не доля Запоріжжя тебе турбує — казнащо...

Антін Головатий мовив, зупинившись поглядом на писареві:

— Універсали, пане писарю, ми вимагаємо скопіювати й скріпити печаттю. Нова депутація повезе ті копії із собою. — Він перевів погляд на Лантуха. — Слухав я Петра Калнишевського і радів його бесідою, рік бо він мудре слово. Мало нині рубати шаблею. Рим ослаб тоді, коли зібрав найбільше війська. Коли люди воюють, а не орють, то вони мають стільки своєї землі, скільки заступлено кінськими копитами.

— У гречкосіїв запорізьке лицарство задумали перемінити! — вдарив кулаком по столу кошовий і поквапом глипав на старшин, шукаючи хоч в одного підтримки.

— З волом козака не впряжеш, — прогудів спокійний, «хата скраю», полковник Коцара. — Не честь і не подоба козакам по ріллях жовті чоботи каляти, а дорогі сукна набивати пилом...

Та не встиг Лантух вхопитися за ці слова, як Калнишевський різко змахнув рукою.

— Шаблею і ралом! Шаблею і ралом, братове! Бо чим стала Україна? Гарнізоном. Тож треба, щоб вона отримала всі державні чинники: господарство, торгівлю, рільництво, ремесло, а ні, то нас проковтне кріпацтво, і військо наше муситиме захищати його. Часи Сірка минули, пане кошовий. Тоді ще можна було однією зброєю брязкати, нині брязкоту замало. А хто цього не втямив, той не годен бути правителем Вольностей Запорізьких!

Григорій Лантух враз зів'яв, старшини мовчали, і зрозумів кошовий, що затіяв він марну справу: навіть із рескриптом генерал-губернатора довелося б віддати Калнишевському клейноди, бо той знає, що треба робити в Україні.

Полковник Протовчанської паланки Андрій Порохня підвівся на лавиці й добив кошового словами:

— А задумав ти, отамане, негідне діло, гірше за Брюховецького, царського холопа, рихтуючи собі навічно булаву. Не Леонтьєв вручав тобі її, а ми. Ми й відбиратимемо. Віддай її зараз — по-доброму, злагодою.

Осунулося обличчя Лантуха, опустилися плечі. Спер голову на руки, зіжмакав у кулаці оселедця.

— Кому... передати? І як же воно — без ради?

Порохня обернувся до старшин, запитуючи їх поглядом, хоча відповідь знав наперед.

— Калнишеві, — відповів. — А про козацьку раду не дбав ти вчора, не розпинайся і нині.

Мовчав лише Опанас Колпак. Гладкострижений, плечистий і високий, він поглядав на Калнишевського спідлоба, відчужено, вороже.

Без литаврів, без сурм, без посипання глиною чуба, без трикратного відмовляння прийняв Калнишевський із рук писаря булаву, пернач, печатку й мовчки поклонився старшинам на знак, що коло закінчено.

...На Новий рік уранці, як і кожного року, до Покровської січової церкви і на майдан, оточений тридцятьма вісьмома куренями, пушкарнею та військовою канцелярією, вилилося барвисте козацтво. У червоних кунтушах, різнокольорових шовкових жупанах, озброєне шаблями, пістолями, ятаганами, йшло під дзвони на заутреню. Два ієромонахи з київського Межигірського Спаса та січовий священик Кирило Тарловський у супроводі чотирьох дяків і хору січових школярів роз-

почали відправу. Старшини стояли перед вівтарем тесової церкви, прості козаки вишикувалися в довгі ряди гусаками, та не всі вміщалися всередині — на майдані стояв натовп, чекаючи на військову раду — хоча б про людське око, бо ж усі вже знали, кого обрали за отамана на старшинській сходці.

Та не вдарив у литаври довбиш після відправи, і шемрав натовп, все дужчав гамір і врешті майдан обурено загомонів:

— Раду, раду скликай!

Тоді на паперть вийшов Калнишевський у супроводі старшин і осавула з корогвою. Натовп затих. Чекав слова отамана — пояснення, чому порушилися нині ізпрежда заведені звичаї, чому не спитали товариства, кого воно бажає собі за кошового, — що ж це він самочинно вийшов до них, хоч і бажаний, але не вибраний?

Калнишевський стояв серед старшин спокійний і суворий. Він кивнув писареві, і той подав шапку з жеребками, оголосивши, щоб підходили курінні отамани до розподілу рік, озер і урочищ.

Курінні тягнули жеребки, вишиковували своїх козаків і вели їх до куренів на бенкети. Новий кошовий отаман зі старшинами подався до Кущівського куреня, з якого вийшов, до якого і повернеться, якщо йому не випаде більше отаманувати.

Затримався в курені лише на першого кухля, а тоді звелів викотити на майдан бочки з горілкою.

На майдані було поки що порожньо, тільки два дяки встигли десь уже закропитися: побравшись за шиї, хрипко галайкали, йдучи, дяківської:

Ой ти, дяче навчений, між школами вивчений,
Скажи мені, дяченьку, що то єсть — один?
Один Син Марії, що на небі церкву діє.
Над нами на небесі і на землі...

На їх спів виходили з куренів козаки. Дяки перші поквапилися до бочок і впрошували виночерпіїв, що вже заходилися вибивати чопи:

— Істину глаголим: якою мірою міряєте, такою відміриться і вам!

Біля бочок умить стовпилося козацтво, протискуючись до виночерпіїв з порожніми кухлями. Та ось від Кущівського куреня попрямував до середини майдану кошовий отаман, він став на бочку й гукнув на весь голос:

— Підождіть святкувати, панове молодці, слухайте мене!

Козаки обступили його великим колом, їм треба було слова кошового, Калнишевський це знав. Тепер він знав багато. Те, що було лише добрим наміром, стало нині обов'язком його

життя, а завтра стане ділом. Він довго чекав на отаманську булаву — чесно, без підмов та інтриг. Ждав її, бо вірив, що може врятувати те, що стало на краю загибелі. І врятує: хитрощами, покірністю, сміливістю і твердою рукою. Припинить гультіпацтво і вольницю. Створить військо на зразок турецьких спагіїв, у якому служать хлібороби, відробляючи повинність за земельні наділи. Козаки ждуть його слова, і він його повість.

Гамір стихав, тільки два дяки, випросивши-таки по кухлю оковитої, поманджали майданом, докінчуючи довгу дяківську лічилку «...що то єсть два, і три, і п'ять»; козацтво тіснилося, а коли стало зовсім тихо, кошовий промовив:

— Чув я ремство серед товариства на те, що не за регулами відбулися отаманські вибори. То хочу увідомити вас, що так мусило статися, бо Лантух, бажаючи умоцнитися владою над вами, задумав бути незмінним самодержцем Вольностей наших. Старшинство викрило змову...

— На колесо його!! — заревів натовп.

Калнишевський змахнув булавою.

— Бог у праві мститися, а нам подумати треба, що маємо далі чинити. Я вам роздав сьогодні жеребки на землі, урочища, ліси, озера й ріки. Навесні обдивлюся, як ви їх до хісна приводите, а восени спитаю за хліб та інші дари Божі. Я наділю землею багатодітних, а гультіпак, що надумали сім'ї завести, відвіную сріблом із військового скарбу. Кожному новому селу, що виросте серед дикого степу, звелю збудувати церкву з парафіяльною школою. А кумом буду на хрестинах у будь-кого, хто запросить.

— Слава отаманові! — закипіла юрба, полетіли шапки вгору, і довго не міг угомонитися майдан.

— Я велю, — голос отамана зазвучав крицево, — тримати шаблі гострими, а порох сухим, велю орати незаймані степи і звелю карати кожного, хто посміє порушити наші порядки чи противність чинити кошовому.

— Будь здоровий, батьку! — знову хором відповіло товариство.

А коли гамір притих і козаки знову почали товпитися коло бочок, до Калнишевського підійшов непоказний молодий сіромаха, білявий, веснянкуватий, у полотняних шароварах і короткому каптані з телячої шкіри. Очі його світилися, він побожно дивився на кошового і тихо проказав віншування, що мало прозвучати голосно на козацькій раді:

— Дай тобі Боже лебединого віку і журавлиного крику...

Калнишевський скупо усміхнувся до молодика й далі дивився у натовп, радіючи зі своєї влади над людьми, з їхнього довір'я, та слова сіромахи, щирі й наче болісні, відлунилися у серці; ще раз глянув на нього, спитав:

— Хто ти такий і звідки?

— Я Панас Тринитка, записаний у компуті Титарівського куреня, недавно прибув на Січ. Утікач я, зі Слобожанщини. Там уже нема козацтва. Там козаки стали гусарами й уланами. А тебе, певно, сам Господь послав товариству.

— Йди з богом, Панасе, — мовив ласкаво кошовий. — Або постій. Випий за моє здоров'я. — Він простягнув руку до чопового, що розливав горілку, взяв два кухлі, один подав Панасові й цокнувся з ним.

Забриніли кобзи, злетіла пісня над майданом. Кошовий ішов до військової канцелярії, а в мозку теплилися слова: «Дай тобі Боже лебединого віку» — вік лебедя довгий — «і журавлиного крику», — кричить-бо журавель тільки на волі... Та водночас було чомусь тривожно: може, то від тієї пісні, що вже лягала тугою на синюваті сніги:

Закряче ворон, степом летючи,
Заклекочуть кречети сизі,
Зажахаються орли хижі...
Та все, та все по своїх братах,
По буйних товаришах козаках...

То була шалена ніч — одна із двохсот ночей, що їх мусила пережити зі своїм тупим чоловіком Петром III Софія-Катерина, вихована на філософських працях Монтеск'є і на домашніх уроках професора Києво-Могилянської академії Симона Тодорського.

Непоказний рябуватий солдафон Петро покинув гратися олов'яними солдатиками і муштрував тепер живих, переодягнених у гольштинські мундири. Юний цар на очах колись всесильних вельможів перетворював столицю Московії на військовий табір і мріяв зробити це з усією країною. Він не шкодував ні простих, ні шляхетних: під його особистою командою навчалися стройової підстаркуватий дипломат граф Микита Панін і президент Академії наук, гетьман України Кирило Розумовський. За його наказом з ранку до вечора муштрувалися Преображенський та Ізмайловський полки, а в їх лавах, між іншими, брати Орлови — капрал Олексій і цальмейстер артилерії Григорій.

Заплакана при своїй подрузі Дашковій, дотепна на балах, владна під час змови з Паніним і Розумовським в Аничковому палаці, нестримно хтива у спальні з Орловими, Катерина чекала на цю ніч й усвідомлювала, що вона буде для неї неповторно щасливою або ж непоправно фатальною, як ніч із казок Шехерезади.

Кажуть, що вдосвіта 28 червня 1762 року, коли капрал Олексій Орлов безжалісно батожив скороходів, запряжених

Він простягнув руку до чопового, що розливав горілку, взяв два кухлі, один подав Панасові й цокнувся з ним.

у карету, в якій утікала з Петергофа до казарм Ізмайловського полку майбутня імператриця, — у колесі карети відкрутилася гайка. Важко вгадати, що трапилось би з претенденткою на престол, якою була б, зрештою, доля Росії, України, Польщі, Туреччини, Криму, якби та гайка відлетіла. Та запримітив небезпеку, що загрожувала таємничому екіпажеві, самотній вершник. Він мчав до Петергофа навперестріч Петрові III, що мав цього ранку прибути з Ораніенбаума до законної дружини Катерини на святкування свого тезоіменитства, — мчав, щоб попередити царя про змову. Шляхи Божі незвідані: він попередив про небезпеку Катерину. Карета зупинилася, Орлов зіскочив з козлів, прикрутив гайку і погнав скороходів далі, а вершник згаяв час і розминувся з царем. То був підпоручик Василь Мирович, якому через два роки цариця звеліла стяти голову на Ситному ринку — навпроти воріт Петропавловської фортеці.

Кажуть, що на варті біля казарм Ізмайловського полку стояв солдат Микола Новиков. Ніхто не може вгадати, яким трибом пішла б політична машина світу, якби вартовий зупинив Орлових і Катерину, замість того щоб привітати їх «на караул». Катерина II згодом віддячилася Новикову — запроторила його на п'ятнадцять літ до Шліссельбурзької фортеці.

Кажуть, що біля церкви Різдва Богородиці, коли вже новгородський архієпископ Дмитрій Сєченов поблагословив Катерину на царство, а Семенівський і Преображенський полки були готові до присяги, імператриця враз згадала, що не має мундира, в якому могла б з'явитися перед військом.

Кажуть...

Вахмістр кінної гвардії Гришка Потьомкін сидів верхи на чорному арапові — крайньому від входу до церкви Різдва. Темно-смаглявий, чорноокий, з енергійно випнутими щелепами й гострим носом, він вирізнявся серед лави кінних гвардійців і виглядом, і зростом, а ще його очі жагуче пасли вхід до церкви, наче звідти повинно було випурхнути його особисте жадане щастя. Він ніколи не бачив Катерини, та про її красу й легковажність наслухався чимало. Військові смакували небилиці про Катеринині інтимні зустрічі зі секретарем англійського посольства польським шляхтичем Станіславом Понятовським, з цальмейстером гвардійської артилерії Григорієм Орловим; розпалена уява юнака вимарювала ночами найпікантніші сцени зустрічі з доступною дружиною імператора, та більших амбіцій, ніж ліжко зі світською дамою, у Гришки Потьомкіна не було. Але ж вона нині — цариця! Прагнення знайомства з Катериною набрало тепер іншого змісту, проте реальність самого знайомства відійшла на недосяжну віддаль. І тут несподівано він стоїть крайнім у лаві —

зблизька побачить красуню-владичицю, він усю жадобу вкладе у свій погляд, тільки щоб вона глянула на нього.

Вахмістр умовляє себе, що йому сьогодні пощастить. Він повинен узяти від життя більше, ніж інші. Дотепер йому почортівськи не щастило. Вічні нестатки в його батька — зубожілого смоленського дворянина, напівголодне навчання у Московському університеті й принизливі обіди в барона Строганова. Далі — неусвідомлений потяг до церковнослужительства: він добровільно прислужує в церкві Миколая Чудотворця, роздмухує кадило, виносить свічки перед святими дарами і в компанії кепкує зі самого себе, що стане архієреєм. Потім — виключення з університету за лінощі і — військова служба. Спочатку чин ординарця у принца Георга Гольштинського, дядька Петра III, врешті — вахмістр. Боже, яка жахливо бездарна кар'єра! А він відчуває, знає, що здатний на більше.

Сонце вже зійшло над будинками Петербурга, народ заповнював Невську першпективу, німо стояли солдатські лави, і тут вдарили дзвони. Із церкви вийшла в супроводі почту невисока овальнолиця дама, вдягнута у звичайну сукню з криноліном. Її міцне підборіддя підкреслювала вольова складка, очі блакитні, жваві й удавано привітні. Вахмістр Потьомкін вмить розчарувався у її вроді, але ж тепер йому й не потрібна була зваба Катерини: на нього мусить ласкаво глянути не зрадлива дружина імператора, а сама імператриця і володарка.

Чи зверне вона на нього увагу? Мусить це статися, бо більше такої нагоди не буде ніколи. О, якби пощастило: у Потьомкіна стільки хитрощів, зла, веселості, енергії — дайте лише висоту, і він осліпить усіх, і цих теж, які ось вийшли зі собору за царицею — набундючені, пихаті. Хто ж вони такі — улюбленці фортуни? Адже всі, крім родовитого графа Паніна, чорна чернь!

Он Розумовський. Каптан аж тріщить під тягарем орденів та медалей. Президент Академії, гетьман, граф, ха-ха! Якби не його брат Олексій, якого запримітила цариця Єлизавета у придворному хорі і взяла собі за коханця, пас би Кирило Розум і донині громадську череду у своїх Лемешах на Чернігівщині.

Дивись, і Теплов тут, цей в'юн усюди влізе... За Єлизавети був другом дому Олексія Розумовського і гувернером Кирила; коли Кирило став президентом, Теплова призначили асесором канцелярії Академії; обрали Кирила гетьманом — Теплов став його секретарем; проголосили Катерину царицею — буде він у неї щонайменше писарчуком. А хто такий Григорій Теплов? Син грубника, в отроцтві — служка у віцепрезидента найсвятішого Синоду архієпископа Феофана Прокоповича...

І нарешті два велетні — Олексій і Григорій Орлови. Капрали! Сини скомпрометованого батька, засудженого на смерть Петром І.

Чом же його, дворянина Потьомкіна, має обійти щастя?

Вахмістр чіпким поглядом обмацує постаті щасливців, що йдуть за молодою царицею, і м'якшає його зір, коли зупиняється на обличчі її величності.

Катерина окидала поглядом суворі шереги готових до присяги воїнів, галасливий натовп, що не вміщувався на Невському, і нервова напруга розтавала, її місце займало відчуття сили і влади, і це дозволяло їй бути зараз зверхньо поблажливою: ніч спрацювала на неї. Вона граційно подала Паніну руку, ступила в його супроводі на східці й промовила московською з відчутним німецьким акцентом:

— Змилуйтесь, голюбчику, я ж не у формі; як прийматиму присягу вірного мені війська?

Граф Панін знітився, озирнувся до Теплова, той витяг худу довгу шию, готовий роздобути потрібне з-під землі, Теплова заступив своєю велетенською постаттю Олексій Орлов — рожевий шрам, що перетяв його щоку від вуха до рота, почервонів, — він прудко позирнув на шерегу гвардійців, перехопив жахкий погляд вахмістра, моргнув йому бровою.

Рвучко виступив кінь Потьомкіна перед лави, вахмістр миттю скинув зі себе ясно-зеленого каптана з червоними вилогами, срібний ґудзик пирснув, упав до ніг цариці.

— Галантно, хоч і не в міру поквапливо, — мовила півголосом Катерина, глянувши на офіцера, смагляве обличчя якого вмить зблідло.

Потьомкін, рятуючи своє становище, зіскочив з коня, підняв із землі ґудзика.

— Віддайте і цю регалію, молодче, адже ваш мундир весь належить віднині мені, — промовила з іронією Катерина, простягаючи руку за каптаном. — А він не простий і вельми відрізняється від інших, — кинула Орлову, дивлячись усе ще на вахмістра, який ураз спалахнув червінню.

Райткнехт підвів Катерині коня, її підсадили Орлови. Потьомкін посміливішав, подав цариці трикутного капелюха. Олексій Орлов скривився.

— Ви надто запопадливі, вахмістре, — прошипів крізь зуби.

Катерина почула слова Орлова, посміхнулася.

— Майоре, — сказала, — візьміть сьогодні до петергофплутонгу цього молодця, його ж самого запишіть до камер-юнкерів, — і сіпнула поводи коня.

Царський почет, за ним військові колони, позаду натовп рушили уздовж Невської першпективи до Двірцевої площі.

Розумовський їхав на яблукастому коні поруч з Паніним. Вигляд обох призвідців сьогоднішнього параду був не вельми щасливий, настрій теж не надто піднесений. Гетьман знав причину стриманості обер-гофмейстера. Йдучи на змову проти Петра III, Панін мітив на престол малолітнього Павла, Катерину ж мислив приставити до нього регентшею. Орлови сьогодні вранці перекреслили плани Паніна, привівши вдосвіта Ізмайловський полк до присяги Катерині, тепер він, напевно, мізкує, яким чином обмежити владу цариці. А Розумовський ішов на змову з безвихіддя: при гольштинцеві його кар'єра вже закінчувалася — він це зрозумів під час муштри на Двірцевій площі.

Що буде далі?.. Якраз проїжджали повз гетьманський палац на Невському. Розумовський згадав інше коронування — глухівську виставу, що відбувалася дванадцять років тому...

Здавалося, ніхто ніколи вже не поверне Гетьманщини, шістнадцять років правила Україною Малоросійська колегія, а тут маєш тобі: зачув Сенат запах пороху в Пруссії — спотребилося козацтво, і ухвалили його улестити гетьманськими виборами. Свято було пишне й величаве. Розумовського привіз до Глухова генерал-майор Гендриков і наказав старшині стріляти на свою честь із гармат. Тож гриміла вся глухівська артилерія, козаки виходили на майдан з музикою і прапорами, за ними в кареті їхав граф Гендриков із золотою тацею в руках, а на таці — грамоти імператриці. За каретою йшов осавул, тримаючи в руці булаву, оздоблену коштовним камінням, і печатку на подушці червоного оксамиту. Спитав Гендриков козаків, кого хочуть за гетьмана, і наче вгадав — усі до одного за Розумовського. Тоді знову вдарили гарматні залпи вже на честь новообраного. Повезли гетьмана до резиденції, та не самого — поруч з ним у кареті сидів Теплов, тримаючи в руках золоту тацю з клейнодами й грамотами. Розумовський — для параду, Теплов — для управи...

Мерзотний слимак! Він і нині тут. Катерина скористалася з підтримки гетьмана на коронуванні, проте відразу дала йому зрозуміти, що в чині сенатора він не ходитиме самотою.

Дванадцять років гетьманування. О, скільки звершено державних справ! Стоїть у Батурині нова гетьманська резиденція, а на Невській першпективі — гетьманський палац. І титули, титули... Збагачуйся і ходи в орденах, тільки не допускай думки, що ти насправді гетьман. Тож робив Розумовський, що дозволялося, — багатів. І ще на всякий випадок придбав у маршала Франції Левендаля французького пашпорта. Це останнє багатство зберігав у Батуринському замку в скарбничці. Ото й усе, що він надбав за Єлизавети...

Яка крихта перепаде від цієї владичиці? Звання сенатора й опіку Теплова вже має. А може, доведеться ще скористатися з останнього багатства, що у скарбничці?

Царський ескорт наближається до Двірцевої площі. Повне, випещене обличчя гетьмана невеселе. Меланхолійний вигляд і в Паніна. Орлови набираються пихи. «А якими ж усе-таки милостями обсипле нас усіх імператриця?» Орлови дістали своє одразу сповна. Олексій нині вже майор, Григорій — камергер, завтра вони стануть генералами і графами. Теплову обіцяно титул статс-секретаря. Навіть звичайний вахмістр став камер-юнкером. Що перепаде Розумовському за вірність? А що вижебрає у «матушки» новий кошовий отаман Калнишевський? Та, певно, усіх однаково вона не винагородить, кожен отримає за своїм зростом...

Відгримів перший бал, погасли феєрверки, розійшлися зі Зимового палацу співаки придворної капели й актори-аматори кадетського корпусу.

Біля входу до тронної зали стояли, нудьгуючи, два кавалергарди у срібних латах. Розмовляти їм заборонено, то мусять вони щось думати, можливо, обмірковують ті події, що промчали крізь царські хороми. Напевно, бо ж добре вкарбувався їм двір Єлизавети — дивуються з нечуваної скромності й простоти нової імператриці. Подумати лише — всього дванадцять камер-юнкерів і стільки ж фрейлін, причому дамам заборонено носити високі зачіски: кожна красуня-дворянка може без ніяких труднощів потрапити на бал або ж на чай до цариці, якщо в неї зачіска не вища за чверть ліктя. А мужчина-дворянин — аби лише при шпазі. Сама ж цариця вийшла на перший бал у гвардійському мундирі, в якого одяглася біля церкви Різдва, і випила з офіцерами чарку горілки на знак вдячності за престол.

Старі кавалергарди вдоволені, що з них зняли огидні гольштинські мундири й повернули російські. І хоч вони стоять тут день у день, усе ж знають дещо про те, що діється за стінами палацу. Солдати вдоволені скасуванням щоденної німецької муштри, заведеної абшитованим імператором, який, кажуть, раптово помер у Ропшинському палаці від нападу гемороїдних кольок. Можливо, кавалергарди чули про іншу причину смерті Петра, бо з лячною цікавістю позирають на Орлових, що безцеремонно, не доповідаючи про себе, заходять до тронної зали.

Лакей, що стоїть біля царициної вбиральні, знає трохи більше. Йому відомо, що Катерина нагородила обер-гофмейстера Паніна і гетьмана Розумовського п’ятьма тисячами карбованців річної пенсії кожного; Григорія Орлова призначила своїм особистим камергером, а Олексія вшанувала зван-

ням секунд-майора Преображенського полку, обидва ж отримали олександрівські стрічки і по вісімсот душ кріпаків; статс-секретар Теплов нагороджений двадцятьма тисячами червінців.

Григорій Теплов знає ще більше. Він чув на власні вуха, як уміє молодий камер-юнкер Гришка Потьомкін наслідувати голос цариці й цим доводить її до конвульсивного сміху; знає, що цей улюбленець цариці не дуже подобається Олексієві Орлову. Але то дрібниці. Статс-секретар отримав доручення подати цариці кваліфікований промеморіум про Малоросію: імператриця зайнялася вивченням окраїн імперії. І ще одне — Катерина, незважаючи на те, що її суперника вже немає серед живих, квапиться з офіційною коронацією у білокамінній Москві, а граф Панін чомусь зволікає з коронацією.

Микита Іванович Панін проходить повз мовчазних кавалергардів, які дещо знають, йде довгим коридором Зимового палацу, тільки-но викінченого знаменитим Растреллі, приймає уклін від лакея, що стоїть біля дверей царициного будуару і знає набагато більше, заходить до цариці і стримано кланяється, Катерина приязно простягає для поцілунку руку, просить сісти у фотель. Статс-секретар Теплов, що знає найбільше, послужливо витягає довгу шию, спритно ловить в очах цариці непомітний для Паніна знак і, зломлений удвоє, виходить із убиральні назадгузь.

Катерина ласкаво й начебто співчутливо позирає на Паніна — ох, скільки клопотів упало на вашу сиву голову з моїм воцарінням! — з теплою докірливістю похитує головою — ви б спочили трохи, Микито Івановичу, — врешті невимушено запитує таке собі жартівливо-банальне:

— Як ви гадаєте, Микито Івановичу, ким я була б, якби народилася простою людиною, до того ж мужчиною?

Досвідчений дипломат Панін скоса поглядає на тридцятирічну узурпаторку — він уже пересвідчився у тому, що з її уст рідко коли злітають слова, які б не мали практичного сенсу.

— О ваша величносте, — сухо, в дисонанс фривольному тонові цариці відповідає Панін, — ви б дослужилися до генерала.

— Неправда ваша, графе. Я надто ризиковна, щоб здобувати чин за чином протягом усього життя. Бувши лише підпоручиком, я б зламала собі голову в гонитві за славою.

— Хвалити Бога, ви не з простолюддя і цього з вами не сталося. А тепер, коли ваша величність посіли престол, причин для тривоги немає зовсім. Цариця ж не самотня — довкола неї друзі, радники і така вагома установа, як правительствуючий Сенат.

Катерина реагує не різко, але відразу: вона від Теплова знає дещо про наміри обер-гофмейстера — вихователя її первородного сина й конкурента принца Павла.

— Звичайно, звичайно. Сенат необхідний для самодержця, адже не хтось інший, а сенатори покликані приводити в дію закони, царями писані.

— Ваша величність зволили дещо недооцінити роль Сенату, що повинен бути не виконавчим, а законодавчим, — швидко парирує Панін і зауважує, як холодніє обличчя цариці. Більше вона не грає.

— Ваша світлосте, — сказала підводячись, — ви, як я зрозуміла, сповідуєте англійську систему управління державою. Смію зауважити, що для нас вона неприйнятна. Російська імперія настільки обширна, що, крім самодержавства, усяка інша форма правління їй шкідлива. На цьому стояла і стоятиме Русь.

Панін незворушно сидів у фотелі, не підводився, хоч Катерина стояла, вимагаючи цим поштивості від графа. Він доволі виразно давав їй зрозуміти, що капітуляції не підписує. Мовив, надаючи голосу переконливих ноток:

— Доцільність англійської системи полягає у тому, що в ній є парламент, який весь час перевіряє сам себе і правителя, тому помилки уряду ніколи не бувають тривалими. Країною нашою часто управляє випадок, в цьому ви встигли переконатися самі, а тому необхідна така установа, щоб гарантувала нас від політичних непевностей. Нова правителька, яку справедливо назвали Мінервою, має подумати про нові форми...

— Милий графе, голюбчику, — враз грайливо усміхнулася Катерина, обличчя знову стало милим, наче й не було перед хвилею жорстоко деспотичним, — я ж думаю! Як може не думати учениця Монтеск'є, вихована на його «Дусі закону», про новий цивільний кодекс для зварваризованої Росії. Все це неодмінно буде, і до вашого розуму за послугами вдасться бідна Като, але ж, графе, я ще не прийняла корони з рук мого народу.

— Благодійнице наша, — розвів руками Панін, — коронація, звичайно, відбудеться, але нинішньої хвилини скарбниця розбазарена гольштинцями...

— А ми скромно, графе, — відрізала Катерина, очі її знову затяглися холодною поволокою. — Я коронуюся першого місяця осені, Микито Івановичу, і ви, як мій обер-гофмейстер, подбайте про підготовку і порядок.

Калнишевський повертався на Січ після місячної відсутності: об'їжджав паланки. Був стомлений і мовчазний, тож, шануючи спокій кошового, мовчав і балакучий джура Панас

Тринитка, що їхав верхи поруч. Молодий джура з любов'ю позирав на кремезного старця, що міцно сидів у сідлі, міряючи поглядом неозорінь степу. Обвислі вуса, зморшки на щоках, брови опущені на очі, а уст ледь-ледь торкається усмішка — вона рідко коли зникає і надає суворому виглядові отамана тієї теплоти, яку відчуває Панас у кожному його слові, порусі й ділі.

Тринитка щасливий. Де ж бо то міг колись подумати убогий слобожанський безпритула, що буде він служити самому панові кошовому та ще й Калнишевському. Ну, прийняли на Січ, ну, цокнулися вони з отаманом пугарями на січовому майдані — та й усе. А от запам'ятав його Калнишевський і звелів якось покликати до канцелярії.

— Сподобався ти мені, хлопче, — сказав кошовий до збентеженого Панаса. — Відвіншував ти мене за всіх козаків, віку й волі побажав старою примовкою, спасибі тобі... А не захотів би ти бути моїм джурою?

— Батьку!.. — тільки й вимовив Панас.

Кошовий нині, бачно, вдоволений, хоч і мовчить. Має чого радіти. Урожай обіцяє бути добрим, на бузькому гарді добрі улови риби, козаки взялися за лемеші. З Гетьманщини та з Дону напливають зайди, визнають себе підданими Війська Запорізького й оселяються у диких степах. Нині вони ще в землянках, а завтра стануть господарями. Повертав кошовий на Українську лінію й до сербських сусідів. Начебто присмирніли, зачувши нового отамана, — перестали займати козацькі землі. Та знає Калнишевський, що це лише передишка. Треба зробити опис кордонів і поїхати в депутацію до Петербурга, щоб їх затвердили. Візьме Антона Головатого з собою, то спритний чоловік... Але що нового на Січі?

— Ану, Панасе, скачи щодуху і звідай, як там і що, — сказав, коли вдалині показалися заплави Підпільної, зарослі гаями очерету.

Панас пришпорив коня. Калнишевський відпустив повіддя, кінь ступав нога за ногою.

«Обкроїли, так уже обкроїли Україну, — думав кошовий, — а її усе ще багато. Ідеш, їдеш, не об'їдеш... То треба ту решту зберегти, зубами за неї триматися. Накажу полковникові Протовчанської паланки Андрієві Порохні описати кордони, візьму копії універсалів Хмельницького та й поїду. Тільки що це за цар? Різні чутки ходять. Шепочуться, недолугий...»

Наближався до звивистої річки. З долини вже виднілися вежі на січових валах. Звідтіля скакав вершник.

«Дбайливий парубок, диви, як охломостався», — ствердив про себе Калнишевський і зупинився. Надто швидким галопом мчить Тринитка. Чи не лучилася яка біда?

— Ну, що там? — спитав, коли джура осадив змиленого коня.

— Пан писар наказав доповісти: У Петенбурзі царі помінялися!

— Що, що?

— Царі помінялися. Уже не той на престолі, що був, а якась Катерина.

Кошовий пришпорив коня. За ним пішов чвалом Тринитка. Калнишевський підняв на Січі справжню веремію.

«Що сталося з отаманом? — дивувався Панас. — Завжди такий статечний, поважний, а тут ураз заметушився, мов неоперений молодик. Сам гасає по куренях, покрикує... Що ж ото за птиця — ота Катерина?»

Другого дня зранку заваравили дзвони, курінні отамани вивели свої курені, вийшло на майдан усе старшинство, прибули й офіцери ландміліцейського гарнізону Новосіченського ретраншементу. Вдарили литаври. З шереги старшин виступив писар, розгорнув сувій паперу, почав читати:

— По благості всемогутнього Бога...

Гаврило Скирта, як старий військовий товариш, стояв серед старшин, бурчав:

— Щопівроку присягаємо, трясця їх матері... Чи ж то давно ми чули, що по благості всемогутнього Бога Петра вергло на трон. А нині уже й з трону?

Хтось цитьнув, Калнишевський невдоволено зиркнув у його бік.

— ...і за єдинодушним бажанням усіх дітей Росії на престол зійшла, — читав далі писар царський маніфест, — всемилостива імператриця Катерина II...

— Хто їх питав, дітей москвинських, — гудів далі Скирта, проте повторював за всіма: «Присягаємо у своїй вірності... Богом посланій...» — Тьху, хай тобі грець...

Одразу після присяги на Січі кошовий послав осавула до паланок, щоб присягли і там, а сам почав лаштуватися у дорогу до Батурина.

Вирушили вдосвіта. Джура тримався трохи віддалік кошового. Щось чуже війнуло вчора поміж ним і отаманом, відчужувало й сьогодні. Чи не отой вигук Калнишевського після зачитання присяги: «Слава нашій владичиці!» Кілька голосів бовкнуло і собі «слава», а Гаврило Скирта плюнув спересердя, і соромно стало Тринитці за отамана. Ще ж бо ніхто її, тієї цариці, не знає, справ не бачив, суду не куштував, а вже «слава»!

Панас Тринитка тримався віддалік. Якось незручно було їхати поруч і мовчати, а теревенити не мав нині про що. Бачив перед собою тільки тугий круп отаманського коня і спи-

ну отамана; кошовий наче похилився, згорбився — Тринитці стало шкода Калнишевського: може, йому й самому ніяково після вчорашнього?

Підігнав коня і поїхав поруч.

— Батьку отамане, — врешті зважився заговорити, — вибачайте мені, немудрому, та хотів би я знати: ви вже зріли на очі тую царицю, якій звеліли вчора присягати?

— Мовчи, глуха, — менше гріха, — відказав сердито Калнишевський. По хвилині запитав, сопучи: — А тобі що за притичина? Мо, Гаврило у вухо нагудів, старий баглай?.. Чи вже сам багато розуміти почав?

— Не так, щоб багато, бо ж я недотепа, але знаю одне: Бог високо, а цар далеко... Та хіба вона чула, ота Катерина, як ви їй славу сукали? Не чула, певно... А козаки — це вже ви чули — он як гукнули!

— Не гни балабонів, Тринитко, — зм'як Калнишевський і заговорив уже спокійніше: — Ти бачив там, на майдані, ландміліцейського офіцера? Не чула цариця, то він чув. Вухо в неї до-о-вге!

— Та то так, — посміхнувся Тринитка. — Воно як у тій казці про кобилячу голову: «Заглянь-но мені у праве вухо». А там і срібла, і сукна всілякого, та ще й червінці.

— Ех ви, босва немита, — зітхнув Калнишевський. — Лоби тверді у вас, як ковадло. А хтось за вас по лезу шаблі ходити мусить... А може, й червінці! А може, й земля! Ти, Панасе, знаю, рубакою будеш добрим, думати ж, бачить Бог, не навчишся ніколи.

Більше Калнишевський не заходив з джурою у розмови, от хіба що — піди, та подай, та принеси: хай знає своє служне місце. За два дні мовчазної дороги прибилися до Батурина.

Давно не бував тут отаман. З молодості не навідувався сюди — шпоришем заросла до Батурина дорога. Тому вельми здивувався і в думці похвалив Розумовського за хазяйновитість: он тартак працює на Сеймі, виросли цегельня та воскобійня...

Гетьманський палац зирив на пришельців десятками вікон, високий, пишний, ошатний — добре осів Розумовський у своїй столиці, ніби навічно. У воротах на варті стояв охочекомонний жолдак у синьому жупані. Калнишевський спитав його, чи вдома гетьман. Вдома, хвалити бога. Відлягло кошовому від серця, бо ж звісно: Розумовський більше в Петербурзі вугли обтирає.

Жолдак провів отамана до приймальні, де аж капало золото з портретних рам, люстр і канделябрів. Гетьман не примусив довго чекати на себе, зайшов до приймальні — мо-

ложавий, у квітчатому халаті, без перуки. Чорняве, побите вже сивиною волосся кучерявилося на потилиці, тлусті складки на щоках і підборідді надавали його обличчю добродушності й простоти, і мимохіть згадав Калнишевський портрет гетьмана, що висить в Аничковому палаці в Петербурзі, і самого Розумовського — петербурзького. Чомусь там, у придворних салонах, люди стають іншими. Хто пихи набирає, хто страху, хто жельві повзучій уподібнюється, а йому, кошовому, хіба вигляд жебрака треба буде прибрати: прийде ж бо він до них не як рівня.

— На коронацію хочеш? — спитав гетьман. — Треба, конче треба... Її величність благоприхильна до Низового лицарства. — І вже півголосом: — Чи то вона сама, чи запопадники нарекли її Беллоною, богинею війни, та я й без того знаю, що війська вона потребуватиме. Ти їдь. Я вже замовлю слово, щоб допустили козацьку делегацію до її руки, а ти гляди там: не щади ні слів, ні поклонів, від усього війська вияви радість, і вірнопідданську запопадливість, і рабську покірність, і прочая...

— А чи була у вас розмова... ведлуг України й Січі? — насторожено спитав Калнишевський.

— Матінка преблагосхильна... Але є приказка: «Коли владика до тебе надто уважний, думай, що завтра буде з тобою». Розмова була, аякже. Та є ще Теплов... Усюди — він. І коли хочеш знати, не я, а цей інтриган складає цариці записку про Малоросію.

Після аудієнції з Паніним Катерина покликала до себе Розумовського. Теплову цього разу сказала залишитися. Розмову почала по-діловому, без недомовок і натяків:

— Ви знаєте, Кириле Григоровичу, яку велику імперію залишив нам у спадок Петро І. З'їздити її з краю в край не спроможна навіть за ціле життя. Тому хочу, щоб мої радники описали мені кожну провінцію, охарактеризувавши їх історію, побут, економіку і дух народний. Насамперед мене цікавить Малоросія, чи, як її полюбляють називати французи, Україна. Я доручила моєму статс-секретареві, що добре ознайомлений з цим краєм, скласти коротку записку про Малоросію. Пан Теплов уже готує її, вас же, яко гетьмана, я прошу допомогти йому.

Одутле обличчя Розумовського почервоніло.

— Цей край називають Україною не лише французи, ваша величність, а й самі українці. Малоросія — назва, так би мовити, суто канцелярська. — Гетьман зневажливо глянув на Теплова. — Чи не так, шановний інформаторе? Мені здається, ваша величність, що про Україну повинен доповідати все-таки я, а не статс-секретар, хоч він і...

— Кириле Григоровичу, — перебила цариця, — ви цілком маєте рацію щодо вашої амбіціозності. Але в нас з вами ще буде розмова, я б сказала, державного порядку. Від пана Теплова я вимагаю тільки формального з'ясування: як ми повинні трактувати малоросійський народ. Хто він? Відрубний, інший, чи, як білоруси, литва, — гілка російського, зі своїми, звичайно, окраїнними особливостями. Що ви на це скажете, статс-секретарю?

Теплов схилив набік голову, міною вченого дослідника мовив:

— Росія не закінчується ні в Харкові, ні в Хаджибеї, вона може зупинитися хіба що в Тифлісі й Ахтіарі[1]. Що ж до народів...

— Браво, пане Теплов! — цариця плеснула долонею по спинці фотеля. — А чи ж нас зупинить Вісла? А Константинополь хіба не православна земля? Продовжуйте, Теплов, я люблю розмах.

— Що ж до народів, то й литва, і білоруси, і малороси — споконвічно руські. Зокрема, народ малоросійський. Тільки через слабосилість князів київських він відщепився. А гетьмани... Застерігаю відразу, що не кидаю й тіні недовіри на Кирила Григоровича, воістину вірного престолові, проте повинен сказати, що багато його попередників були схильні до зради. Цей підлий нахил йшов, звичайно, не з низів — простолюддя малоросійське надто простодушне, і єдине зло, яке воно чинить, — це те, що переціджують хліб на гаряче вино. Козацтво ж...

— Досить, — спинила Катерина статс-секретаря. Вона весь час спостерігала за Розумовським, який то розкривав, то закривав золоту табакерку й раз у раз хапався за поруччя крісла, пориваючись встати. — Досить, — стукнула рубіном персня по столі. — Про козацтво мені багато дечого відомо. Це ж вони рвалися на передній край у Семилітній війні... А з яким пієтетом висловлюється про них мосьє Вольтер! Кириле Григоровичу, ви ще не сказали мені, як сприйняли козаки вість про моє воцаріння.

— Козацтво присягає вашій величності й, посмучене царюванням вашого попередника, чекає на милість, — проказав холодно, ніби на рапорті, Розумовський.

Катерина схилила голову на долоні, помовчала, потім мовила:

— Завжди державець винен, якщо піддані обурені на нього. І ви теж будьте ласкаві міряти діла на сей аршин.

...Гетьман змовк. Калнишевський теребив пальцями сивого чуба, мовчав, опустивши на очі кошлаті брови.

---

[1] 1784 року Ахтіар перейменовано на Севастополь.

— Отаке-то, Петре, — розвів руками Розумовський. — Треба й тобі йти під того аршина. А що і скільки буде ним тобі відміряно, побачиш сам.

Хто не знав тодішнього Версалю Людовіка XV, той мусив бути вражений помпезністю царського виїзду на коронацію до Москви.

Першого вересня до другої столиці Московії потяглося сімдесят екіпажів, запряжених чотирмастами коней, за кортежем везли дубові бочки, наповнені срібними монетами — для церемоніальних витрат і для натовпу. Скромна цариця поки що й помислити не могла, що незабаром віддаватиме набагато більші суми посереднім фаворитам за нічні послуги.

Через два тижні кортеж зупинився у підмосковному селі Петровському. Серед двадцяти сенаторів, що супроводжували Катерину, не було лише Теплова. Гетьман навдивовижу сміливо попередив імператрицю, що не сяде до карети поруч зі сутягою та інтриганом. Розумовського підтримав Панін, Катерина поступилася, статс-секретар затаїв у душі тяжку злобу на свого колишнього вихованця.

Поки лаштували для Беллони парадну вулицю від Петровського до Кремля — оббивали паркани ялиною, стіни будинків завішували килимами, мостили колодами дорогу, — цариця відпочивала і приймала делегації. Директор університетської друкарні поет Микола Херасков день і ніч готував маскарад-алегорію, що мала б відобразити, як на зміну невігластву, обману й шахрайству приходить золотий вік в образі богині мудрості Мінерви.

Беллона-Мінерва приймала привітання від підданих, що з'їжджалися з усіх кінців Московії, в присутності членів Сенату, вищого духовенства, придворних дам і кавалерів.

П'ятого дня гетьман Розумовський доповів цариці, що до її стіп проситься запорізька делегація з кошовим отаманом Петром Калнишевським на чолі.

— Прекрасно! — пожвавилася цариця. Їй уже надокучили солодкі й одноманітні дифірамби дворян і купців, її стриманість змінилася зацікавленням, адже вона ще зроду не бачила козаків.

Дійсний камергер Григорій Орлов насупився.

— Сподіваюся, що ваша величність допустить їх до цілування рук аж після коронації. У Петровському чекає незліченна кількість представників шляхетних станів.

— А я, Григорію, — примружила блакитні очі Катерина, — накажу зрівняти козацьку старшину в правах з дворянством і прийму їх як рівних вашій світлості... Ну, не сердьтеся, любий. Після коронації я не встигну за балами й розвагами

розгледіти цих оригіналів. А те, що вони прийшли, свідчить про їх вірнопідданські почуття.

Їх увійшло три: Петро Калнишевський, Іван Чугуєвець і Антін Головатий — у синіх шароварах, у червоних кунтушах зі закидними рукавами. Вони разом скинули сіросмушеві шапки, схилили голови в земному поклоні. Перший розправив спину Калнишевський. Він дивився на царицю, що сиділа в оббитому оксамитом кріслі, одягнута в горностаєву мантію, обвішана коштовностями, і йому було чудно, що від цієї молодої жінки залежатиме доля мільйонів людей, десятків народів і його особиста доля теж.

Катерина з цікавістю приглядалася до козаків. Бачилося, була захоплена ними, поставними й кольористими: вони вигідно виділялися на тлі прилизаних дворян у сурдутах, камізельках і перуках. Приглянулася до козацького отамана, кремезного й сильного дідугана, й ураз зір її прикипів до шаблі кошового з усипаним діамантами ефесом. Ще раз окинула поглядом почет Калнишевського — тепер їй в око впали їхні шаблі. Все гармоніювало в одязі й фізичній красі цих людей, про яких їй розповідав колись учитель Симон Тодорський: і чуби, і вуса, і шовкові пояси з позолоченими китицями, і смушеві шапки з червоними довгими шликами. Та з-поміж усього вирізнялися шаблі, вони наче підкреслювали самобутність їх власників, відвагу й силу.

Катерина повернула голову до сенаторів, обвішаних медалями й орденами, перев'язаних навхрест малиновими й блакитними стрічками, і подумала, що ці дворянські прикраси зм'якшили б козацький вигляд, додали б їм шляхетності, степову поривність замінили б світською стриманістю, гордість — вдячністю, незалежність — запобігливістю. І серед цих оздоб не вирізнялися би так чітко їхні шаблі: вони, як і дворянські шпаги, свідчили б тоді тільки про належність до військового стану.

— Їх ніколи не нагороджують орденами? — спитала Катерина Розумовського по-французьки, але замість гетьмана, порушуючи придворний етикет, відповів Калнишевський, і зчудувалася імператриця: як, ці степові тубільці ушляхетнені науками? Це неймовірно...

— Найсвітліша господине, — промовив кошовий отаман, — для нас найбільша нагорода — перемога в битві і милість державця.

— Шарман... — проказала Катерина крізь зуби.

Розумовський кивнув Калнишевському, щоб той упав до стіп цариці. Отаман ще нижче поклонився і стоячи проголосив:

— Благочестива імператрице всеросійська, милостива мамо вітчизни! Всемогутній Бог узаконив за річками південь,

за магнітом — північ, за хмарами — захід, за сонцем — схід, людям же узаконив твою владу...

Але царицю не зворушував єлей, вона чекала, щоб лицарі стали на коліна. Камергер Орлов уже готовий був покликати дворових, щоб вигнали зухвальців. Катерина бачила це, вона присилувала себе милостиво посміхнутися; кошовий закінчував виголошувати привітальну тираду, цариця хитнула головою.

— Я хотіла б на коронаційних святах бачити козацькі герці, отамане... Панове сенатори, цього беркута я нагороджу золотою медаллю на андріївській стрічці, якщо герці справлять належне враження.

Калнишевський глянув на Розумовського: той зараз був зовсім подібний до свого зображення на портреті, що висить в Аничковому палаці; гетьман підступив до отамана й шепнув з притиском:

— На коліна!

Почервонів Калнишевський від хвилювання, але й цього разу не вклякнув — схилився у пояс і подякував цариці за ласку. Затим козацькі делегати подалися до виходу.

— Їх ламати треба, а не гнути! — прошипів Орлов услід козакам.

— Зламане дерево не здатне зупиняти вітру, — зауважила Катерина Орлову.

Розділ третій

Калнишевський, залишивши полковника Синельникова перед плахою на Болотній площі, подався на Арбат. Вивів свого буланого коня з конюшні постоялого двору й рушив до Коломенського до цариці.

Москва ще клекотіла після розправи, а від Кремля до Коломенського вже мчали карети зі загорнутим у шуби панством. Отаман пришпорював коня, щоб перегнати їх: усе ще мав надію домогтися прийому в Катерини. Полковник Антін Головатий і Сидір Білий зосталися у Петербурзі — може, щось таки вициганять у Потьомкіна, а йому, Калнишевському, хай би допоміг бог у Москві.

Цариця справила вранішній туалет, вчасно послала на місце страти Пугачова милостивого наказу і заходилася купати леді Мімі й сера Тома. Придворні повідомили отамана, що цариця зайнята своїми улюбленими собачками, а увечері прийматиме дворян. Отаман повернув коня від поспіхом збудованого дерев'яного палацу і квапився тепер додому. Швидше, швидше, треба щось чинити.

Гомоніла Москва, на шпиці ешафота ще стриміла голова Пугачова; Калнишевський покидав місто радості й печалі — квапився до заметених снігом степів.

Біля замкненої церковці Симеона Стовпника стояла на морозі дівчина, закутана в жупан, і напружено вдивлялася в обличчя перехожих. Дівчина була нетутешня, з одягу було видно, що з України. Зупинив Калнишевський коня, запитав, перехилившись із сідла:

— Ти хто така?

Вона підвела на нього повні непевності й тривоги очі — козацький одяг і мова кошового додали їй спокою, — сказала тихо:

— Уляна я... З Лубен.

— Куди ж ти йдеш, небого?

Дівчина опустила голову, ледь чутно мовила:

— Щасливої дороги вам, батьку...

І він поїхав. Рипів сніг під копитами буланого аргамака, волохата кирея сивіла від паморозі, бралися вуса льодом; за мостом учепився щік колючий вітер, свистів у вухах, і у свисті тому вчувалося отаманові те саме питання, що задавав його незнайомій дівчині: «Куди йдеш? Куди йдеш? Куди йдеш?»

Вітер був настирливий і прискіпливий, він без угаву повторював своє питання, ніби хотів помститися вершникові за те, що той завжди цікавився людськими дорогами.

Але ж і його питали. Здебільшого це не бентежило отамана, відповідав гордо і впевнено, а іноді й карав за цікавість, коли для доброго, як йому здавалося, діла мусив іти на порахунки з власним сумлінням; а бувало, й відмовчувався, бо сам не знав, куди заведе його дорога.

Та один тільки раз заболіло йому це питання. Було воно криком, зойком, застереженням, та проте стримати себе він не вмів чи не міг.

«Панас Тринитка. Сердешний Панас, отаманський джура. Ще раз, видно, йшов до мене, та не дійшов. Не побажав ніхто, та й Господь не дав тобі ні лебединого віку, ні журавлиного крику... Аби те твоє віншування прокльоном не впало на мого сивого чуба».

Триста козаків спровадив тоді Калнишевський до Москви на святкування царициної корони. Імператриця жадала цього екзотичного видовища. Її знудили бали, урочисті обіди, французькі спектаклі. Багато чого й не ладилося. Маскарад Хераскова зовсім провалився. Кортеж, що представляв тріумф Мінерви, натовп сприйняв холодно, а то й вороже: над ким та богиня здобуває перемогу — над матушкою, яка тільки-но вдягла корону на щастя своєму народові? А театр ляльок просто-таки налякав людей: від голови, що говорила,

юрба в паніці розбіглася, старі москвичі твердили, що тут не обійшлося без нечистої сили.

Придворні і сам камергер Григорій Орлов ще мали надію на козацькі герці, які повинні б повернути добрий настрій цариці.

Калнишевський вишикував запоріжців батовою, і рушили вони, забарвінні й парадні, до підмосковного села Петровського, де на них чекали Катерина й Орлов з почтом.

Гладке поле за селом, на краю поля дощаний поміст, на ньому — оббитий золотом фотель, над фотелем — алажовий балдахін, у фотелю — імператриця, біля неї — камергер Орлов, підтягнутий, високий, у білому мундирі й білих рукавичках.

Отаман зупинив козаків і враз відчув, що його воля і владність, наче невірні подруги, перейшли до людини в білому мундирі й не хотіли вертатися.

Він скомандував козакам до герцю, та голосу свого не чув; вихорем літали запоріжці, чуби звивалися на вітрі, шаблі викрешували іскри, козаки підкидали догори шапки і стріляли в них з мушкетів, переповзали на галопі попід кінські животи; цариця плескала в пухкенькі долоні й раз у раз чогось жадала: то гопака, то пісні, то дзвону шабель; її бажання сповіщав кошовому Григорій Орлов, кошовий наказував, та голосу свого не чув.

А коли Беллона наситилася видовищем, камергер махнув отаманові білою рукавичкою — і кінь Калнишевського, наче зрозумівши камергерський зезвол, сам рушив з копита й здибився перед помостом.

Чи причулося кошовому, а чи таки крикнув йому вслід джура: «Куди їдеш?» — не знав; та й не розпоряджався він тут собою, видовищем верховодив Орлов. Здавалося Калнишевському, що він прив'язаний незримою ниткою до обтягнутої білою рукавичкою руки царициного камергера.

Кінь опустився на передні ноги, Калнишевський зіскочив зі сідла й побачив у руці Орлова золотого ордена на червоній стрічці. Цариця дотримала слова, цариця благоприхильна, цариця осипле милостями Запоріжжя, цариця — рідна мати; кошовому дарують ордена, він буде першим кошовим, що носить царського ордена, і ця відзнака дасть козацтву привілеї.

Злегка кивнув рукою Орлов — і впав Калнишевський на коліна зі словами:

— Хвала тобі, покровителько наша!

Він діткнувся губами ніжних пальчиків імператриці й, підводячись, перехопив її переможний погляд, кинутий гордо Орлову. І тепер зрозумів він, що та незрима нитка, що тягнеться від руки камергера, розсотається на тисячі верст

і смикатиме його завжди для потрібного дворові чину. Ще не пізно обірвати її, але він уже прийняв платню; ще не пізно випростуватися, але він вже стояв на колінах.

Потім козаки поверталися до Москви. Попереду їхав кошовий отаман зі золотим орденом на андріївській стрічці. Був зніяковілий, розгублений, козаки крадькома позирали на червону стяжку, що оперізувала навскіс його груди, поруч з кошовим, як завжди, їхав Панас Тринитка.

І раптом джура спитав його:

— Куди йдеш, батьку?

Скинувся Калнишевський, мов від жала, рвучко заніс руку з нагайкою й опустив її на голову козака. Цьвохнув плетений увосьмеро гарапник, залишивши на обличчі синього басамана.

Панас навіть не схопився за обличчя. Тільки здивовано глянув на отамана й побачив, як зніяковіння швидко міняється жорстокою, незагнузданою люттю.

— В каре! — скрикнув кошовий, джура завернув коня і загубився у козацькій лаві.

Куди йдеш?.. Куди йдеш?.. Куди йдеш?..

Вітер шарпав за оборки кунтуша, сіпав за вуса й тіпав шлика високої шапки. Час від часу лунко форкав кінь, ніби хотів нагадати вершникові, що той не сам серед цього білого замосковного безлюддя, кришталиками брався рідний туман і летів з вітром у молочні безвісті; з глибини пам'яті вихоплювалися шматки згадок про таке давнє, як світ, таке раннє, мов росяна сивина вдосвіта на очереті, що зникає швидко й непомітно, поступаючись місцем сонячній жеговиці і чорному пилові.

«Куди йдете, козаки?»

Пологою толокою, що розгорнулася зеленою повстю уздовж Сули, закосичивши один край садками й білими стінами пустовітівських хат, бреде череда ген до скіфських могил, де трава до пояса, а сонце не зіп'є з неї росу й у полудень. За чередою підбігає, виляскуючи пугою, громадський пастушок-підліток, у нього за спиною в торбині шматок хліба й кілька цибулин — то харч на цілий день, бо вдова Гафія на більше не спроможна. Сонце тільки-но виглянуло, а намулистий брід уже грасують коні, і бурхає чорна жужма з-під копит — то йдуть з Ромна козаки через Пустовітівку, виблискуючи до сонця шаблями та гаківницями.

«Куди ви їдете?»

Лине вслід за ними затужений хлоп'ячий погляд, а козаки, ніби журавлі у вирій, тягнуться барвистим клином через Сулу-річку, неглибоку і на броді нешироку, та й за могилами зникають.

«Дайте тютюну...»

«Кури, кури, хлопче. Гей, та чого ти такий обідраний?»
«А куди ви їдете, панове молодці?»
«Де Луг-батько і Січ-мати!»
«Візьміть мене із собою...»
«Нехай тебе задні візьмуть».

А останнім їхав сотник, і пастушок таки побіг за ним — і череду, і матір покинув, — сотник узяв його в сідло, мов бранця.

«Хочеш бути джурою в мене?»

Бігли роки, бігли коні, метушилися люди на великій землі, кожен хотів узяти її багато, а діставалося рівно стільки, скільки міг собою закрити; ріс молодий джура, мудрів київський спудей, мужнів козак, владності набирався старшина козацький, приймав булаву полководець... І раптом хтось ударив його під коліна й наказав знову джурою бути, і всіляко було джурі — як козакові Панасові Тринитці в кошового отамана.

Обвішаний здобитами, умудрений хитрощами, впертий і настирливий джура...

Завихорив вітер, скрутив у джгута снігову завію й ляснув старого царського джуру боляче по обличчі, схарапудився кінь і пішов клусом, а хтось іззаду — патлатий нечоса в білих рукавичках — кричав навздогін:

— В каре! В каре! В каре!

Наступного дня після страти Пугачова Павло Любимський зайшов до аристократичної остерії у Китай-городі. Замовив вина і, зрідка підносячи кухля до вуст, неспокійно поглядав у вікно. Коло зімкнулося, залишився один вихід. Сюди повинен зайти француз — юрист Шарль. Учора зустрівся з парижанином перед Кам'яним мостом. «Спробуємо, — сказав Шарль, — коли є така потреба. Пашпорта можна виробити в посольській місії».

Парадокс: колись вирушав із Франції шукати свою батьківщину і, знайшовши її, до тієї ж Франції утікати мусить. Але тільки на цю країну надія. Вона бубнявіє революційною мислю, як брость у березолі.

Певно, не треба було вчора заходити до Новикова. Шпик, безперечно, стежить за Любимським... Але кажуть, на одному місці ніколи не повторюється одне й те ж. Тут, у цій остерії, його колись уже арештовували. Отже, цим разом усе повинно обійтися добре. Аби тільки Шарль скоріше прийшов. Зараз кожна мить на вагу волі.

Крізь вікно видно на тому боці вулиці низький кам'яний будинок. Там живе історик Гедгард-Фрідріх Міллер, автор багатьох праць з історії Московії, Сибірського царства, а також козацтва. Тепер він пише президентові Іноземної колегії

Микиті Івановичу Паніну «Роздуми про запоріжців». Новиков вважає цю працю прокурорським актом. Невже так скоро — відразу після турецької кампанії — уряд посягне... Але може бути. Щоб не встигли очухатися...

Любимський нервово стискає кухля в долонях, і пружну стрічку настирливої думки: «Чому його ще нема?» — пронизують недоладні згадки, щезають і знову повертаються, немов хочуть скоротити чи урозмаїтити тягучий час чекання.

«Вам, пане Любимський, не потрапляла часом така собі книжка, рукою писана?»

Це київський митрополит, опікун академії Гавриїл Кременецький.

«А що, вже з'явилися оди, присвячені нашій благодійниці?»

«Ви зухвалець, я це знаю з опінії, яку дав на вас інспектор козацького земляцтва у Страсбурзі. По неділях відмовлялися читати в церкві «Апостола», серед земляків проповідували догмати, неугодні православній вірі. Я не про оди, присвячені її величності... А ось такі слова: «Коли б хто-небудь копнув п'ядь землі на місці Таємної канцелярії, то ударила б з неї фонтаном людська кров...» Яка крамола, правда?

Нема ще Шарля... Ковток вина... Рахую в думці до тридцяти... Нема.

«Я прийшов до вас, ваше преподобіє, не вислуховувати подібні слизькі розмови, а дізнатися, чи надасте ви мені клас французької мови».

«А ці крамольні вислови доволі близькі за своїм змістом до однієї промови, виголошеної у Грановитій палаті на Комісії нового уложення... Ви там були, правда? Не пригадуєте собі, хто її виголошував? Таємна експедиція ревно зацікавилася... А та книжечка во мнозіх списках — не хвилюйтеся, почерки розмаїті — блукає серед спудеїв. У нас уже вилучені, а от у Московському університеті один спіймався...»

Будинок Міллера надто скромний як для офіційного придворного історіографа. Добре, чекатиму, поки закуриться з димаря димок. Адже холодно, може, історикові змерзли пучки: це ж не так просто перекручувати двохсотлітню історію козаччини.

«Чужинцю, ви брехун!»

Це було пізніше, тут, в остерії біля стіни Китай-города...

«У Києво-Могилянській академії до французького класу приймаємо... є вже претендент».

«Чи не можна дізнатися, в яких академіях або педагогіумах учився оний?»

«Можу сказати. Це ієродиякон серб Арсеній Малкович. У Страсбурзі студіозусом, правда, не був, проте він виграє

перед вами офіційним документом — опінією похідної канцелярії про добропорядну поведінку на військовій службі».

«А крім документа він має що-небудь — отут?»

Павлику, Павлику, куди ти йдеш? Мовчи, серце, мовчи, тобі звелено німувати... Ще ковток вина... Шарль не приходить.

«Ваша поведінка в моїй присутності цілком підтверджує запевнення інспектора про вас. Сьогодні нам потрібні, передовсім, благонадійні люди. Її величність, ось звольте поглянути, надіслали листа. «Хай дітей не посилають до іноземних училищ, бо там вони розділяються на два класи, однаково шкідливі суспільству: одні явні безбожники, інші ж лицеміри».

«Досить, ваше преподобіє. Про лицемірство вам варто б помовчати... «А як з'явиться між вами свій пророк, мусите вбити його». Пам'ятаєте, з П'ятої книги Мойсея? Симона Тодорського вигнали звідси під приводом надання вищої посади при дворі. Сковороду не запросили, зате широко відчиняєте двері блюдолизам і невігласам. Це страшно, коли святинею науки починають керувати такі мислителі, як ви».

О, пішов димок з димаря. Придворний історіограф гріється... А Шарля нема...

Думав загубитися в Москві, на Україні далі вже не можна було залишатися. Усе дознано. Його шукають. А Москва велика... Директор університету Приклонський мовчки вислухав, спідлоба глянув на Любимського й подав йому папір з гербовою печаткою. «Оному Павлу Любимському, що підозрюється у крамольних писаніях на шкоду вірі й отечеству, посад не давати, а сповіщати негайно до поліції про його появу». Директор підійшов до книжкової комоди, вийняв аркуша і прочитав: «Кара буде лживим суддям, що стали розбійниками і душогубцями. Одягнуть на них волосяні свити й примусять їх у монастирях носити воду».

«За читання таких писаній, — директор дивився повз Любимського, — ми веліли шмагати спудеїв посполитого стану різками по голому заді, синів дворян — лінійкою по штанях. Для вас приготоване дещо інше. З Богом, з Богом, юначе!»

Димок уже не куриться. Може, історик Міллер вибирається до цариці до Коломенського? Або ж зайде до остерії на філіжанку турецької кави. А з ним Микола Іванович Новиков. Як тоді. Але ж ні, на тому самому місці ніщо не повторюється.

Любимський сидів уже колись за цим самим столиком. Більше року тому. Швейцар відганяв від дверей аристократичної остерії людей простого стану. Павлові ж дозволив зайти: суконний сурдут послужив тут перепусткою. Він присів і замовив обід. Було з полудня. За якийсь час швейцар запросив досередини двох ошатних панів. Один — низький,

високочолий, з великою квадратною головою — старий уже, другий — молодий, високий, товстолиций, з довгим шатеновим волоссям, що спадало завитками на замшевий комір коричневого сурдута.

Швейцар провів їх до столика, сусіднього зі столиком Любимського; зайняті розмовою, вони сіли, не звертаючи уваги на присутніх в остерії.

— Давно з Петербургу? — спитав квадратоголовий.

— Давненько. Я багато часу проводжу в Москві. У вітцівському домі біля Серпуховських воріт або ж у помісті Авдотьїному біля Коломенського. До рідних пенатів завжди тягне... Маю справу до вас. Я надумав звернутися до історії, хочу видати старовинні грамоти... .

— Я улещений вашим візитом, Миколо Івановичу, та, на жаль, не наважуюся погодитися на вашу пропозицію. Це, безперечно, цікаво — видати старовинні грамоти, і я... Я б... Але ваша журналістська діяльність... Ні, ні, я розумію, ви розпочали в Росії вельми благородну справу, в нас досі не було справжньої журналістики, однак дивуюся... я таки щиро дивуюся вашій необережності. «Они работают, а вы их труд ядите!» Та за такий епіграф, сакрамент!.. Нічого дивного, що цензура закрила вашого «Трутня». Ще б пак... Я зацікавився, уже зовсім предметно, «Живописцем». Ви знаєте, цей журнал зовсім інший, це серйозне періодичне видання. Та ось, сакрамент, в останньому номері, — він вийняв з кишені камізельки удвоє складеного часописа, розгорнув і тицьнув пальцем на крайній стовпчик першої сторінки, — ну, навіщо це вам? Ви послухайте і вдумайтеся: «Бідність і рабство всюди мені зустрічалися в образі селян. О людяність! Тебе не знають у цих краях. О пани, ви тираните собі подібних людей!» Я зовсім не здивуюся, якщо завтра закриють і цього вашого журнала.

— Пане Міллер, — відповів товстолиций, меланхолійний на вигляд добродій. — Я вас знаю як доскіпливого історика, і тому мені потрібна ваша допомога. Та бачу, що мушу якось обійтися. Я вас розумію... Придворний історик, у шані, а тут — мало що не крамола. Зрештою, я й міг сподіватися на вашу відмову. Ви чужинець, що працює в Росії, але її не знає і тому не вболіває за її долю. Що ж, на тому ми й закінчимо нашу розмову. Читайте собі «Всяку всячину» Козицького — нею опікується сама цариця, а та «Всячина» дає поради цілком аналогічні до тих, які ви мені тільки що ласкаво пропонували: хай письменник не торкається пороків суспільства, а показує приклад в образі людини досконалої.

— Я б не сказав, що «Всяка всячина» тільки медом мастить...

— Ні, ні, що ви! Ось в останньому, здається, номері... Не читали? Дуже сміливо сказано: «Багато молодих дівчат панчіх не підтягають, а сідаючи, ногу на ногу закладають, через що підіймають спідниці так високо, що іноді і сіє побачити можна...»

«Це ж Новиков! — зорієнтувався Любимський, та не підводив погляду, потупив очі в тарілку, їв. — Але я його вже звідкись в обличчя знаю. Ага!.. Один зі секретарів на Комісії нового уложення...»

Міллер збентежився. Він ніяково глипнув на сусіда, оглянувся по боках і проказав тихо, поклавши руку на рамено співрозмовникові:

— Ви, гер Новиков, не розумієте одного: міць нашої держави в однодумстві. Дарма корите мене, що я не патріот Росії. Я більше хочу їй добра, ніж ви, таж ваші журнали просто закликають, ну... до бунту!

— Однодумства принижених і тих, хто принижує, не буває, пане Міллер. Ви подивіться, як закріпачують усю Росію з краю в край. Кріпосництво, мов чума, повзе на здавен-давна вільний південь... — Новиков скосив очима на сусіда і продовжував уже по-німецьки: — А ви, пишучи свої розправи про запорізьких козаків, сприяєте їх закріпаченню. В ім'я чого? Нині Росія воює з Туреччиною. Хто допоміг здобути блискучі перемоги в Чесменській бухті, під Ларгою і Кагулом? Козаки. Чи воювали б ці самі люди так героїчно, якщо б вони були кріпаками? Чи вигідно Росії перетворювати лицарів, вірних престолові, в рабів? Раб за кайдани воювати не схоче...

— Ого! — Міллер у подиві відкинувся на спинку крісла. — Ваші погляди, бачу, надто крайні, гер Новиков. Бог мені свідком, я не чекав... Таж ті так звані Запорізькі Вольності вже давно не повинні існувати — як поганий приклад народам імперії. Хто ж ті козаки? Вони вважають себе окремою народністю і знати того не хочуть, що історія їхня створилася штучно, а насправді є похідною від історії російської монархії. Я об'єктивний історик, і тому не отверзуться мені уста називати цей набрід військом. Лицарі! Вони ж заманюють до себе підмовою й обманом не тільки малоросіян, а й татар, великоросів, іудеїв — дезертирів і злодіїв, — яким дають притулок і зброю. Це розгнуздані й різновірні нероби, що не орють, не сіють, а грабують і ніяких писаних законів не мають.

— Брешете! — пролунав голос. Здригнувся Новиков, глянув на Любимського широко розкритими очима. Любимський підвівся, повторив: — Брешете, чужинче! Обливаєте болотом лицарство, що пліч-о-пліч із московськими полками проливає свою кров на морі й на суші. Писаних законів

не мають? А про універсали Богдана Хмельницького ви, історик, ніколи не чули?

Стриманий Міллер намагався зберігати зовнішній спокій, він підносив до очей пенсне, проте пальці не хотіли слухатися, пенсне раз у раз випадало з руки й теліпалося на камзолі.

— Яке нахабство, — прошепотів історик. — Не відрекомендувалися, хто ви такий, і втручаєтеся у дискусію, до того ж у неприйнятному тоні...

— Мій батько загинув у Чесменській бухті за ордени Олексія Орлова, прозваного Чесменським. Тепер вам відомо: я син козака, і цього вистачить для нашого приємного знайомства.

Міллер заспокоївся швидко, Новиков тривожно розглядався по залі.

— Я тільки що говорив вам, Миколо Івановичу, — звернувся Мілер до Новикова, — про розгнузданість цього люду, позбавленого будь-якої суспільної дисципліни. Ось вам приклад... За вами ж, молодче, тужить, напевно, каземат у Петропавловській чи Шліссельбурзькій фортецях, а може, й на Соловках.

— Це єдині аргументи в дискусіях для таких, як ви, пане Міллер. Це зброя слабких і приречених.

Міллер не встиг відповісти, до столу підійшов поліцмейстер, кивнув до Любимського пальцем.

У земському дворі його тримали недовго. Обер-поліцмейстер пошпортався в паперах, звірив прізвище затриманого зі списком підозрілих, приглянувся до його обличчя і попередив:

— Не буянь, не богохуль і не крамольствуй. — Опустив руку з погрозливо зведеним пальцем, проказав півголосом: — Пан Міллер до самої цариці вхожий!

Ні, ні, треба бути спокійним, на одному місці два рази те саме не відбувається. Шарль прийде...

«Павлику, Павле!..» — «Не клич, Уляно. Ми ж домовилися не кликати одне одного, а чекати».

Вчора... Після розправи на Болоті болюча потреба духовного самоствердження погнала його до Новикова. Любимський знав, що Микола Іванович зимує цього року в Москві — його запросили вступити до Вільного російського зібрання при Московському університеті. Новиков вийшов до вітальні в теплому ворсистому халаті, неспокійний, стривожений. Невизначено показав рукою на крісло, а сісти не попросив. Сказав тихо:

— Я до ваших послуг...

Любимський зам'явся. Він побачив Новикова іншим — зляканим. «Живописець» закритий, а тепер — Пугачов...

— Миколо Івановичу, — промовив, — я у вас нічого не хочу просити. Я тільки що звідти... Ви не знаєте мене, хоч були присутні при нашій «дискусії» з Мілером. Пригадуєте, що в 1767 році на одному зі засідань у Грановитій палаті, коли черговим генерал-ад'ютантом був Кирило Розумовський, з його розпорядження прислали молодих офіцерів для редагування письмових справ...

— Так, так, я був секретарем Комісії. Вас я упізнав ще тоді, в остерії. Та що ви хочете мені сказати?

— Я тільки що з Болотної площі. Хотів побачити вас.

— Навіщо це вам? — неохоче відповів Новиков. — Бачите, що робиться. Я мимоволі згадую слова Міллера: «Ви кличете до бунту». До речі, він пише для його сіятельства Паніна прокурорський акт про запоріжців... Мене теж злякав бунт Пугачова. Стільки крові... Я не підозрював, що моя мирна критика пороків суспільства піде в унісон з кривавим розгардіяшем.

— Шкода, що відступаєте, Миколо Івановичу. В Росії є і Хераскови, і Сумарокови. А Новикових не густо.

— Я не відступаю. Я тільки побачив, що нічого вдіяти не можу, а себе і сім'ю свою погублю. За панування самодержців важко що-небудь писати: усе стає таємним, крім брехні. Здавалося, освічена імператриця, «Наказ» на підставі праць Монтеск'є, Комісія нового уложення... А то... Всі вони собаки, на яких начеплено європейські намордники, та собачі натури не приборкано. Я шукаю виходу. Чи знайду його серед масонів — не знаю. Але мушу знайти місце, де б я міг зібратися сам зі собою зі своїми думками й відповісти на безліч питань, що мене мучать. А ви куди йдете?

Любимський не відповів. Розкланявся, а на порозі повернувся, сказав:

— Проклався вододіл у нашому суспільстві, і людність топче дороги врізнобіч. Одні йдуть уторованим легким шляхом — до неминучої безодні, якої, можливо, ще й не видно; цим добре: вони мають що їсти, а сумління їх не мучить, бо його в них немає. Інші протоптують тільки п'яді, вони голодні, вони горді своєю совістю, проте мусять сходити зі шляху або ж падати. Але ті п'яді нового шляху вони таки протоптали, і від останнього дюйму підуть інші. Спасибі вам скажуть люди за першу п'ядь чесної і першпективної дороги.

Біля парадних дверей будинку стояв якийсь чоловік. Його обличчя не було видно, він заслонився газетою «Санкт-Петербургские ведомости».

«Шпик, — зрозумів Любимський. — Тільки за ким шпигує: за мною чи за Новиковим?» Вертатися не було куди, зрештою, стало байдуже. Приглянувся до титульної сторін-

ки — газета стара як світ. Він тицьнув у неї пальцем, продерши дірку, і сказав сторопілому конфідентові:

— Давно студіюєте це число? Радив би вам купити свіже, коли маєте таку звичку — читати газети коло під'їзду славного журналіста Росії.

І пішов, не оглядаючись.

«Скільки їм платять?» — подумав тепер Любимський. Цієї миті він звернув увагу на чоловіка, що сидів за столиком у кутку. Невже?.. Треба вислизнути... Але таки цікаво, скільки він отримує за свою собачу службу? Підійти і спитати? не дурій, Павле... А може, він це робить з переконання? Адже їм втовкмачують, що вони оберігають народ від кривд, образ, злочинства... Пасе мене. Як вислизнути?

«Павлусю!»

Усього міг він сподіватися, тільки не цього сповненого тихої туги й болісного кохання поклику, що долинув з церковної паперті зойком обірваної струни.

«Уляно! Що ти тут робиш? Звідки взялася?»

«Сама не знаю... Я довго йшла і їхала, а люди питали водно: «Куди ти йдеш?» Я не могла їм відповісти, знала, що нерозумно чиню, але мусила. Вірила, що знайду тебе. Мусила сказати тобі те, чого сама ще не знала, коли ми розставалися. Щоб тобі було легше там, де ти будеш. У нас, Павлику, буде дитина. І якщо син — то він тож буде Любимський і виросте такий, як ти. То щоб не розпачав...»

Уже полудень. Вино допите. Шпик вийшов. Певно, за поліцейським. А може, то не шпик?.. Шарля нема. Куди мені тепер іти?

...Куди ти йдеш, чого тобі ще треба? Та й справді... Голова Пугачова дісталася не мені, а я ж її ловив під Оренбургом. Вона тут, у Москві, на рожні стирчить і синіє від морозу, снігова пороша присипає очі, в яких назавжди згасли пориви і жадання. Перейняла її у мене сама імператриця й хоче дати щось за те в заміну. Тому я йду.

Вчора я ще розмовляв з Пугачовим, а нині вже його немає. Вчора Прометей був ще закутий, нині — розкутий. Як у Есхіла: «Вогню він сяйво смертним дав й за гріх оцей повинен кари від богів зазнати, щоб научився Зевсові коритись». Щоб ми навчилися коритись...

Але я йду.

Цариця у Коломенському, за Москвою. Приїхала, щоб переконатися, чи не залишився бува живим її суперник. Суперництво — ризиковна річ. Його оцінюють золотим троном або ж плахою. Імператриця знає цей кошторис, тому надає йому такої великої ваги.

Цим разом суперник отримав гіршу плату. Цариця, напевно, вже спокійна, і я йду до всесильної по свою лепту.

Я йду, бо мене жене страх. Я ненавиджу її, але простягаю до неї руку, бо мені страшно. І зі страху виконаю все, що вона накаже, а перед собою виправдовуватимусь блюзнірським: «Я — солдат».

Дайте чин полковника, дайте торбинку грошей, дайте поцілувати ручку. Я зневажаю вас, імператрице, ви жорстока й підступна, але я по-підлабузницьки мружу очі, вірнопідданo дивлюся на вас, щоб ви навіть не здогадалися про мої думки.

Дайте даровизного листа хоч на невеличкий маєток з кріпаками, а я за те ціле життя, зневажаючи вас, цілуватиму вам ручку й буду їсти з вашого корита.

Цариця зайнята. Вона купає своїх улюблених собачок леді Мімі й сера Тома. Ох, ох, сама, власними руками? Як це зворушливо. Мімі й Том подружжя? І було весілля? Боже, як кумедно!..

Почекати? Хоч і вічність, мерсі за таку честь. Але прийміть раба. Приймете? Дякую. Я раб чесний, ще ніколи нікому зла не робив. Я тільки чомусь ціле своє життя боявся й тому тремчу тепер біля царського порогу. Бо я молодий і мені треба жити. Я ж нічого не вмію, не здатний навіть вийти на ешафота. Але я таки чесний, бо в душі ненавиджу тиранку. Полковник Синельников — антимонархіст. Тс-с-с...

У розпорядження Суворова? Це для солдата неабияка честь. Ні, ні, я не надто захоплююся, я тільки знаю, що Суворов у бою... Мовчу. Мені доручено переселяти греків до Малоросії? А вони цього хочуть?.. Ні, ні, я тільки подумав, я цього не спитав. Ваша величність не зауважили, правда? Слава Богу, так, так, розумію — переселяти греків. Греків треба переселити з Криму до Малоросії — і все. Це ж так зрозуміло і просто.

І милістю не поскупитеся? Я падаю до ніг, я уже впав, бачите? Хвала тобі, покровителько наша!.. Які ж бо милі леді Мімі й сер Том! Ваша величність сама їх купає? Це справді зворушливо... І Вольтер про них знає? Щасливі Мімі й Том! Про мене Вольтер і не чув... А мосьє Дідро бачив їх на власні очі? Правда, він ще бачив і Пугачова в клітці. Ви цих думок не почули... Ні, ви цих думок не чули! Які милі Том і Мімі! Том... Мімі... Том... Мімі...

Прокляття! Куди котишся, світе фарисеїв, в яке провалля тягнеш нас? Хто звільнить мене від святенництва? Нас так багато, воістину чесних людей, а ми забагнюємося блювотиною тупої і каригідної покірливості. Куди ми йдемо?!

Розділ четвертий

Архімандрит Досифей вирушив зі Сумського острогу, що на карельському березі, весельним судном до Соловецького монастиря. Стихали весняні бурі на Студеному морі, молочні тумани туго лягали на неспокійні хвилі, втихомирювали, розтоплювали рештки криг, вибілювали водяну гладінь. Сонце щодень теплішало, розморюючи мряку й мерзлоту скупих клаптиків землі, вигнаних споконвіків далеко в море. На Соловецькі острови приходило коротке благодатне літо.

Восьмимісячний відпочинок його преосвященства в зимовій резиденції щасливо закінчився: ні чревоугодництвом, ніже пияцтвом, як то бувало колись, не согрішав, тож почувався доволі міцно. Не тривожили його ні найсвятіший Синод, ані архангельський губернатор Головцин — і на душі було спокійно: передчував, що за час його відсутності нічого неугодного Богові і владі не сталося у святій обителі на Соловках.

Та проте він квапив веслярів-карелів, що їх наймав монастир: архімандрит змучився від байдиків, а до того ж ще й досі, незважаючи на похилий вік, п'янило його почуття всесильності, яке він виборов для себе сам і яким повністю міг насолоджуватися лише там, за грубими мурами чернечої фортеці.

Всякого ж було за чотирнадцять років архімандритства Досифея, колишнього ієромонаха Новоозерського монастиря. Відбирали царськими указами монастирську дідизну в Помор'ї, над Двіною й на Кольському півострові, стогнав монастир від непосильних податків. Та що найгірше — застав Досифей у Соловецькому монастирі невелику, проте свавільну військову залогу, запроваджену ще за Івана Грозного, яка поїдала з монастирського котла премного яств, а визнавала тільки губернаторську зверхність. Ні шведи, ні литовці, ні каянські німці[1] давно вже поблизу не з'являлися, вони ж — солдати й офіцер — вилежувалися удень і вночі в теплих караульнях, чекаючи на війну, хоча б маленьку, і насмішками зневажали не тільки благочестивих іноків, а й самого архімандрита. До служби годі їх було примусити. Скарги до архангелогородської консисторії не допомагали, Синод відмовчувався, губернатор теж не притягав зухвальців до відповідальності.

Довго домагався Досифей ставропігії, що поставила би монастир у незалежне становище. І не тільки просьбами та донесеннями... Спочатку спорудив високу дзвіницю біля Успенського собору, відлив для неї три тисячопудові дзвони, збудував для приїжджих штабс-офіцерів Таємної експедиції, що зрідка контролювали монастир, Петербурзьку гостиницю за мурами

[1] Так називали фіннів за найменуванням міста Каянаа.

кремля, для богомольців-чоловіків — Архангельский гостинний двір на тому боці Святого озера, для богомільних жінок — рублені хатини на Баб'ячому острові; зрештою, пожертвував Синодові чотири тисячі рублів — увесь свій річний пай від скарбонного збору з прочан. І таки домігся. А тоді, коли монастир перестав підлягати архангелогородській консисторії і був виведений до першого класу, главі першокласного монастиря мусила підпорядковуватися військова залога. Тепер архімандрит чинив над солдатами суд і розправу сам.

Із вдоволеним виразом на обличчі вийшов Досифей на палубу. Ось тільки-но причалить судно до острова — відчиняться навстіж Святі ворота, і підпоручик Інков з карабіном «на караул» доповідатиме йому, коменданту фортеці, як належиться за військовим статутом: «Вашому преосвященству і кавалеру маю честь доповісти, що по тюремному замку все благополучно...»

Цього року справді все щасливо, посланці не приносили поганих вістей до Сумського острогу. А минулого — луна злодійського бунту Пугачова якимсь чудом долинула на далекі острови, і прослизли тихі розмови між ченцями. Троє спіймалися: два іноки і попередник Досифея — розжалуваний у монахи архімандрит Гавриїл. Нашіптував повержений настоятель, іноки не перечили і не донесли, проте стіни келій вуха мають: «Якщо дасть бог Пугачову до Москви прийти, то не буде Досифей більше красти, плати не додавати і накази від нас затаювати».

Губернатор Головцин сам провадив слідство. Ченців порадив залишити на волі й послати їх на тяжкі монастирські служби, Гавриїла ж посадити до тюрми, щоб каявся в самотині за зваби єретицтва свого. Головний караул і гауптвахту наказав перевести до Святих воріт, а на постах подвоїти сторожу.

Нема вже Пугачова, все йде мирно, як по Писанію: «Що було колись, те буде знову, що діялося, те й діятиметься, і нема нічого нового під сонцем». Воістину пророчі слова Екклезіаста. Бували ж бунти на Русі, й закінчувались вони завжди ешафотами. Де грізний Пугачов? Нема й тліну. А тюрма залишилася і міцніє. Двадцять п'ять старих колодників на суворому смиренні, двадцять шостий — анахтемський Гавриїл, який ще на посаді архімандрита вільнодумствував і хулив Синод, двадцять сьомий — під вартою у трюмі судна.

Цього приставили зовсім недавно до Сумського острогу. Буде він каятися в казематі Корожної вежі, бо велено Таємною канцелярією «до кінця днів його в окремій келії під міцним караулом тримати, не даючи можливості йому писати з причини блудництва від читання книг, суворо за ним

наглядати й духовно напучувати, щоб розвіяти всю його оману стосовно чужоземних лжекафедр».

Трохи, правда, чудний і незвичайний вирок. Досифей навіть не може як слід його збагнути. Таких колодників ще не бувало. Сиділи в Соловецькому монастирі на слізному хлібі сподвижники Івана Грозного і Петра Великого, розкольники і мазепинці, кріпаки й поміщики, тихі юродиві, яких посилали на роботи, і буйні, запроторені до темниці Голгофо-розп'ятського скиту, а мудреців ще не було. І найдивніше те, що до нього сказано напутника приставити, наче до старообрядця-федосєєвця, що не хоче вінчатися у церкві. То де ж Досифей знайде ченця, що знав би книжні мудрості, різні світські вчення і міг би переконати цього мудрагеля, що його мудрість не є мудрістю і що не філософ він, а дурень. Але прислали, тож його місце — в Корожній вежі під номером шість, де простору і світла для крамольних мислей вельми мало.

«А чи насправді все благополучно? — думає архімандрит. — Чи підготував Інков відомість про стан колодників, яку треба тричі на рік відсилати в Синод? Чи не перенісся хто на лоно Авраама? А коли — втеча? Та ні, цьому не бути. Лише один раз за всю історію соловецької тюрми спробував старообрядець Білокопитов вирватися з каземату на світ Божий, та був спійманий тут-таки, на монастирському подвір'ї. А тепер, з подвійною вартою, нема чого боятися».

Досифей ходить по палубі поміж богомольцями, що тягнуться до Соловецької святині з усіх берегів Студеного моря щоліта. Годувальники святої оселі й не відають, що на судні поряд із ними той, хто розмовляє зі самим Господом Богом під час храмної відправи в Спасо-Преображенському соборі. Архімандрит нині вдягнений у рясу з товстого чорного сукна, взутий у чоботи, він зараз нічим не відрізняється від простого монаха. Але ж ці самі — здорові і в струпах, добре зодягнуті й у власяницях — люди впадуть ниць перед ним, коли він на великій відправі стане в царських вратах, вбраний у золотий саккос з багряним омофором, що спадає від шиї до низу, з рипідою в руці. Впадуть ниць смиренні, а до скарбон забрязкають монети — мідні, срібні, золоті.

Якийсь лірник, уклякнувши посередині палуби, заводить плач про Олексія, чоловіка Божого. Навпроти сидить пісновида богомолка в кокошнику і єлейним голосом розповідає про те, як колись прочанкою була, і до Єрусалиму ходила, і пуп земний там бачила. А до Голгофи пішки йшла, та все по суші, бо вода перед прочанами розступалася, а вони так і ступали по білому пісочку, діамантами всипаному.

Слинявий парубчак у рядняній свиті з юродивим обличчям роззявив рота, слухає, похитуючи головою.

— І в Київській лаврі була, а там вогонь виходить з утроб печерських святих. І в Пітері була, у царському палаці бачила живого двоголового орла в золотій клітці...

— Чудо, чудо, — побожно зітхає сусідка й манить рукою до себе старого монаха, що, згорбившись, ходить по палубі. — А чи бувають, блаженний іноче, і нині чуда?

Досифей відповідає неохоче: він не любить розмовляти з простолюддям.

— Чудеса мнозі суть, тільки віруй. Гора стоїть — чудо, ліс на камені росте — предивно. Птаха летить — і то чудо, бо якби Господь не повелів їй літати, то вона плавала б, як риба, або ж повзала б, як змія...

— Чуда, чуда, — шепоче слинявий парубок.

Розтинає судно гладінь Студеного моря, по якому ще зрідка плаває крига, сліпуче виблискуючи на сонці, що вже майже не ховається за обрій. А коли сонце, занурившись на часину, спливло на вранішньому прузі, тоді на кутий свинець води ліг легкий туман, крізь який проступили обриси Соловецьких островів: Азермський з горою Голгофою, Муксальма, Заяцький. А попереду — Великий Соловецький, що вигнувся дугою ліворуч, а посередині цього вигину вимальовався силует величного монастиря, що ніби виріс з моря.

Ревно хреститься Досифей, дякуючи Богові, що допоміг йому ще раз побачити святу обитель. Він звик до неї більше, ніж до отчого порога в далекому дитинстві. Бо скільки потуг свого розуму вклав, щоб зміцнити, збагатити, усамостійнити її. За його владарювання пішла каналами до монастиря свіжа вода з соловецьких озер, запрацював млин, до трапезної потекли гонами освіжаючі напої з Квасоварної вежі.

Та старість дедалі відчутніше тисне на плечі і зігне врешті, бо ж кожен день сьогодні вже з ласки Господньої, а наступники все зроблять для того, щоб ім'я його затерлося. Хіба він сам так не чинив, коли ще ієромонахом писав на Гавриїла доноси в Синод?

І знову сплив у пам'яті вірш Екклезіаста-пророка, і прошепотів його скрушно Досифей: «Зненавидів я всю працю мою, і стало мені життя ненависним, бо все маю залишити іншому, хто постане по мені, і буде він панувати над усім тим, що я з трудом добував і показав себе мудрим під сонцем».

Ні, цього не сміє трапитися. Досифей мусить себе увічнити. Не тільки в зодчестві, бо мури мовчать, не тільки в господарських вигадках, бо кожен властолюбець припише їх собі, а ще й у пам'ятці, яка уміє говорити сама. Він залишить нащадкам літопис Соловецького монастиря, а в цьому літописі — себе самого.

Спочатку Досифей напише так:

«Року божого 1428 цим самим морським шляхом на плоті або човні, а може, на вутлому карбасі, придбаному в зубожілого купця, втекли від грішного світу два боголюбні іноки: Савватій — постриженець Білозерського монастиря і Герман з Карельського берега. Знали вони, що десь серед Студеного моря лежать незаймані острови, що належать Новгородській землі, звані Соловецькими, де можна усамітнитися і цілковито віддати себе служінню Господньому.

Дісталися островів десь улітку і, напевно, були вражені соловецькою природою, бо замість безплідної пустелі побачили чарівні ліси, повні звірів і птаства, сотні чистих багаторибних озер, затишні долини, соляні заплави моря. Побудували дерев'яну церковцю й поставили високого хреста поблизу Чудової гори, а за кілька років вернулися на грішну землю закликати ченців для сукупного проживання на Соловках, аби провадити там рибний та соляний промисли.

Савватій помер у Холомогорах, а нову братію очолив новгородський ієромонах Зосим, що збудував на місці нинішнього кремля келію. Слідом почали прибувати сюди на постриження помори, фінни, карели, норвежці...

Новогородська посадниця Марфа Борецька приписала монастиреві землі на узбережжі Студеного моря.

Цар Іван Грозний вислав на острів гармашів і стрільців.

За указом Олексія Михайловича та за настольною грамотою новогородського митрополита Никона, Соловецькому монастиреві надано архімандрію.

Петро I прибув сюди флотом із тринадцяти кораблів, на честь цих високих відвідин збудовано церкву Андрія Первозванного на Заяцькому острові.

За царювання її величності Катерини II архімандрит Досифей...»

Ударилося судно об кам'яний берег. Архімандрит прокинувся від задуми. Височенний мур, викладений з диких нетесаних валунів, випнувся до причалу Корожною вежею, далі мур постугонів угору до вежі Нікольської, праворуч збіг, вигинаючись, до Прядильної. А ген за громаддям церков, майстерень і казарм височить вежа Головленкова.

— Хай буде благословенне сіє царство земне й Господнє, — проказав пошепки Досифей і задивився на набубнявілі налитою бростю ліси, що простяглися уздовж острова — замріяні, розспівані весняним птаством.

На березі очікували на архімандрита монахи. Богомольці юрмилися на палубі, чекаючи дозволу зійти. До борту приставили дошку, і Досифей ступив на неї. Його підхопили під руки монахи, допомогли зійти на землю. Один чернець накинув йому на плечі пурпурову мантію, а тоді на судні запа-

ла мертва тиша. Враз хтось зойкнув, почувся лемент. Ні монахи, ані архімандрит не оглядалися. Вони простували до церковці Петра і Павла, що стояла навпроти Прядильної вежі: на Досифея чекав ще ритуал облачення. Тим часом на палубі билася в істериці єрусалимська паломниця, вражена чудесним преображенням старого монаха, з яким вона тільки-но розмовляла про чуда.

Згодом відкрився на палубі люк, і з трюму виліз озброєний солдат, за ним другий. Вони стали по боках отвору, наставивши перед собою карабіни, гаркнули до зацікавлених прочанів: «Відступись!», і цієї миті сполохані богомольці побачили, як з нори трюму підіймається зарослий чоловік у чорному сурдуті й зимовій шапці, брязкаючи кайданами. За ним виліз третій солдат. В'язень глянув на юрбу, потім повів очима по застиглому спокою моря і, підштовхнутий вартовими, ступив на дошку.

Натовп мовчав, деякі хрестилися з жалем, бо колодник був ще молодий і обличчям наче й не подібний до вбивці чи варнака, лише єрусалимська прочанка, що тільки-но отямилася від благоговійного екстазу, пройнята вірнопідданською люттю, заверещала, потрясаючи кулаками:

— Анафема лиходієві! Анафема проклятому!

Архімандрит Досифей вийшов із церковці Петра і Павла у святковому вбранні й у супроводі монахів підійшов до Святих воріт, що виступали півокруглою аркою з муру, наче витиснуті громаддям валунів і важким куполом Надвратної Благовіщенської церкви.

Залізна брама була ще замкнена, з того боку воріт зазирали в замкові шпари городничий, келар і поважні старці, чекаючи, поки архімандрит махне догори двома пальцями на знак, що він підготувався вийти з грішного світу і зайти до світу Господнього.

З-під арки дивився на нього лик Спаса, під яким золотився півколом заспокійливий напис: «Всяк уповай на мя»; праворуч благословляла парафіянів Оранта: «Прийдіте і аз упокою ви»; ліворуч приглядався до архімандрита розумними очима молодий Іоанн Предтеча.

Досифей зупинив погляд на іконописному обличчі Іоанна, і йому здалося, що він десь уже його бачив, навіть зовсім недавно, серед облич світських людей: таке ж молоде, з кучерявим коротким заростом, а очі спокійні й ледь зухвалі. Досифей перехрестився — що за єресь лізе до голови! — і звів угору два пальці.

Загримотів замок, упала з брязкотом клямка, відчинилися навстіж Святі ворота; вгнутим рядом стояли схилені старці, поштиво поступаючись назад, а від гауптвахти марширував до рапорту підпоручик Інков з карабіном «на караул».

Архімандрит уже знав, що в тюремному замку все гаразд, але рапорт вислухав і поблагословив офіцера. Подавшись у двір між рядами поважних старців, він хазяйським оком окинув спершу настоятельський і братський корпуси, з любов'ю глянув на величний фасад Спасо-Преображенського собору, потім звів очі на своє власне творіння — високу двоповерхову дзвіницю з трьома велетенськими дзвонами, що виглядали чорною міддю з-під арок, терпеливо чекаючи менту вдарити дружно на архімандритську відправу.

Монахи пасли свого наставника очима, дивилися туди ж, куди й він, і очікували, що зараз скаже Досифей: кого звітувати покличе, кому докір кине, за яким піде услід кара, знали бо крутий норов преосвященного.

— Інков! — голос архімандрита прозвучав різко, а втім, Досифей ніколи іншим тоном не розмовляв зі залогою. — Підпоручику Інков, ти прийняв за артикулом колодника, якого привезли нині на судні?

— Так точно-с, ваше преосвященство, — стукнув закаблуками підпоручик, — колодник прийнятий на пайку «проти одного монаха»[1] і стоїть під вартою біля Нікольських воріт. Куди накажете його примістити?

— Приведи сюди!

Підпоручик кинувся навскоси брукованим плацом, притискаючи карабіна до боку, щоб не бив по клубах, і за хвилину вже гнав поперед себе в'язня, який, дзеленькаючи важкими ланцюгами, повільно ступав нога за ногою, наче хотів викроїти для себе з прийдешньої пітьми хоча б мить цього блакитного дня, блакитного неба, повітря.

Архімандрит здаля приглядався до нього, а коли в'язень був уже зовсім близько, вражено прошепотів: «Ізиди, сатано!», зрозумівши, кого йому нагадали розумні й трохи зухвалі очі Іоанна Предтечі. Він бачив цього колодника ще в Сумському острозі, бачив тільки у пів-ока і все ж запам'ятав його погляд; видно, недарма найсвятіший Синод приписав напучувати книжника, вибити затятість із його голови.

Досифей ніколи не розмовляв з колодниками, ніколи їх не допитував, навіть не цікавився, яка провина в'язня. Та й резолюція Синоду не розкривала змісту злочину, а тільки вказувала на великоважну вину, «о которой явно по делу». Архімандритові залишалося тільки виконувати синодальний припис: до каземату його чи до земляної тюрми, під міцною вартою до смерті чи на розкаяння, тримати в кайданах або без них, прив'язати до стіни або ж дозволити ходити в казематі на довгому ланцюзі — і все, настоятеля більше ніщо не обходило. Проте з цим в'язнем, у вигляді якого таїлося щось

[1] Пайка одного монаха складала 9 крб. на рік.

дратівливе й водночас цікаве, проти власної волі хотілося порозмовляти, щоб збагнути, що це за мудрець і за які провини розуму запроторили його аж на Соловки.

— Молодий ти, а знаю: єресь крамольна привела тебе сюди на смирення. Не відаю, що ти вчинив, але закон справедливий, тож, як мовив Соломон, хай понесе кару лихий, бо коли пощадиш його, то доведеться ще раз карати.

В'язень спокійно глянув на архімандрита, в його очах і далі стояла незворушна синява північного неба, кучерява чорна борода виклично подалася вперед, він мовив тихо:

— Чи ви ніколи не задумувалися, святий отче, над тим, що стається зі сорочкою безумця, коли він набирає у пазуху жару?

— Зухвальцю! — скрикнув Досифей, але докінчив свою річ зовсім спокійно: — Жар твій, отроче, тут скоро вкриється попелом.

— Попіл гасить солом'яний жар, ваше преосвященство, жару розуму не вб'є ні темниця, ні сама смерть, тому що по дорозі до пекла зерна його розсівалися.

— У кому прийметься твоє зерно, божевільний, навіть якщо воно розсівалося куколем? — звів руки Досифей. — Ти, знаю я, їздив по світу і по Русі, науки єретичні осягаючи, тож усюди бачити мусив: процвітає лише влада Божа і влада від Бога, все інше гине, не проростаючи. На кого ти підняв десницю? На силу, в котрої, як сказано в Писанні, «семеро царів з утятими пальцями збирали крихти під столом?»

— Я богослів'я не штудіював, отче, я — бакалавр філософії, проте пам'ятаю дещо зі Святого Письма. Ви навели, здається, слова з «Книги суддів», а там сказано ще й таке: «Вибився Ізраїль у потугу, зробив він ханаанів своїми рабами, а вбити їх не зміг».

Архімандрит забув, що він тепер не в богословській академії, а у своїй вотчині, де його слова — закон і кара, що перед ним слуги-монахи і цей колодник, а не спудеї: влучні відповіді в'язня перенесли його в ті далекі часи богословських диспутів, і замість прогнати зухвальця під караулом до каземату він урочисто виголосив вірш з Книги Мойсея:

— Вигублю вас, і розпорошу, і серця ваші зруйную, а хто лишиться живий, на того наведу страх, і гнатиме його шелест летючого листя, і втікатиме він, хоч ніхто за ним не буде гнатися! — Опустив руки і тут же спам'ятався: перед ним стояв не диспутант, а раб у кайданах, раб з розумними очима Іоанна Предтечі. І крикнув Досифей: — До Корожної! До шостої келії на слізний хліб!

Та поки солдати підскочили до колодника, той ще встиг відповісти преосвященному:

— Ламається лук у сильних, а немічні оперізуються силою, сліпі прозрівають, криві ходять, прокажені очищаються... — І вже через кляп, що його караульний запихав до рота неблагоречивому, прохрипів: — ...глухі чують, убогі благовістують!

Досифей дивився услід в'язневі, подібного якому ще не знав Соловецький монастир, люто покусував губи, і чекали монахи: архімандрит тут же звелить повести сквернослова на лобне місце до Рибних воріт.

Та заспокоївся Досифей, довго мовчав, і мовчали у тривожному очікуванні поважні старці. Городничий Іларіон, що відав монастирським господарством і братією, тупцював згорблений перед преосвященним, покірними очима закликаючи його вислухати господарський звіт. Досифей кивнув головою на знак згоди.

— Ваше преосвященство хай утішиться послушенством іноків, людей робочих і оружних, усе бо зроблено за велінням вашим: на Реболді закинуто рибних сітей много, улов прегарний; хороми для його преосвященства, незважаючи на люту зиму, закінчили — над Червоним озером біля гори Сокирної, а лобне місце обійшлося без кровей, тільки двох ченців без пристрастія січено за крадіжку квасу. І ще один з архангельських богомольців не повернувся назад зі своїми, а, впертіший паче осла, на подвір'ї монастирському залишився і на постриження проситься, та про себе нічого говорити не хоче, каже, що одкритися може тільки вам. Чи не звелите привести його перед очі свої?

— Веди, — похмуро відказав Досифей.

Упертіший паче осла богомолець, напевно, вже знав про прибуття архімандрита, бо тинявся біля паперті Успенського собору. Він почув, що Досифей дозволив з'явитися перед його очі, швидко попростував через подвір'я і невпевнено зупинився оддалік перед своїми майбутніми доброчинцями. Монах-городничий кивнув йому рукою, тоді він підбіг і впав пластом до ніг архімандритові.

— Хто єси?

— Пахомій єсьм. З Москви білокамінної.

— Які гріхи відмолювати прагнеш у сій обителі?

— Не маю гріхів, отче. Я усе життя робив те, що повелівали. Не гріхи пригнали мене сюди.

— Що ж спонукало тебе йти на постриження? — допитувався Досифей. — Засумнівався у правдах віри або, може, душа забажала приблизитися до Господа?

— Віри в мене було і є стільки, скільки треба тому, хто службу чинить. Пристрастія до іночества теж не мав ніколи, а от жити світським життям уже не можу більше.

— Чому б то?

— Чорна заздрість до сослуживців опанувала мною, і я боюся вчинити гріх смертельний — убивство, а потім бути за це покараним. Тому втікаю сам від себе і хочу решту свого життя провести тут і чесною працею заслужити на благосхильність... — Богомолець підвів обличчя від землі. Рідка борода припала пилюкою й була сіра, як у тлінних печерських святих, вбраний він був у поношений яскраво-червоний каптан, а в очах таївся біль покривдженого.

Серце архімандрита торкнув смуток, він сказав м'яко:

— Говори, говори, сину.

— Я справляв свою службу довгі роки, як тільки міг, — провадив далі приблуда, шморгаючи носом. — Сумлінно. Чесно, до дрібнички виконував кожен наказ. І не вихоплювався вперед, не витісняв нікого, та все сподівався, що запримітять мої старання — підвищать по службі. І ось настав довгожданий день, мені сказали: «Нині виконаєш роботу свого начальника. Якщо добре справишся, сам начальником станеш, бо той старий уже і в нього при роботі тремтять руки». Я не тямив себе від щастя, цілу добу готував робочий інструмент, і коли вже прийшло до діла, пресвітла наша матінка цариця...

— Хто ж ти такий? — аж нахилився Досифей.

— Я кат, звичайний кат, — відповів простодушно богомолець, і дивно йому стало, що ченці враз сторопіло переглянулися поміж собою, а у преосвященного борода засіпалася. — Так, так, я служив підручним катом і чесно виконував, що наказували: виривав ніздрі, різав язики, таврував лоби, четвертував мертвих... І ніколи не хапався за велике. Аж оце взимку цього року найстрашнішого харциза привели — самого Омелька Пугачова. Скільки було суперечок, сварок, обмовлянь серед нашої братії, доносів, поки він сидів у борговій тюрмі, — кожному хотілося, бо такі лиходії не часто попадаються, а сказали мені, мені! Мовляв, головний кат уже постарів, ні рук, ні ніг живому за одним махом не відрубає, ти це зробиш. Та останньої миті, коли я уже бачив перед своїми очима заслужену нагороду за довгорічну службу, зрів її так, як нині вас, наша матінка цариця змилосердилася, а голови рубати я ще не мав права... І залишився тим, ким був. А він, стара порохня, далі в червоній машкарі ходить, погордливо блимає крізь неї каправими очима, і я боюся, що вб'ю його, а тоді ніколи більше не зможу виконувати катівської служби.

Келар Микита крадькома хрестився, поважні старці відвернулися, городничий насторожено стежив за обличчям архімандрита, а воно з кожною миттю ставало дедалі спокійнішим, і коли підручний кат Пахомій замовк, Досифей сказав городничому:

— Постригти без права відправляти службу в церкві. — Глипнув на Пахомія. — Чи ти, може, тут збирався катом бути?

— Радий старатися, ваше преосвященство...

Бридливо скривив губи Досифей, та враз зла посмішка заграла в очах, він мовив з єхидством:

— Приставити його напутником до колодника Любимського, що в шостій келії Корожної вежі.

Павло Любимський довго сидів, не рухаючись, на вузькій прічі, що мала служити йому ліжком до кінця життя, дивився на заґратоване мале віконце, крізь яке виднівся лише надщерблений камінь муру. Нічого більше, крім того каменя, не видно було, та й думки раптом вимелися з голови. Не міг би зараз повторити тієї розмови, яку тільки-но провадив з архімандритом, і не існувало тепер для нього того світу, яким ходив донині і зрів його востаннє на монастирському дворі. Було глухо в казематі, вузькому й низькому, було глухо й мертво в душі. Не приходив до нього ні страх, ні жаль, тільки свідомість охоплювало здивування від того, що ось так скоро прийшло до нього оте неминуче — смерть. Бо існувати тут немає жодного смислу, користі ніякої не принесе більш нікому, надії вийти на волю теж нема, тож він знайде спосіб обірвати життя, що втратило сенс.

От і прийшли ми аж на самий край землі,
В безлюдну далеч Скіфії пустельної.
Пора, Гефесте, міцно прикувать зухвалого
Нерозривними ковами залізними... —

пригадався вірш з Есхілового «Прометея» і тут же зіслиз із пам'яті.

Крізь заґратоване віконце проглядав надщерблений камінь, а пам'ять була на диво порожня, наче бодня. Аж за якийсь час почали приходити до голови пошматовані думки, чиїсь обличчя, слова. Підвівся з прічі, закрокував казематом, але ходити було ніде, скоро закрутилося в голові, він ліг, а тоді виразно почув слова: «Руки, руки, голубе!» Це сказав земський ярижка, що замість Шарля прийшов до аристократичної остерії, скував йому руки й повів до поліцейської канцелярії.

Думав зараз Любимський про те, що не варто йому було заходити до остерії у Китай-городі. Краще б домовився зустрітися з французом у шинку, що у Конюшенному завулку. Якби-то... Видно, неправда, що на одному місці одне й те ж не повторюється.

Встав, підійшов до віконця, притулився до ґратів чолом. Нічого не видно, сусідній мур заступив світ, тільки більшим

став камінь з щербиною й виступом, подібним до ікла допотопного звіра, і цегляна прокладка видніється між цим і нижчим валуном, який уже не потрапляв у поле зору.

Якби домовився з Шарлем зустрітися у шинку в Конюшенному!.. Що ж могло статися з ним, чому він не прийшов?

Ярижка привів Любимського до обер-поліцмейстера, обер впізнав його відразу.

Якби не приїжджав до Москви взагалі. Якби не заходив до директора Московського університету. Якби не зустрічався з Новиковим. Якби не вступав до Києво-Могилянської академії. Якби не вчився у Страсбурзі. Якби не народився в Лубнах. Якби не приїздив з Франції до Лубен. Якби десять років тому не зустрів Калнишевського і Сковороду...

Розділ п'ятий

Тиха Сула ледь-ледь забрижилася, легко сколихнулося широколисте латаття від недалекого тупоту — із-за Агарської гори Лохвицьким шляхом, що дотикався тятивою до лука річки, наближався хтось кінний. Піший подорожній саме присів спочити над річковим вигином, відклавши набік костура й торбу. Він чув повільний тупіт копит, та не оглядався: колихалася ряска, і верби пили віттям воду, і осокори сивіли од вітру на просторому Засуллі. Вода приковувала до себе зір: повагом і дужо йшла вона, як кобзарева дума або ж мисль філософа, розтинаючи степ на зелені обаполи.

Позаду тупотів світ. Той світ уже протягом багатьох років уперто ловив мандрівника: заманював золотом, лякав голодом, обіцяв спокій, розкіш і славу. А він обминав його, щоб зберегти себе самого. Даремно: світ тупотів. Метушливий, як муравлисько, марнославний, мов грозові бурчаки, непізнаний і таємничий, наче макрокосм, оголений і бридкий, як коростяні болячки. Світ цей до краю втомив подорожнього, знеохотив, образив, і він утікав од нього до батьківської оселі в Чорнухах, щоб там знайти спокій.

Не оглядався, та вже знав, що не заховається ніде, бо той великий світ увійшов у його сутність, і він сам є його частиною — малою, та вагомою, як атом в астральному тілі. Що легше пізнати: природу великого світила чи найменшої його частки? І те і те важко. Та якщо велике тіло страждає важкою хворобою чи стоїть на грані незвіданого розвитку, то починається цей занепад або розквіт у найменшій його крупинці. І треба передовсім пізнати ту крупинку. Пізнати світ,

що втомлює, і вабить, і тримає людину у своєму полоні — через самого себе... Своєю думкою.

Тупіт уже за спиною, чути мову вершників, та не оглядався мандрівник, задивлений у плин ріки, заглиблений у себе. Аж коли рівномірне тупотіння копит уже віддалялося, він повернув голову: в напрямі до Лубен, що здаля позирали на Посулля церковними банями, неквапом їхали два вершники — один у козацькому жупані, другий у селянській свиті.

Подорожній підвівся. Відлетіли думки, і Сула вже не здавалася більш стужавілим потоком людського мислення чи то думою кобзаревою — текла між кучерявими берегами спокійна річка, над якою він віднайшов щойно спокій і впевненість духу. Підняв костура, закинув торбу на плечі й подався услід за вершниками до Лубен.

— Тепер озирнися, Сисою, — промовив літній козак до молодого супутника. — Звідси видно Мгарський монастир у всій його величі. Я умисно вибрав цю дорогу, виїжджаючи з Ромна, щоб ти побачив це Богданове чудо скоріше, ніж хороми Кулябки. Он дзвіниця, яку видно мало що не з Полтави, за нею Преображенський собор, а ще далі — маленька церковця Святого Афанасія, для якої і робитимеш іконостаса, якщо дійдеш згоди з лубенським полковником.

Парубок спинив коня і довго вдивлявся на вершину кручі, де стриміла у небо триповерхова дзвіниця з колонами на кожному ярусі і зеленіло п'ять бань собору, уквітчаних восьмикутними золотими зорями, наче великими жоржинами.

— Зело чудесно! — вигукнув хлопець і, від'їхавши конем трохи далі, побачив у кінці просторого й рівного плато малу гранчастобанну церкву, подібну до скарбнички.

— Дивлюсь я на тебе, Шалматов, — мовив старий козак, — і серцем радію, що потрапив ти в мої руки. Дай тобі, Боже, ще краще чудо зробити для Кулябки, ніж те, що ти витворив для мене в Покровській церкві в Ромні. Бо, зрештою, не для мене і не для Кулябки докладаєш працю своїх умілих рук, а для Бога і нащадків наших. Ну, й гляди сьогодні: лубенський полковник — чоловік мудрий і чинний, та скупий надто, тож не погоджуйся на першу-ліпшу плату.

— Петре Івановичу, — відказав Сисой Шалматов, — купці у Твері, звідки я родом, радо платили б мені втридорога, аби я лише оздоблював їм церкви за їхнім смаком: ідолів полюбляють. Бездушних, пустооких, властолюбних — за їхньою ж подобою. А я шукаю волі своєму вмінню. У графа Розумовського купався б я у золоті, аби лиш погодився робити для його батуринського замку цяцьки на римський кшталт. Та хай те роблять інші, а в мене один регул: подамся

до Арабії — вивчу арабески, в Елладі еллінську різьбу осягну, в Україні, що стала мені другою отчизною, збагнути мушу красу витворництва цього люду... У Твері я малював знедолених кріпаків у вінках тернових, за що й вигнано мене, а зображав би херувимів з пухкими личками панянок — багатим був би. Тож не для вигод роблю я свої витвори, а з душевної потреби, та ще й на хліб насущний.

Шалматов мрійливо вдивлявся у далину, що мерехтіла золотими хрестами, і вдоволено усміхнувся Калнишевський. Тепер він вже не випустить з України тверського майстра. Хай Розумовський спроваджує собі іноземців — сліпий не бачить, глухий не чує, — а Калнишевський руками Сисоя оздобить Україну диво-творами, і впізнаватимуть нащадки себе і свою душу не в гебрайських чи латинських ликах святих, а у своїй власній подобі.

Приблукав Сисой з Батурина на Січ три роки тому, коли Калнишевський був ще військовим суддею. Так і так — зроблю я вам для церкви щось на пробу. І зробив — цілувального хреста для січової Покрови. Здивувалися старшини, та віри не йняли — де ж бо отакий зачуханий парубчак міг так дрібно викарбувати узором трираменного хреста, а посередині страсті Христові ніби на монеті відтиснув. Сказали йому зробити царські врата для Покрови, а тоді вже не пустив Калнишевський Шалматова в мандри. Цієї осені послав його до Ромна іконостаса робити. Нині Калнишевський повертається з оглядин. Напевно світ ще не зрів такого чуда! Чи приїде коли-небудь Розумовський поглянути й пожалкувати, якого майстра не зумів оцінити, — того не знати, але люди ходитимуть до цього дива, поки вік. Не злічити завиток і гірлянд, що прикрашають дерев'яні колони; посередині іконостасу викладена рельєфна картина укріпленого Ромна зі стінами й вежами, а святі в шароварах і кунтушах козацьких — єресь яка! А чом же єресь? Благо ж бо чинять в Україні — не в Єрусалимі.

Сисой, надивившись, мовчки повернув коня й поїхав попереду, Калнишевський — слідом...

Здається, цим самим шляхом повертався колись козак Петро Калниш з Ромна додому, коли-то кошовий Гордієнко втік з полтавського поля вслід за Мазепою до Бендер, а Меншиков послав полковника Яковлєва руйнувати Чортомлицьку Січ. Довго не здавалися козаки, аж поки не повірили прилуцькому полковникові Гнату Ґалаґанові — мовляв, з миром іде військо Меншикова, — і пролилася невинна кров. Ґалаґан дістав за це села Моровицю та Вереміївку, а решта козаків під проводом отамана Якима Богуна втекла на дубах до татарів в Олешки, на Кардашинський лиман, Калнишевський повернувся тоді до Роменської сотні Лубенського полку.

Давно це було.

А Мгарський монастир стоїть, як і стояв. Він і стоятиме, до нього не діткнуться людські пристрасті, воєнні завірюхи, то чей розкаже колись нащадкам історію краю мовчазними витворами майстрів. Розкаже без подробиць, проте засвідчить міць людського духу, котрого не могло здолати лихо.

Подробиці не знадобляться прийдешнім поколінням. Чи ж то їм треба буде знати, коли вперше обирали Калнишевського отаманом, коли його спихав за допомогою київського генерал-губернатора Леонтьєва той же Лантух, а потім знову товариство обирало Петра?.. Їх цікавитиме, на яку висоту розуму, духу, хоробрості спроможні були тоді піднятися люди. А може... Може, доскіпуватися будуть до кожної дрібниці й згадають колишнє колінкування отамана в Петровському... Але тоді, певно, згадають і його добрі, хай і малі, діла. Хоча б те, що ось недавно він у столичній депутації відстояв-таки в цариці Самарську паланку, яку хотіли прилучити до Новосербії, що подав Сенатові копії універсалів Хмельницького, що описав кордони Запорізьких Вольностей і подав на затвердження до Іноземної колегії. Хтозна, чи міг би це зробити, якби не став тоді перед царицею на коліна...

«Ні, не забуде історія нічого, — думав Калнишевський. — Згадає вона і Василя Мировича, страченого торік на Ситному ринку за те, що хотів визволити із Шліссельбурзької фортеці царевича-в'язня Івана Антоновича. Згадає історія навіть земноплаза Теплова, що намовив Розумовського домагатися в цариці спадкового гетьманства і тим самим спровадив на нього гнів її величності — гетьман мусив зректися булави. Дорікне історія й самому Розумовському, що через своє лінивство й жадобу до багатства та петербурзьких почестей дочасно поховав Гетьманщину. Усе запише. Та факти ці зостануться у книгах. А на землі стоятимуть німі свідки діянь людей всесильних і знедолених. Далекий нащадок побачить жорстокість царів у постатях атлантів, що на своїх шиях тримають тягар Катерининського палацу в Царському Селі; яхонтові й рубінові зали кричатимуть про злиденність кріпаків; батуринський палац стане ганьбою ледачому гетьманові... Іконостас Шалматова мовитиме про вічний дар народу творити велике й прекрасне».

Сисой їхав попереду, теж задуманий. Певно, роїлися в його голові химери майбутніх образів, бо коли-не-коли він по-дитячому сам до себе всміхався і раптом лунко зареготав.

— Якось я бачив скоморохів у Києві, Петре Івановичу. Вони саме приїхали на Поділ зі своїм балаганом. То дотепні й мудрі люди! А я собі тепер подумав: чей же ангели — теж колишні люди. Зроблю я Кулябці ангела-скомороха — не для

сміху, а для радості. Бо віра повинна приносити нам не тільки страх і покору, а й втіху, і силу, і впевненість у самому собі...

Вершники під'їжджали з боку Пирятинських воріт.

— Дивись не пересаджуй у своєму захваті, Сисою, — проказав перегодя кошовий. — Бо куца й запорізька вольниця, а що казати про Гетьманщину, на якій уже й гетьмана немає. Наш патріарх не полюбляє посполитого малярства, ну, а києво-печерські отці — ті тобі не пробачать зухвальства.

— На Січі не дістануть мене голими руками.

Калнишевський спохмурнів.

Гай, гай... Гляди, як обгородився Кулябка, а до президента Малоросійської колегії графа Румянцева на поклін ходити мусить. Підземні ходи поробив від Сули аж під свій палац, а консистентів[1] на постій пускає, кланяючись. Школи позакладав по всіх сотнях, світло науки ширить, а темне кріпацтво йде собі. Гай, гай...

Кошовий не пугукав за звичаєм перед воротами міста: вартові впізнали Калнишевського. Вершники в'їхали на Соборну площу, обсаджену крамницями, що купчилися оддалік, боячись підступити ближче до будинку військової канцелярії. Збоку хмурився заґратованими віконцями острог, а з-за Троїцької церкви, з-поміж тополь, визирав невисокий, зате чепурний дім полковника Івана Кулябки, внука гетьмана Данила Апостола.

Кулябку звідомили про приїзд знакомитого гостя, він заметушився, викотився надвір, навстіж відчинив браму.

— Це ти, Петре? А щоб тобі нудно було!

— Та я ж.

— Що ж ти, живий?

— Та начебто живий, та об тім добре не відаю, — потішався Калнишевський з розгубленості полковника.

— Чи ж ти не міг мені гінця прислати, щоб мої встигли ще щось спекти для такого гостя, який раз на десять років гостювати приїжджає?

Полковник чекав з розпростертими для обіймів руками, поки кошовий скочив з коня. «Ну й скаче дідуган на восьмому десяткові, хай йому біс» — позаздрив Кулябка, бо самого вже кілька років мучила задуха від ожиріння. Обнялися, тричі почоломкалися.

Через вікно визирнув гладколиций панич, примружено глянув на приїжджих і відійшов у глибину кімнати.

— То син мій... Вчені синки приїхали зі Страсбурга до батька на літо, — пояснив Кулябка. — Тут ще й сусідський хлопець, теж з ними вчиться. Робити їм нема що, нудяться парубки. Молодші два повіялися до столиці... А ти, певно, з Ром-

---

[1] Царські військові підрозділи, що квартирували в Україні.

на вертаєшся. Чув я, чув, усі хвалять... Постій, — полковник аж тепер помітив широколицього парубка, що стояв оподалік, — чи це не той чародій, якого ти обіцяв мені прислати, га?

— Оце він і є. Пригрій його і шануй: золоті руки в хлопця.

З хати вийшов молодий Кулябка, галантно розкланявся на порозі. Калнишевський скупо кивнув головою.

— Данило чи Григорій? — спитав полковника кошовий. — Змінилися відтоді, як я їх бачив, помудрішали, певно.

— Це Іван... Уже кудись зібрався. Та хай гуляють, тільки й їхнього, — вже менше метушився полковник, він ще не впевнений був, знає чи не знає кошовий отаман, скільки клопотів і розору принесли йому вчені синки.

Калнишевський знав про це. Синів у Кулябки аж восьмеро, і трьох з них послав батько вчитися за кордон, а ті, повлазивши в борги, процвиндрили там батькове багатство, й вичухується нині полковник з біди правдами і неправдами. Тож прославився нарешті поважний просвітитель Іван Кулябка неславною судовою тяганиною з козаками й посполитими за Солоницьке озеро, в якому Наливайко буцімто затопив шістнадцять бочок зі золотом. На суді виграв Кулябка, гадав уже покрити синівські борги, та скільки рибалки не закидали неводи, скільки не промацували дно озера баграми, бочки зі золотом не виловили жодної, тільки якось витягли сулію з горілкою, яку тут же розпили і п'яні, як чопи, заснули на березі озера.

Полковник повів гостей до саду, де вже застеляла стіл служниця: вдовував Кулябка.

— Вельмишановний пане кошовий, не погордуйте чим хата багата, — розводив руками господар, та вже не було в ньому тієї безпосередності, він запрошував до столу, але був скутий, немов соромився своєї козацької простакуватості після галантних розшаркувань старшого сина. Раз у раз глипав на Калнишевського, наче хотів з виразу його лиця пізнати, чи знає кошовий про його не вельми гонорові справи. Налив у мальовані квітами дерев'яні кухлі пахучої березівки; випивши, посміливішав — хіба Калнишевський завжди справедливий з черню, а Кулябці що було робити? — і заговорив, виправдовуючись:

— Сам відаєш, Петре, скільки труду і старань вклав я, щоб домогтися у Розумовського дозволу навчати в школах усіх козацьких дітей. І таки зробив своє: сьогодні й дівчата вчаться в парафіяльних, тугіші умом хлопчики — на екзерцяціях при сотнях, і за Румянцева ті школи не скасовані. А скільки в Києво-Могилянській академії учиться — з Пісок, із Плелова, з Лохвиці, з Хорошкова... Та хіба за це хтось гавкне вдячне слово? От і вийшла в мене з людьми лиха консеквенція... Скажи

сам, людські діти вчаться, то чому б мої не могли? Розумовський — він сам у Страсбурзі едукацію здобував — порадив мені синів прилаштувати в королівському педагогіумі...

Калнишевський вихилив кухля і відставив його набік.

— Чував я дещо, чував... Не гоже сини твої чинять, бо річ не лише в полковницькому гаманці. Люди дивляться на нас, світ дивиться на дітей наших, які — там. І по них про край наш судять... Ну, а тяганина за Солоницьке озеро, — кошовий засміявся, — то ти вже кота в мішку відсудив! Хіба не знаєш, як то вивідують скарби? Треба з муравля видобути кісточку та покласти її за губу, а тоді все золото і під землею, і під водою як на долоні видно. Або кутнього зуба з мертвяка роздобути...

— А щоб тобі Бог снився та хліб родився! — полковник тихцем засміявся, а Калнишевський реготався, тримаючись руками за живіт.

— Ти хоч полизав тієї наливайківської сивухи, від якої твої рибалки три дні покотом лежали?

— Тьху, пипоть тобі на язик, — уже сердився Кулябка. — Я у боргах сиджу, а за Солоницькі степи не кори: їх разом з озерами подарував мені Кирило Розумовський для навчання синів за кордоном.

Сисой Шалматов весь час мовчав, чекаючи, коли лубенський полковник почне з ним розмову про діло, та останні слова Кулябки здивували його: він ходив чимало по Запорізьких Вольностях, але такого не чував, щоб хтось комусь дарував степи.

— А ті степи були безлюдні? — спитав наївно. Калнишевський смикнув вуса, повернув голову до Сисоя.

— Ти гадаєш, що з полковником судилися душечки небесні?

— А я гадав, що тільки в нас кріпацтво...

Кулябка підсунув до Сисоя тацю з хлібом і салом.

— Їж, хлопче, ти з дороги і напевно голоден.

— А я вже наївся, — сказав Сисой і вийшов з-за столу.

Незручну мовчанку перервали чиїсь кроки. З гущі саду, шелестячи яблуневим гіллям, вийшов чорнявий юнак у синьому жупані наопаш, скидався він на земського писаря. Юнак уклонився гостям і тихо про щось запитав у господаря.

— Іван у город подався, — відповів полковник, — ті ж два ще в Петербурзі. А ти сідай до столу, ласкаво просимо, випий ось з паном кошовим, не соромся.

Юнак нахилився вперед здивований.

— Я маю честь бачити Григорія Лантуха?

— Он як воно діється, Петре! — сплеснув у долоні Кулябка. — Ти спитай його за королів та короленят — усіх до

єдиного знає, а про своїх полководців не чув і не відав. Лантух! А воно ж не так: Петро Калнишевський, паничу.

Юнак спалахнув. Кошовий добродушно усміхнувся, кивнув йому рукою, щоб сів.

— Не зважай, хай собі бурчить. Товариство не так давно мене обрало, міг і не чути. Ти ось скажи, хто єси і де науки вельми потрібні нашому людові здобуваєш?

— Я Павло, син лубенського хорунжого Антона Любимського, а вчуся...

Калнишевський звів брови, стукнув кухлем об стіл.

— Тю-у, діла твої, Господи! Меланії, моєї небоги, син! А ми й не бачилися з тобою ніколи. Заїжджав якось разок, ти вже в Києві вчився. А я оце гадаю собі: погомоню трохи з полковником та й зайду до неї. Як же там батько-мати?

— Спасибі, здорові. Отець до Глухова вчора подався.

— Та підійди ж сюди, пуцьверінку козацький! — ще не міг вгамуватися від несподіванки кошовий, але юнак стояв на місці, пильно приглядаючись до цього чужого і славного родича. Калнишевський сам підійшов і стиснув хлопця в обіймах.

— Он які вони, — зітхнув перегодом Кулябка. — Ти на них тратишся, учиш їх, а вони чужіють і свого цураються: одягу, мови, звичаїв — тільки відвернися, як вони вже гомонять між собою по-чужинецькому...

Любимський глянув на полковника й мовив поштиво:

— Своє, пане полковнику, то не тільки те, що в спадок дісталося, а й набуте.

— А розтрачене — то чиє вже буде?

— Пане Кулябка, я ж з вашими синами в карти не грав, хоч і вчимося у Страсбурзі разом. Не осудіть мене, пане кошовий, за одяг мій: не всі ж на світі в шароварах ходять; даруйте, коли не зумію по-козацьки випити: і це не конечна потреба для людини. На кобзі теж не граю, бо не злюбив її там, у Франції. Француз плаче, коли Данило Кулябка утне козацьку думу, потім же розпитує, де та Україна, що такі пісні народжує, чи не там вона, де берберійські племена живуть. А мови чужі щоденно вивчаю: на службу до Петербурга податися хочу.

— Я б тебе, далекий мій родичу, на Січ узяв, бачу, розумний єси, — мовив Калнишевський. — До січової канцелярії і газети французькі, й бомаги всякі, по-чужому писані, приходять, а ти б їх нам тлумачив. Або хоча б дидаскалом до січової школи. Чи не думаєш ти, що мудрі голови потрібні й в Україні?

— Що вдієш, коли багатьом захотілося римлянами стати, — почувся голос за хвірткою. Високий худорлявий чоловік, років під п’ятдесят, стояв спершись однією рукою на штахетину, в другій тримав кия і торбу з пожитками.

Кулябка почимчикував до воріт, перехиляючи голову, та впізнати пришельця не міг, хоч той усміхнувся до полковника, як до давнього знайомого. Тоді непрошений гість відхилив хвіртку й, минаючи господаря, пройшов до столу, сів на лавицю. Ніхто не знав, як з ним повестися, бо й на жебрака не схожий був, а от сів, уламав шмат хліба й почав їсти.

— Зголоднів я та й подумав, що хто-хто, а полковник Кулябка, якого я пам'ятаю ще з того часу, коли він лубенським обозним був, нагодує козака з Чорнуської сотні.

— Григорію Савичу! — скрикнув господар, але Сковорода чи то втомився, чи й не мав козацької звички чоломкатися, кивнув головою й узявся споживати, що було на столі.

Павло Любимський аж тепер присів до столу. Він чув про Сковороду ще в Києво-Могилянській академії. Багато говорили спудеї про те, як заманювали Григорія Савича до царського двору, а він відповів: «Я не покину батьківщини. Мені сопілка і вівця дорожчі царського вінця».

«А чи потрібен Україні отой сопілчано-овечий патріотизм, коли можливостей прикласти сили розуму в Україні менше, ніж у Росії?» — думав не раз Павло. А тепер мандрівний філософ наче прийшов на допомогу Калнишевському, який тільки-но переконував Любимського не кидати рідного краю. Павлові схотілося почути сковородинський афоризм з уст самого автора й переконатися в його правоті або ж відкинути назавжди як непотрібну патріархальщину.

— Що поробиш, — повторив згодом Сковорода. — Мене ось вигнали з Харківського колегіуму, вигнало зборище мавп філософських, що ніякої суті в істинній науці не розуміють. Вигнали, щоб не було мене в Україні. А до двору, в римляни, запрошують, сподіваючись прибрати до рук страхом, марнославством або ж золотими цяцьками... Але хай благословить Господь край над Сулою: я нині тут віднайшов нарешті спокій...

— Що почнеш діяти, Савичу? — запитав Кулябка, журливо похитуючи головою.

— Наймуся до тебе, полковнику, синів твоїх учити... Та ти не турбуйся. Я щасливий, що збагнув найголовніше, воно триматиме мене і кожного, хто се пізнає, у рівновазі. Нас учили вірити в триєдиність Бога, а я пізнав триєдиність світу. Ми завжди лякаємося незвіданості макрокосму — світу, де все народжене проживає. Бо не можемо його зрозуміти. Втікаємо від нього або ж прагнемо багатства, розкошів, щоб обдурити себе, буцімто знайшли щастя. А людина — це мікрокосм, і сутність її та сама, що й великого світу. Але вона мислить, і мислення людське — третій світ. Світ, що допомагає пізнати спочатку самого себе, а потім усе інше. Це так

просто! Пізнати самого себе, збагнути свої сили і приходити до великого світу зрячим, без тривог і суєти... От справді, віддав би ти мені, полковнику, хоча б одного сина в науку, я б витурив з його серця прагнення до машкари й марнославства.

Кулябка мовчав. Калнишевський опустив аж на самі очі кошлаті брови, та раптом звів їх різко догори.

— Мудруєш, Григорію Савичу. Це добре — мудруй. Та я думаю про своє. Коли кожен мій воїн почне заглиблюватися у самого себе, самого себе пізнавати, тоді не буде кому виконувати наказів, які завжди накидаються чужою волею. Яким же чином спрямуються мечі в єдину ціль?

— Ти мислиш, як полководець, — відповів Сковорода. — А чи ти усвідомив ту мету? Коли так, то вже стоїш на порозі до самопізнання. Тож подбай, щоб ця мета була не тільки твоєю, щоб зрячі, а не сліпі за неї йшли на смерть.

— Думки твої густі й поживні, як мед, філософе, — промовив кошовий. — Та я ще не бачу такої громади, яка сама б дійшла до свого вдосконалення. Мусить бути примус. Примус, що дає силу тримати зброю.

— Так, мусить бути примус, та насамперед внутрішній, що дав би силу встояти людині, коли вона залишиться без зброї. Бо що ж станеться тоді, отамане, коли шабля у нерівній боротьбі зламається?

— Поляжемо...

— Поляжуть не всі — найхоробріші. Чим житиме народ, коли в нього не стане зброї, а до думки його не привчили? Загине він. А щоб цього не трапилося, вчитися треба: кожної миті, щодня день розум свій будити — він же безмежний. Коли народ матиме його хоча б у головах окремих людей, то уподібниться він кременеві, в якому затаївся вогонь. Прийде час, притулять губку, черкнуть кресалом — і воскресне вогонь у себе вдома, і не треба буде ходити за ним по сусідах — просити і кланятися.

Сковорода сперся потилицею до стовбуру яблуні й дивився в небо, що горіло останніми відблисками сонця. Напливало надвечір'я. Спіймав на собі погляд Павла.

— До Петербурга хочеш? — спитав. — Що ж, Петербург не каторга. В цьому городі багато людей зі світлими умами. Та є у ньому заслання духовне — двір. Там треба остерігатися людей письменних, що бажають ходити в шатах, люблять вітання на торгах і перші місця на бенкетах. Там треба уподібнитися пальмі: чим міцніше стискає її камінь, тим швидше й стрімкіше здіймається вона догори.

— Тоді вона може зламатися від дужого вітру, — відказав Павло.

— Пальма сягає кроною до неба, а корінням до води. Небо — мудрість, а вода — живиця рідного люду. Пізнай добре свій народ, а в народі себе. Будь ти лях, чи француз, чи татарин — знайди своє місце. Бо на своєму місці все чисте, красне і не підроблене. Деревина міцна на своєму ґрунті.

Мовчали потім. Кожен думав про своє. Кулябка, певно, марудив душу думками про синів, яких він уже не спроможний віддати на науку доброму вчителеві. Чекала вдома на свого дядька хорунжиха Меланія, якій служниця полковника сповістила про приїзд зацного гостя. Любимського діймала одна думка: «Пізнай самого себе».

Вечоріло. Гамір у містечку стихав, крамарі замикали склепи, бамкав вечірній дзвін на дзвіниці Троїцької церкви. Крізь просвіти між яблунями прозирали зелені бані Мгарського монастиря, промені призахідного сонця запалювали восьмикутні зорі на куполах Преображенського собору.

Шалматов стояв навпроти церковці Святого Афанасія, і здавалося йому, що бачить обриси майбутнього іконостаса. На обличчя майстра лягла тиха втіха. Хто зна, як зміниться те видиво завтра, позавтра, у розпалі роботи... Може, одна зазубрина у візерунку або скульптурі примусить міняти нинішній задум — він ще не знає. Та знає вже, що ангела-скомороха різьбити не буде. Можливо, цей образ вийде краще на Січі, де чимало веселих гультіпак-запоріжців, а тут... Тут він не побачив радості на людських обличчях. Він сплете на колонах виноградну лозу, і щедро родитиме лоза, і тектиме цілющий сік із плодів, і будуть ангели чаші підставляти, та сік тектиме поза креш до ротів земноплазів і потвор, що не садили лози, не плекали її, а мед призначався для споживання їм...

Калнишевський підвівся з-за столу.

— Спасибі, полковнику, за хліб-сіль. Сисоя тобі залишаю, десь він уже, напевно, там, біля монастиря... Ходімо, Павле, до твоїх, там нас заждалися... А тобі, любомудре, спасибі. Я старий і на коні виріс, шаблю в руці навчився тримати змалку. Та твої слова затямлю. Слухав я тебе, і згадалася мені казка, яку колись давно розповідала моя мати. Розказувала, буцімто в давню давнину тому народові, що жив до нас на цій землі, скинули боги дари з неба: плуг, ярмо і сокиру. Щоб вони орали, в ярмо худобу запрягали і боронилися від ворогів. Я по-своєму тепер тлумачу цю казку: орати землю треба — мало ми цього робили, оборонятися мусимо, щоб не дати себе запрягти в те ярмо, що призначалось для худоби. А для цього потрібна сокира. Ти ж, немов предковічне божище, кидаєш зі своїх висот ще одну зброю — думку. Спасибі скажуть тобі колись люди.

Сковорода скупо усміхнувся, мовив:

— Затям, отамане, що ця зброя ніколи не ламається, якщо вона добре гартована і вигострена. Шабля випадає з рук переможеного, але ніхто не в силі стяти всіх переможених голів.

До Сковороди підійшов Любимський.

— Може, ми ще колись побачимося, Григорію Савичу. Я дуже хотів би цього...

— А що, світ тісний, — відказав Сковорода.

— Тільки не хочу бути вашим учнем. Не хочу бути тінню Сковороди. Мушу стати самим собою.

— Люблю прямоту й щирість, — не образився Григорій Савич. — Йди своєю дорогою, друже. Молоді авторитетів не визнають, і це добре. Надмірне захоплення авторитетами плодить епігонів. Проте найрозумніша людина переконується у сивій зрілості, що вона весь час була чиїмось учнем. Але тоді вже вміє вчити інших. Запам'ятай лише одне, і хай воно тебе провадить, поки прийде кришталева чистота думки й духу: коли не можеш нічим прислужитися вітчизні, намагайся хоч не шкодити їй. То добре, що вчишся у Франції: віє звідти весною розуму. В країні, де ще й нині злочинця розривають чотирма кіньми, з'являється мислитель Дідро зі своїм «Листом до сліпих», Монтеск'є з «Духом законів» і Вольтер з «Кандідом». Принеси того духу сюди.

— Ті книги паризький парламент засудив до спалення, а Дідро кинули до тюрми.

— Коли хочуть дізнатися про якість металу, кладуть його до горна.

— А чи є у нас горно, щоб вкласти до нього душу? — спитав Любимський.

— Ми всі в тому горні. Тільки сліпі й боягузи вважають його сонячною долиною... Іди своєю дорогою, Павле Любимський, і пізнавай самого себе...

Павло подався за Калнишевським. Здавалось йому, що між ним і Сковородою не все ще договорено, хотів оглянутися, та не зробив цього, розпростав рамена, наче звільнявся від тягаря.

«Пізнай самого себе... З'ясуй, чому і для кого живеш, — міркував Любимський, мовчки йдучи зі закладеними за спину руками. — Чи не пізно? Я ж пізнавав дотепер усе, що міг, крім себе. А навіщо? Мені треба книг і знань, мені треба бібліотек і затишку, мені треба, зрештою, світового простору й поваги розумних людей, а не куцого світу заіржавілого лицаря і провінційного мудреця. Що мені до них, і чому вони хочуть прив'язати мене ретязями до цієї землі?..»

...Удосвіта вийшов над Сулу. Вийшов на вали й дивився, як сходить черлене світило. Сприймав красу землі, на якій

народився, і почуття дивного піднесення вливалося Павлові до грудей.

Парувала річка, немов кінь під дощем, і захотілося схопити за гриву коня сивого і мчати на ньому в безвісті, і зріти з його хребта обаполи незнаного світу.

Поряд стриміли руїни замку Вишневецьких, зруйнованого Кривоносом: було ж, було і — марно! Хіба марно, хіба марно? — дзвеніли перепели у споловілій пшениці, мчав сивий кінь до Мгарської гори і здибився — став, зачудований творінням людських рук.

«Стій, коню! — наказав юнак і повагом, як статечний господар, спустився по кручі до нього, гладив його гарячу спину, а вона сиво парувала й вигиналася, гладка й пружна. — Стій, коню. Я осідлав би тебе, бо не зовсім чужий ти мені. Та немає в мене козацької збруї і шлеї робочої немає. Пастухом став би, та чи повіриш ти мені, коли я не при тобі виріс? Ні, ні, хай тебе пасуть інші, а я до чужого табуну найнявся».

Розпашілий кінь, що біг усю ніч степом через Україну, згадуючи свою колишню силу й відвагу, впокорився вдень і тепер сумирно пасся, чекаючи, поки його впряжуть.

Павло подався крутою стежкою на Мгарську гору й біля монастиря побачив парубка, що дивився на уквітчані зорями зелені бані. Став поруч.

— Що там бачиш? — спитав.

— Бога...

Пішов Павло, не бажаючи більше розмовляти з боговидцем, бо сам почерпнув у Дідро мудрості, яка сюди, над Сулу, ще не скоро прийде. Брів високою тирсою, що ніжно лоскотала обличчя, бачив тільки небо і був задоволений, що ніхто й ніщо не заважає йому дивитися в нього. Вщухали у душі роздвоєння, стривоженість і сумніви, бо впізнавав себе — жерця науки й висоти.

Та раптом крізь гущавину трави побачив постать дівчини у квітчастій корсетці. Дівчина швидко перетинала його дорогу, злякавшись, може, шелесту. Павло з цікавістю прискорив ходу і перейняв — хоч і не бажав цього, бо хотів бути на самоті, — перейняв її так, як переймають козаки дівчат, — схопив за руку й потягнув до себе. Вона збентежилася, смикнулася; вона була русява, як ряска тирси, туга коса впала з її рамена йому на руку.

Павло міцно тримав дівчину за передпліччя і сам дивувався із своєї сміливості, бо ж дотепер ні в помислах, ні у снах не леліяв жінок, і бридкі були йому оргії Кулябчиних синів у Страсбурзі, і сердився він у душі, немов аскет, коли вечорами на лубенських задвір'ях хапали козаки дівчат і тягли за собою у затінки дерев.

Павло міцно тримав дівчину за передпліччя і сам дивувався із своєї сміливості...

А тепер тримав незнайому дівчину так само — за руку, притягав її до себе, й соромився, і водночас радів, що може це робити й бачити дівочу вроду так зблизька.

Спитав, як усі питають:

— Як тебе звати?

— Уляна... — відповіла, і ще полохливо, та вже граючи очима, бо теж була такою дівчиною, як і всі, придивлялася до хлопця і, мабуть, упізнала, певно, що впізнала, коли сказала: — Пустіть, паничу, хорунжому поскаржуся.

— Звідки ж ти?

— З Лубен, а звідки б? — засміялась і таки висмикнулася, побігла рівною тацею гори і зникла у виярку.

Вертався назад. Здалося, сонце знову сіло низько над обрій і було червоне, знову парував сивий розгарячений кінь, примчавши з нічної волі в хомутний день. Ішов ще раз до нього, рукою обшморгував жорстку ряску з тирси і жбурляв нею, немов сівач зерном, ліворуч і праворуч, обшморгував і жбурляв — наліво й направо...

Парубок-боговидець усе ще стояв на тому самому місці й дивився тепер на баню церковці Святого Афанасія.

Любимський поклав йому руку на рамено і знову запитав:

— Що ж ти там бачиш?

— Людей бачу. Живих людей на мертвому іконостасі... Мовчи. Пильно дивись і слухай, — сказав Сисой.

І тоді почало діятися чудо серед білого літнього дня. Церковна брама тихо прочинилася сама, і з глибини церкви крізь урочистий сутінок, крізь густий запах ладану й воску пробилося миготливе світло престольних свічок, а за пучками жовтої полумені матово видніли дерев'яні колони. З їх підніжжя вихопилися паростки виноградної лози й поповзли в'юнко вгору. Лоза зелено цвіла, зав'язувалися на ній плоди, набрякали соком ягоди, жовтіли і тріскали від переситу. Внизу посередині виростав прямо зі землі колос, і не мав він стебла, і був широкий, як долоня, а зерно вилускувалося з кожушків полови і скапувало золотом униз. Угорі проступали обриси людських облич, їх було багато, та кожне інакше, і в очах кожного зоріло щось своє, затаєне і нерозгадане. Вони дивилися на виноградні грона і на колос, вони раділи й горді були, і якась тривога сповнювала їхні очі. Знизу до колон і стебла підповзали людиноголові дракони, вужі й ящери, згори злітали ангели, і святий Юрій уже кидав списа в пащу одній з потвор... Та враз полився сік і посипалося зерно: кривда, туга й образа діткнулися людських облич, вони ставали щораз рельєфнішими, виразнішими, і малювалися на них радість і печаль.

Розділ шостий

Коли вже несила було ходити по казематі, коли втомилися очі вдивлятися у надщерблений камінь на стіні за маленьким віконцем, він ліг горілиць на нари і склепив повіки, а тоді замиготіли жовтаві пучки полумені свічок і вихопили з темряви обриси Сисоєвого іконостаса з блідими силуетами людських облич.

Їх було багато, і всі вони намагались протиснутися ближче до пам'яті, але незримий різець казематної ночі натхненно різьбив лише один рельєф. Силуети тьмяніли і зникали; рисочка за рисочкою відточувалося й проступало вперед утрачене рідне обличчя. Улянчине... Таким самим воно було тоді, коли лубенська дівчина випадково перетяла йому стежку у високій тирсі на Мгарській горі й туго і назавше заарканила біженця з рідної землі, спинила, прив'язала для радості й муки.

Різьбив різець овал лиця й ніжні впадини на щоках, і закрій усмішки на губах, і тихий погляд очей, спокійних і впевнених, виплітав товсту косу, перекинуту на груди, — вирізьблював на чорному іконостасі рельєф дівчини, яку наздогнав того самого дня біля руїн замку Вишневецьких, коли за гору сповзало сонце, а Сула знову втікала від захомученого дня у вільну ніч.

Павло сходив із висот на землю. Думки ширяли ще десь там, у височині, і кликали, і кликали: «Геть звідси!», а ноги вже торкнулися твердого ґрунту, а очі вже спіймали мить краси — і був то рідний ґрунт і рідна краса.

Він ще тоді не знав, що наступить новий день — примчить знову сивий кінь зеленою долиною і знов, як нині, зупиниться біля нього, а він вставить ногу в стремено і вже ніколи не вивільниться, і прив'яжуть його до хребта коня, мов бранця, предковічна й приспана нині туга і потреба, обов'язок і бажання, і що кожна дорога віднині завжди пролягатиме через цей шмат землі.

Він ще не знав. Але бачив перед собою дівчину, що назвалася Уляною, і розумів, що не тільки потяг, тамований роками захланного гарбання знань, і не тільки дівоча зваба погнали його сьогодні шукати Уляну. Він в один мент збагнув, що це майнула перед ним частка його власної сутності, частка, ймення якої не знав, та порожнечу, де вона повинна була жити, відчував завжди, а що не вмів заповнити її знаннями, то клубились у ній скепсис, байдужість до рідної землі й невіра в тих людей, що віддали його світові.

Павло ще не встиг заговорити до неї, а вже мав віру, що на кожне його слово вона відгукнеться, як перемовляються струни на бандурі, він ще не відав, що таке кохання, не

скуштував і присмаку його, а воно вже налило його груди, не розпитав іще, чия дочка Уляна і чи не віддала кому дівочих рушників, а вже сказав так просто, наче про це давно мовлено-перемовлено:

— Я одружуся з тобою, Уляно.

— Вийду за тебе, Павле.

Уляна теж не могла знати його помислів, та готова була ділити з ним усе, що трапиться у житті, бо ж давно призначена для нього, як земля для цвіту, і для зерна, і для домовини.

Чинбарівна Уляна рушників нікому не давала: вірила, що прийде той час, коли син хорунжого Любимського опустить погляд від небес на землю й побачить там людей, які знають його, і цінують, і плекають, і надіються. А серед них уздрить її — народжену для нього, викохану для нього, щедро відвіновану вродою і добром, як він — розумом.

І в думках тоді не було в Павла: усе, що буде діятися на цьому світі, стосуватиметься саме її — Уляни. Закатує шляхтич у Смілі кріпака — заболить йому той куток серця, де житиме вона. Підуть ландміліцейські полки на запорізькі землі — її життя топтатимуть; візьмуть ясир татари — частку її долі вкрадуть; зневажить чужинець Україну — її зневажить. Болітиме йому доля свого краю болем коханої.

То була тепла літня вічність за валами над Сулою, а потім день, вбираючись у хомут, дивився на них — поєднаних і вільних, — нахмарившись легенько журбою.

Чорна казематна ніч вирізьблювала рельєф коханої над гронами винограду і над пшеничним повним колосом.

«Ти не журишся, Уляно... Твої очі й тепер, як завжди, ясні й спокійні. В них тільки бляклою тінню блудить затаєна тривога, але ніколи не повняться вони розпукою і безнадією. Як ти дісталася з Москви додому крізь довгий і холодний світ? Але дісталася, я це знаю. Бо ти впевнена в тому, що все йде так, як мусить іти. Як же інакше? Коли б у нас ішло життя по-іншому, то й ми були б іншими людьми. А якщо б хотіли, бувши такими, як ми є, кривулями йти по світу, тоді зневажили б самі себе. Ми не маємо чого впадати в розпач, бо такого життя собі бажали. Нас добре воно провадило, і ми горді з цього. Тому й не рисує різець казематної ночі тяжкої зажури на твоєму лиці».

Ніч різьбить рельєфи...

Хто ж це? З юрби проступають машкари і, мов запізнілий докір, блазнюють на іконостасі, як колись на сцені Києво-Могилянської академії. Щезніть, дайте уздріти живі обличчя!

Не щезають. Брязкає зброєю богиня Беллона, одягнена в пурпурові шати, хвалиться своєю силою богиня перемоги, рече: «Крепость моя і сила столь многа повсюду, коль от начала мира не бяше отнюду!» А Марс, обвішаний зброєю, стає

враз таким жалюгідним, на коліна падає, благає: «Того ради тебе припадаю яве, да примеш мя, мужа, ко твоей державе». Та ось вибігає Бунт; роз'ярений, неприборканий, він обурюється: що трапилося з відважним Марсом? «Что се слишу, тошно і весьма ужасно, яко Марс поработился Беллоне напрасно!» Але прорікає всесильна Беллона сакраментальне «Всяк противяйся власти противится Богу, вижу, яко от него казнь приимеши многу!» Казнь, страту? Страх умить охолоджує бунтаря, він никне, ниціє, труситься і просить: «Помилуй мя, отселе не буду вашу грозну противиться суду...»

Ректор Миславський вельми задоволений дивадлом «Образ страстей мира сего»; представник найсвятішого Синоду, на честь якого готувалася вистава, щось шепоче до вуха ректорові, той розпливається у щасливій усмішці. Спудеї мовчки перезираються, Миславський миттю гасить усмішку: чому тихо в залі, чому не чути оплесків, схвального гомону? Хтось викрикнув: «Зніміть машкари і покажіть пики!» — а машкари й справді треба знімати в кінці вистави, — і вже гордо позирає на публіку спудей класу богослов'я Михайло Щербак з Пирятина, знімаючи машкару Беллони, байдуже помахує личиною Марса гульвіса Данило Кулябка з класу риторики, а третій...

Новий рельєф на іконостасі...

Маски зникли, вирізьбилися контури обличчя спудея класу філософії Павла Любимського. Тиждень вивчав роль скореного Бунту, вжився у неї і зрозумів страшний її сенс: приниження, ганьба і безвихідь. Актора розчавила роль, він ще не вийшов з неї. Бунтарська машкара валяється долі, вигляд лицедія пригноблений — Бунт упокорений.

«Бунт упокорений», — збагнув тоді Павло і розпрощався з юнацькими мріями, що вимарювали степ, і переправи, і гик орди, і лемент шляхти, і шалений галоп із шаблею в руці, піднятою високо над головою. Бунт придушений, то де ж вихід, чим заповнити порожнечу, що зяяла на місці втрачених марень, як зберегти хоча б свою власну свободу, що робити, щоб не стати духовним рабом, коли тіло взяте на дибу? І тоді він відчув спрагу знань. Знань, які дадуть йому віру в себе, гордість за себе, створять власний світ, якого ніхто не зможе відібрати; світ цей дасть йому незалежність і волю духу. І він пішов здобувати його.

І здобув, і став високим — головою підпирав небо, зрів далеко, і марними здавалися йому потуги батьків, які ще метушилися зі затупленими шаблями, у дідівських кунтушах. Він зрів далеко і бачив високі п'єдестали, з яких колись покажеться мирові й дасть йому те, що набув сам. До землі було далеко, він не міг чути людських голосів, та й не хотів чути, бо все те здавалося йому дріб'язком і марними вигля-

дали земні пристрасті — бунт же упокорений! — переступав через людську метушню і йшов упевнено у свої світи.

Та раптом хтось так виразно промовив, і він почув це й задумався: «Усі римлянами хочуть стати, а ти пізнай свій народ і в ньому себе». «Гучна фраза», — спробував відмахнутися, але таки поглянув на землю і сивого коня побачив — вітцівського, дідівського, — змученого денним підневільним гаруванням і нічним галопом до волі. «Не мій це кінь», — сказав і геть пішов, а тоді в очі увійшла краса його батьківщини, втілена в одному обличчі. І меншим тоді став, і враз міцнішим, і замість тім'їв очі людські уздрів, а в них тривогу й журу, а замість високих п'єдесталів побачив реальний жорстокий і правдивий іконостас Шалматова.

Рельєф стає чимраз чіткішим. Зіслизає з нього ганьба впокорення і фальшива бундючність. Вигляд збентежений, погляд розсіяний — як далі бути? Кидати все, за шаблю і — на Січ? Ні... А що?

Підкажіть, студіозуси королівського педагогіуму, порадьте, колеги, що має робити Любимський, козацький син, що раптом упав з висот на шмат зеленої землі над Сулою? Ти скажеш, Даниле? В тебе підпухлі від безпутства очі, животієш хіба що у своїй бандурі — ти нічого не порадиш. А може, ти, Михайле Щербак із Пирятина, інспекторе козацького земляцтва у Страсбурзькій бурсі? Михайло побоїться: у нього служба. То, може, ви, гостю-французе, мосьє Луї, студіозусе юриспруденції: ви ж не ризикуєте нічим...

А втім, не треба мені ваших порад. Там — Уляна, цього досить... Ні, цього мало. Ким я повинен повернутися до Уляни?

Вечір був звичайний, як завжди в бурсі за Даниловою бандурою, коли хлопці співають і тужать або ж витинають «тринди-ринди-триндиченьки, на болоті індиченьки», а потім розходяться. І розійшлися. Залишилося тільки три: Беллона, Марс, Бунт і ще гість — мосьє Луї. Ще гомоніли струни, ловили якусь мелодію, а гість отак, ніби між іншим, сказав:

— Вольтер на вигнанні у Ферне[1] працює над історичними опусами. Нині цікавить його Московія. Дивовижна широта знань цієї людини.

— Ви маєте на увазі найновішу його працю про Петра I? — запитав Любимський.

— Так. Але що цікаво: концепція цього історичного дослідження полярно протилежна концепції «Історії Карла XII», що вийшла колись у Руані, маю на увазі місця, які стосуються України.

---

[1] Місто у Швейцарії, де Вольтер мав свій маєток.

— Тут, очевидно, далася взнаки слабкість філософа — його пристрасть подобатися сильним світу цього, — мовив Любимський, спохмурнівши.

— А мені здається, — на губах Луї прослизла скептична гримаса, — що Вольтер просто розчарувався у можливостях козацтва, народу вашого. А гетьмани... Навіть Хмельницький страждав комплексом неповноцінності: розбивши наголову польське військо, вже під Замостям, звідки видно було Варшаву, дав згоду на елекцію короля Яна-Казимира і присягнув йому. Ніяк не можу зрозуміти, чому він далі називав себе підданим короля, коли в того фактично не було вже королівства...

— Звичайно, вам це тяжко зрозуміти, — відказав Павло. — Як і нам. Видно, непроста то річ — творення нації і держави...

— Останній же ваш гетьман, Розумовський, — продовжував Луї, — дав Вольтерові всі підстави для розчарування. Яке неоригінальне і примітивне його турне по Європі по тому, як у нього відібрали гетьманство. У дворі могутнього Фрідріха Великого гостює екс-гетьман, якому в обмін на булаву дали пенсію в шістсот тисяч карбованців річно і маєток у Гадячі! Вольтер з явною іронією називає його в листі Кандідом[1], а він, приймаючи цей беклемес за чисту монету, подається до Франції, домагається аудієнції у Руссо — до Вольтера, бачте, не потрапив, — і, мавпуючи Катерину, пропонує філософові стати директором своєї власної бібліотеки на ренті Розумовського або ж переїхати до його гадяцького маєтку.

— Мені здається, мосьє Луї, що ви трохи несправедливі щодо Розумовського. Звісно, він не зразок державного керманича і міряти його аршином історію України не можна. Проте він людина насправді освічена і по-своєму, хай і пасивно, бажав добра Гетьманщині. Саме через це й постраждав. Домаганням спадкового гетьманства хотів зберегти автономію України...

Данила Кулябку знудила розмова Любимського з Луї. Повержений Марс закинув за плечі бандуру й попрощався.

— Річ не тільки в Розумовському, — уперто провадив далі своє Луї. — Ваша нація не дає ні видатних полководців, ні високих світочів духу. А Вольтер схиляється і перед одними, і перед другими.

І тут прорвало Любимського — несподівано для нього самого. Француз теж не сподівався такого спалаху, він знайомий з мосьє Полем. Поль — раціоналіст, зовсім не вражений національною сентиментальністю, він сам не раз глузував із Данилових шароварів і жупана, в які той полюбляв одягатися по неділях... Що сталося, мосьє Любимський, що я повів такого?

---

[1] Герой одноіменної повісті Вольтера.

Павло підвівся зі стільця і сперся обома руками на стіл, пронизуючи знавіснілим поглядом гостя. Те, що сам про себе стверджував іноді, вважаючи, що має право на самобичування, — прозвучало в устах чужинця погордливо, набрало іншого змісту, образило і кривдою, хтозна-ким заподіяною, ударило в саме серце.

— А твій Вольтер знає мою землю? — проказав крізь зуби. — Знає він той молочно-медовий коридор між Європою й Азією, яким проходив хто хотів з вогнем і мечем, залишаючи по собі попіл, руїни, шибениці й палі, беручи собі за своє і силу нашу, і совість нашу, і дух, і розум? Знає він, що лемеші ми перековували на шаблі, шаблями землю орали, що вічний, щоденний ворог не давав нам скибу доорати, молитви домовити, дітей докохати? А може б, його Франція давно знефранцузилася, якби її Бог висквернив нашою фортуною... А ми вчилися і вчили, годувалися і годували, пили і поїли — усіх і вся! І бухало джерело достатку навіть тоді, коли землі не торкався леміш, а світло науки — душ людських. Нас убивали, нас навчали самоїдства, нас заманювали золотом і лівреями, нам ламали хребти, у диби брали наш вільний дух, але ми є!

— Мосьє Любимський, мосьє...

— Світочів духа не бачите в нас! А чи ви знаєте, що дочка київського князя Ярослава Мудрого, Анна провадила державну документацію французького двору, бо її муж, король Генріх І, був неписьменний? А хто розбив під Хотином Османа II — ви чули що-небудь про гетьмана Сагайдачного? Чия земля народила Сірка — пострах блискучої Порти? А славу їх ми зі своєї добродушності віддавали в чужі руки. Філософ Яків Козельський, що висунув ідею суспільного договору і переклав вашу «Енциклопедію», працює секретарем у петербурзькому сенаті, а вченого Симона Тодорського в гувернери царям приставили. А Сковорода, великий наш Сковорода, немов жебрак, з ціпком по Україні блукає і, певно, на своїй батьківщині не має і сотої частки тої поживи, що годує нині на вигнанні Вольтера!

Луї заспокоював Любимського. Він не хотів його образити, він розуміє, співчуває...

Інспектор Михайло Щербак із Пирятина, той, що потім напише доноса ректорові Києво-Могилянської академії, мовчав. О, цей не обмовиться ні словом. Він знає, що Любимський має рацію, він сам так мислить, але йому хребта уразила маленька кар'єра, яка потім, дозрівши, переламає його навпіл. Один тепер у нього клопіт: заперечити Любимському не вміє, притакнути, крий Боже, йому не можна — краще б не чув цієї розмови! Але таки чув і мовчати не сміє, він зобов'язався до-

носити начальству академії про те, чим дихають і що говорять студіозуси з українського земляцтва. Служба!..

Любимський зневажливо глянув на Щербака, і той, ображений, вийшов. Павло мовив до Луї:

— Нашим будителям тяжче, ніж французьким, вони не мають можливостей друкувати свої праці. Сковорода ходить від хати до хати й будить обивателя живим словом. Наче скульптор, що шліфує гранітну брилу і з безформного каменю творить подобу мислячої людини. Та справа ця забарна. І тому здається чужинцям, що народ мій спить. Але я відповім вам словами самого Сковороди: «Всякий сон пробудний. Хто спить, той не труп задубілий. Виспиться, пробудиться і забодрствує!»

— Я вірю у це, мосьє Любимський. Ви примушуєте поважати ваш народ. Але здається мені, що козацтво стало надто податливе і м'яке в боротьбі проти тиранії. Вам треба створити орден на зразок єзуїтського, що породив би фанатиків...

— Ні, дорогий, — Любимський не дав закінчити думку французові, — нам, нашій психології протипоказаний орден. Нам треба думаючих людей, героїв треба — не фанатиків.

А коли залишився сам, сказав уголос:

— Alea jacta![1]

Чи то тоді, чи цієї хвилини, в казематі, схопивши голову в руки, він простогнав:

— О краю мій... Повиганяв єси своїх пророків і покаменував. І лишився дім твій порожній. Народе, мій грішний народе, як тебе ще карати? Голова твоя у ранах і серце твоє хворе...

Жарій над свічками спалахнув дужче, освітив іконостаса жовтуватим світлом, і потьмяніли рельєфи, а знизу — Павло розплющив очі і зчудувався — знизу, звідки заповзали до виноградної лози й повнозерного колоска земноплази, просунулася голова монаха. І начебто скрипнули залізні двері, брязнув замок. В'язень повів рукою по очах — що за маячня? — рельєф ожив і повів очима. Не були це очі святенницькі, вони були дивовижно порожні й білі; чорний каптур зсунувся на низьке чоло, ворушилися губи, а голосу не було чутно. Врешті Любимський почув слова молитви:

— Во ім'я Отця і Духа... Отче наш, да святиться ім'я Твоє, яко хліб наш насущний остави...

Монах молився вголос, і зауважив Павло, що слова молитви вимовляє він недоладно, тож здивувався: служитель сієї обителі молитися не вміє? Але чого він прийшов? Свінула думка: виводять. Знав, що не на волю, та хоча мить подихає свіжим повітрям і ще раз гляне в небо. Мовчки дивився на пришельця.

---

[1] Жереб кинуто! *(Латин.)*

— ...і остави нам долги наші, якоже не введи во іскушеніє...

— Святих молитов не знаєш, отче, — промовив Павло.

Чернець перестав бубоніти.

— А хто їх знає? — відказав. — Хто з нас відає глибини віри і Божих наук? Думаєш — архімандрит? Ні!.. Він знає тільки те, що йому потрібне для власної вигоди. Присягаюся лезом сокири... А я не знаю того, що й він, бо навіщо мені письмена церковні...

— Ти хто такий?

— Я твій напутник. Навертатиму твою душу на правильну стезю, скільки вистачить у мене хисту й терпіння. А не вдасться, то клянуся лезом сокири...

— Чому ти постійно присягаєшся лезом сокири? Звідки взяв цю клятьбу?

— Тебе це дивує? То чому ж не дивуєшся, що воїн присягається шаблею, яка дає йому прожиток, священик — хрестом, рабин — талмудом, хлібороб — землицею, швець — дратвою, а цар — скіпетром? Чим же мені присягатися?

— Так хто ж ти?

— Я кат.

Любимський схопився з прічі. Відступав до заґратованого віконця, справжній жах, якого ще не знав одвіку, огорнув його, він притиснувся спиною до холодної стіни, але далі відступати не було куди. Навпроти нього стояла моторошно спокійна, з білими очима примара, яка так одверто назвала свою страшну професію. Павло відчув фізично цей жахкий спокій на своїй шиї, руках, під грудьми, зрозумів, що ця людина, ні, не людина — земноплаз, який зійшов з іконостаса, прибравши зовсім несподівану личину, — почне зараз свою звичну роботу. Давно був готовий, що до нього може коли-небудь підійти кат, але щоб отут — навіть не на пласі, не під небом, а в цьому тісному кам'яному мішку, звідки не чутно буде його останнього стогону, ніхто не бачитиме останньої його миті? Це страшно...

— Ти... ти прийшов мене вбити?

— О, якби-то!.. Преосвященний задав мені тяжчу роботу... Сідай, я напучуватиму тебе на правильну стезю.

— Як мене напучуватимеш? Хіба ти знаєш, що я вчинив, думки мої збагнув, знання мої постиг?

— А це навіщо? Мені сказали: ти заблукана вівця, не сповідуєш істин віри, що приписано сповідувати всім, не визнаєш законів, що для всіх єдині...

— Ну, а ти знаєш, на який шлях мене навертати? Ти бачиш її — ту дорогу?

— Певно, що так. Покора! Власть же од Бога... Виконуй, що накажуть, повторюй за повелителями благонадійні слова

і не дозволяй своєму нужденному мозкові плодити інакомисліє. Тож рай запанував би на нашій грішній землі, якби всі чинили те, що наказано!

— Але ж ти тоді не мав би роботи...

— Не турбуйся! Є ще надто віруючі, які у своїй ревності хочуть перевищити самого Бога. Але то вже легше діло, ті ревнителі завжди на видноті, їх не треба розшукувати, як ось тебе.

— Як ти тут опинився?

— Ти забагато хочеш знати, — блимнув кат більмами.

Любимський сів на прічу, монах стояв з опущеними руками й ніби вагався: сісти поруч з колодником чи не личить. Мовчали обидва. Павла зацікавила ця креатура, і він таки наважився спитати:

— Ти давно служиш за ката?

Питання прозвучало спокійно — без погорди й огиди, одне слово, не так, як це Пахомій звик чути, коли мова заходила про його ремесло, і він здивувався: невже колодник справді ставиться до його професії поштиво?

— Ти насміхатися не смій, — застеріг. — Служба моя царська.

— А мені, як бачиш, не до сміху. Просто цікаво стало: я ніколи ще не мав нагоди розмовляти з катом.

Погляд напутника злагіднів, його кістляве обличчя просвітліло, він присів біля колодника й, глибоко зітхнувши, почав:

— Давно... ой, як давно! З ранньої молодості. Але ж і ти не з'явився на світ відразу з крамольними думками в голові, не народився катом і я. Був я звичайною дитиною з Мойки — петербурзький, так би мовити. Голодний і вошивий, щодень нюшкував на товкучці — крав. Мене били і називали злодієм... Вор, вор, вор! Вічна ганьба... То подумав я, коли виріс: якби всіх злодіїв винищити, раєм стала б земля. Думав, думав і в кати попросився — діло справедливе чинити... Чому ж ти кажеш, що я не знаю правильної дороги?

— Ні, ні, ти кат з переконань, — сказав Любимський.

— А ти чого хотів? — спитав по хвилині мовчанки чернець.

Любимський задумався: що він має відповісти людині, яка з покликання стала катом?

— Я хотів такого ладу, щоб за нього не стало на світі катів.

Монах сполошився, підвівся, його холодний погляд уп'явся в обличчя в'язня. Дві білі плями очей світилися болотними вогниками в келійному присмерку — зловісно, погрозливо.

— Тепер я бачу: ти — крамольник, якого не до каземату, не на дибу, на плаху вести мало! Як — без катів? Ти розумієш, що говориш? Таж без катів зовсім не можна: яке гультяйство, нелад запанували б серед народу!

Страх полишив Любимського. Ще й посміхнувся з гіркотою: матиме до кого хоч слово сказати, поки цей напутник не зітне йому голову на лобному місці або ж не задушить тут-таки, у казематі.

— Слухай-но, — мовив по хвилі, — у тебе були жінка, діти?

— Були. А що?

— І ти після своєї роботи повертався додому...

— Куди ж іще? Часом, коли перепадав заробіток, заходив до шинку...

— Ну, а вдома... мив руки від крові...

— Як коли.

— Пестив дітей, чукикав їх, казки розповідав їм на сон, розуму навчав, потім з жінкою лягав спати...

— Як усі люди.

— А вони? Як вони?..

— Ет... — зітхнув кат, і щось людське почулося у цьому зітханні. — Жінка боялася мене, не розуміла, що хтось мусить і це робити... Мусить! Просила, щоб покинув катівське ремесло. Де ж було бабі розуміти, що я зі злом борюся... А потім щезла з моїх очей разом із дітьми. Та й добре...

— Тобі платили за роботу?

— Платили, аякже... Всім платять. Але як за яку роботу. За ніздрі — то копійки, таврувати лоби доводилось задарма, за руки — полтиник перепадав, голів мені не пощастило стинати ні разу, а за них — по цілому карбованцю.

— Ти й мене на катівську дорогу напучуватимеш?

— До того ще далеко. Спочатку, сказав архімандрит, мусиш покаятися.

— Дай я подумаю...

— Думай, думай, а я поки що піду.

Загримотіли двері, й стало темно; безвихідь, як ще ні разу дотепер, здушила Павла. Він знову зажмурив очі й ліг, знову силкувався запалити свічки над іконостасом, щоб воскресити рельєф Уляни. Та не спалахнули пучки жовтого полум'я й казематна ніч не різьбила більше своїм незримим різцем людських облич. Усе витруїли більма ката-монаха холодним світлом болотних вогнів.

А з того місця, де перед тим висвічувався іконостас, долинали голоси людей, що не сіяли і не жали, а прийшли споживати виплекане чужими руками...

«Мосьє Вольтер, — почувся манірний жіночий голос, — податки в нас настільки скромні, що в Росії немає жодного

селянина, який не їв би курки, коли йому захочеться. А з якогось часу в деяких провінціях надають перевагу індикам... І ще хочу поділитися з вами своєю таємницею. Я готую сюрприз моїм підданим. Уже другий рік працюю вдень і вночі над «Наказом», який дасть моїм народам нечувані у світі права й свободи. Я ж учениця покійного Монтеск'є і ваша теж... Боже мій, напоум мене сотворити справедливий суд людям за твоїм святим законом...»

«Скасування тортур? — долинає з гадючника голос начальника політичного розшуку Шешковського. — Конче треба додати до цього параграфа: «крім необхідних випадків».

«Про це і слухати не можна, Степане Івановичу. За допомогою тортур ніколи не досягнете об'єктивності дізнань».

«Приймати закони за більшістю голосів? — Це протестує князь Вяземський, генеральний прокурор і глава Сенату. — Але ж більшість голосів ще не підтверджує істини».

«Зате виявляє бажання більшості, — чується самовдоволення у голосі цариці. — Ви згідні зі мною, Микито Івановичу, правда? А яка думка прославленого поета Сумарокова про мій "Наказ"»?

«Я проти звільнення російських кріпаків. Цього робити категорично не можна. Малоросійський народ від тієї волі став нестерпний».

«Ваша величносте, — безцеремонне вривається голос Григорія Орлова, — чи не задалеко ви зайшли у своїй грі з французькими просвітителями? Послухайте, що вони говорять там, у Франції: "Велике щастя для людей, коли правитель — філософ, він бо знає, що чим більше сил набирає у його країні розум, тим менше у державі зла"».

«Шарман! Це Руссо!»

«Слухайте далі: «Держава, в якій громадяни не мають волі думок і стають на шлях рабства, втрачає свою велич і мусить загинути від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Тільки там, де громадяни вільні, де існують республіканські права...»

«Це слова старого Монтеск'є. Колись він був надто захоплений римською республікою. Якби філософ жив донині... Що ж каже Вольтер?»

«Усе, що я бачу, кидає зерна революції, яка прийде неминуче...»

«Вольтер збожеволів!»

«Ваша величносте, — голос Орлова тривожний, — чи ви знаєте, що "Наказ" у Франції заборонений?»

«Вилучити негайно його з повітових і губернських канцелярій!»

«Чи не пізно? На нерчинських срібних рудниках уже бунтують. Рудокопи домагаються в управителів цариціних свобод».

«Тортури ще законом не скасовані, — зловтішно шипить голос Шешковського. — Бунтарям там уже виривають ніздрі».

«А в Кашинському повіті кріпаки відмовилися йти на панщину».

«Послати туди військо й бити канчуками! Пардон... Не набридайте мені з дрібницями, самі повинні знати, що робити... Микито Івановичу, ви наполягали на скликанні Комісії для складання нового цивільного кодексу. Беріть мого «Наказа» для керівництва — він для вас, не для черні. Скликайте депутатів від усіх станів... І думаймо всі й во славу собі приписуймо, що живемо для свого народу».

— Лицеміри, — прошепотів у напівдрімоті Любимський. — Але такими вони й мусять бути. Інакше не з'являлись би ми...

А тоді проступило з темряви добродушне й заклопотане обличчя полковника Кулябки. Таким бачив його тоді, коли у Страсбурзі, ще перед Комісією, читав присланого від нього листа.

«Любий наш Павле... Діється у нас щось незрозуміле, і ми, лубенське старшинство, просимо тебе, мужа вченого і до народу свого прихильного, покинути на час Францію і прибути до нас зі своїми порадами. Новосербію, Слов'яносербію, Слобідську Україну, п'ятнадцять сотень Гетьманщини і запорізькі землі по Інгул цариця об'єднала в Новоросійську губернію, козаків переведено в пікінери, губернатор Мельгунов насильницьки вербує цілі сотні до ландміліцейських полків... На Калнишевського надійшов донос, буцімто він провадить таємні переговори зі султаном. Аби нам ще Січ не втратити... А водночас президент Малоросійської колегії Румянцев наказав нам вислати до Москви на Комісію своїх депутатів, бо там має розв'язатися і наша доля. Одні кажуть не йти: мовляв, Комісія узаконить нашу неволю, та ще й підписатися примусять. А я думаю: може, це остання нагода обстояти свої права? Прибудь, голубе, допоможи нам, недосвідченим, скласти свого промеморіума на ту Комісію, щоб і користь була, і щоб не зарватися дарма...»

Відписував тоді Любимський Кулябці? Здається, ні... Зойкнула струною бандура — чи не Данилова? Почулося іржання коня — аж з-над Сули... Хтось корив його за байдужість — може, Луї? Весільна пісня бриніла — Улянина, і проказав він ще раз «alea jacta», і побігли дороги зі Страсбургу в долини тихих рік...

Глухо в казематі. А хтось водно підступно нашіптує й нашіптує голосом доброї неньки:

«Покинь дерзання, покинь життя... Одягнися в темряву... Одягнися в темряву... одягнися в темряву...»

Розділ сьомий

Петербурзька весна 1767 року була запізніла й розкисла. Двірцева набережна розбейкалася калюжами, царський палац загруз серед боліт, набубнявіла водами Нева розмивала глеюваті береги й шарпала плавучий міст, встелений роз'їжджеными дошками, загрожуючи зірвати його. Міст і берег Неви з боку Двірцевої набережної рятували якісь люди — по коліна в болоті, чорні, перемерзлі, лахмітні.

А за голубими стінами палацу, відірвавшись від державних справ, у сотий раз обговоривши царициного «Наказа» для Комісії, що має відбутися вліті у Москві, уп'ятдесяте переглянувши списки депутатів від різних губерній, провінцій і станів, власть імущі грають у карти.

У нововлаштованому затишному куточку — ермітажі — триває партія рокамболю. Гравці зосереджені, голови схилилися над картами, їм зараз нелегко: в банку чимало грошей, а вгадати важко, що краще — виграти чи програти. Можна виграти й здобути золото та поблажливість цариці, можна виграти й наразитися на її скритний гнів, можна програти й заробити дрібку ласки, а можна програти все. Ще ж бо не розгадана таємниця настрою повелителів.

Тому важко людям, обтяженим державними справами, відпочивати в приміщенні ермітажу за партією рокамболю.

Напружену тишу розриває грудний жіночий голос:

— Іду ва-банк!

Поперечний шрам на обличчі Олексія Орлова — давній слід від гусарської шаблі під час бійки в шинку — сіпається, проте він не підводить з-над карт очей, щоб не виявити свого невдоволення самовпевненістю цариці. А втім, її величність звикла йти ва-банк: досі вона вигравала. Першим був Петро III, другим — нещасний Мирович, третім — Кирило Розумовський, четвертим... Поки що їй програли всі, і тепер самовладна цариця розпочала партію зі своїми сановниками, французькими просвітителями й королями, не питаючи ні в кого порад. У Петербурзі й Варшаві, Стамбулі й Бахчисараї, Парижі й Берліні триває цікава партія рокамболю!

Але нині... Нині її величність просто відпочиває серед свого улюбленого товариства. Проте партнери чомусь мовчать, ніхто не підводить очей.

Олексія Орлова діймає чортівська охота виграти хоча б тут. Будь-якою ціною — підгляданням, підміною карт, щоб тільки збити пиху цариці, якій вони, Орлови, дарували престола. Отак кинути переможно карти, згорнути зі столу гроші, підвестися й розкланятися: «Покірно дякую за компанію». Та ба... Не зробить він цього. Таке можна дозволити

собі вдома, у картярському клубі, в касино, тільки не в цариціних апартаментах.

В ермітажі рокамболь особливий. Тут не в пошані гроші й азарт. Тут дипломатія. Тут люди йдуть ва-банк або з упертості, або з безвихіддя. Тут кожен свого часу мусить йти ва-банк.

Готується до великої гри президент Малоросійської колегії Петро Олександрович Румянцев. Фаворит долі, він ціле своє життя грав зажмуром, поки не спіткнувся й не переконався, що сліпі в карти не грають. У чотирнадцять років Румянцев був уже членом московського посольства в Берліні, у дев'ятнадцять отримав звання полковника, за Петра III став генерал-аншефом і головнокомандувачем армії, а за Катерини почав летіти стрімголов з усіх посад і мусив з відчаю іти ва-банк — подати у відставку. Проте виграв: її величність злякалася несподіваного виклику, запросила його до Царського Села, і після трьох днів відсутності в Петербурзі він вернувся, осипаний ласкою і грішми.

Румянцев готується до великої гри, він має намір стати володарем півдня імперії, тому сьогодні не буде псувати настрою імператриці, а собі шансів. Петро Олександрович мовчки дивиться у карти і чекає. Хай вона втішиться. Він заграє за великим рахунком пізніше. Поки що в нього клопоти з Малоросією. І аж тоді, коли цариця буде вдоволена його політичним хистом...

«Ласкою, ласкою, Петре Олександровичу... Цей народ скритно насторожений, старшини його лякають втратою прав і вольностей. Майте вовчого рота, але мусите мати й лисячого хвоста». Спробувала б ти, небого, ласкою упоратися з цим затятим людом. А втім, це фрази артистки, що грає ролю просвіченої монархині. До пори, до пори, ваша величносте... А я — без прелюдій. Відмовляються нести службу в карабінерних полках — до острогу, канчуками. Не допомагає — до відомства скарбової канцелярії, у кріпацтво! Ласкою... Вони навіть «Наказу» вашого не приймають: «У нас свої закони, і ніякої Комісії нам не треба». А з Батуринського полку подали чолобитну: «Дозвольте нам вільними голосами купно з Військом Запорізьким вибрати собі гетьмана». Ласкою! Я дав їм гетьмана... Автори тої безглуздої пропозиції вже відіслані хто до військового, хто до цивільного суду. Калнишевський світить покірними очима, а на нього донос прийшов: десь-то він на старшинській сходці сказав: «Нема чого нам на Румянцева сподіватися, треба писати листа султанові, а пікінерів, які зайдуть на Вольності, зустрічати як неприятелів». Донощика, старшину Савицького, допитували з тортурами, та свідків він назвати не міг: сам, видно, не був на козацькому колі; тож послано вже на Січ інформаторів,

одного — з духовного стану; а цариці про цього доноса доповідати ще заскоро: сам спіймаю кошового на гарячому, тоді всі їхні «вольності» — до одної губернії. Спасибі, ваша величносте, за поради. Я вас здивую своєю власною методою. Опишу всю Малоросію від старого до дитини, від вола до курки і подам її вам, сумирну, мов на тарілці. А тоді піду ва-банк за великим рахунком.

Банк поверженого гетьмана Розумовського став дуже мізерний, але й він сидить ось тут і грає в рокамболя. Три роки тому програв Румянцеву Малоросію і чорно заздрить йому нині — ставному, сильному й упевненому. Кирило Григорович чує цариціного виклика і теж не підводить голови. Він уже не прагне вигравати. Але йому треба продовжувати гру, щоб втримати у своєму банку багатство і право входу до царських салонів — за високий картярський стіл. Цариця в очі поглузувала з екс-гетьмана за його турне по Європі і залишилася до нього ласкавою. І цю ласку треба берегти. Нічого ж бо більше не має. Його козаки он вимуровують набережну Неви... Там холодно. А в батуринському палаці і в ермітажі затишно.

Ермітаж справді ефектний. Орлови від нього в захваті. Бо не бачили Версаля. Катерина також не бачила резиденції французьких королів і тому запросила з Франції архітектора Деламота, щоб він збудував для неї куточок у стилі палаців Людовіка XV. В ермітажі три зали і збоку — зимовий сад, огріваний підземними печами. Тут цілорічно зеленіють дерева, щебечуть птахи й буяють квіти. Пишно! В залах на стінах висять картини, закуплені з колекцій генерал-ад'ютанта французького короля барона Тьєра і графа Анрі Брюля — міністра саксонського короля Августа. Тут — «Різдво Христове» Мурільйо, «Богоматір» Рубенса, «Даная» Рембрандта. А поряд примітивні гобелени: амурчик стріляє з лука просто в серце цукеркової дами; собака бреше на строкатого папугу. Стіни оббиті пурпуровим шовком — бере за очі, барокові карнизи позолочені. На інкрустованій черепашачим панциром комоді — статуя безрукої Афродіти, яку Петро I виміняв у Папи Римського за мощі святої Бригітти, і поряд майолікова красуня, що сперлася підборіддям на долоню. А за вікном — розбита вулиця, розриті береги Неви й обдерті, заболочені козаки. Багатство і злидні, пишнота і несмак, мистецтво і примітив... Усі захоплені ермітажем, називають двір Катерини маленьким Версалем, один лише Розумовський бачить, що цей «Версаль» скопійований художником, якому бракувало фарб. Але до іншого екс-гетьманові не вступити, батуринського не добудувати, а сюди ще впускають, тож продовжуй гру, Кириле Григоровичу.

Дійсний камергер Григорій Орлов уже йшов ва-банк і програв: Катерина відмовилася з ним повінчатися. Він, як і колишній гетьман, сягнув по надто великого шматка. Розумовський забажав спадкового гетьманства, Григорій Орлов — царства.

А матінка-цариця щедра, та до міри.

Досить сміливо і вправно кидає свої перші карти камер-юнкер Потьомкін. Цього б ще можна спинити, якби не підозріла прихильність до нього самої цариці. Вона дозволяє йому підглядати в карти, розмовляти московською і — світ наклепами повний — кажуть, ще дещо... Розв'язного камер-юнкера імператриця хіба що стримує кокетливим параграфом статуту ермітажу: «Бути веселим, але нічого не розбивати, не руйнувати і не кусати» — і цим доводить до сказу Олексія Орлова.

Отже, хто дограє, хто грає, а хто входить до гри.

— Іду ва-банк!

Усі втупили очі в карти, чекають. Олексій Орлов не витримує врешті затяжної мовчанки, рвучко підводить голову й бачить, як Катерина душить у собі сміх. Потьомкін повторює ще раз голосом імператриці:

— Іду ва-банк!

Олексій почервонів. Він затиснув великого, мов кувалда, кулака, ще мить — і зведеться він над Гришиною головою... Румянцев і Розумовський сполохані, владний погляд Катерини гасить Олексіїв спалах. Потьомкін з байдужою міною на обличчі гризе нігті.

— Ну, ходіть, камер-юнкере, ходіть, — процідив крізь зуби Олексій. — Тільки вже від себе, а не від імені її величності.

Кинули карти. Одна, друга, третя... Потьомкін зовсім спокійний, наче йому байдуже — виграє чи програє, Олексій Орлов кидає останню карту.

— Банк Орлова! — скрикує Румянцев, усі мило усміхаються, Розумовський береться тасувати карти.

— Чи не зволите, Григорію Олександровичу, зіграти зі мною у більярд? — підвівся Орлов, згортаючи асигнації. — Там ви зможете розмовляти власним голосом.

— З охотою, ваша світлосте, — прийняв виклика Потьомкін, застібнув чорного оксамитового каптана і виструнчився перед Орловим.

Обидва розкланялися, цариця провела їх поглядом, а коли суперники зникли за портьєрами, у поле її зору увійшла картина Рембрандта «Даная». Розкішна, оголена, лежить і приймає Зевса, що сходить до неї золотим дощем. Молодого, гостроокого, поривного, грубого, бурхливого, гарячого, буйногривого Зевса...

Катерина сягнула рукою по срібного дзвоника, дзеленькнула, увійшов лакей.

— Вина!

Лакей миттю вертається, тримаючи в руках тацю з келихами, а очі цариці все ще не можуть відірватися від картини, врешті вона бере келиха і пильно позирає на сенаторів.

— Мені, панове, цієї миті спало на думку, чи не слід було б у моєму «Наказі» вмістити параграфа, що заборонив би ябеду — це ганебне заняття деяких людей.

Григорій Орлов глипнув на двері, якими вийшли до більярдної його брат і Потьомкін. Він зрозумів, на кого натякає цариця.

— Росія повинна стати освіченою країною, зразком для всього світу. Ви знаєте, що написав мені Вольтер, коли я закупила в Дідро бібліотеку? Повторю буквально його слова: «Хто міг уявити п'ятдесят років тому, що прийде час, коли скіфи так щедро винагороджуватимуть французьких філософів, з якими так негідно поводяться у нас...»

«Чи Вольтер знає, — подумав Розумовський, — що великий Ломоносов перед самою смертю, вже за нашої матінки, тупцював у почекальні Теплова, домагаючись посади старшого радника з оплатою тисяча вісімсот карбованців на рік?.. З якими так негідно поводяться у нас...»

— А ябеда, — продовжувала Катерина, — на перший погляд невинне, проте велике зло. Воно сіє між людьми недовіру, замкнутість. Я хочу бачити свою державу дружнім товариством працьовитих вдоволених розумних людей. І чесних. Вип'ємо, панове, за чесних громадян!

Сенатори повставали, підняли келихи. Тільки Розумовський не взяв чари.

— Чому ви не доброзичите чесним людям, графе? — брови імператриці збіглися до перенісся.

— Боюся, мор буде, — відказав Розумовський.

— Ваша дотепність не завжди доречна. Випийте, випийте... Кандіде.

Розумовський узяв келиха і вихилив одним духом.

— Дозвольте ретируватися, ваша величносте, — сказав і розкланявся.

— Екс-гетьман не в собі, — кинув услід Розумовському Румянцев.

— Присядьте, панове, — запросила Катерина, — поговоримо про справи. Як вам ведеться, Петре Олександровичу, в Малоросії? Знайшли спільну мову з тим норовистим людом?

— Ваша імператорська величносте, — відповів Румянцев, кланяючись, — ви мій терплячий характер зволите знати... Але увійдіть у моє становище. Ось для прикладу. Як тільки

дійшло до виборів депутатів, то старшинство козацьке враз закричало, навіть члени Малоросійської колегії — генеральний обозний Кочубей і осавул Журавка, — щоб їм права і вольності затвердити, побори скасувати, царське військо вивести. Дивно: та невелика жменька людей вважає, що вони якісь інші, що нема за них сильніших, ні розумніших, що нема ніде свободи, токмо в них. Чого хочуть, не розумію. Адже і плату, і мундир, і амуніцію з казни отримують. Ні, їм привілеї дай! Непогано було б встановити комісію, яка б вивчила малоросійські непорядки і припинила ті фальшиві республіканські настрої. Я зі свого боку взяв тон начальницький і примусив їх замовкнути, розтовкмачивши, що від них потрібні депутати так само, як від інших провінцій.

Григорій Орлов розкрив золоту табакерку, понюхав і голосно чхнув. Катерина невдоволено зиркнула на фаворита, той, не звертаючи уваги, стукнув кісточками пальців об стіл.

— Надто далеко зайшли ми, матінко... Ліфляндці теж не хочуть висилати депутатів.

— А ви знайдіть спосіб роз'яснити їм, що закони XVII століття для ризького і козацького рицарства не можуть бути нині їх правом, що в тих провінціях законодавство мусить бути те саме, що і в нас. Я вважаю ці перепони зовсім маловажними, тому що на Комісії ні ви, ні я не надамо їхнім претензіям ніякої уваги... Ваш тон начальницький зовсім пристойний, Петре Олександровичу. Хочуть вони писати свої «Накази» — хай пишуть, все одно не дозволимо їх читати на многолюдному зібранні... А ви, Григорію, будьте хоч трохи дипломатом. І Москва виросла не відразу, як каже чудова москвинська приказка... Ліквідувати за один раз малоросійську, ліфляндську, фінляндську провінції, якими управляють конфірмовані уряди, недопустимо. Їх треба поволі, легко приручати, щоб вони перестали дивитися, як вовки, в ліс.

— Ваша величносте, — промовив Румянцев, — дозвольте зауважити одне: чекати слушного часу без усякої підготовки... Теплов, якого ви прислали мені на допомогу, — підкреслив не без іронії президент, — підказав, і я з ним згоден, що доцільно було б спершу замінити печатку запорізьку з написом «Славне Військо Запорізьке Низове» новою — з орлом і короною...

Катерина промовчала. За хвилину відповіла ухильно:

— Треба придивлятися до малоросів і поступово викорінювати їх настороженість до нас. Старшин задобрити грішми, а коли треба, то й тихцем відлупцювати, зрештою, здобути в них любов до себе. Графе, це ж у ваших силах!

— Але ж вони хочуть вольностей, — не вгамовувався Орлов, — і ці заразливі ідеї розповсюджуються по всій Росії!

— Не будьте наївні, Григорію. Комісію я скликаю не для того, щоб проголосити скасування кріпацтва. Сама ж добре розумію, що поміщики скоріше встигли б мене повісити, ніж звільнені мною мужики врятувати...

Враз тихо прочинилися двері, до зали прослиз лакей. Він був збентежений, зляканий; зігнувшись у три погибелі, пробелькотів:

— Там, у більярдній, його благородіє... камер-юнкер Потьомкін... у нього обличчя у крові...

— Доктора Массо! — скрикнула Катерина.

...Розумовський проходив з ермітажу до парадного виходу повз більярдну кімнату. Крізь прочинені двері він побачив Олексія Орлова, що стояв з києм у руці, і спину Потьомкіна. Цієї миті Орлов різким ударом розігнав більярдні кулі по столу. Дві чи три вискочили за борт і загримотіли по дубовому паркеті, Орлов стукнув товстим кінцем кия об підлогу, крикнув:

— Шулер!

— Ваша світлосте, — долинув до Розумовського голос Потьомкіна, — я вимагаю сатисфакції!

— Потьомкін вимагає сатисфакції в Орлова?! Ха-ха! На тобі сатисфакцію!

Розумовський побачив, як Орлов схопив кулю. Чимдуж поквапився сходами вниз, та ще почув пронизливий зойк...

— Камер-юнкер уперше пішов ва-банк, — сказав сам до себе, вийшов у двір і гукнув машталіра.

Карета мчала Двірцевою набережною у бік Цариціного лугу. Швидше, швидше до Батурина, тут душно... Ще нині накаже спорядити екіпажа, а завтра вранці — геть.

У віконце карети увірвалася знайома пісня, Кирило Григорович вихилив голову, наказав машталірові спинитися. Цієї пісні співали колись у Лемешах козаки, йдучи з гетьманом Данилом Апостолом у Кара-Калпакію до земляних робіт:

Гей запорожці, ви славні молодці,
Та де ваші коні?
Наші коні в царя на припоні,
А ми у неволі...

Вийшов з карети. Над рікою біля багаття стояли обшарпані козаки й співали невольничу пісню.

— Звідкіля будете? — окликнув.

Пісня обірвалася, здивовані землекопи озирнулися на вельможу, а один відказав знехотя:

— Бодай нам не казати, а вам не слухати, достойний пане...

Розумовський підійшов ближче, і тоді той, що знехотя відповідав, скрикнув, і обличчя, всипане ластовинням, прояснiло.

— Ваша милосте, гетьмане ясновельможний!

— Був ним... — скрушно зітхнув Розумовський. — А звідки ти, що мене знаєш?

— Та я... — Козак відклав заступа, на якого спирався, витер руки об заяложені глиною шаровари, наче збирався з гетьманом вітатися. — Я колись джурою у батька Калнишевського служив, до Батурина до вас його супроводжував.

— Як же там кошовий мається?

— Здоровий, певно, дай йому Боже лебединого віку... Та я вже давно не в нього.

— А хто ж тебе послав сюди? І їх... — показав рукою на гурт змучених і промоклих до нитки людей.

— А-а, то довга байка, як турецька крайка, мотай, мотай і ще є... Не пошанувався. Язик — мій ворог. А батько отаман крутий норовом. Спочатку нагайкою врепіжив, потім за образу до гармати прикував, а там повернув назад до Титарівського куреня. То як курінний отаман Опанас Колпак став орельським полковником, мене зі собою взяв. Аргатом[1] був я у нього, у зимівнику на річці Багатій. Але, як кажуть, біда сама не ходить, а кумпанію водить, бо їй нудно. У того Колпака, хай йому чорти сняться, небога, на моє лихо, проживала. Задивився я на Надійку, а воно, сердешне, й на мене. Зауважив це полковник, та мовчав до слушного часу. А прийшов наказ від кошового, щоб вислати до Петербурга на роботи всіх ледачих, розбишак та злодіїв, то він і мене під той аршин... А ці, — кивнув головою на побратимів, — з різних кінців, і з Гетьманщини чимало, а злодіїв, правду кажучи, не бачив серед них. Та нічого, до зими вернемося. А там або вкраду в Колпака Надійку і на Кальміус подамся, або ж на Січ. Батько отаман прийме, у нього таки добре серце...

Розумовський поник, слухаючи невеселу мову козака. Аж тепер відчув своє цілковите безсилля. Навіть цьому десяткові людей не зарадить, а що вже казати про цілий край...

— Скажу я Калнишевському, щоб він тебе...

— Боронь Боже! Я на нього не скаржуся. Сам завинив, бо пхався зі своїм дурним розумом не у своє. Повчати старших хотів, а то не годиться. Та ви не клопочіться, ясновельможний... я звичний. А на Січ повернуся сам.

Розумовський сягнув рукою до кишені соболиної шуби, вийняв жменю золотих.

— Візьми, козаче. Більше нічим допомогти не в силі.

— Ні, ні! — аж злякався сіромаха. — До таких грошей ми не звикли.

---

[1] Козак-наймит у старшин.

— Бери, бери. Вип'єте по роботі з товариством, душу зігрієте... — Він утиснув сторопілому козакові в долоню гроші й швидко подався до карети.

Машталір рвонув коні.

— Ну, слава Богу! — зітхнув на повні груди полковник Кулябка, побачивши на порозі своєї світлиці змарнілого від довгої дороги Павла Любимського. — А ми вже й не гадали... Килино, а подай-но нам щось до столу, — сказав служниці.

Придивлявся до Павла, похитував утішно головою.

— Минув Великдень, а тебе нема й нема. Малоросійська колегія давно вже свого депутата призначила — колезького радника Дмитра Наталіна та таку «Настанову» за підписом Румянцева ушкварила, що нам хоч з мосту та у воду... І ще ми запросили з Петербурга нашого Григорія Полетику, обіцяв — прибуде. Може, сядемо купно та якесь заперечення напишемо, бо ж уже видно, для чого збирають ту Комісію. У «Настанові» Малоросійська колегія просить, щоб уряд чимскоріш дозволив їй заводити в Україні якісь там камер-департаменти, провінційні суди, земські комісаріати, козацтво перевести до регулярних царських полків, поспільство з душ оподаткувати, а за права, хоча б наші — старшинські, ні слова, наче б ніколи і спомину не було, що давним-давно король Стефан Баторій дарував нам шляхетські привілеї, а Хмельницький універсалами їх затвердив...

Павло спокійно слухав полковника, що від хвилювання сопів і обливався потом, а коли служниця подала на стіл і Кулябка заходився припрошувати гостя, той підвівся, поклонився у пояс, мовив поштиво:

— Вельможний пане полковнику, вволіть мою і нареченої моєї просьбу, прийдіть на наше весілля.

Ошелешений Кулябка струснув головою: чи це йому причудилося, чи син хорунжого Антона Любимського стеряв розум від наук високих? Його кликали аж із Франції для розв'язання справ важливих, а він, немов хлопчисько...

— Яке весілля?

— Женюся я з Уляною Чинбарівною. Не дивуйтеся, оповіді нам вийшли, почалися М'ясниці, до осені хто зна, що буде, а Полетики ще нема. Тихенько відгуляємо весілля, а там і за діло візьмемося.

— Ну й часи надходять, — опустив руки полковник.

...У Лубнах готувалися до весілля, а з Петербурга мчала до України карета Розумовського. Весілля готувалося негучне, і подорож фельдмаршала теж була спокійна.

Попутник Розумовського Григорій Андрійович Полетика здебільшого дрімав і не грішив балакучістю навіть на ночів-

лях, а Кирило Григорович задоволений був з того, що ніхто йому не заважає думати й сумувати. Проте присутність у кареті надвірного радника й перекладача з латинської та німецької мов в Академії наук була йому приємна. Все ж не сам...

Полетика напросився в попутники Розумовському того вечора, коли фельдмаршал повернувся зі Зимового палацу ображений царицею, зловтішений з нещастя Потьомкіна й пригнічений розмовою з Панасом Триниткою. Радий був з візиту Полетики, вволю наскаржився й охоче погодився взяти його зі собою в дорогу. Добре діло зробить. Якщо вже законодавчий маскарад охопив усю державу, то чому б Полетиці не переодягнутися у костюм депутата Комісії? Григорій Андрійович — знавець історії, людина вчена, та й родом з Роменської сотні Лубенського полку. Свій як не заплаче, то хоч скривиться.

Чим далі віддалялися подорожні від столиці, тим зеленішою ставала весна, з півдня віяли сухі леготи; та й дорога щодень твердішала; у гаях і на придорожніх деревах гамори-ли біля гнізд птахи, і цей радісний щебет розвіював поганий настрій фельдмаршала, розганяв з пам'яті гіркий осад образ і принижень, гоїв болючий слід у душі від зустрічі з обірваними земляками на царських роботах.

Так мусить бути... Мусить бути так, як є. Світ знає, куди мандрує, й ніякі людські пристрасті не в силі змінити його ходи.

Філософія фаталізму заспокоювала Розумовського. А зрештою, хіба він довго дивувався з того неймовірно щасливого випадку, коли його, лемешівського пастуха, понесла доля по європейських вершинах і дала йому знання, владу й становище? То нема чого дивуватися сьогодні, що багато втрачено, що не хтось інший, а саме його колишній гувернер Теплов так вигадливо помстився за те, що з волі гетьмана не побував на коронації Катерини. Чи вважав би Розумовський якоюсь надзвичайною подією те, коли б його здібний і вивчений син Андрій успадкував по ньому булаву? Ні. То для чого сушити свою душу жалем, що цього не сталося? Як мало статися, так сталося. Катерина замінила йому звання гетьмана фельдмаршальським, і, видно, мусило так бути, що парадну зустріч фельдмаршалові вчинив той же статс-секретар Теплов, що при всіх чиновниках розцілував його, вітаючи з підвищенням у чині. Розумовський навіть розчулився тоді, лише той грубіян Гришка Орлов зіпсував урочистість віршем із Євангелії...

— Лобза его же предаде... — повторив уголос Розумовський іронічне резюме Орлова, і Полетика, заколисаний їздою, розплющив очі.

— Ви щось сказали?

— Ні, нічого. Я сам до себе... Дрімайте, Григорію Андрійовичу, дорога довга.

У Полетики знову склепилися повіки, і фельдмаршал далі залишився сам на сам зі своїми думками.

...Уляна і Павло вінчалися у церкві Святого Афанасія на Мгарській горі перед Сисоєвим іконостасом. «Чому обличчя святих не святі? — думала Уляна, присягаючись бути вірною Павлові до смерті. — І чому вони такі сумні на моєму святі?» — «Чи встигнеш ти пожерти все, що витворили людські руки? — думав Павло, дивлячись на роззявлену пащу змія. — А може, впору зітнуть тобі голову ще не зачаті нині звитяжці?»

...Розумовський бажав самотності, та плин думок уже порушився, і йому спотребилося розмовляти, а що були вони з Полетикою давні знайомі та ще й ровесники — обом за сорок, — то особливих пардонів не конче треба було просити.

— Григорію Андрійовичу, прокиньтеся. Он уже й Україна. Краса яка, погляньте... А ви знаєте, мені недавно пропонували випити за чесних людей, і я відмовився. Скажіть мені, чи, взагалі, є чесні люди? Вибачте, так не можна ставити питання. Ви перекладали колись працю Ксенофонта[1] про виправдання Сократа перед суддями. Скажіть-но, чи визнаєте ви за філософом рацію у тій його тезі, де він твердить, ніби талант завжди йде в парі з чесністю?

— Цілком. Бо всі вважають себе чесними. Я ще не зустрічав людей, які б не виправдовували своїх вчинків. Це роблять філософи, злодії, кати, політики — всі вони мають свій рівень таланту і своє трактування порядності.

— Тоді я можу виправдати й Теплова.

— А-а, ви про те... Розумію, Кириле Григоровичу, болить. Та не тільки вам. Але потіште себе тим, що є ще суд історії.

— Суд без суддів не існує, шановний приятелю. А судді будуть теж розцінювати все, в тому числі й суперечку Розумовського з Тепловим, стосовно своїх політичних потреб і за рівнем свого інтелекту. Ну, розберися, хто має рацію: Потьомкін, що пнеться на місце Орлових, чи Орлов, який побив Потьомкіна?

— Тут інша річ. Талант у них однаковий, чесність теж, а причина конфлікту — суперництво.

— Ні, ні, ви не спрощуйте сократівської тези, в якій виразно сказано: талант іде в парі з чесністю. Ха, яка дурниця! Політичний талант нашої імператриці справжній, а йде в парі з нечуваним єзуїтством. Який фарс! Німкеня посилає війська до Польщі на захист православних, своїх же православних тримає у рабстві, а короля Польщі Понятовського

---

[1] Давньогрецький історик і політичний діяч IV ст. до н. е.

примушує оголосити її збройне втручання благодаттю. Історія розсудить... Розсудить так, як вигідно буде майбутнім суддям. А вони теж матимуть на що опертися — на силогізм Сократа, й проголосять загарбництво Катерини і прислужництво Понятовського актом чесності. Ні, даруйте, Григорію Андрійовичу, і хай мені вибачить Сократ, злочиннішої тези годі й придумати! А незабаром ми будемо присутні на великому видовищі чеснот — на Комісії нового уложення...

— Ваш скепсис, Кириле Григоровичу, для вас корисний: він заспокоює. Але нікому, крім вас, допомогти не може. Ви невдоволені, бо й важко нині радіти з чого-небудь, та не хочете визнавати того, що може принести хоча б дрібну користь.

— О, це щось нове! Я роздам селянам свої маєтки і зроблю дрібну користь.

— По-перше, ви цього не зробите. По-друге, цього аж ніяк не можна робити: нині не час для демократії. Республіканство віджило свій вік, а для нашої нації навіть шкідливе: нам треба розвивати своє дворянство, щоб чужому місця не було. І тому я думаю, що Комісія нам потрібна як трибуна...

— Грайте, грайте і ви ва-банк. Що ж вам іще залишилось?

...Весілля було тихе, негучне. І несподіване, як Павлове й Улянине кохання. Дружбував у Павла Сисой Шалматов. Був він сумний, хоч і багато пив. А люди розійшлися і подейкували, що сумне буде й життя молодих, бо на весіллі не було музик і п'яні козаки не валялися покотом на обійсті хорунжого.

Одразу ж після весілля Сисой попрощався з молодими. На Січ мусить: давно вже чекає на нього Калнишевський для роботи в Покровській церкві. А він чомусь забарився.

— А коли яка, не дай Господи, веремія трапиться, Павле, а тебе тут не буде, то не турбуйся: я повернуся, і волос не впаде з голови твоєї Уляни.

— Гаразд, Сисою.

...Села маїлися китицями яблуневого цвіту, молоділи ліси за Черніговом, а далі щораз ширше розлягалися степи і ниви, закожушені озиминою. Обличчя фельдмаршала пожвавішало, душу сповнили передчуття солодкого спокою серед рідної природи і лінива байдужість до всього, що діється довкола.

«Що ж нам іще залишилося?.. Я й справді роздам селянам маєтки, а мені вистачить царської пенсії. У батуринському палаці влаштую семінарію. Цариця дозволить, вона ж просвітителька. Дрібну користь... А сам задовольнюся малим. Чиї це слова — «вдовольнися малим»? Ага, того дивака Сковороди. І справді, чого мені ще потрібно? Для дочок великого посагу не треба, хай знаходять собі багатих женихів. Продам палац у Петербурзі і якось їх вивіную. Для синів вистачить і малого, хай живуть скромно. Я ж колись ходив у кобеняку...

Правда, я був сином лемешівського пастуха, а вони — діти фельдмаршала. Кобеняк їм не підійде. Що ж, продам батуринського палаца. А семінарія? Обійдеться без семінарії. Сини зате будуть ученими. Це теж дрібна користь для народу. Може, й не зовсім дрібна. А куди я сам подінуся? Вибудую зимівника над Сеймом і разом з Катериною Іванівною... Чи ж вона захоче? Розумовська з роду Наришкіних, колишня фрейліна, гетьманша, жінка президента Академії, фельдмаршальша — в зимівнику? Ні, палац у Батурині залишу, а петербурзького продам. Це для дочок. Для синів — половину гадяцьких земель. А решту таки роздам. Таки роздам...»

— Кириле Григоровичу, чуєте, Кириле Гри... Погляньте, — перебив його марення Полетика. — Погляньте, що там робиться?

Розумовський виглянув з карети. Над селом, яким саме проїжджали, лунав лемент і плач жінок та дітей. Наказав машталірові спинити коней на краю сільського майдану.

У селі чинилося якесь дике свавілля. По обійстях метушилися солдати, виганяли з хат людей і виводили на майдан, де стояли офіцери й писарі з перами за вухами й товстими книгами під пахвами. Солдати вишиковували людей у довгий ряд, гарикали, штовхали у спини, писарі підходили по черзі до кожного — малого, старого, дужого чи каліки, — щось запитували й записували у книги, раз у раз викрикували прізвища. Записаних у книгу помічали по одягові вуглем і відводили набік. А на подвір'ях комісіонери записували коні, корови, реманент.

Офіцер помітив карету, підбіг до вельмож.

— Ваше сіятельство, генеральний опис...

— Іди пріч! — прикрикнув Розумовський на розгубленого офіцера і, взявши під руку Григорія Андрійовича, майже силою заштовхав його до карети.

— Генеральний опис Малоросії, — пояснив Розумовський Полетиці, коли коні рушили. — Президент Малоросійської колегії Румянцев управляє краєм...

— Генеральний опис перед закріпаченням, — зітхнув Полетика. — То чи ж я не маю рації, коли хочу відстояти на Комісії права нашого національного шляхетства? Щоб хоч його не захомутали...

— Маєте рацію, — тихо відповів Розумовський. — Свій хоч скривиться.

І подумав про себе: «Упало й на Україну, як іній на руно... Ні, немає сенсу роздавати маєтки: опишуть... Краще вже подавати ялмужну, бо ще є з чого. А це теж дрібна користь».

...Любимський ще далекий був від цього світу, ще, може, й не вірив, що він ось тільки-но назавжди поєднав себе

з людьми, від яких збирався було утекти, можливо, не відчував повноти щастя й тривоги, а вже вслухався у мову Кулябки й Полетики, а вони говорили й говорили, і врешті він, збагнувши суть їхньої мови, підняв руку, щоб спинити їх велеречивість.

— Я проїхав, панове, тисячі верст, кинувши студії щонайменше на рік, бо повірив, що для важливої справи потрібен тут. — Голос його був тихий, здивований. — А ви мені говорите про дрібну користь... Я, зрештою, не вірю ні в яку Комісію, нічого вона нам не дасть. У придворному театрі готується вистава, на якій має бути присутній Вольтер. І тільки. Але як він уже туди запрошений — символ європейського розуму і якоюсь мірою історик нашого краю, то голос наш повинен звучати не по-жебрацьки, а трубно, як це личить народові, що має свою історію... Не перебивайте, полковнику, бо ви думаєте зараз не про те, що скажуть про нас нащадки, і не про те, на чому вони будуть вчитися, розгорнувши сторінку історії епохи Кулябки, а про бочки зі скарбом Наливайка чи про щось тому подібне... Ви говорите, Григорію Андрійовичу, про випадковість республіканства на Україні і на ґвалт ратуєте за зрівняння у правах козацької старшини з російським дворянством. Я розумію: у вас чималий маєток біля Погару. Але що це дасть людям, яких комісіонери виганяють на опис?

— А що кому дасть ваш крик? — схопився роздратований Полетика. — Може, дасть він волю тим, що нині описані? Що ви пропонуєте de facto, крім фраз? Я ж бо гадаю, що український шляхтич...

— Лубенський замок українського шляхтича Вишневецького зруйнував Кривоніс, пане Полетика... Ви питаєте, чого я хочу de facto? Не дати зажиріти вам, панове старшини, не дати спокійно спати рабовласникам і не дати вмерти вірі людей, яких записано в рабство. Ви ж приготувалися до тюрми, де є гірші й кращі каземати, де є ще й вигідні тюремні посади.

Кулябка підвів обидві руки, як священик у царських вратах.

— Товариство, товариство! Хіба ми зійшлися сюди для сварок? Нам треба написати заперечення «Настанові» Малоросійської колегії і взяти його зі собою для прочитання на Комісії. А для цього потрібен час. Вам обом треба те заперечення написати, вам обом і їхати до Москви... Ой, гаряча ти голова, Павле! Я ж кликав тебе для допомоги. А тепер боюся, щоб через тебе та не запідозрили нас у лихих замислах...

Любимський холодно глянув на Кулябку.

— Кожен уряд, пане полковнику, що підозрює свій народ у лихих замислах, сам дає тому народові спосіб і знаряд-

дя йти супроти такого уряду. І здається мені, він невдовзі піде... Ну, вибачте за гарячковість. Залишаймося кожен при своїй думці й берімося до спільної праці.

Розділ восьмий

Втома здолала, а сон не приходить. Хтось уперто, мов шашіль у червоточині, наполягає: «Тук-тук, розчинися у вічній темряві, тук-тук, розчинися у темряві»; хтось могильно-холодним дотиком торкається рамена й спокусливо нашіптує-вмовляє: «Ходи, ходи, ходи», і заспокоює, і втихомирює душу цей звабливий шепіт.

Павло слухає й погоджується, тільки ще не знає, як це зробити, а втім, є найкращий спосіб — голодом, бо чогось кращого тут годі придумати; тож усе вирішено — без страху і докорів сумління.

Сон не приходить, а довкруж так темно, що не можна навіть побачити своїх пальців, піднесених до самих очей, і діймає Павла таке відчуття, ніби він фізично більше не існує, а живуть лише його думки, і аж моторошно стає від наївного помислу: певно, так почуваються душі в загробних царствах — думають, знають, розуміють довколишнє, а вдіяти не можуть нічого, бо ж безтілесні. Можуть лише оцінювати свої колишні вчинки і жалкувати або радіти за них і ще робити припущення, що сталось би, якби зробив не так. Та найпекучіше, мабуть, дошкуляє душам на тому світі сумнів: чи варто, було чинити так, а не інакше, чи був смисл офірувати собою, чи залишить ця пожертва хоча б помітний слід?

У казематній чорноті в'їдливі сумніви діймають душу колодника.

«Я пішов на те, на що не мислив іти, й опинився тут. А могло бути інакше. Я ж грав колись на сцені Києво-Могилянської академії роль розкаяного бунтаря. Можна було так лицедійствувати й далі — у житті. Це найкраща роль для лицедійства. З морально впокорених бунтарів державці вдоволені, й хоча не поважають їх, зате тримають у почестях і на видноті. Для прикладу невпокореним. Це досить вигідно: збунтуватися, а потім розкаятися. І справді, чому я над цим досі не замислювався? Той, хто хоче вигідно жити, — так жити, щоб нічого-нічого не бракувало, крім совісті, хай спочатку стане бунтарем, неофітом, сердитим протестантом, але хай нічого не робить таємно, щоб бува завчасу не потрапив поза суспільство, бо тоді впокорять фізично. Отже, виявляй, де тільки можеш, своє протестантство, лише лояльно, — і тебе

не зачеплять, а приглядатися будуть усі. Станеш популярним, невдоволена частина суспільства назве тебе своїм кумиром, а владці — неблагонадійним. Отак і ходи поміж людьми в терновому вінку, аж поки не побачиш, що гра доходить до краю. А тоді якнайскоріше оголоси прилюдно, що ти заблудився, поший у дурні тих, які тобі повірили, і стань для них прикладом тверезості. Тоді матимеш усе: посади, за які люди правовірні, але не наділені від Бога хитрістю, тяжко працюють увесь вік і здебільшого домогтися їх не можуть, багатство і навіть прихильність поміркованих. Усе, крім сумління.

Однак це вже цинізм, Павле...

Але ти хочеш, щоб по тобі залишився слід, і ти не впевнений, чи пам'ятатимуть нащадки твою пожертву... Не розпачай: справа, яку провадив домашній кат Катерини II — начальник політичного розшуку Таємної експедиції Степан Іванович Шешковський, зберігатиметься вічно в архівах, і колись... Знайдуть дослідники колись справу Павла Любимського, якого допитував сам Шешковський; усе згорить, тільки не це. Тюремну документацію берегтимуть тирани собі на ганьбу всіма способами: замками, сторожею, страхом. І колись, коли пам'ять про них опиниться на лаві підсудних, нащадки розіб'ють замки й витягнуть на світ Божий поховану правду про людей. І розвінчані будуть достойники, і осуджені високородні, і честь віддадуть знедоленим і опльованим».

А Шешковський цілий місяць ретельно Павла допитував, і писар ретельно записував...

Ш е ш к о в с ь к и й. Ви, голубе, забрали в мене надто багато державного часу, я більше року ловив вас і тепер хочу якнайскоріше закінчити справу: самі бачите, скільки в нас роботи після Пугачова. А будете опиратися — порозмовляємо з тортурами.

Високий шеф ката Пахомія, нинішнього напутника Павла Любимського, хоч і менше був переконаний у правоті свого покликання, ніж його слуга, проте домігся незрівнянно вищої посади й беріг її ревною службою, прилюдно називаючи себе вірним псом її величності. Він був не лише виконавцем — він творчо працював. Щодня допізна затримувався після служби в канцелярії Таємної експедиції за стінами Петропавловської фортеці, у поті чола працюючи над рисунками й макетами: удосконалював знаряддя тортур, які потім застосовував у справі. Степан Іванович мав доступ до царських покоїв, де з ним, правда, ніхто не вітався, хоч боявся кожен, бо всяк міг у лиху годину потрапити до його рук. Подавав йому два пальці лише всемогутній Потьомкін, що кожного разу не забував спитати: «Як батожиться, Степане Івановичу?» — «Помалу, помалу, ваша світлість», — спокій-

Знайдуть дослідники колись справу Павла Любимського, якого допитував сам Шешковський...

но відказував Шешковський, пильно приглядаючись до пихатих владців, з яких кожен, крім її величності, у добрий час може запрагнути не тільки привітатися, а й полизати йому правицю.

Любимський. Я й досі не знаю, у чому мене звинувачують.

Шешковський. Насамперед я хочу знати, куди ви поділися по тому, як зачитали на Комісії заперечення депутатові від Малоросійської колегії полковникові Дмитру Наталіну.

Тоді Любимський ще раз виступав на сцені. Публіки було набагато більше й солоднішої, ніж у Києво-Могилянській академії. Власне, публіка була за стінами Грановитої палати, всередині ж її зібралася купа лицедіїв на генеральну репетицію. Спочатку відбулася довга церемонія ручколобзання її величності. Видовище було досить кумедне. Депутатів зібрали в Чудовому монастирі, де вони склали присягу на вірність державі, потім генеральний прокурор князь Вяземський провів їх парами до Грановитої палати й вишикував у довгу чергу до ручки монархині. Вона стояла перед троном у горностаєвій мантії, оперезана через груди широкою пурпуровою стрічкою з восьмикутною зіркою посередині, голову обтяжувала золота корона, яку прикрашав яскраво-червоний рубін.

Любимський підходив до престолу слідом за Полетикою. Йому, до речі, цікаво було зблизька глянути на персону, про яку говорив цілий світ, але портретів якої малярі ще не встигли намалювати. Нарешті з-перед його очей вступилася спина Григорія Андрійовича, й імператриця піднесла Павлові руку для поцілунку. Павло впритул глянув на Катерину: його вразив жорстокий закрій її тонких губ, які щільно, ніби дві наклеєні червоні смужки, відбивали два ряди зубів. Смужки ледь-ледь розступилися й пропустили слова: «Який юний...»

«Мене збентежила увага імператриці. Я затримався на один лише мент, що зовсім не дозволялося ритуалом, ззаду натужно дихали побожні й нетерплячі депутати, та за цю мить я встиг побачити блиск її очей і впіймати в тому блискові силу безмежної влади над життям людей, народів і над моєю власною молодістю і честю. Я зрозумів, до якої прірви може затягти царицина увага і якою ціною треба платити за неї.

Я зрозумів і те, що тільки ця людина має право голосу й ще раз переконався в цілковитій абсурдності законодавчого зборища. Тут усі сліпі, глухі й без'язикі. Тут говоритиме вона одна, та їй захотілося, щоб шістсот чоловік навіч підтакнули. Тут не розв'яжеться — зміниться чи вдосконалиться — жодна буква видуманого царицею закону, тому що до нього закладені принципи безконтрольного свавілля».

І тоді Павло щиро пожалкував, що покинув Страсбург. Що дасть його присутність на Комісії? Нічого. Тут сперечатимуться, промовлятимуть, а закони, написані самодержцем, помандрують звідси до губернських канцелярій, не змінені ані на йоту, до того ж із підступною припискою: вони схвалені представниками всіх станів. Тож підпорядковуйтеся, раби, законам, яких ви самі собі забажали. Смиріться без ремствування.

Однак відступати не було куди. Тож коли йому, лицедієві, сказано виголосити монолоґа, нехай його слова будуть гідні хоча б власної честі.

Любимський. Заперечення Наталінові зачитував депутат Полетика, я ж виступав зі своїми власними думками, а опісля виїхав до Страсбургу продовжувати студії.

Шешковський. Шкода, що я не був присутній на засіданні, коли черговим генерал-ад'ютантом Комісії був граф Кирило Розумовський. Ви б не виїхали до Страсбурга. Депутатська недоторканність... Пхе! Наскільки я знаю, депутати перебивали вас, а потім зовсім позбавили слова.

Полетика говорив довго.

«Більш як сто років тому, — волав він із трибуни, — український народ, розлючений і ображений неправдами, позбавлений своєї віри, прав і вольностей, по довголітній кривавій борні й по багатьох славних побідах вибився з-під лядського ярма і разом зі своїм гетьманом Хмельницьким не з принуки, а з доброї волі піддався під великодержавну руку царя Олексія Михайловича. Користь від цього добровільного об'єднання чимала: приріст державного титулу, розширення території, заселення пустельних земель, прикриття від татарів, що колись доходили аж до Тули, безплатна козацька військова служба, а малоросійський народ хоче на заміну лише одного: зрівняння у правах українського дворянства з москвинським. Я звертаюся до тебе, государине наша, — звів руки Полетика, перерахувавши всі домагання Малоросійської колегії, — заступися за нас. Ваша імператорська величність, скликаючи нинішні збори, дала нам свободу виявити свої жалі. Малоросійська колегія хоче обтяжити наше становище, очорнити наш народ. Уся надія на вас, тільки ви зможете повернути нам наші права. А за це люд український воздвигне вам монументи і жертовники не на землі, а в серцях».

Німо було в оббитому пурпуром залі, тихо, мов маятники, похитувалися люстри, а імператриці, до якої волав депутат Полетика, у залі не було, присутні ж мовчали, не знаючи, як реагувати на слізні слова промовця.

Тоді попросив слова Любимський, і Кирило Григорович дозволив.

«Сказав пророк Ісайя, — почав Павло свою річ із Біблії: — «Висипають із мішків золото, важать на вазі срібло, наймають золотаря, щоб вилив з того металу бога, б'ють поклони й припадають перед ним навколішки, і стоїть він, не здвигнеться зі свого місця, кричать до нього кричма, та він не чує». — По залі пробіг шелест, далі — гомін, Павло підвищив голос. — А ми таки кричимо: нема тепер на Україні жодного стану, якому б не обкроїли звичайні людські права. Нам пропонують нові закони. Як же ми можемо із вдоволенням їх прийняти, коли вони велять, щоб посполиті називали себе кріпаками. Ці закони у самій своїй суті беззаконні.

Павло бачив, як набрякали люттю обличчя купців, поміщиків і чиновників, він квапився сказати все, а гамір наростав; засовався на кріслі генерал-ад'ютант Розумовський, а з першого ряду свердлив промовця поглядом депутат з пов'язкою через одне око.

Любимський. Так, депутат від башкирів, татар і калмиків Потьомкін — вони його й справді обирали, Степане Івановичу? — кричав, що досить панькатися з хохлами.

Шешковський. Як ви розмовляєте? Отже, ви говорили таке: «Малоросійська колегія пропонує перевести козацтво до регулярних полків. Навіщо заводити нові порядки, противні нашим правам і звичаям?»

Любимський. До цього я ще додав: «Усякий народ повинен мати воїнів зі самих себе. А інакше — то вже схоже на те, якби от закликали вовків стерегти вівці».

Шешковський. Так, так... А потім ви продовжили свої крамольні думки в записці, яку ми виловили у спудеїв. Ось вона: «Брюховецький навів воєводів, що й донині відбирають у народу його працю, здобуту потом». І далі: «Якщо вся кров, пролита на землі, мститься на кровопроливцях, то які нагороди повинні бути за кров народу українського, пролиту від Наливайка до сего дня єдино за то, що шукав він свободи і кращого життя на власній землі й мав при тому задуми, усьому людству властиві». Або: «Таємна канцелярія уподібнилася інквізиції, в якій не приймають ні доказів, ні виправдань, ні свідчень, а тільки застосовують триразові тортури». І так далі. Я вам, голубе, обіцяю вчинити тортури чотириразові, якщо ви не признаєтеся, що це ваша записка. Кому ви її передали?

Репліка Потьомкіна офіційно дозволила зігнати промовця з трибуни. «Крамольники! — вигукували розлючені депутати. — Зрадники!»

Любимський склав аркуші своєї промови удвоє, зійшов по східцях до столу, за яким сиділи генерал-ад'ютант Комісії і секретарі, подав їх Розумовському. Кирило Григорович простягнув було руку, та враз відсмикнув її, наче опікся. Павло

поклав аркуші на стіл і пішов аж у кінець зали, де сиділи малоросійські депутати.

Переляканий Полетика прошепотів на вухо Любимському: «Вертайся, небораче, до свого Страсбурга. Поки не пізно».

Любимський. Я зовсім не мав наміру відмовлятися від того, що зміст цієї записки ідентичний змістові промови, якої мені не дали до кінця виголосити. Я поклав її тоді на стіл генерал-ад'ютанта.

Шешковський. Ви хочете кинути тінь підозріння на графа Розумовського?

Любимський. За столом сиділо п'ять секретарів.

Шешковський. І між ними Новиков, до якого ви заходили перед своїм арештом.

Любимський. У протоколах Комісії точно записано час чергування секретарів і час виступу депутатів, можете перевірити. Новиков закінчив роботу, записавши виступ Якова Тарновського, депутата від Прилуцького полку. Виступи Григорія Полетики і мій він слухав біля виходу.

Шешковський. Добре. Тепер ви напишіть своєю рукою кілька фраз.

Павло тривожно глянув на начальника політичного розшуку, але взяв перо. Шешковський розкарячився над ним, мов павук над жертвою.

Любимський. Що писати?

Шешковський. А ось таке: «Славне лицарство Низове не має права повторити помилок, яких допустилося аж двічі за останніх сто років...» Пишіть, пишіть і не думайте кривити пером, я дивлюся двома очима. «Запорізьке старшинство не підтримало Степана Разіна в його святій боротьбі з гнобителями, у критичний час відвернулося від отамана Війська Донського Кіндрата Булавіна...» Рівно, рівно руку! «Настає велика пора єднання Запорізького козацтва з військом Пугачова проти коронованих петербурзьких злочинців, що задумали перетворити вільний люд на під'яремне бидло».

Любимський давно опустив на стіл перо, а Шешковський ще диктував, смакуючи перемогу.

«Перехопили...» — схилив Павло голову на руки, і тоді вперше дійняло його пекуче усвідомлення програної битви. Програної так, що й сліду не залишилося на полі.

Шешковському довелося чимало попотіти, поки натрапив на слід автора листа до запорізького старшинства. Яїцьких емісарів схопили недалеко від Богородицького ретраншементу. Один сконав під тортурами, не назвавши імені людини, що передала йому пакета, другого й нині допитують у Глухові. А Шешковський цілий рік нишпорив, шукаючи спільної нитки між цим листом і анонімним рукописом кра-

мольної прокламації, виловленої у малоросійських спудеїв Київської академії й Московського університету. Стиль, стиль той самий!

І врешті... О, без учених людей начальникові політичного розшуку було б дуже тяжко працювати. Якби не київський митрополит, то хто зна, чи натрапив би коли-небудь Шешковський на слід Любимського. А його преосвященство митрополит Гавриїл Кременецький, давній знайомий Степана Івановича, сам написав листа до Таємної канцелярії: так і так, у нього зродилася підозра, що автором крамольного писання може бути бакалавр філософії Павло Любимський, що, повернувшись зі Страсбурга, шукає посади в академічних закладах, а в розмовах з людьми проповідує гординю і явну непокору законам. При тому він нагадує, що саме ця людина виступала на Комісії від Лубенського полку. Очевидці, що слухали його промову, стверджують, що она промова і крамольна записка — одне і те ж.

Потім — гонитва за Любимським. Та спіймати його довго не щастило: видно, пронюхав, що він уже на оці, — ніде довго не затримувався. Врешті розіслали циркуляра до наукових установ, до земських дворів, до петербурзької та московської поліцейських канцелярій. І тоді виявилося, що такий уже був затриманий московською поліцією за образу історіографа Міллера. Вчений теж підтвердив: тип явно неблагонадійний, висловлювання його під час розмови в остерії, що біля стіни Китай-городу, були просто кари гідні. І нарешті завбачливий сигнал від директора Московського університету Приклонського: заходив Любимський, затримати не знайшли способу.

«Перехопили!» — зойкнув Павло, і тоді Шешковський, захлинаючись від реготу, прискочив до в'язня і довго, з насолодою ката бив його кулаками.

У глибині казематної темені, так далеко, немов у довгому коридорі, проступила синювата квадратова пляма. Це було щось несподіване й незвичне серед цієї предовгої чорної ночі. Пляма щораз яснішала, перехрещена сірими лініями, наближалася, і врешті Павло зрозумів, що то віконце його каземату.

Було це дивним відкриттям. Адже є таки світло на світі! Павло побачив свої руки, ноги, відчув, що існує фізично, і радість сповнила його душу: він є!

Схопився з прічі й припав до ґрат. Десь там, в неоглядній і незмірній висоті, до якої звідси неймовірно далеко, напевно, ясніє літнє небо, й Студене море дивиться в нього зеленими очима відлюдних островів. А крихта світла продирається сюди, до чорного каземату, щоб не дати вмерти людині, одягнутій у темряву.

На мурі за віконцем — гостра визубина каменя, подібна до ікла допотопної потвори. Вона вкрилася великими краплями роси й наче піднялася вище за ніч. І якби... якби прогнути ґрати, то можна б до тієї роси дотягтися рукою і вмитися нею спозарання. А коли б виважити каменя, то...

Жити! І здобути волю. Нігтями розколупати камінь, зубами вигризти, головою розвалити мур за мить свободи! А якщо вмерти — то тільки під високим небом!

З дивною полегшею, ніби скинув зі себе неймовірно давкого тягаря, що чавив його протягом довгої ночі, ліг Павло на прічу, знеможений цією легкістю, й міцно заснув.

І приснився йому розтривожений сивий кінь на м'якорунному Засуллі, й чиясь рука малювала його на казематній стіні.

Розділ дев'ятий

З байрачної задичі на сліпучу неозорінь зимової тиші вигнався табун тарпанів. Певно, десь там, у гущавині, закритій від світу колючою паморозззю, моторошністю віддала раптова благість розвихреної природи, бо дикі коні, наче сполохані передчуттям незбагненного лиха, летіли, продираючи головами гілля, хребтами струшуючи з них китиці інею, і тільки на краю байраку раптом спинилися, приголомшені святом білої зими.

Діамантово горять застелені білою габою поля, висока тирса розсипала по таці засніженого степу жухлу ряску, в кришталевому небі ширяє боривітер, теж здивований тишею, і щось дзвенить-дзвенить ледь чутне — то відлуння сонячної зливи, що падає дрібним розсипом на заскоринілі сніги.

Вожак гребнув копитом сніг і завмер. Витяг довгу шию, повернув голову в бік високої могили — й тихе іржання прохопилося крізь роздуті ніздрі: на верху могили стояв осідланий кінь, його далекий родич — незворушний, утомлений. Лункіше озвався вожак, стрепенувся кінь на могилі й голосно заіржав до своїх вільних побратимів. Сполошилися тарпани, табун подався назад, та не розбігся: усе живе злагіднилося від дива земного спокою.

Вершник поплескав по шиї вірного товариша, що вивів його в білу зиму до України, і, злегка торкнувши його в боки, рушив з могили — теж замирений зустріччю з батьківщиною. Унизу спинився біля високого обгорілого пня — прикордонного стовпа Запорізьких Вольностей, знову тужно й клично заіржав кінь до диких родичів, а ті поволі завернули

до урочистої гущавини лісу. Кошовий отаман озирнув степ довкола, ніби хотів саме таким запам'ятати його назавжди — лагідним, урівноваженим зимою, утихомиреним від пристрастей життєтворення.

Тоді стис острогами коня. І знову закрутилася велика земля й винесла на обрій зі загори гурт білих хат, обступлених густим прозорим садом.

«Це зимівник Колпака», — зорієнтувався Калнишевський і надумав обминути його. Поки смеркне, він ще встигне дістатися до Карнаухівки, що за Кодацькою переправою, а звідти до власного зимівника на річці Кам'янці — усього день переходу.

Та кінь, зачувши житло, приквапив ходу: він був стомлений і голодний; кінь уперто повертав на запах диму, що рівним білим стовпом стримів у небо над димарем зимівника, і кошовий отаман опустив повіддя: нічого ж не станеться, якщо заночує і в Колпака.

А все-таки не хотілося повертати до нього на хліб-сіль. Наче нічого поганого і не вчинив йому Колпак, а от відтоді як Калнишевського вперше обрали кошовим, заздрістю а чи враженою гординею напринидило отамана Титарівського куреня: ні щирості, ні привіту не мав від нього отаман. Підвищив його до чину полковника Орельської паланки — теж не подякував Опанас; на турків разом ішли під Очаків, Хаджибей, Кінбурн в авангарді корпусу князя Прозоровського — ні разу щирої розмови не завели; ба й нагороду, не меншу за самого кошового, отримав Колпак після виправи — а не зм'як. Залізного буздигану, булави хочеться, і відчуває кошовий, як віє від орельського полковника непевним холодом, тож думалося уже не раз, чи не варто перевести його подалі від каверзної Новосербії до Прогноїнської паланки на Кінбурнзький півострів, де Колпак, до речі, встиг собі за час війни теж побудувати зимівника.

Кінь ступає до воріт, а вони чомусь відчинені; го-го, добре загніздючився Колпак і живе не гірше за Калнишевського: хати, стайні, шпихліри, худоба на подвір'ї... і признається самому собі отаман, що злий він на Колпака і за це. Ачей так ведеться у світі, й іншого бути не може, що багатство мусить допасовуватися до чину: адже й Хмельницький мав більше маєтків, ніж Нечай, і ханські палаци розкішніші за бейські, і боярин не пара цареві. Не дурний же вигадав, що не повинен благочинний тягнути вище, ніж архієпископ... Та й не в самому багатстві річ. Чи ж то йому, Калнишевському, що прожив вік без сім'ї і плоду, потрібні сотні коней, волів, корів, тисячі овець? Усього не з'їсть. Та є ще людське око, що пильно стежить за полководцем і оцінює його не тільки за хоробрість і розум, а й за маєтність: що би то був за кошо-

вий, якби мав стільки добра, як перший-ліпший сіромаха. І є ще й чужоземні люди, які приходять дипломатами, а повертаються бабами-плетухами до своїх країв й розказують там владикам, у якого державця гостювали і що в нього є, і як з ним треба розмовляти: простак то чи багатир, що знає ціну грошеві, хлібу і славі. І ще з рук кошового церкви та школи виростають, а що Колпак?

Приглушена злість діймає кошового отамана ще й за те, що обгородив полковник свої забудови не нижчим частоколом, ніж у нього на Кам'янці: звісно, не тільки багатством хоче Колпак йому дорівнятися — він не завагається простягти руку й по булаву, як тільки лучиться перша нагода.

«Але ж я теж її, ту булаву, вимарював роками, поки діждався, — ловить себе на думці кошовий, — і втрачати її не хочу. Я знаю їй ціну, один раз вона вже випадала мені з рук. Та не для себе, не для себе... Я не знаю людини, яка б могла краще виплутатися з того всього політичного сум'яття, яке випало на моє отаманування. Так, я таки добре вчинив, що не пішов із гайдамаками, бо втопив би у крові Запоріжжя, я добре зробив, що не пішов за Пугачовим: Вольності таки зберіг... Та чи надовго? А може, інший, одчайдушніший отаман... Та ні, ні, не коріть мене, люди, не муч мене, моє сумління, — хто встоїть проти такої сили, як царське військо? А може, може б і встояли: то ж такий простогін — від Яїка до Дністра. То ж стільки люду! Переведу Колпака до Прогноїнської паланки, — повертаються назад думки, та знову докір зачіпає совість: — Чи ж годиться тепер дешпетувати, чвари заводити, коли над усім козацтвом нависла непевність завтрашнього дня, коли облудний сіромаха з Кущівського куреню Гришка Потьомкін закрив до золотої табакерки козацьке право, а дзиґарі, даровані почесним козаком у перуці, можливо, вибивають уже не роки, а години.

Тік-так, тік-так, — чує Калнишевський, як урівноважено б'ється серце потьомкінських дзиґарів у кишені каптана. Тік-так, тік-так... А можуть зупинитися або йти, як вічний час, без нього, і без Колпака, і без війська — без усіх, хто жив з ним на цій землі. І відбиватимуть історію прийдешнього часу, забуваючи про те, що нині здається таким важливим. Тік-так, тік-так...

А кінь уже ступає по стоптаному подвір'ї Колпака. Що за мана? На боїщі повно коней, снують пікінери, з цікавістю позирають на старого козака.

«Що це діється? — стривожився Калнишевський. — Чому пікінери тут, за Оріллю, і чому саме на обійсті Колпака?»

Наспіх прив'язав коня до частоколу й подався до веранди полковницького будинку.

Видно, хтось із прислуги догледів знатного старшину на подвір'ї, бо Опанас, не по-козацьки гладко стрижений, високий і плечистий, сам вийшов назустріч кошовому. Він був украй збентежений несподіваним візитом Калнишевського, хоч намагався й не показати цього, розвів руки для обіймів, та кошовий кивнув тільки головою, вітаючись.

Зі світлиці долинала голосна розмова.

— Чолом тобі, кошовий отамане.

— Наші голови... Чую, гості в тебе, Опанасе, — Калнишевський показав на причинені двері. — Ти мені потім доповіси через гінця, що то за птиці й чому вони злетілися до тебе, а теперечки заважати тобі не буду. Звели лише коня нагодувати, бо він уже такий, що на десятий день дев'яту версту йде.

— Та що ж бо ти, Петре, стоїш серед подвір'я, як чужий? — спохопився нарешті Колпак. — Певно, з Петербурга? А де ж Сидір Білий, Антін Головатий...

— Потім, потім, встигнемо з козами на торг, — перебив кошовий Колпака й подався за ним до світлиці. На порозі застиг від подиву: за довгим столом сиділи підпилі офіцери, а посередині — худорлявий, при всіх регаліях генерал.

— Роздягайся, роздягайся, отамане, — стягав Колпак з Калнишевського вогкий жупан. — Уклінно просимо — чим хата багата... Ось бачиш, ушанував мене сам генерал Текелій із почтом. Ідуть з Глухова від графа Румянцева-Задунайського до фортеці Святої Єлизавети[1] й по дорозі... Бо шлях з Малоросії до Новосербії, як не крути, а таки через Орельську паланку пролягає... А це, Петре Абрамовичу, кошовий отаман славного Війська Низового честь мені віддав своїм візитом.

— Знаю, — холодно кивнув генерал. — Ми з вами, кгм... отамане, були сусідами в бою, кгм... обидва під командою його сіятельства князя Прозоровського. Тільки й того, що не доводилося зустрічатися.

Калнишевський витер вуса, похмуро глянув на горбоносого генерала, обвів поглядом офіцерів, які скоса позирали на нього, мовив:

— Господь добрий, дарував нам і тут сусідство... Дозвольте лише запитати вас, генерал-поручику, ви маєте пайцзу на подібні марші через паланки Запорізьких Вольностей?

— А що це таке — пайцза? — здивовано витягнув шию Текелій.

— То слово татарське, ваше сіятельство, — Калнишевський накрив долонею пугар, що його запобігливо підсунув Колпак. — Перепустка. Гадаю, що кіш дозволив вам з військом...

— Пане Калнишевський, кгм... — генерал надпив трунку з пугаря, — це ще не військо. Князь Прозоровський, що

---

[1] Столиця тогочасної Новосербії, нині Кіровоград.

прибув особисто до Кременчука, доручив мені оглянути укріплення фортеці Святої Єлизавети. А перепустка, чи, як то ви сказали, пайцза... всі ж ми під одним Богом ходимо... Претензії ваші... У нас більше до вас претензій. Козацькі наїзди на хутори пікінерських полків...

— Дозвольте вас поправити... — Калнишевський відчував, як бурчакує лють у його грудях. — Про наїзди козацькі не відаю. Які ж можуть бути наїзди на своїй території? Знаю, що пікінери наскакують на запорізькі зимівники. Чи ж то вже нам і оборонятися не дано права?.. Я помислив собі тепер, генерале: цікаво, як ставилося би моє військо до сербських поселянів, коли б випала кон'юнктура стояти моїм полкам у Сербії?

Генерал нервово поправив мундира, відказав, підвищуючи тон:

— Я маю честь перебувати на військовій службі в Росії з 1747 року, я два рази воював за російський престол — на прусській і турецькій війнах. Тому не знаю я ні Сербії, з якої походили мої родителі, ані Угорщину не визнаю своєю батьківщиною, хоч там і народився.

— Тому й не дивина, що не вмієте пошанувати тих, які мають свою отчизну. — Кошовий вихилив пугаря і по хвилині мовчанки сказав: — Ознаймую вас, пане генерале, а в цьому освідомлена від нас і канцелярія Новоросійської губернії, що Новосербія з фортецею Святої Єлизавети, Українська лінія з усіма редутами і Слов'яносербія з Бахмутом посіли землі Запорізьких Вольностей, оточивши нас тугим луком від Дінця до Інгульця. Ми змирилися з цим, вірно служачи престолові. Але — я це сказав на депутації у Петербурзі і повторюю нині тут вам — хай ніхто не важить іти далі. Ми люди гостинні до гостей прошених, а непрошені будуть узяті...

Офіцер, що сидів поруч із Текелієм, схопився з місця.

— Як ви розмовляєте з генералом її величності?!

— А з ким я маю честь розмовляти? — теж підвівся Калнишевський.

— Я полковник Язиков... Хто буде взятий? Кому ви погрожуєте, я вас питаю? Отамане, ви лізете на рожно своїми дерзновенними посяганнями. Схаменіться, бо справедливий гнів нашої повелительки... Чи знаєте ви про те, що від Лисогорської роти цими днями надійшов репорт: сотня козаків розігнала караул і забрала зі собою дванадцять гусарів. Скарги прийшли від ротмістра Пугачевського, від поручика Савича... Десятки скарг! Вас треба брати хоча б за те, що ви руйнуєте основи залежності народів од престолу і посеред держави створили провінцію під своїм божевільним управлінням. Вас треба брати!

Калнишевський стиснув повіки, бо враз побачив, як почервоніли за вікнами сніги і по білених стінах полилася униз червінь, заливаючи обличчя офіцерів і полковника Колпака, кривавий плин заливав білі обруси — все у світлиці стало враз гаряче-червоним. Кошовий розірвав каптана, золота медаль зі зображенням цариці впала на груди й загойдалася на голубій стрічці; весь біль, тамований у Петербурзі, роз'ятрений у Москві, усвідомлений довгою дорогою на самоті, прорвався разом.

— Мене, мене взяти?! Тож беріть, чого сидите? За кров козацьку, за золоті медалі, за покірність мою, за вірну службу — беріть! Я заслужив на те...

Червінь поволі розпливалася, біліло знову довкруги, і в тому червоно-білому мареві проступив силует гомілатого генерала. Він згорбився над Калнишевським і проказав:

— На все своя пора.

Отаман схопив зі столу боклагу, наливав горілки до пугаря і випивав раз по разу, а коли пугар вдарився об поміст, він роззирнувся по світлиці, та не побачив уже гостей, тільки обличчя Колпака і злобний блиск його очей.

Спав одягнутий на постелі до вечора; а коли стало темно і на вікні над мідним канделябром замиготіло полум'я свічки, отаман розплющив очі й побачив над собою зажурене обличчя дівчини. Темні очі проймали його благанням, докором, жалем і тривожною надією.

Дівчина шепотіла:

— Пане отамане... Куди ви поділи мого Панаса? Як з Петербурга вертався, пообіцяв мені тільки до Різдва побути на Січі, а на М'ясниці прийти до мене, щоб забрати з собою... аж за Кальміус. І нема досі...

— Аж за Кальміус, кажеш, хотів тебе забрати, дівонько? Ой, видно, стелилася йому туди дорога, але самому...

І тоді згадалося кошовому свято зими, чорне свято білої зими, приготоване парким літом і жухлою осінню 1768 року.

Розділ десятий

Катерина розблагодійствувалася. У Москві, у Грановитій палаті, депутати від усіх станів розбирали з її щедрої руки закони — кому який був потрібен, і воцарялася благодать у Московії; та стогнав ще за Дніпром православний люд у лядському ярмі, і стогін цей ранив душу північної просвітительки. Засмутилося серце в неї — послала до Варшави князя Рєпніна з тридцятьма тисячами війська на допомогу слабо-

вольному королеві Понятовському, що погодився зрівняти у правах православних з католиками.

Колишній коханець Софії Ангальт-Цербстської Станіслав-Август злякався аж такої уваги й кинувся кликати на допомогу Туреччину, та вже було пізно. Невдячному королеві, що погордував Катерининою допомогою, Рєпнін підготував сюрприза — провів по всій Речі Посполитій антикоролівські конфедерації, скориставшись неприхильністю шляхти до короля, і цим дав йому зрозуміти, що становище його дуже хистке. Тоді Понятовський погодився на всі умови, віддаючи свою долю і долю Польщі в руки Катерині.

Гра в захист православ'я закінчувалася. Підходив до кінця спектакль законодавства. Все йшло начебто добре. Проте прозорлива цариця не передбачила на цей раз, що політична комедія, розіграна у Грановитій палаті й у Варшаві, матиме для неї вельми драматичні наслідки.

Старий шляхтич Йосиф Пулавський зі своїми синами скликав у Барі конфедерацію проти сейму, короля і московських військ, а впала вона на православних, за яких так нібито ревно заступалася було Катерина. Тоді й освятили гайдамаки свої ножі.

Шлях гайдамаків від Чигирина до Умані освітлювали пожежі, а Січ нуртувала — сірома чекала рішенця кошового отамана.

Калнишевський вичікував. Давній ворог гайдамацьких ватаг, що никали то тут, то там безлюдними байраками Запоріжжя, він ще не вірив, що підійметься вселюдне повстання. Та впали Жаботин, Сміла, Черкаси, і йшло це начебто у злагоді з московськими військами, що воювали конфедератів у Польщі. Кошовий отаман чекав цидули з Петербурга: міцно в'їлася у зап'ястя та незрима нитка, що тягнулася від руки камергера Орлова; а на Запоріжжі вже ходили кобзарі, співаючи пісні про батька Максима. Ревнивість вражала самолюбство отамана: не про нього, достохвального полководця, складають пісні, а про непоказного сіромаху з Тимошівського куреня — Залізняка... Та видно, є за що. А хто б міг сподіватися, що простий запорожець, який ще за Лантуха втік зі Січі на Громоклею, де вешталися гайдамаки, торгував потім в Очакові горілкою, а згодом дав про себе знати на Мигейському острові біля гирла Ташлику як отаман гайдамацького загону, стане врешті на чолі повсталого народу?

Гайдамаки йшли з Корсуня на Умань. Не чекаючи наказу кошового отамана, вибиралися запоріжці з паланок і з самої Січі за Синюху до Залізняка. Знав про це Калнишевський, та мовчав, уникаючи зустрічей з курінними отаманами. Іноді він уже бачив себе гетьманом, що єднає розполовинену

Україну, та шнур покори, що зв'язав його на герцях перед царським помостом, не давав тепер розвести руки і самочинно вийти на справжній бій.

Старшини самі прийшли до нього: отаман Титарівського куреня Іван Саранча і старий військовий товариш Гаврило Скирта.

Калнишевський розумів, що колись таки прийдуть до нього — як не ці, то інші, і готовий був до розмови, тільки блимнув на Гаврила з-під навислих брів, ніби застерігав, щоб не бурчав старий і за оборки отамана не хапав. Надто вже козаки та й старшинство потурають здольному лицареві. Але Скирта був навдивовижу сумирний, м'яв шапку в руках, ніби мужик на панському порозі, й переступав з ноги на ногу.

— Ну, говори, говори, — полагіднішав кошовий отаман.

— Раду скликай, Петре, або хоч старшинське коло, — мовив Гаврило. — Козацтво ремствує на тебе. Встала Україна, бо, роздерта навпіл, так жити більше не може, кров спливає з ран — з'єднатися мусить. А ти міг би її усю повести за собою. Та ти мовчиш. А де то чувано, щоб Січ і все Низове козацтво сиділи склавши руки, коли за волю встав народ. І Хмель, і Сагайдак зі Січі йшли.

— Не подумайте, братове, — сів за стіл Калнишевський понурившись, — що я іншим дихом дихаю, ніж ви. Та знаю від вас більше і дальше бачу. Дармо пролита кров ніколи не увіллється назад у людські жили, всякає вона в чорну землицю і навіть пирію не ростить. Я її, ту кров побратимську, приберегти хочу і звиваюся, як вуж, бо сутужно стало нашим Вольностям.

— Але ж цариця, кажуть, маніфестом благословила гайдамаків проти конфедератів, — вставив Саранча, — і сама ж послала військо на ляхів.

— Не читав я того маніфесту, Іване... А інше чув. Доніс мені полковий старшина Семен Галицький з Балти, що гайдамаки читають інший маніфест за підписом моїм. Не писав я жодного маніфесту... Чи ж писала його цариця? І це ще не все. Їздив наш піп Сокальський до Києва, то каже: дуже лютий губернатор Воєйков за те, що козаки втікають за Синюху.

— Кошовий отамане, — Гаврило Скирта хмурився, і бачив Калнишевський, як напускна сумирність зіслизає з його шкарубкого лиця, — ремствує на тебе козацтво ще й за те, що ти кудись подів попа Тарловського і без згоди товариства звідкись нового церковнослужителя запопав. А віри йому не йме козацтво... Чого ж би то простий січовий піп та до Воєйкова вхожий був?

Замислився Калнишевський. То бо й справді... Чого більше треба було Румянцеву — Тарловського позбутися чи Сокальського мати на Січі?

...Навесні, коли почалися заворушення у Польщі, нарочний з Глухова доставив листа від президента Малоросійської колегії, в якому Румянцев пропонував кошовому отаманові прийняти священиком Покровської січової церкви бакалавра богослов'я Києво-Могилянської академії Володимира Сокальського, оному дає добру опінію сам ректор. Нинішнього ж січового попа Кирила Тарловського наказав таємно під вартою приставити до Глухова, поєлику ця особа має непевне минуле: по смерті цариці Єлизавети, проживаючи в Петербурзі, він ревно підтримував Петра III, через що мусив утікати в дикі степи, де його спіткали запоріжці.

«Оце так "дикий піп"! Он що за птах наш преподобний Кирило», — мало не сплеснув у долоні кошовий; згадалося, як кілька років тому зустріли козаки в пущі поблизу Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря попа, одягнутого в чернече лахміття, і назвали його диким.

Не гаючись, Калнишевський кинувся розшукувати Тарловського. В січовій школі його не було; завернув до церкви — може, чаклує над вином у захристії. Та в церкві застав лише самого Шалматова за роботою.

Сисой, далекий від суєтного світу, саме малював ікону Покровської Богоматері і весь час жив там — у її сумовитих молодих очах, у лініях ніжного дівочого обличчя, яке стало його божеством і до якого він молився. Сисой був тепер найщасливішим нещасливцем на білому світі, бо горе нерозділеного кохання полегшував отой його Божий дар: умів він відтворювати лики людей, а в обличчях — їхні душі і свою любов до них. Тож, хоч і розминувся з коханою, зберіг витворник для себе образ Уляни навіки таким, яким він був в той мент, коли вперше побачив її. Калнишевський стояв позаду Шалматова й довго дивився, як любовно виводить він пензлем лінію шиї Пресвятої Марії, врешті всміхнувся і мовив:

— Грішно-бо єсть пристрасть земну возводити в божество.

Здригнувся Сисой, повернувся, обличчя спалахнуло збентеженням, наче його побачили при содіянні найтаємнішого таїнства, та опанував себе і відповів, не підводячи очей:

— Марія жила на землі, й пристрасті земні були їй знані... Я творю не ту, що вознеслася на небо, а тую, що зі сином на руках прийшла до людей благословити їх людяністю, красою і чеснотами своїми.

— Мудрий єси, Сисою, і чудна твориш... Не грішно є ні любити, ні страждати від почуття святого. Тож нічого єретичного не буде в тому, якщо лицарі мої, припадаючи перед іконою Богоматері, линутимуть думками до сестер, до дружин, до милих своїх. Гарячіші в битві будуть.

Калнишевський замовк, Шалматов поглянув на нього й зауважив, що чимось стурбований кошовий.

— Сталося щось, Петре Івановичу?

— Ні, нічого... Сисою, ти чесний хлопець. Скажи-но мені, що думаєш про нашого преподобного?

— Не зустрічав шляхетнішої людини. А що трохи п'є...

— Гаразд. Знайди його зараз же і скажи, що я тут чекаю. А сам відпочинь... Постій. Ти в якому курені проживаєш?

— У Титарівському.

— Ага... А Панас Тринитка, він восени прибув, теж з тобою?

— Так, Петре Івановичу. Рідніший він мені за рідного брата.

— Це добре, Сисою, що знайшов побратима... А скажино, не дуже він мене дьогтем маже, отак — вечорами, коли робити нема що, а носогрійка куриться?

— Чи гоже, кошовий отамане, випитувати мене про те, що говорить побратим? Коли вже запитуєш, значить, сумніваєшся у правоті своїй. А від себе, якщо дозволиш пораду дати, скажу лише одне: пий ту воду, що тече з власного колодязя.

— Ну добре, йди.

Тарловський, певно, розгубив по дорозі хитринки з очей і жарти, якими щедро водно сіяв, — прийшов поважний, сторожко глянув на отамана.

— Як же то ти, твоє преподобіє, — почав суворо Калнишевський, — досі не признався мені, що ти не простий і не «дикий піп», а до вінценосців бував наближений?

— Рід людський хворий гріхами і ввержений у яму нещасть, — пробував іще віджартуватися Тарловський, та поник під важким поглядом кошового, слухав.

— Велено мені відправити тебе до Глухова під вартою.

— Воля Господня, — зітхнув священик, опустивши голову. — Хто впав у глибоку стремнину, вийти звідти неспроможний...

— То ось що, попе... Жаль мені тебе, бо знати не знаю і духом не чув, що то за Сокальський, якого присилають мені. Але гріх мав би я перед Богом, коли б тебе за вірну службу та в кайдани віддав. Іди сьогодні ж зі Січі. Та далеко йди, щоб не ближче Тору[1], словом, до Барвінкової Стінки чимчикуй. Є там хутір Воскресенівка. Поселяни церковцю побудували, а попа не мають. Тож служи там Богові й товариству до кращого часу.

...Слова Скирти заронили зернину підозри в душу Калнишевського. А й справді, чого хотів Румянцев: покарати Тарловського (але ж не впоминався за ним більше) чи прислати

---

[1] Нині Слов'янськ.

саме цього випещеного, з ріденькою, ніби приклеєною, борідкою, попика? Маснооокий він і в'юнкий, і козацтво січове — знає давно про це Калнишевський — недолюблює його.

— Де Тарловський, панове старшини, — відказав по довгій мовчанці кошовий, — колись повім вам. Та тільки знайте, що не кривду, а добро вчинив я йому. А Сокальський... Бог його знає. Київський він, то міг про гнів Воєйкова від когось почути. Але поговоримо про діло. Не присилав, бува, Залізняк своїх посланців на Січ?

Обличчя Скирти розпогодилося, він зиркнув на зраділого Саранчу, сказав тихо:

— Ясновельможний пане кошовий! Два уманці, Поламаний і Бочка, під виглядом торгових людей прибули вчора на Січ з білетом від Залізняка.

— Кличте їх сюди! — скинув бровами Калнишевський.

Саранча прожогом метнувся до виходу, і невдовзі перед кошовим стояли два парубійки в поношених свитах.

— Б'є вам чолом Максим Залізняк, кошовий отамане, — поклонився старший з виду парубок. — Він нині під Уманню, завтра Умань упаде — підуть гайдамаки всю Україну визволяти. Просить вас батько Максим виступити з Військом Низовим на злуку. І переказував, що є в гайдамаків золота грамота від самої цариці, в якій вона велить народові православному вибитися з-під кормиги лядської і з'єднатися соборно під скіпетром царським.

— Де грамота? — простяг руку Калнишевський.

— Грамота ця в самого Залізняка, кошовий отамане. Та ти не сумнівайся, справжня вона, з Петербурга царициним гінцем прислана. Що звелиш переказати гайдамацькому отаманові?

Довго мовчав Калнишевський. Билися в тяжкому герці одна з одною думки, і змагала віра невіру, і не заздрив більше кошовий отаман відважному Максимові, який пішов на те, на що не зважився б він сам. Була вже мить, коли він готовий був кликнути: «Скликайте раду!», та тут же спам'ятався від думки: «А що, коли цариця злякається великого козацького походу? Чого доброго, не на ляхів, а на нас пошле військо. В турка тоді просити помочі?» Так, він провадив колись річ про турецьке підданство, коли допекло, та хіба ж це гоже — від православних до невірних вдаватися, що гірше зневажатимуть віру, ніж ляхи? Чого домігся Петро Дорошенко, що запосяг? Куди ж подітися чайці-небозі, коли нагряне царський гнів? А може, не нагряне? Є грамота чи нема її, а гайдамаки пліч-о-пліч з царськими солдатами б'ються проти конфедератів. Треба не гаючись слати гінця до Румянцева, а нині...

— Ось моє слово, панове, — рік отаман. — Усе військо не може виступати під Умань, бо немає на це згоди царської,

а ми — царські. Хай Саранча залишається тут. А ти, Гавриле, йди з посланцями на Буг, Мертвоводь, Громоклею і від свого імені підіймай Бугогардівський полк. Тільки затям: попадешся — не радився ти зі мною. Бо не одного мене каратимуть за самочинність — Січ нашу обернуть у руїни й попіл!

На другий же день примчав зі степів осавул Макар Ногай, отаман каральних загонів. Він спинив змиленого коня перед куренем кошового, кликнув до джури:

— Гукни отамана!

Калнишевський сам вийшов на кінський тупіт, він аж скоробився, почувши зухвалий вигук осавула; на гнідому рисакові, нагнувшись уперед, сидів ставний козарлюга зі засмаглим темно-синім обличчям і скісними татарськими очима. Звик отаман до того, що не шапкує перед ним осавул, відчував навіть дивний страх перед ним — владним і жорстоким, але такої непоштивості ще не зазнавав досі ні від кого; Калнишевський стиснув ефеса шаблі й проказав тихо, тамуючи гнів:

— Злазь із коня!..

Знав і осавул крутий норов отамана, може він у люті й нагайкою прилюдно врепіжити, та нині не виконав погрозливого отаманського наказу, наче хтось сильніший за кошового стояв з ним поруч. Тільки випрямився і відрапортував з притиском:

— Звели зустріти хлібом-сіллю посланців її величності.

Калнишевський розгубився, намагаючись зрозуміти причину нахабності осавула. Невже Ногай пронюхав про Гаврила Скирту? Вчора старий подався зі Січі до Бугогардівського полку, а нині кошовий наказав спорядити гінця з листом до Румянцева: мовляв, так і так, несила мені козаків стримувати, понеже від вас жодного рескрипту не отримав, а вони всі до одного про царицин маніфест говорять. Поки прийде відповідь, Скирта встигне переправити козацькі загони з Бугогарду за Синюху, а в разі височайшої заборони й руками можна розвести: не знали, запитували... Посланці ж від цариці випередили хитромудрування кошового — прибули вони, певно, з готовим наказом. Може, це Ногай без нього, Калнишевського, повідомив до Петербурга, як тільки перші кобзарі прийшли від Залізняка на Запоріжжя? А козацтво вже із самого ранку явно-славно готувалося до походу — споряджали амуніцію і коней: чутка про те, що Скирта подався з гайдамацькими посланцями на Буг, таки прослизла по куренях, сірома вголос славила батька Калниша. Невже треба буде все це разом спинити?

Калнишевський прийняв петербурзьких посланців у військовій канцелярії у присутності писаря Івана Глоби й судді Павла Головатого. Він прийняв з рук офіцера запечатаного

сургучем пакета, розламав печатку, листа розгорнув і перемінився на обличчі.

— Раду скликайте, — промовив глухо. — Ви ж, панове офіцери, — звернувся до посланців, — ідіть спочивайте у грецькому домі[1], джура проведе вас. Я ще сьогодні дам відповідь її величності.

— Ми будемо присутні на раді, — пристукнув закаблуками поручик.

Небавом ударив довбиш у литаври.

Козацтво довго чекало на цей поклик — вмент висипало на майдан.

— Кошовий отаман веде козацтво на Умань!

Галас піднявся над січовою фортецею, з передмістя Гасан-баші поспішали до майдану гамарники, броварники, мечники, конвісари.

— Руські офіцери царицин маніфест привезли!

— Спитати б їх, чого так пізно? Залізняк із тим маніфестом пів-України визволив!

— Читай, читай, чого там чухаєшся! — наглили писаря козаки.

Гармидер стихав, тисячоокий натовп напружено вглядався в обличчя кошового, писаря, судді, булавничого, січового попа, курінних отаманів, що стояли на паперті Покровської церкви. Пісні чомусь були старшинські лики, тільки піп Сокальський єлейно поглядав на офіцерів, що стояли поруч, час від часу нахилявся до поручика, слухав, згідливо похитуючи головою.

— Читай! Читай!.. — ще вихоплювалися окремі викрики, та вже лягала на майдан глуха тривога здушеною і пружною тишею.

— Слухайте маніфест її величності! — пролунав над занімілою юрмою голос писаря.

Калнишевський обвів неспокійним поглядом передні ряди і зрозумів: як не потопче він зараз, отут перед народом, Катерининого листа, то козацтво потопче свою віру в нього. А може, і його самого... Гербовий папір тремтів на вітрі в писаревій руці; одна лише мить — і з нього клоччя... Та кров людську не увіллєш назад у жили, всякає вона в землю і навіть пирію не ростить... Будь слухняний, будь слухняний, заслужиш ласки в матінки-цариці, — сіпався шнур, що тягнувся з Петербурга від руки камергера, й пригашував спалахи отаманової рішучості. Він зустрівся очима з Панасом Триниткою, зіниці козака жевріли давньою прив'язаністю до кошового і надією на його мудрий рішенець. «Клич на Умань, отамане», — мовчки благав Тринитка. «Клич до битви, отамане!» — вимагав

[1] Січовий будинок для послів.

Тринитка. «Будь рішучий, батьку!» — наказував Тринитка. Чув отаман його прохання, його клич і наказ, знав, що це говорить до нього суддя його вчинків і совісті, і враз злякався Панаса знову, як тоді — під Москвою, і захотілося позбутися його, щоб не зазирав у сумління, з яким отаман пішов на порахунки задля життя тих же Триниток.

— «Ми з крайнім здивуванням довідалися, — читав Глоба царициного маніфеста, — що партія запорізьких козаків, ватажками якої підписуються Залізняк, Швачка, Односум, заявляє, нібито вона прислана за нашим указом від кошового отамана і всієї старшини для визволення православних від іга римського дворянства. Особи, що видають себе за відділ вірного нам Низового Війська, суть розбишаки і лиходії, порушники народного спокою. Ми будемо задовольняти справедливі домагання Речі Посполитої, з якою перебуваємо у злагоді й союзі, і допоможемо їй втихомирити розбишацький заколот. А від кошового отамана Запорізької Січі чекаємо підтвердження, що Низове Військо послушне нам і ділом докаже, що не має ніяких стосунків зі згаданими вище заколотниками».

Німів майдан, мов блискавкою вражений. Грому ще не чутно було, та за мить і він пролунав:

— Брехня! Маніфест фальшивий!

Це вигукнув Панас Тринитка.

Калнишевський стрепенувся. Він міг сподіватися, що колишній джура ще раз скаже йому свою правду у вічі, як говорив колись, за що довелося його прикувати до гармати. Але заклику до бунту від нього не чекав.

— Під ноги тую цидулу! — пролунало більше голосів, та цієї хвилини з крамного базару вихопилися вершники карального загону осавула Ногая й обступили майдана. Скориставшись миттєвим затишшям, поперед старшин виступив піп Сокальський і затяг:

— Тобі присягаємо, Богом послана милостивице наша, вірними бути повелінням твої-і-м!..

Калнишевський остовпів. Він ще не звільнився від страху перед бунтом, яким ніколи не керує розум, лише пристрасті, а вже йому — так, йому! — на допомогу йшли Ногай і Сокальський, яких він не кликав і котрі йому не підвладні. І аж тепер відчув, якою важкою стала булава, — такою важкою, що й піднести її несила. Бо ж і не його рукам вона належить. У нещасливий мент випустив її з рук...

Після ради старшинство зібралося у січовій канцелярії.

— Я насмілюся доповісти її величності, — сказав поручик, — про єдинодушне й присягою скріплене прийняття царського маніфесту. До цього ж додам, що за вашим наказом, пане кошовий отамане, каральні загони осавула Ногая

ревно виловлюватимуть розбишак, що насміляться порушити спокій у поспільстві.

Другого дня на розвидні Калнишевський покликав до себе Панаса Тринитку. Перед ним стояв уже не той молодик, що колись з побожним захопленням дивився на свого полководця. Гіркота розчарувань, а ще слід років позначили обличчя козака, ластовиння потемніло, від очей поповзли перші рисочки змужніння.

— Що маєш сказати мені, Панасе? Кажи, бо знаю: маєш щось повісти.

— Чому саме мене покликав владний отаман? Є ж старшини, буваліші за мене, їх послухай, та скажуть вони те саме, що й я.

— Владний отаман... А чи відаєш ти про те, що в мене менше влади, ніж у тебе?

— Тоді віддай булаву іншому. Навіщо тримати її безсилому?.. Але ж ні, ти ще сильний, отамане, тільки волю тобі зламали цяцьками й облудними словами повелителі твої. І ти втратив орлиний зір, і слух готура, без чого полководець стає сліпою совою і глухим тетеруком. А коли ватажок не чує більше плачу братів своїх і не бачить їхнього горя, тоді він сам кричатиме, та вислуханий не буде. Чого ти покликав мене, отамане? Поговориш зі мною, щоб душу відвести, а радитимешся з переодягнутим єзуїтом Сокальським?

— Що ти сказав? — схопився Калнишевський, самому ж бо цей сумнів гриз усю ніч мозок, і, не чекаючи відповіді, вийшов із куреня.

— Хто єси?! — шарпав попа за ріденьку борідку, вивівши його до сіней січової школи. — Хто єси?

— Ба... бакалавр богослов'я, ясновельможний пане... — засмикався переляканий піп, а коли отаман охолов, випростався, поправив рясу, мовив: — Не чіпай, отамане, слугу Божого і царського. Ти ж бо знаєш, що послав мене сюди сам граф Румянцев, і ми обидва з тобою хоч-не-хоч коритися йому мусимо. Знову натроюдила тебе голота, якій я не припав до шмиги? То пораджу тобі: слухай не її, а моїх благочестивих напучень. Так буде краще... Нема ж бо нічого закритого, що не відкриється, і захованого, що не виявиться. Так сказано в Писанії.

Опустив руку Калнишевський, вражений відвертістю попа, і гнів кошового, що підкотився до самого горла, здушував боляче чийсь холодний владний кулак.

...Владний кулак схопив Ґонту в Сербах і віддав його на люту смерть. Залізняка заслав до Сибіру. Гайдамакам стинав голови в Кодні. А на Запоріжжі виловлював гайдамацьких недобитків руками осавула Ногая, запроторюючи їх до січової пушкарні.

На початку осені коліївський загін отамана Шила, який ще змагався з шляхтою на півдні, вдерся в погоні за конфедератами до турецького містечка Балти, що за Кодимою, зопалу потлумивши яничарську орту.

Туреччина оголосила війну Московії. Катерина написала до Румянцева:

«Ми визнали за потрібне прописати вам: для отримання запорізьких козаків від різних зухвалостей використати їх, усіх зібравши, проти неприятеля».

Голівка дівчини схилялася щораз нижче до грудей Калнишевського, очі допитували його і чекали на відповідь — у тузі й надії. А він мовчав. Миготіло полум'я свічки над мідним канделябром, дзиґарі полковника Колпака розмірено цокали на стіні, а даровані, в кишені отаманського каптану, ледь чутно тіктакали, байдуже й упевнено відмірюючи час. За вікном у синій вечірній тиші святкувала зима.

Свято білої зими — людно на січовому передмісті Гасанбаші.

Різдво!

Зі самого ранку біля шинків — стовпища: регочуть, пхаються до шинквасів, грають на кобзах, пробують силу козаки, п'ють. Кружляють поставці по кругу, шинкарі черпають коряками брагу й не встигають, скиглить лірницька жебранка під ворітьми крамного базару, на майдані жевріють кабиці[1], лоскоче ніздрі пахуча пастирма. Всі сьогодні тут: молодики й бувальці, шевці й кравці, колісники, ковалі й шаповали. Торгують греки, вірмени, жиди. Козаки п'ють.

— Христос рождається!

— Славіте його!

За кожною кабицею — гурт.

— Панасе, а йди-но сюди, — гукає Тринитку отаман Титарівського куреня Іван Саранча: той разом зі Сисоєм Шалматовим тиняється по базарі, заглядаючи, в якому шинку менша метушня. — Та тягни зі собою того тверського характерника, може, йому хоч нині, при сивусі, відстане язик від піднебіння... То як було, Панасе, з тим Хомою, що його теля з'їло? Розкажи, поки тетеря впріє. Слухайте, товариство, бо цю байку Тринитка ще позаминулого Різдва розпочав, то, мо', до цьогорічного Водохреща вже й закінчить.

Панас вихилив половину кухля й передав Шалматову, той пригубив і з наївністю дитини вдивлявся у рот побратима. Сам балакуном не був, зате вмів слухати як ніхто; і бувальщину, і небилиці сприймав усією своєю сутністю, щоб

[1] Вогнище під казанами.

потім дивним чином перемінити живі слова в мовчазні руковитвори.

— Ну, то загавкав на селі собака, — повагом почав Панас, а Хома лежить на печі у просі та й каже: «Держи, держи, Мусю, а я в хаті не боюся». А жінка шепоче: «Ой чоловіче, який ти відважний!» — «О, я ще й з печі злізу та й крикну!» — «Та ну!» — «А я ще до сіней вийду та тюкну!» — «Ой леле!» — «Жінко, та я ще й надворі гукну!» І таки вийшов бравий Хома, а гусар — шасть до сіней — і двері зачинив. Ходив, ходив Хома під хатою, а далі кричить у вікно: «Жінко, відчини!» — «А хто там?» — пита жіночка, а сама з гусаром лежить. «Та то я, Хома твій». — «Цур тобі й пек, мій Хома вдома, ось біля боку лежить». Мабуть, сатана обморочив, подумав Хома, та й пішов до кума Петра, щоб той його до хати довів. Узяв Петро Хому на плечі й несе під вікно. «Кумо, відчини, чоловіка тобі приніс». — «Та мій Хома вдома». — «А що ж це воно на мені сидить?» — «Та то, куме, сатана. Ось помацай, якщо волохате, то неодмінно сатана». Лапнув кум Петро — царице небесна! — як кинеться, як хокне зі себе Хому та давай тікати. Зостався уп'ять Хома в самій сорочці на морозі, зайшов до хліва, підмостився під бугая та й заснув.

Кашовар помішує ополоником тетерю у казані й аж порскає від сміху, Сисой слухає й дивується, як то можна отаке вигадати, а Саранчі теж дивно з дотепності того самого Панаса, якого він ще кілька років тому водно на глум піднімав при товаристві.

— А вранці жінка його кличе, — продовжував Панас, — питає, де він був. «Та обмарило, то я під биком спав». — «Гей, та чи ти знаєш, — сплеснула жінка руками, — що скоро будеш телитися? Іди до чужої слободи і там телися, а у своїй слави не набирайся». Пішов бідний Хома аж на третю слободу і до якихось господарів на ніч попросився. Поклали його на піч, а тут уночі корова отелилася. Мороз був лютий, то вніс хазяїн теля до хати та й біля Хоми примостив. Пробудився Хома, полапав біля себе: так і єсть, отелився. Ну, слава тобі Боже! Та скоріш шапку в жменю і — в ноги!.. Ну, а господарі вранці глип: нема чоловіка. Де ж бо міг подітися? Напевне, теля з'їло...

Від сміху аж блискітки інею бризнули в морозне повітря.

— От зміїне кодло жіноче, хай йому трясця! — озвався кашовар. — Тож-бо кажуть, що одна самого святого Петра відлупцювала.

— Та ну? — підохотив Саранча кашовара.

— А їй-богу! Якось ішли по землі Господь з Петром, та й питає Петро: «Чого ж ти, Боже, так зробив, що чоловік над

жінкою коверзує? Хоч на один вечір дай їй волю». От попросилися вони до одного чоловіка переночувати. Примостив їх господар під припічок, аж прибігає жінка та давай чоловіка лупцювати: «Бач, собачий син, ще й ночувальників пустив». Тоді взялася за Петра. Била, била, зморилася, впала та й заснула. «А що, — каже Бог, — допросився, Петре, на один вечір жінці волі? То вже тепер знаєш, нащо я зробив так, щоб чоловік над жінкою верховодив. Як дати їй власть, то битиме вона не тільки чоловіка, а й усіх святих».

Від броварні до Саранчевої кабиці наближалися велетні Лабза і Журман, побравшись руками за плечі. В козаків аж очі рогом стали: чудеса Господні — Журман із Лабзою чоломкаються!

— Не на добро оте братання, — мовив Саранча. — Так і жди веремії.

Велетні зупинилися, вгатив Журман Лабзу долонею по рамені, вдоволено крекнув:

— Ну, братчику, й набив же ти мені пику!

— Кріпко? — питає Лабза.

— Дуже кріпко.

— То давай миритися. Вип'ємо?

— Вип'ємо.

Курінний отаман сам налив зі сулії повні кухлі сивухи, подав побратимам із Титарівського куреню, що вічно гендричилися і миру межи них ніколи не бувало.

Перехилили разом, витерли рукавами вуса.

— Тож кажу тобі, братчику, — повів Журман, — що на свої очі бачив відьму. Тільки не переч, бо вдарю. Позаторік, я тоді ще аргатував у полковника Чорноти, на сам Свят-вечір йду до худоби, аж гульк — білий собака біля ноги треться. Як я його вперіщу палицею по шиї, бо знай: білий пес на Свят-вечір то достеменно відьма. І що гадаєш: на Різдво вранці дивлюся — іде задвірками сусідка, шия звернена, стогне. Я за нею...

— То була відьма родима, бо з хвостом, — перебив Лабза. — А є ще роблені відьми — оті злющі! Бо їх матері — відьми родимі — праведних дівчат на чортиць перевертають. Візьме свою дочку, поставить між ножами та й каже їй три рази через голову перекинутися. А тоді вхопить за потилицю рукою і тисне, аж поки піна з рота не піде, а на ножах кров виступить. Я таку відьму бачив...

— То дурниці, — не здавався Журман. — У тій слободі, де я аргатував, жив Хома Провора. То в нього змій був. Він жар їв, вуглем с... а з вух дим ішов!

— А це вже брешеш! — скочив Лабза і зацідив побратима у вухо.

Хитнувся казан, вилилася юшка, почали збігатися в коло козаки, хто обставав за одним, хто за другим — і розпалився на базарі кулачний бій.

Старшини гуляли в курені кошового отамана. За сирном[1], що аж угинався під судіями з медом, інжирними та папоротними горілками, заставленим вудженною, салом, ковбасами, фруктами, сиділи генеральні старшини: писар Іван Глоба, суддя Павло Головатий, булавничий, хорунжий, паланкові полковники, деякі курінні отамани і серед них Антін Головатий, осавул Макар Ногай і піп Сокальський.

Калнишевський пив мало. Він чекав, поки, за звичаєм, прийдуть до нього на ралець[2] майстри з Гасан-баші. Почастує їх медом, а тоді й самому можна буде набутися. А ще тривожне передчуття негоди проймало його. Раду треба завтра скликати, бо сказано навесні в похід на турка йти, а він не знає, що відповість козацтво, уманською різнею розбурхане, Коднею упокорене, каральними експедиціями Ногая озлоблене. Кошовий зиркнув на осавула: засмагле обличчя Макара збрижилося зморшками, жовна випнуті, скісні очі злі, а влади над ним не має кошовий отаман і припинити його гонитву за гайдамацькими недобитками не в силі — виконує Ногай царську волю, і ключі від пушкарні в Ногая, тож до суду над замкнутими колодниками й не знатиме Калнишевський, хто сидить у січовій зброярні-тюрмі.

Не йдуть майстрові на ралець... Уже пополудні, а їх нема. Не на подарунки чекає отаман, а на увагу й дотримання звичаю, бо коли звичай на Січі ламається, не жди добра. О, вже чутно тупіт на дворі — певно, йдуть. Калнишевський наливає у поставці меду, та під вікном затягують колядку хлоп'ячі голоси:

Христос родився, щоб мир звеселився,
Родився в стайні, а не в хаті,
От диковина яка!
Віл та осел стояли у ясел —
Та й ті Христа пізнали,
І дишуть на нього, бо знають на кого,
Ще й на коліна упали.

Засміялися старшини, дослухаючись: це школярі січової школи колядують свою власну віршу; скривився Сокальський, невдоволений такою легковажністю своїх вихованців; повеселів кошовий отаман.

А тріє царі принесли дари
Аж од Востока.

---

[1] Стіл, за яким обідали козаки.

[2] Іти на ралець — приносити різдвяний або великодній подарунок старшині.

І там поклали й поздоровляли
По-письменницьки звисока.

Вийшли старшини на поріг: чималий гурт підлітків оточив велику шестикутну зорю, обличчя хлопців поважні й червоні від морозу, клубками йде пара з ротів, добре дбають школярі перед куренем кошового отамана — знають, що коляду дадуть тут щедру.

Йосько старенький гостинці прийняв:
Сядьте у нас, почастуємо вас,
Чим Бог нам дав.
Зараз їм підносе по чарці сивухи
Та по кухляті варенухи,
Царі як хлебнули, то зразу поснули,
А Йосько й каганець погасив.

Усміхається Калнишевський на порозі, а міхоноша не ликом шитий: знає, що ясновельможний пан отаман рідко коли сміється, а якщо вже веселий, то й щедрим буває, — підбіг до самого та ще й приказав:

— Віншую вас, пане отамане, цими святами, щоб ви їх випровадили, а других дочекали в мирності, радості й веселості!

— Дякую, дякую, — кивнув головою Калнишевський і звелів насипати школярам повен міх святкових гостинців.

А сам був неспокійний. З базару долинали буйні крики. Що там чиниться? Насторожився Ногай, стоячи на порозі, повів носом і сказав джурі кошового підвести йому коня.

— Ти куди, Макаре? — запитав Калнишевський.

— Об'їду редути, — кинув Ногай, не повертаючи голови, і, підшпоривши коня, поскакав просто на базар.

Кулачний бій на Гасан-баші був у самому розпалі. Журман не здавався Лабзі, Лабза — Журманові, гамселили один одного здоровенними, як довбні, кулаками; з десяток інших пар теж змагалися на майдані, заохочувальні крики, свист, регіт бились об піднебесся.

— Тихо, голото! Пан отаман наказує розходитися по куренях! — гримнув над юрбою Ногай.

Галас притих, але загарливці не припиняли бою. Осавул смикнув за повіддя коня і здибив його посеред площі, луснув у повітрі пугою.

Зупинився із замахнутою рукою дебелий Журман, полишив Лабзу і, гарячий, заярений, прискочив до Ногая, схопив коня за вудила.

— Гей ти, випердку бусурманський! — крикнув і рвучко сіпнув коня, ставлячи його на коліна.

Осавул з несподіванки не втримався, полетів через кінську голову і гепнувся, як довгий, на втоптаний сніг. Схопився,

вийняв пістоля, та Журман вдарив його ребром долоні по передпліччі, й пістоль, описавши в повітрі дугу, впав на землю.

— На святе Рождество, — відсапувався Журман, — личило б тобі, Ногаю, спочити та погомоніти з людьми, а не з нагайкою по Січі ганятися, нюшкувати та псувати товариству охоту!

Спантеличений осавул стояв посеред юрби, що дедалі тіснішим колом змикалася довкруж, і вже бачив, що непереливки.

— Скільки наловив? — дихав Журман парою в лице Ногаєві. — Говори, скільки гайдамаків перепотрошив?

Слова велетня викликали бурю крику. Давним-давно кожен хотів про це спитати в осавула, тепер же запитували всі хором і не ждали відповіді.

— Скільки перепотрошив?

— Собаку на гілляку!

— Стійте! — проштовхався вперед Іван Саранча і став на перевернутого казана. — Не чинімо самосуду, раду скликаймо. Кличте довбиша!

За хвилину два козаки притягли з бражниці п'яного Кривошапку, подали йому дерев'яні ложки.

— Бий раду!

— А хто... Хто такого наказа дав? — упирався довбиш.

— Ще й питає, скурвий син! Бий та й тільки!

І довбиш затарабанив ложками по казану. Тоді натовп рушив на січовий майдан — до куреня кошового отамана.

Калнишевський вийшов до розбурханого козацтва у святковому кунтуші, з булавою за поясом. Він почув бій литавр і зрозумів, що рада мусить відбутися не завтра, а сьогодні, і що раду нинішню він повинен втримати у своїх руках, бо коли ні, то не тримати йому більше булави.

— Шановне товариство! — гукнув він з порога, обступлений з боків старшиною. — Раду малисьмо скликати завтра, та коли ви захотіли скоріше зібратися, я готовий служити вам.

Голос кошового звучав твердо, і це впливало на роз'юшену козацьку юрбу — галас стихав.

— Маємо порадитися з вами, як нам бути. Турок виповів війну цариці, і її величність велить, щоб славне Військо Низове йшло на бусурмана, як діди наші ходили. Що будемо робити, братове?

— На турка веди! — вискнув хтось з натовпу, та не підхопило цього кличу товариство. Уперед вийшов — Калнишевський не повірив своїм очам, — вийшов Панас Тринитка і звернувся до громади:

— Славне товариство! Нас знову посилають кров проливати. А за віщо? За каторжні роботи на Неві? За зраду гене-

рала Кречетникова, що нечуваним підступством схопив гайдамацьких ватажків і віддав їх на люту смерть? За Серби, де замучено Ґонту? За Кодню, де тисячі лицарів четвертовано і тисячі каліками по світу пущено? Що злочинного вчинили гайдамаки супроти цариці? Пліч-о-пліч з московськими військами билися проти конфедератів у Польщі. І ось яка дяка... Не підемо, кошовий отамане, а тебе нині спитаємо: що ти робив, коли народ вставав за волю? З бабами вовтузився, горілку пив? Ба ні, ти за цяцьками в депутації столичником їздив, гнув спину перед графами і князями, а Україна конала на шляхетських палях!

— Правду каже! — ревнули козаки. — Поклади, Калнишу, свою булаву на шапку, досить ти вже наївся отаманського хліба!

Сірома схопилася за шаблі. Отаман опустив голову. Вийняв з-за пояса булаву. «Отак безславно закінчилося моє верховодство, — подумав з жалем; перед очима постав Сковорода. — Не зумів я, Григорію Савичу, свою мету зробити метою їхньою, не так ішов до неї. Тільки кого виберуть? Хто до краю занапастить Запорізькі Вольності?» Він зняв шапку, ступив крок уперед, та вийшов з юрби отаман Титарівського куреню Іван Саранча.

— Постій, отамане. Перед тим, як віддати булаву, послухай, що маю спитати. А тоді купно розсудимо, як бути з тобою. Кажи, де подівся наш старий зацний лицар Гаврило Скирта?

Калнишевський підвів голову, відповів спокійно:

— Не знаю, чесне товариство.

— По Умані, — лункішав голос Саранчі, — він повернувся на Запоріжжя — над Громоклеєю перебував у своєму зимівнику. Однієї ночі хтось підпалив зимівника, а по Скирті слід пропав. Може, осавул Ногай відповість, де він?

— Ваша воля, — так само спокійно мовив Калнишевський. — Питайте в Ногая.

Тоді два велетні вивели вперед на смерть переляканого осавула, і заволав Журман:

— Де Скирта, Ногаю?

— Там, там він, — показав осавул рукою на пушкарню, і тоді кулак силача, немов гиря, опустився на голову Ногая, і сикнула кров з його очей і вух.

Юрба, сп'яніла від учиненого вбивства, ринула до пушкарні. Старшини розбіглися чимдуж по куренях, бо почалося таке, чого ще не бачила Січ на Підпільній. Натовп покотився, мов з прорваної греблі кипляча бурхать, вмить упали залізні двері січової тюрми. Там, на кам'яній, зацвілій паморозззю долівці, сиділи в дибах в'язні, чекаючи на кару.

Козаки випускали гайдамаків на волю, шукали Гаврила Скирту.

Знайшли. Старий сидів на долівці в кайданах, давно вже закостенілий. Саранча упав на коліну перед мертвим побратимом, шарпав його, кликав, а потім схопився на ноги й крикнув, вихоплюючи з піхов шаблю:

— Смерть убивцям!!

Юрба розшаленіла. Кришилися вугли старшинських будинків, ламалися двері, дзеленчало скло з розбитих вікон, у смертельному страху втікало старшинство зі Січі до тихих, закосичених важким інеєм плавнів.

Калнишевський разом з попом Сокальським вибралися через горище на волю і побрели снігами до Новосіченського ретраншементу.

Свято білої зими... свято білої зими... — цокали дзиґарі в кишені каптану; з гіркотою й винувато дивився Калнишевський в очі дівчини. Що тобі сказати, голубко?.. Навіть найсильнішій людині важко згадувати свою ганьбу, якщо вона й викуплювалася потім не один раз хоробрістю, добром і честю. Ні, ти не повинна знати того, що кошовий отаман за два дні по бунті повернувся на Січ у супроводі коменданта новосіченської залоги секунд-майора Микульшина... Що за місяць суворим судом судили бунтарів: Журмана повішено, в Івана Саранчі відібрано зимівник на Самарі, самого ж послано у стадники[1], а твого Панаса Тринитку з кількома десятками сіромах відправлено під конвоєм на Азов до фортечних робіт.

«Дав тобі Бог лебединий вік, отамане, — сказав Тринитка після присуду, — тож хай подарує він тобі ще й такий журавлиний крик, як оце ти мені даруєш за мою віру в совість і розум твій».

А коли виводили засуджених зі Січі, зайшов до канцелярії Сисой Шалматов, зняв шапку і, поклонившись, мовив тихо:

«Спасибі, Петре Івановичу, за хліб-сіль. Прощавай назавжди».

І пішов слідом за Триниткою, залишаючи володаря Запорізьких Вольностей осиротілого, зі спустошеним серцем.

— Не знаю, лебідко, де він. Ой, не знаю... Пішов за Калміус без тебе, бо мусив іти сам. Та нема вже його там. А де — Бог відає...

Покотилися сльози в дівчини і впали, пекучі, на руку Калнишевського. Пішла. А сльози пекли, палили, печія добиралася до серця, і відчув отаман, що воно болить по-батьківському за втраченими синами, без яких йому завжди чужим бути серед людей.

---

[1] Нижчий старшина, який відав стадами, що належали війську.

Розділ одинадцятий

Століттями замкнені сімома замками, залізні ворота Оркапу[1] висіли, перекошені, на гаках, — ніхто вже їх не лагодив відтоді, як крізь них пройшла Друга російська армія князя Василя Долгорукова. Шістнадцять фортечних веж — від Бористену до Гнилого моря, — колись начинених грізними яничарськими гарнізонами, німували, збайдужіло дивлячись сліпими бійницями на споконвічно ворожий північний світ. Кримська земля, визволена від Османів і петербурзьким дипломатом генералом Щербатовим проголошена на вічу в Карасу-базарі незалежною, без ремства й перевірок впускала тепер несподіваних союзників на свої степи.

Новий начальник бахчисарайського гарнізону Іван Максимович Синельников у супроводі ад'ютанта в'їхав на Перекопський вал повозом, запряженим парою татарських бахматів.

Життя полковника входило у звично суворий і по-військовому точний триб. Служба тривала, кар'єра росла, казенний ридван котився вузьким перешийком, віддаляючи Синельникова щораз далі від світу, який ненароком відкрився йому в білокам'яній столиці, викликавши в душі бурю протесту й інакомислія, що аж ніяк не личить офіцерові, зобов'язаному престолові присягою.

Сухо й тепло було на Перекопі останнього зимового місяця, дивиною здавалося тепер, що десь там, на півночі, лютують морози, від яких синіють щоки... від яких синіють щоки... Господи, чи ж то ніколи вже не звільнитися йому від цього привиду?.. від яких синіють мертві щоки і блякнуть очі — ті очі, що їх побачив у пітьмі льоху крізь ґрати залізної клітки, сповнені жадобою і безнадією. Такі знайомі... Де він бачив дотоді ті очі? Де, де, де?!

Уже далеко позаду фортечні вежі, попереду степ, усипаний бабачинням і болячками низьких курганів. О, о! Чи не на цьому ось, розритому, чотири роки тому стояв намет командира Кримського корпусу князя Прозоровського, а неподалік розташувався було бівуак Донського карабінерного полку? Так, так!.. Змучені після бою козаки лежать, чекають, поки принесуть вечірню пайку, ніч тепла, літня, невеликий гурт обсів вогнище — тихо розмовляють вояки про своє, хтось приніс чутку, що Москву виморила чума.

Тут! Тут він бачив ті очі... Невже то був Пугачов?

Фельдмаршал Румянцев на той час уже зажив бойової слави: над Кагулом, біля Троянового валу, полишив у штиковому бою двадцять тисяч яничарів на полі битви; уже він писав Катерині: «Хай дозволено мені буде уподібнити сію

---

[1] Двері фортеці, татарська назва Перекопу.

рать ратним ділам древніх римлян, які не запитували, що за сили в неприятеля, а питали, де він»; видатний стратег уже був названий Задунайським, а Друга армія Долгорукова все ще облягала Перекопську фортецю — безуспішно. Козацькі команди стояли на лінії від дніпровських порогів до дністровського лиману, запорізькі шаленці поривалися до битви з татарами, заярені жадобою помсти за спалення на початку війни ордами душозгубного Крим-Гірея Кальміуської, Самарської, Орельської паланок і самої Січі. Калнишевський, попереджуючи новий козацький бунт, рушив кошем з двотисячною партією кінноти з пониззя Дніпра через Прогноїнську паланку до Перекопу. Запоріжці дочекалися відпливу Сивашу, вночі перейшли по грузькому дні, обминувши фортеці, і навальною кіннотною атакою ударили з тилу. Вранці зійшлися з донцями на повалених воротах Ор-капу. Того ж дня Прозоровський особисто вручив Калнишевському й Синельникову ордени, того ж дня старий отаман назвав молодого майора своїм побратимом. Калнишевський послав козацьку партію навздогін за татарами до Кафи, Донський полк готувався до походу на Карасу-базар і на Бахчисарай.

...Відпочивають донці перед походом: хто спить просто неба, хто гріється біля багаття. Майор Синельников, загорнувшись у шинелю, сидить обіч у темряві, відтісненій полум'ям. Хай погомонять собі козаки. Який би офіцер простий не був — усе ж начальник; хай повечеряють, а тоді й самому можна буде піти спочити до намету командира корпусу.

— Народ гине, як мухи, на вулицях покотом лежать трупи, вже ніхто їх і не ховає, — долинає до вух Синельникова чийсь притишений голос.

Майор знає про це. Як тільки війна — доконче з нею в парі морова пошесть іде. Коли починає владарювати смерть, вона втрачає міру й будь-який глузд.

— Багаті позачинялися у домах, дьогтем повимащували стіни й двері, не виходять і теж уже пухнуть з голоду.

— Пухнуть! Поки вони спухнуть, бідні виздихають. Панство до Петербурга утікає.

— Ба ні, в Петербурзі карантин. Туди нікого не впускають, але то не лише через чуму. — І вже зовсім тихо: — У Москві об'явився цар-батюшка Петро III. Не вбили його — врятувався. На столицю збирається йти, престол у німкені відібрати хоче...

Синельников дослухався, Уже й вони сучать цю плітку? Погано про Орлових думають... Приглянувся до козаків. Крізь миготливі язики полумені проступають освітлені блідою червінню обличчя — запитливі, наполохані новиною.

— А що тоді буде?

— Права всім дасть, волю... Тоді не встиг.

Майор затримав погляд на молодому чорновусому козакові. Той повертав голову то до одного сусіда, то до другого: по збентежених очах видно було, що якась думка навалом припливла до його мозку, він аж прижмурився, наче злякався, що вона виллється з очей і стане явною.

— Волю дасть? — запитав він згодом. — Цар? — І, помовчавши, міркував уголос: — А чому б і ні... Скільки років між людом бував, сьорбнув, напевно, нашого...

— Якби він бачив, а міг таке бачити, коли вже ходив по Русі, як розпинав поміщик мою матір за те, що сховала дочку, сестрицю мою, од наруги. На дверях, мов на хресті, розіп'яв і шмагав канчуками, а я, малий іще, скиглив від страху, сховавшись за скринею. Якщо він таке бачив, то, може, й...

— Прокляті!.. — знову голос чорновусого. — Вішати їх, живцем палити на вогні... Ба, який він з виду, той цар Петро?

— Ставний, кажуть, чорнявий... Красень!

— Чорнявий... Ставний... — повторив козак і, заглибившись у себе, дивився у той бік, де за пломінню у темряві сидів майор.

Так, це були ті самі очі!

Потім козак підвів забандажовану вище ліктя праву руку і мовив ніби й не до речі:

— Додому відправлять. Навоювався...

Чи не тої миті у душі простака зродився народний ватажок? Чи не тоді в мозку неписьменного козака вперше зблиснула думка уподібнитися ликові покійного царя і сягнути по скіпетра?

Так, це був він... Синельников аж тепер пригадав собі його. Був то козак хоча й з небоязких, та якийсь жалісливий. Майор одного разу аж здивувався. В якомусь аулі в степах Джамбуйлуцької орди козаки вирубували все живе до ноги, ганялися, очманілі від крові, за дітьми й жінками — спиняти годі було: смерть прийшла до влади й летіла над землею у всій своїй жахливій потворності, меч підносився вище за голову, і мечем керував не розум, а жорстокість, — і враз майор побачив: у полум'я палаючої саклі вскочив козак, вихопив з вогню хлопчину-підлітка, посадив його попереду себе в сідло і, повернувши коня, поскакав у шелюги. Це був той самий, що потім сидів за вогнищем зі забандажованою рукою. Чекай, а як же міг цей же жалісливий мужик кількома роками пізніше недбалим помахом хустини віддавати в петлі сивих офіцерів і їхніх жінок під Оренбургом?

А міг. Чому б і ні... Людина, отримавши необмежену владу, втрачає міру і глузд... Що ж діється тоді з сумлінням? Певно, людина, ставши володарем, подає совісті якісь аргу-

менти, адже мусить хоча б у власних очах бачити свою жорстокість доцільною. Чей же не може признатися собі самій, що сіє смерть лише зі страху перед програшем.

Пугачов, якому призначено було орати поле, вбивав. І проголошував, що чинить це в ім'я добра людей, які працюють на землі. Він і справді робив це для них.

Синельников, захищений присягою, убиває теж в ім'я людей, що сидять на троні. А міг би він ходити в тозі вченого...

Жінці, якій природа призначила бути куртизанкою, несподівано дісталася влада, і вона стала вбивцею зі страху втратити її.

Пугачов убивав заради себе і таких, як той татарчук, вихоплений з палаючої саклі. Синельников убиває заради себе і її величності. Її величність теж убиває заради себе і таких, як полковник Синельников. На диво подібними засадами керуються всі вбивці!

Але ж убивця вбивцеві не пара. Що вивіряє їхню віру в правоту й доцільність своїх вчинків? Смерть. Пугачов помер на пласі без стогону й каяття. Чому ж вив перед смертю, наче пес на поворозці у псаря, вінценосець Петро III у Ропшинському замку? Хіба лише зі страху? Але ж цей страх міг огорнути й Пугачова... Ні, порожнеча, в яку кане людина, що свідомо живе на світі у неправоті, лякає її. Лякають людський осуд, якого ніхто за життя не наважиться висловити, забуття або лиха пам'ять. І тому вбивця, свідомий у злочинності своїх вчинків, хапається за життя, щоб віддалити неминучу ганьбу.

Цікаво, як би ви, ваша величносте, конали на пласі, коли б Пугачов...

А я?

Синельников прокинувся зі задуми, скоса позирнув на ад'ютанта. Ні, ні, досить уже... Треба нарешті витрусити з голови небезпечні думки: йде служба, росте кар'єра, котиться казенний ридван завойованим кримським степом, — геть, геть вільнодумство; що воно дасть йому чи людям?

Чвалували степом бахмати, запряжені в повіз. В'їжджена ґрунтова дорога прослизала бурою поземкою поміж колючим кураєм і сухим тамариском, ніщо не затримувало зору серед рудої рівнини, і було якось незахисно: самотній екіпаж мчав, сполоханий безлюддям і невідомістю чужого краю. Коні сповільнили біг аж тоді, коли на обрії з'явилася плоска вершина Ак-каї[1].

— Лобне місце невольничої столиці Криму, — промовив ад'ютант, кивнувши рукою у бік гори.

— Як це розуміти? — спитав Синельников. Він радий був, що супутник перервав його нав'язливі роздуми.

---

[1] Ак-кая — Біла гора *(тат.)*

— Тут не один зустрів свою останню годину. Бачите он — круглий, ніби жорно, камінь. На ньому стинали голови невольникам-бунтарям і сейменам — ханським гвардийстам, що відмовлялися йти на джихад[1], непокірним татарським вельможам і жінкам-перелюбницям... На цій горі помер від меланхолії жорстокий Крим-Гірей.

Парадокси... Тиран-меланхолік! Іван Грозний призначав собі непосильні церковні покути за свої криваві гріхи. Нерон грав на цитрі, коли горів підпалений ним Рим. Катерина просльозилася, дізнавшись, що в Петропавловській фортеці померла від сухот княжна Тараканова[2]. Сльози розпачу Крим-Гірея за чарівною Делярі-бекечі увічнив у мармурі іранський скульптор Омер — у Бахчисарайському фонтані...

— Від меланхолії, кажете? Невже в озері пролитої ним крові не зумів утопити свою любов до полонянки?

— Не знаю, скільки в тому правди, але я останні роки прожив безвиїзно в Криму, то й наслухався усілякого... Кажуть, що його душевний злам спричинила не смерть Делярі-бекечі. Він примусив замість себе плакати мармур, сам же помислював, як і його предок Іслам-Гірей III, відірвати Крим від Порти. Султан Мустафа запроторив його на острів Хіос, та перед початком війни повернув до Криму, бо спотребилися татарські орди під рукою владного полководця. Хан уже був певен своєї перемоги, та друге входження на бахчисарайський престол ознаменувало лихе провіщення...

— Розказуйте, розказуйте.

— Отож їхав гордовитий витязь у супроводі великого загону сейменів довгою і тісною ущелиною Ашлама-дере, минаючи караїмську фортецю Чуфут-кале. Ущелину загатив народ, хан жбурляв жменями мідяки і, певно, думав про килим, на який ось-ось стане в залі Дивану, а чотири беї піднесуть його, взявшись за краї килима, напевно, складав уже плани, як вирвати Крим із кліщів, один важіль з яких у Стамбулі, а другий у Петербурзі. А може, помислював про криваву помсту і козакам за смерть Іслам-Гірея, хитрого союзника гетьмана Хмельницького, якого отруїла козачка — найулюбленіша ханська ханим, бо ж великий Іслам посягав свого часу за нагайкою, щоб вигнати нею турецькі гарнізони з Кафи, Керчі й Ахтіара... Можливо, мізкував про те, що коли б не зрадив Іслам-Гірей гетьмана, то склалась би інакше доля його краю... Або ж пестив у думках холодні мармурові стіни ротонди — вічного терему коханої Делярі-бекечі, що височіє за гаремним садом, — хто зна... Та враз несподіваний гуркіт пролунав в ущелині: могутня скеля, що століттями висіла напіваркою

---

[1] Джихад — Священна війна мусульманів проти християнів.

[2] Авантюристка, яка видавала себе за дочку цариці Єлизавети.

над вузькою дорогою, обвалилася й заваравила вниз, високим валом загородивши прохід. Схарапудилися коні, заверещав натовп, якусь мить стояв здиблений аргамак Крим-Гірея у подиві й страху. І тут пролунав чийсь трубний голос, а може, то причулося хаканові: «Горе Кримському хаканатові!» Хан завернув коня і крикнув: «Назад!» Мов шалений, скакав долі ущелиною, за ним мчали сеймени, гнані страхом і передчуттям лиха; день і ніч не спиняли вони коні, аж поки хан не допав до юрти мурзи Едісанської орди за Бузьким лиманом. Хан збожеволів, так його й назвали — Деліханом, але був він сильний і владний, тож зневірені й розлінивлені номади враз спалахнули колишньою войовничістю. Едісанці прорвали лінію старшини Андрія Порохні на Молочних водах і увірвалися до Бугогардівської паланки; хан помчав на Калміус і, захопивши зі собою Джамбуйлуцьку орду, рушив на Самарську й Орельську паланки останньою спустошливою навалою. Горіла безборонна Україна, з якої Калнишевський вивів війська під Очаків і Кінбурн, вкривалася попелом. Полишивши спустошені Запорізькі Вольності, повернувся Крим-Деліхан з великим ясиром. Але до Бахчисараю, заворожений зловісним провіщенням, не вступив. Зупинився біля Карасу-базару і на плоскій, як стіл, Ак-каї справив криваву тризну. «Ні одного бранця шолудивому султанові!» — проголосив на бенкеті й наказав стинати невільникам голови, перед тим зґвалтувавши жінок. А коли вже сам наситився скаженою розкішшю й кривавим видовищем, покликав до себе шістьох музикантів і, замирений, спокійний, тихо плачучи, попросив їх грати. «Хай дивиться світ, — мовив він, конаючи, — як умирає останній великої орди, столиці кримської, незліченних ногаїв і гірських черкесів великий хакан. Жили ми звірами — умираємо, як люди...»

...Коні йшли поволі, пробираючись вузькими провулками Карасу-базару, затуленого сліпими стінами від очей перехожих. Тут було спокійно, і подумав Синельников, що, напевно, вже довіку не кишітиме бранцями й купцями запущений сьогодні людський базар. Ось порожніє він праворуч, лопотить на вітрі лахміттям подертих наметів, у яких ще недавно купці з усього світу оглядали голих дівчат, де розлучали матерів з дітьми і заковували в кайдани чоловіків, відправляючи їх на галери. І ствердив у думці полковник, що не можна аж так чорно й безнадійно дивитися на світ, адже все-таки людство розумнішає. Хай у Московії кріпацтво, але ж це не работоргівля. Хай ще довго переслідує Синельникова посиніла від морозу голова Пугачова, що крутиться на колесі серед Болотного майдану, — проте хіба зрівняєш акт правосуддя, хоч і жорстокий, з дикими оргіями, що шаленіли на цій горі?

Ні, треба тверезо дивитися на світ і поблажливим бути до вчинків власть імущих, миритися зі злом і вчитися бачити добро. Його ж таки чимало. А втім, чи може існувати держава без тюрем і катів? Таж ні... То навіщо шматувати душу, виплекувати в голові небезпечні думки, сходити на манівці? Полковник Синельников був людиною і нею залишиться. Але на цій людині казенний мундир, і немає жодного сенсу міняти його на арештантський одяг.

Вперед! У Бахчисараї чекає на нього багато справ. Адже Крим-Гірей не був останнім ханом. У столиці Кримського ханства владарює сьогодні недолугий Сахіб, а в почекальні Потьомкіна в Петербурзі, застоявши чергу за кошовим отаманом, чекає ще один нащадок Чингісхана, брат Сахіба — калга Шагін-Гірей.

Обер-шталмейстер Лев Наришкін сам об'їжджав буйних аргамаків, що їх подарував Калнишевський його сіятельству. Потьомкін готувався до подорожі до Москви.

Завтра в дорогу. Нині він ще граф, а за тиждень його вже називатимуть князем Таврійським, а може, і... найвищим титулом. Сталося!

У негліже, розкуйовджений, Потьомкін чухмарився перед дзеркалом. Налив з графина горілки й цокнувся з одноким двійником.

— Будь здоров, всесильний князю Таврійський! Будь здоров, ваша велич...

Григорій Олександрович круто повернувся від дзеркала, поставив келиха на стіл, око втупилося у двері.

— Ні, чорта з два! — промовив голосно. — Тепер підслуховуйте, ви всі вже в мене у жмені.

Він нервово заходив по кабінеті, зупинився біля стола, погляд упав на книгу в саф'яновій оправі — отак вона лежить тут і досі не розкривана, хоч минуло, мабуть, більше місяця, як її підсунула своєму фаворитові цариця. Що ж воно за цабе? А-а, Вольтер. Я так і знав. Ну, матінко, недовго й ти фіглюватимеш з ним. Досить уже Росії французького просвітительства та його ідей. Ми вже мали час переконатися в тому, що досить. І крім того, двір — не Академія наук... Ану-ну, що ж то за така мудрість у тому вольтеріанстві?

Потьомкін навмання розгорнув книгу, пробіг очима перші рядки сторінки.

«Ставши генералом єзуїтського ордену, — читав генерал-аншеф французький текст, — Ігнатій Лойола розробив головні засади політики єзуїтів, за якими шпигунство, обман, підкупи, наклеп, убивство стали офіційно визнаними засобами діяльності ордену... 1662 року папа проголосив його святим».

— Ого! — Потьомкін уже з цікавістю читав далі.

«Замолоду майже божевільний, переслідуваний видіннями Святої Діви й дияволів, мало не потрапивши стараннями батьків до будинку для душевнохворих, він утікає до Віфлеєма, потім до Барселони, Парижа. За юродиві ідеї у паризькому богословському колежі його шмагають різками, та врешті у Римі він знаходить учнів...»

— Впертий, люблю таких.

«Отже, якщо ви хочете прославити своє ім'я, будьте божевільним, аби лише ваше божевілля відповідало духові часу, в якому живете. Може статися таке, що вас повісять, але якщо цього не станеться, то, можливо, на вашу честь ще воздвигнуть вівтарі».

— О мосьє Вольтер, ви воістину мудра людина! — вигукнув Потьомкін. — Недурно, матінко... П'ю за вас, філософе, і за божевільних упертюхів! — Він надпив з келиха. — Маєте рацію, світ належить сильним і спритним. Шибеницю ми обминули — на нас чекають вівтарі. І, як каже Біблія, — а я мало не став ченцем, — «між ранком і вечором вороги твої розпадуться, а з ними пропадуть і почесті їх, і вмруть вони, не дійшовши до розуму».

Він ще раз повернувся до дзеркала: на нього дивилося неблимне й жорстоке у своїй мертвоті скляне ліве око, яке замінило живе, що його втратив тоді, коли вперше пішов ва-банк, у правому ж причаїлася злість. Потьомкіну враз згадалися страшний фізичний біль, і приниження, і розпука, що охопили його тоді, коли доктор Массо одягнув на голову камер-юнкера скісну чорну пов'язку й дозволив вставати.

Куди тепер? До цариці — просити її жалощів? До цариціних апартаментів на посміх придворним, на глум кавалергардам і лакеям? Все пропало. Проклятий Орлов... І відімстити нема сили.

Залишив записку цариці, в якій подякував за милості, й подався в далеку дорогу — до підмосковної Троїце-Сергієвої лаври, де поклав собі продовжити своє існування у чернечій рясі.

Гра то була чи відчайдушний рішенець — не міг би нині сказати, бо тоді, один раз за життя, він був насправді нещасливий. Але в душі таки жевріла надія: матінка-цариця встигла ж бо спізнати його силу й пристрасть під час найпотаємніших зустрічей у її алькові. І надія та не зрадила. Не встиг він ще висвятитися в монастирі, як прибув від цариці посланець з листом, в якому вона наказувала Потьомкінові очолити депутацію від башкирів, татарів і калмиків до Комісії нового уложення.

— О пресвятий Сергію, я поклонюся тобі й чималу жертву принесу церкві, якій ти покровительствуєш, тільки допо-

можи мені ще раз, останній раз у житті! Благослови мене на те, що я задумав.

Потьомкін перебивався з хліба на квас поза царським двором, Орлови росли і завдяки війні досягли свого апогею. Російські брандери[1] під командою Олексія, який, до речі, не знав ні флоту, ні правил морського бою, увірвалися до Чесменської бухти біля острова Хіосу й дощенту спалили турецьку ескадру; Григорія призначено головою військової ради. Бачив Потьомкін, що не здобути йому висоти на штатських загумінкових посадах, і він, одягнувши мундир майора, подався на театр воєнних дій у розпорядження князя Прозоровського.

Доля сприяла йому. Потьомкін знову повірив, що став її обранцем. Спочатку відзначився у битві під Фокшанами, а під Сілістрією, очоливши відділ, до якого прикомандировані були козаки, вщент розгромив семитисячний корпус кінноти Черкес-паші й відібрав у нього всю артилерію. Прозоровський змушений був визнати у своєму донесенні цариці, що причинець здобутої перемоги — Потьомкін, і за місяць — о пресвятий Сергію! — Григорій Олександрович отримав милостивого листа від її величності.

«Милостивий генерал-поручику і кавалере, — дарувала цариця у листі і ласку й чин, — я вірю, що все ви робите з гарячого старання для батьківщини й особисто для мене. Але не наражайтеся без потреби на небезпеки. Я завжди до вас прихильна...»

Генерал-аншеф стояв перед дзеркалом з томиком Вольтера в руці, гризучи нігті; на нього дивився розчухмарений циклоп, якому стократ виплатилося втрачене око.

Після інциденту в більярдній цариця почала помітно холонути до Орлових. Правда, героєві Чесми влаштувала у Петербурзі парадний прийом, та, надавши йому почесне прізвище «Чесменський», зразу ж послала його до Ліворна. Григорія відправила на смертельний герць — приборкати чумний бунт у Москві.

Потьомкін воював. Цариця чекала на нього з лавровим вінком, та серце жіноче химерне, навіть якщо воно царське.

Із Царського Села до Петергофа карету Катерини супроводжував двадцятивосьмирічний гвардійський поручик Васильчиков, вродливий і скромний офіцер. Сорокатрирічна цариця, якій через війну марно збігали останні роки молодості, пожаліла себе й віддала Васильчикову золоту шкатулку в подарунок за зразковий порядок відділку.

Григорій Орлов, уцілілий після московської операції, саме в той час перебував у Фокшанах на переговорах з турецькими

---

[1] Спеціально оснащені судна для підпалювання ворожих кораблів.

послами. Він ще раз понадіявся на свою всесильність: задешпетував з Румянцевим, погрожуючи йому шибеницею, зірвав переговори й поїхав до Ясс, де ніч і день бенкетував у подарованому колись царицею діамантовому костюмі за мільйон карбованців. Та його всесильність закінчилася разом з бенкетом: тут його застала приголомшлива звістка, що в апартаментах цариці оселився якийсь Васильчиков.

Орлов погнав щодуху до Петербурга, та його зупинили в Гатчині під приводом карантину. Григорій, близький до самогубства, бешкетував, а тим часом цариця витурила парвеню Васильчикова з палаца, всунувши йому до кишені тридцять тисяч карбованців асигнаціями, і викликала з театру воєнних дій Потьомкіна вже в чині генерал-ад'ютанта її величності — офіційного фаворита.

Нарешті сталося те, чого так уперто домагався зубожілий дворянин Гришка Потьомкін, мужньо витримуючи приниження, фізичні муки і тягар військової служби. Бо далі пішло все так, як у казці про золотий горщик: що захочеш, те й маєш. Невдовзі Григорій Олександрович посідає місце президента Військової колегії, стаючи фактичним керівником війни з Пугачовим, цариця призначає його генеральним губернатором Новоросії. Орловим Катерина віддає мармуровий палац над Невою, поблизу Троїцького мосту; Потьомкіну ж доручає впускати їх до двору на власний розсуд.

Григорій Орлов впадає у меланхолію, від самогубства його врятовує прислуга. Олексій робить ставку на останній шанс: він підступно заманює у пастку княжну Тараканову під час банкету в Ліворні й привозить її до Петербурга. Катерина доручає слідство над самозванкою Шешковському, а Олексієві докоряє за те, що зганьбив царського мундира, справивши з авантюристкою весілля і медовий місяць на адміральському кораблі «Три ієрархи». Олексій пиячить, блазнює на вулицях Петербурга, чіпляється до перехожих, що не впізнають його, героя Чесми, б'є в обличчя нижчих за рангом офіцерів, якщо якийсь не віддав йому честі за статутом.

— Так минає слава світу цього, — прошепотів Потьомкін. — «Хочеш піднести когось — піднеси, хочеш принизити — теж піднеси». Мудра і страшна арабська приказка. Та поки вона застосується до мене, я візьму у свої руки всю Росію — від Петербурга до Уралу, від престолу до цариціного алькова!

Григорій Олександрович ступає крок уперед, із дзеркала посунула на нього цибата постать, і хтось за нею підбігає. Це генерал-ад'ютант Каменський. Потьомкін оглянувся.

— Що там?

— До вас проситься на прийом кримський калга-султан Шагін-Гірей.

Потьомкін голосно засміявся.

— Невже? Але ж вельможний калга тиждень тому вимагав, щоб я перший прийшов до нього як до представника самостійної держави. А нині він робить мені честь персональним візитом? Ха-ха!

— Однак, ваше сіятельство, він не хоче скидати чалми і я не смів йому дозволити являтися з покритою головою перед очі, кгм... перед...

— Скажи йому, що їсти він може в нас, що забагнеться, а одягатися мусить так, як усі.

— Я подібне говорив йому, він же благає пощадити його від такої ганьби: калгу, що прилюдно зняв чалму, Крим не може визнати ханом.

— Он що! — Григорій Олександрович ударив руками об поли. — Цей теж хоче влади! Один привілеїв домагається, другий вінця просить. Ай-яй!.. А в мене так мало скарбничок з коронами й законами. То ти скажи йому, що коли Крим його не прийме, я запишу його капралом до Преображенського полку. Ха-ха! А втім — клич, хай заходить у чалмі.

Потьомкін дивився услід ад'ютантові, а на пам'ять приходила чітка згадка:

«Милостивий батьку, Петре Івановичу! Правдивість моєї прихильності примушує мене зобов'язатися назавжди бути вам, милостивому моєму батькові, до послуг. Сподіваюся на вашу милість, що запишете мене до головного Кущівського куреня. Вашої вельможності завжди готовий слуга...»

Фарс? Ні, цей лист, писаний під стінами Сілістрійської фортеці на Дунаї до кошового отамана, що після розгрому Черкес-паші й захоплення в полон самого командира турецького корпусу відійшов із військом на форпости по Бугу, спонуканий був щирим розчуленням воїна, що бачив справжній лицарський бій.

Такої навальної кінної атаки йому не доводилося спостерігати за весь час війни. Великим тріангулом[1] разом рушила з копит двотисячна козацька команда зі свистом і гиком — хоч би один ряд зрунтався у бігу! — гостра колона, немов спис, врізалася в бойові порядки турків, і ніщо вже не могло її спинити: хто не втік, той під копитами, шаблі крешуть, флінти дзявкають, несамовитість у очах, рев із тисяч грудей, що лякає усе живе на світі, а збоку сивовусий дідуган на коні: «Добре, браття! Славно, панове-молодці!» — він тримає команду в руках, ніби на повідді, повертає дві тисячі воїнів у який хоче бік — одним помахом шаблі... Кращої військової школи не бачив Потьомкін, і коли закінчилася баталія, по-

---

[1] Тріангул — бойовий порядок — гострою колоною, трикутником.

просив у Прозоровського закріпити за ним козацький кіш на весь час війни.

«Чолом тобі, — скинув шапку кошовий отаман, запрошений до намету Потьомкіна, і крізь густі довгі вії проштрикнув пильним поглядом молодого одноокого майора. — Раді служити».

Знайомство з Калнишевським було для Потьомкіна несподівано коротким. Він чекав від степового ватажка раболіпної тиради, якою той, на східний кшталт, конче захоче попишатися перед лудою царського офіцера в еполетах і аксельбантах, навіть налаштувався було припинити отаманське многослів'я, бо ж бій ще не закінчений, і трохи розчарувався стриманістю Калнишевського, що мовчки вислухав наказа і тут же скомандував в атаку. І знову справжня радість охопила Потьомкіна, коли спостерігав за видовищем нового козацького бою. Тоді він і написав Калнишевському того листа...

А потім — братання, і пісні, і вручення нагород у наметі кошового отамана над Бугом у день його тезоіменитства. Тепер Потьомкін уважніше приглянувся до Калнишевського. Його стриманість, що діткнула амбіцію майора під час знайомства, вже ображала гонор генерал-поручика, але гра зайшла надто далеко, Калнишевський великодушно записав до Кущівського куреня його, Прозоровського і Кутузова. Князь повісив на шию кошовому ще одного ордена — зі зображенням Петра Великого; огрядний і добродушний Кутузов мовчки вклонився за честь вписання до козацького реєстру, майор Синельников скептично посміхнувся, стоячи обіч, — у почесні сіромахи записатися не хотів... Потьомкіну забажалося таки зламати кригу гордовитості старого лицаря, викликати на його обличчі вдячну посмішку несподіваним і приголомшливим подарунком.

Він вийняв із кишені жилета срібного годинника, причепленого важким золотим ланцюгом до петельки, та ланцюжок чомусь ніяк не відчіплявся від камзола, Потьомкін засіпав його; він вже сердився на себе за свого жеста, йому, правду кажучи, стало шкода дзиґарів, але відступати вже було пізно: на нього дивилися всі, й кошовий теж. Він зі злістю відірвав ланцюга разом із петелькою і подав годинника Калнишевському.

— За хоробрість твою, кошовий отамане! Руки в Калнишевського опущені, генерал-поручик тримає у простягнутій руці срібні дзиґарі.

— Це дзиґарі, — пояснив Потьомкін, навіть не допускаючи у свідомості, що можна відмовитися від такого подарунка.

— Цяцька... — пригаслим голосом мовив Калнишевський і спохмурнів, наче пригадав щось надто прикре. Пшеничні острішки брів опустилися на очі, він доторкнувся пальцями

до ордена, якого йому тільки-но почепив князь Прозоровський. — Для нас, козаків, найбільша нагорода — перемога в бою. Правда, ми вже навчилися брати медалі та ордени... А ось такі винагороди за козацьку кров... Але сьогодні ти мій підлеглий, козаче Нечосо, сам цього захотів. То візьму оці дзиґарі не як нагороду, а як подарунок від нижчого рангом. А найдалі за тиждень я споряджу за твоїм наказом дві тисячі піхотинців на тридцяти восьми човнах і пошлю їх Дніпром, морем аж до Дунаю, під стіни Сілістрійської фортеці. Розіб'ють козаки турецьку флотилію, упаде фортеця — тоді ти зі своєї милості даси мені й моїм лицарям заслужену нагороду.

— Я винагороджу вас, — з тамованою досадою мовив генерал-поручик.

Кошовий узяв годинника, зиркнув на нього й запхав до кишені каптану. Потьомкін упритул глянув на Калнишевського, хотів упіймати хоч маленький проблиск вдячності на його обличчі, та отаман уже думав якусь свою думу, забувши про подарунка.

...Григорій Олександрович підійшов до письмового столу, сперся на нього томиком Вольтера. У грудях заворушилося щось прикре й гіркувате.

«Треба було прийняти... Треба було прийняти старого, — влазили у свідомість докори. — Аргамаки ж — як змії... Хоча б за них. Треба було прийняти — турецька флотилія вщент знищена в гирлі Дунаю, Сілістрія здалася. Того дня, коли вона впала, підписали мир у Кучук-Кайнарджі. Я ж обіцяв винагородити... Нічого, я їх ще винагороджу... Але треба було прийняти хоча б останній раз. За румаків? Румаки — за дзиґарі. Ми квити. А за службу Бог заплатить... Так минає слава... Треба було прийняти? Шістсот козаків з Барвінкової Стінки перейшло до Пугачова. Прийняти?!»

Потьомкін узяв зі столу свіже донесення Слобідського генерал-губернатора Щербиніна: «Барвінківські козаки з полковником Іваном Гараджою вчинили акт жорстокого вбивства. Поміщик Сошальський повішений...»

«Прийняти? Затвердити привілеї цій новій пугачовщині?! Досить. Повоювали — і квит! Турки на колінах, а козакам... Хай ще трохи Румянцев покомандує Малоросією, а там — одна Новоросійська губернія аж до Чорного й Азовського морів! І губернатором буду я. Єдиний самовладця, якому з України возитимуть колишні козаки джерельну воду!»

Відхилилися двері, вкрадливий голос тихо прошелестів:

— Салам алейкум...

«О, ще один південний царьок. Це той, що боїться чалму зняти. Поноси ще трохи, поноси. Потім зніму — разом з головою».

— Алейкум салям! — Потьомкін перетяв навскіс приймальний покій і зігнувся у пояс перед Шагін-Гіреєм у насмішкувато-шанобливому поклоні, змахнувши перед його носом розкуйовдженою гривою. — О великий з великих калго-султане, як мається ваша чалма?

— Ваше сіятельство, хай продовжить всемилостивий Аллах вам життя, у доброму настрої сьогодні, то возрадуюся і я, порох ніг ваших, вашими благодіяннями! — Шагін-Гірей, не розгинаючи спини, запобігливо никав очима по велетенській статурі генерал-аншефа, Потьомкін відзначив у думці, що цей царьок не страшний, що його можна спокійно благословити на кримський престол. — Правда, — продовжував калга-султан, — я не що інше, як брила землі, однак походжу з древнього коліна Чингісхана...

— Ну, певно, певно, — Потьомкін заспокоїв Шагін-Гірея примирливим жестом. — А ти, мабуть, ханства хочеш? — спитав, по-змовницьки прикладаючи долоню до уст.

— Батьківщина кличе мене, ваше сіятельство. Мій брат Сахіб, хай милостивим буде до нього Аллах... Чи може мій брат, що сів на необ'їжджeного коня, їхати по своїй волі, незалежним шляхом, віддаючи одночасно повіддя до рук іншому?

— Що ти маєш на увазі? — насторожився Потьомкін.

— Сахіб шле фірмани султанові... А Крим став незалежним.

— Звичайно, звичайно! Твого брата треба і справді до рук прибрати.

— Сахіб такий, що коли б він став торгувати чалмами, то люди почали б родитися без голів.

Потьомкін лунко розсміявся.

— О, тепер я уже знаю, чому ти так упирався зі своїм тюрбаном! Носи, носи на здоров'я... Ну, гаразд. Забирай свій почет, гарем і прямуй до Бахчисарая. Там зголосишся до полковника Синельникова, начальника гарнізону.

— Як то — зголошуся? — зніяковіло перепитав Шагін-Гірей. — Який гарнізон? Адже за угодою у Карасу-базарі Крим оголошений незалежним. Навіщо вільних охороняти?

— Постій, постій, — примружив око Потьомкін, скляне холодно дивилося на калгу-султана й морозило страхом; генерал-аншеф підступив до Шагін-Гірея. — Тобі нічого не говорив мій ад'ютант? Нічого... Так ось що: на всяк випадок запишися хоча б капралом до Преображенського полку. Хан, що не розуміє політичної ситуації... Від Порти захищатиме тебе бахчисарайський гарнізон! Словом, запам'ятай на весь час твого ханування таке: якщо господар любить грати на бубні, домашні мусять уміти танцювати... Ну, йди, йди, доки я не роздумав.

Шагін-Гірей хутко причинив за собою двері, Потьомкін засміявся йому вслід. Узяв келиха зі столу, допив. Тільки тепер запримітив, що весь час не випускав з руки томика Вольтера.

— А на нашу честь, — промовив, — воздвигнуть вівтарі, маестро Вольтере! І вам, і мені. Ви собі пишіть про всіляких там Лойол, може, ваші писання колись сподобаються людству і воно оцінить вас належно. Та мої книги ось тут...

Захмелілий Потьомкін підійшов до книжкової комоди й почав викладати на столика книги. Одна впала на долівку, розгорнулася, і дивовижні сторінки-асигнації в сотні, тисячі карбованців вишкірилися до свого власника двоголовими орлами.

— Ось що я маю. Бібліотека грошей! І за них воздвигатимуть мені вівтарі. За життя... За життя! А на те, що буде по смерті, начхати. Маю владу, маю жінок, саму царицю тримаю у своїх руках. Я граф... Завтра буду князем Таврійським. Але мені цього мало. Царства хочу!..

А коли охолов, покликав до себе ад'ютанта й наказав:

— Поклич обер-шталмейстера, хай доповість, чи об'їжджені козацькі румаки. А сам гляди, щоб на завтра все було готове в дорогу: не можна мені спізнитися на московські торжества.

Розділ дванадцятий

І враз Мамаїв кінь, вирисуваний на казематній стіні всюдисущим химородником, повернув до колодника голову, блимнув чорним вологим оком, махнув головою, показуючи на свого вигнутого хребта, стукнув копитом; умить скочив в'язень на коня, припав до хребта, і сивий огир, здибившись, щосили вдарив передніми копитами у двері. Гримнули обаполи залізної затули об коридорні мури, упали ниць вартові, вражені неймовірним жахом. Кінь з вершником вихопився на монастирське подвір'я, збив з ніг архімандрита Досифея, що саме вийшов, ситий і вдоволений, з трапезної, і знявся над пожовклими березами, над гострими шпицями ялин; унизу здивовано зорили десятками синіх озер посумнілі острови, а море котило на берег вали лютої хвилі; тихі салми[1] вже затягувалися крижаною паволокою; дерев'яні церковці на горі Сокирній і на круглоголовій Ґолґофі щораз маліли, звужуючись до цяточок, а далі й зникло все, мовби ніколи не було на світі Соловецьких островів. Крилатий козацький кінь летів супроти часу і врізався з вершником у товщу прожитих років.

---

[1] Протоки між островами.

А потім мчав неозорими степами, ховаючись у волотті високої тирси. Позаду вершника сиділа, обнявши його за стан, молода жінка, вітер вихоплював з її уст пристрасний шепіт і розсівав по споловілих травах, та вершник чув лише те слово, яке йому найдуж було потрібне; кінь перепливав і вбрід долав Псло, і Ворсклу, і Орель, і Самару, і Вовчу, поки не спинився пити воду з Берди, що прокрадалася між високими берегами до Азовського моря, придушена важкими осінніми туманами.

Пив кінь солодку воду і чекав, щоб піднялося сиве покривало над річкою, та воно залягло ще нижче, і тоді на ньому спливли і поволі потяглися супроти течії жевріючі вершини дубів й вершки тополь, схожі на жовті жагелі. А потім туман ліг на саме лоно ріки, втулився поміж береги й поплив разом з водою до лиману, і тоді над самим берегом моря забовваніла земляна фортеця з валами й сторожовими вежами; біля валів снували зморені козаки зі заступами, копали землю й носили її мішками та возили возами, і покрикували на них, вимахуючи нагайками, царські офіцери.

Вершник упізнав Петровську фортецю, бо ж Мамаїв кінь ніс його супроти часу, врізуючись у товщу прожитих років; вершник тут уже бував. Хто зна, де нині ці знедолені люди, та ось вони насипають вали, плугатарі орють лінію, що називається Дніпровською, врізаються у підчеревину Запорізьких Вольностей, будують бастіони супроти самих себе, щоб легше було потім їх самих упокорити, валять козацькі хати, зимівники, вирубують ліси, бо від Берди до Дніпра мусять збудувати сім фортець, а перша з них — Петровська над Азовським морем.

Офіцери підганяють нагайками землекопів, їм допомагають козаки з білими тасьмами на шапках — це ті, що погодилися замість лопати взяти до рук канчука, — а десь знімається пісня і квилить над розораним степом.

У городі у Глухові стрельнули гармати,
Не по однім козаченьку заплакала мати.
Поорали, посіяли, та нікому жати,
Пішли наші козаченьки лінію копати...

Гребе копитами сивий кінь, ірже — гей, та навіщо ж він виносив пана свого з неволі в неволю? Б'є копитом незагнузданий кінь, і зривається, і летить вихором навмання, витягнувши гривасту шию; лопотить вітер гривою, кінь вершника не слухає, втікає від неволі, що обступила світ з усіх боків. І враз зі свистом налітає на втікачів аркан, падає кружальцем на буйну голову коня — годі тобі розтривоженим гуляти! — зашморгнулася петля й потягла обох у провалля...

Павло скрикує і прокидається.

«Знову, знову кінь мій приснився. Оце й уся моя воля. Повік».

Лік днів губиться. Любимський лише здогадується, що надворі починається осінь: за фортечними мурами лютує вже Студене море, б'ється об валуни; за віконцем, що засвічується тепер лише на часинку, іноді пролітають жовті березові листочки — вістуни осені. Незабаром віконце зовсім погасне, і тоді лік нескінченних казематних днів загубиться назавжди.

І знову й знову одне й те ж повертається до свідомості: таки нема чого жити... Незрозуміло, чому засуджені на смерть так радо приймають заміну смертної кари довічним ув'язненням? Чи тому лише, щоб потім, у тюрмі, збагнувши беззмістовність свого існування, накласти на себе руки? Або щоб животіти гірше найнікчемнішої тварини? Чи не краще зразу ж віддати голову катові? Ба ні... То в чому ж річ? Певно, страшно йти на плаху. А чого страшно — болю? Але ж кожен знає, що болю відчути не встигне. Замаху сокири лячно. А може — небуття. Ну, а від своїх рук добровільний, усвідомлений кінець — легший? Очевидно, легший тим, що тоді смерть приходить без насильства. Насильство завжди страшне.

...Ранньої осені 1773 року Павло Любимський повертався з Києва до Лубен: київський митрополит відмовив у посаді. Натяки Гавриїла Кременецького на анонімні прокламації, що ходять між студентами, на виступ депутата від Лубенського полку під час засідання Комісії нового уложення насторожили Павла: преподобний отець цитував його слова. Хтось же таки виніс із Грановитої палати текст до кінця не виголошеної промови. Не сподівався цього, не розраховував на це, хоч прагнув, аби його слова якимсь чином дійшли до людських вух. Невже Полетика? Він залишився в Москві до кінця роботи Комісії. Його стосунки з Розумовським... Може, далася взнаки суперечка в Лубнах?.. Або котрийсь зі секретарів. Новиков?.. Навряд. Таки Полетика.

Дивний, не знайомий досі настрій охопив Павла. Хоч були тільки слова, але це вже — діло. Початок діла. А за ним, може, й доля, покликання, мета, життєвий сенс? Словом, стався поштовх, що раптом вигнав його на давно обрану дорогу, проте не там і не тоді, де й коли сподівався. Але стався. Заскоро? Бакалавр філософії ще не готовий? Як — не готовий? Готуватися можна ціле життя і нічого не зробити. Можна дурити себе й інших, що гартуєшся до великих діл, і залишитися водночас боягузом. А що, коли це перше й останнє діло — воно ж таке незначне? Але якби й таких багато... Можливо, це початок нової боротьби? І може, він, Павло, добрий буде на початок? Поштовх стався. Й боятися піти далі було б нікчемно. Навіщо тоді говорилися високі слова?

Любимський радів і водночас тривожився. Може бути, що його вже шукають. Треба дати забути про себе. Знайти собі пристановище хоча б при парафіяльній школі. Або ж у самій Москві. Вона велика, метушна...

Чим ближче під'їжджав до Лубен, тим дужче росла гнітюча тривога. Павло фізично відчував, як вона кільчиться на дні душі, пускає отруйні пагінці, що обплутують груди, присмоктуються до кожної клітини, і вже він знав, що засіяли цю тривогу не єхидні й погрозливі натяки Кременецького, а лихі передчуття — може, з Уляною що сталося? Павло дедалі настирливіше підганяв коня, якого подарував йому батько, рушаючи в похід. Промчав через Соборну площу, минув полкову канцелярію, здалеку вгледів на вітцівському подвір'ї дівочу постать, що виструнчилася тополиною у довгому чеканні; на мить відлягло від серця, але тут же вдарив зловістям її розгублений погляд, і сльози, і хлипання на його рамені.

Увірвався до хати, мати Меланія сиділа в чорній намітці, зав'язаній понад самі очі, і тоді Павло, зрозумівши все, припав до матері.

— Батько?!

— Батько... Під Чесмою... — прошепотіла мати тихо, без сліз: вона вже виплакала свою скорботу.

Не відчуття сирітства, бо ж був уже дорослий, і не плаксивий жаль, бо не вчили плакати козацьких синів, а тільки обурення й злоба пройняли Павла, і він закричав німотно: «За віщо? За рабство, дароване щедро з цариціних рук, за скасування решток гетьманських свобод, за те, що козаки на панщину пішли, поліг мій отець?»

Пригадався тої миті Калнишевський і його слова: «Оборонятися мусимо, щоб не дати запрягти себе в ярмо, призначене для худоби...». «Так ось чого варті твої слова, отамане, якими ти зваблював мене з моїх захмарних висот на рідну землю... Ось куди ти спрямував свою зброю і свою думку — не проти, а на захист тих, що запрягли народ у ярмо поруч з худобою!»

Павло вже давно почувався одуреним — ще тоді, коли дізнався, що кошовий отаман не до гайдамаків, а в ногайські степи військо вивів, ще тоді, як його батько опоряджував відділ лубенських козаків для армії Румянцева, але нині, коли особиста кривда діткнулася живого серця, він зрозумів, що його обдурено, зневажено, обкрадено. І обікрав не хтось там, а полководець, якому він повірив, котрому доля дала в руки шаблю для справедливих діл.

«Раби... Так вам і треба! Ви не заслужили на інше, — зануртувало в душі того Любимського, що колись вимарював для себе європейські або ж петербурзькі катедри, до яких більше вороття нема. — Бути вам у роботизні доти, поки роз-

печені до білого кайдани не випечуть вашу рабську вдачу. Всевишній Творець уподобав собі вас і дав вам меча. Упродовж віків він давав вам усе нові й нові мечі замість зламаних у боях і вірив, що ви нестимете на них волю. Ви ж ними виборюєте завжди собі тюрму. Бо віри в себе не маєте, бо ви, як той робучий віл, шукаєте собі господаря, бо засліплює вас жадоба марнославства, бо втямити того не можете, що кайдани не відразу стають залізними, а завше мають своїх предтеч: словоблудство, золоті брязкальця, лицедійство, обіцянки... Завчасно дав вам Бог меча, скоріше за думку. І ви, немов завзяті діти, воюєте, бо любите воювати, боротьба ваша стала виплодом гарячки, а не думки, невсипущої енергії, а не мети. Нерозумні єсьте, тож і карайтеся за свій нерозум — боріться за кайдани. Може, тоді, коли вони стануть такі тісні, що тріщатимуть кості, коли виїдять м'ясо на руках і ногах, коли обручі пропечуть черепи до мозку, — може, тоді ви почнете мислити. Мислити тяжко й натужно, мудрою кров'ю мозок живлячи, братерство плекаючи, гордість кохаючи, повноцінність свою осмислюючи... Тоді вам ще раз вручиться зброя».

Та враз лячно стало Павлові свого власного гніву, бо ж сам належав до цього народу, якому виносив тяжкий присуд, бо ж сам йому хоче добра... Чи не заскоро впадати у відчай: ще ж зброя не вибита з рук?

— Так мало бути, така доля, — промовила скорена горем мати. — Не карай себе тугою, сину.

— Так мало бути... — відповів луною Павло, підвів голову і жахнувся того, що побачив. Його Уляна стояла посеред хати в латаній свиті, зморщена, знищена на чужих роботах, на обличчі не залишилося й сліду від тієї краси, що може розквітати лише на волі; зсунулася свита з рамена, і крізь пошматовану сорочку він побачив списане чорними пругами її тіло. Павло схопився зі стільця, припав до неї, судонно пригортав до себе, наче боявся, що тут же її відберуть у нього в неволю. Як він міг проклинати Україну, що стояла ось перед ним у неповторному менті своєї краси? Схлипнув з ляку, що сповниться його проклін і знівечиться враз принада його коханої: — Ні, не має так бути, ні! Встає ж народ — про Пугачова, що на Уралі, чули?

— А чули, чули, — долинув шемравий голос від порогу — у дверях стояв колишній полковник Іван Кулябка, осунутий, жовтий, похилий.

— Що з вами? — підійшов до Кулябки Любимський. — Хіба можна аж так нівечити себе жалем за бунчуком?

— Грець йому, тому бунчукові, — відказав Кулябка, сідаючи на ослоні. — Я ж по добрій волі його Максимовичеві віддав. Духу не стає... Був колись горіх, а тепер свистун. Та й не

в здоров'ї річ, Павле. Якось не так я жив... І доброго чимало впорав, та все те вкрилося поганою славою у гонитві за маєтками, а вони, ті маєтки, пішли марно за моїми синами.

— Данило, чував я, уже в Петербурзі.

— Там він, там... Гадаєш, до університету просився? Мундира захотілося, офіцером став. За картами з придворними знюхався, ну, а щоб задніх не пасти... Та геть його кату... Оце недавно прибув до мене столичний кравець з рахунком на п'ять тисяч карбованців. Навіть наливайківські бочки зі золотом не врятували б мене, — гірко посміхнувся Кулябка. — Одягнувся мій Данило по-графськи, бо пообіцяв новий царицин коханець Васильчиков до двору його допустити. От і зжолобив мене жаль. Чи ж для того я випестив свого синочка, тратився на нього, розуму по заграницях учив, щоб він придворним лакизою став? Не грошей шкода, ні. Туга велика від того, що отак марнується цвіт нашого народу. Як уже син Кулябки найвищим гонором вважає одягти на себе лакейську ліврею, то що інші... Що інші, Павле?

— А може, такі, як Данило, не є цвітом нашого народу? — відказав жорстко Любимський. — А може, той цвіт не конче мусить викохуватися у полковницьких світлицях? Розум України Григорій Сковорода, що вже ось стільки років ходить зі села до села, будячи народ, — син бідного козака. А чи не став Данило будяком саме тому, що він народився у домі Кулябки? — не жалів Павло старого. — Йому завжди можна було більше, ніж іншим: більше грошей, більше пихи. Батько нижчих від себе зневажав, чому ж бо синові не перевершити батька?

— Не картай, Павле... То правда, не так я жив, як треба. Але ж бо мав я добрі наміри. Школи, церкви, екзерциції. Гм, просвітитель Кулябка... А навіщо все це, коли не зуміли ми викохати лицарів, що захистили б ті школи? Прийде лиха година — в один день позамикають двері, вікна дошками поперехрещують, і нове покоління вже темним піде по світі. Світло науки живе лише тоді, коли рука тримає зброю... Від Азова до Дніпра нові фортеці будують: ось якогось дня вийде з тих фортець військо і запряже увесь народ у кріпацьку темряву. І свої допоможуть, є вже таких чимало, ладних сісти слабшим на шию... Ніколи я, Павле, про таке не думав, і тепер страшно говорити, але... якби-то наш Калниш повернув цабе від Дунаю на Волгу.... Та не зробить він цього, побоїться.

Любимський слухав мовчки, лише в очах переливалися каламутні пересмуги, наче він щось розв'язував, та в один мент зробити цього не міг. Уляна стежила за Павлом і вже знала, що він знову зникне, і знала, що колись він зникне з її очей назавжди. Тугою пасла його німі думки й благословляла їх, бо вірила, що чинитиме він лише добро.

Важко сопучи, дихавичний Кулябка встав і підійшов до Павла. Любимський зрозумів по очах старого, що він хоче поговорити віч-на-віч, взяв його рукою поза спину і провів до світлиці, де на стінах сиротіли батькові шаблі й пістолі.

— Зайшов якось до мене, — тихо почав Кулябка, — один утікач із Дніпровської лінії, з Петровської фортеці, що на Азові. Признався мені парубок, що потрапив туди яко засуджений військовим судом за участь у різдвяному бунті на Січі. Два роки гарував на лінії і втік. Перебув якийсь час біля колишнього січового попа Тарловського, що тепер у Барвінковій паланці парафію займає, а далі наважився проситися до мене аргатом...

— Чому якраз до вас? — Павло пильно дивився на Кулябку, бачив, що той чогось недоговорює.

— Та бо... як-не-як, полковником був... маєтки маю, є при чому... А втім, що мені таїти, Павле. До Тарловського до Воскресенівки приходили від Пугачова емісари. Отож піп прислав до мене того парубійка як до давнього побратима кошового отамана. Щоб я з ним, Калнишевським, переговорив. Та не для мене це... Де ж мені шукати отамана, коли його на Січі немає. Я парубка притримав, поки ти вернешся. Може, щось придумаєш. Ти знаєш, я ребелії не хвалив ніколи. Але тепер...

— Хвалити Бога, ви хоч на старість посміливішали. — Любимський взяв під руку Кулябку й відчинив двері світлиці. — Ходімо. Покажіть мені того втікача. Ми собі ніколи не простимо, якщо пропустимо нагоду зв'язати запорізьких козаків з яїцькими.

...Вдосвіта з Лубен на Ромоданівський шлях виїхали два вершники.

— Щороку на Покрову — у Воскресенівці тоді престольний празник — Тарловський у парафіяльному садку при церкві заставляє всілякими стравами столи і пригощає всіх, хто заходить, — розповідав Панас Тринитка, їдучи поряд з Любимським. — Чутка про ту предивну гостинність дійшла і до нас, каторжних, на Азов. «Ото б утекти хоч на один деньок та набревкатися досита», — зітхали землекопи, і я зітхав, аж поки не дізнався, що той піп — не хто інший, як наш-таки січовий «дикий піп» Тарловський. Сказав мені про це мій побратим іконописець Сисой Шалматов.

— Шалматов? — здивувався Павло. — Він аж там опинився? Сисой — мій дружба весільний.

— Ось бачиш, світ вузький, як ступа. Скільки не товчи, не колоти пшоно, а зеренце до зеренця прикотиться. Скоро здибаєшся з ним... Кріпко ми товаришували з Сисоєм, ото й пішов він слідом за мною зі Січі. Допитався до Воскресенівки і за давнім знайомством розписував Тарловському його церкву,

та все на Приазов'я вирушав, від бекета[1] до бекета мандрував, поки не знайшов мене. Ну, гадаю, чорт чорта пізнав, на пиво покликав, нашим очам не перший базар — утік я з лінії, тільки мене й бачили. Та до пива у тій Воскресенівці я допався аж за рік. Степом тоді крізь бекети пройти було годі — зловлять, то вже й колоди не минеш. Зиму я перебився якось на Федотовій косі в рибалок-зимарів, а навесні обійшов пішки довколишніми дорогами, куди ще лінія не дотяглася — через Токмак, Комиш, — і таки доплентався до хлібосольного попа. Саме був Великдень, то не обминали старці парафії Тарловського. Одне слово, сів я поміж жебраками до столу, пасу очима преподобного, а той частує та й приказує: «Ми люди прості, частуйтеся як вдома. Нам аби хліба скибку, сяку-таку рибку, солі дрібчину та горілочки чарчину — заморимося, чхнемо та й знову почнемо». А я йому відказую з-за столу теж примовкою: «Не бий, не волочи, у горілці язик намочи, усю правду скажу». Він глип на мене, дивився, дивився, потім підходе та й мовить упівголоса: «То ти, джуро отаманський?» — «Той же Савка, лиш на інших санках», — відказую. «Ну, то будеш мені, Савко, за свічкогаса в церкві. Ще на Січі вподобав тебе». Отак з Панаса я Савкою став. А цієї осені на престольному празнику були вони. Та й досі, певно, чекають...

Любимському сподобався балакучий парубок. Та іноді Панас змовкав надовго. Тоді його веснянкувате худе обличчя ставало сумним, змученим, — видно, на козацькій долі не раз бісилися негоди відьомськими шабашами, — він їхав, схиливши голову, і не чув, коли Любимський звертався до нього.

Павло торкнувся пужалном нагайки до коліна супутника.

— Панасе, а послухай-но. Ти говорив, я думав і намислив таке: спробуємо ми з твоїм попом написати листа до полковників і самого Калнишевського. Ти об'їхав би з тим листом паланки, а потім — і до кошового?

— Я усе можу зробити, Павле. Але до отамана... Бог мені свідком, не маю на нього зла. Та не вірю більше йому. Може бути, що не посадив би він мене до пушкарні чи до калавурки, та для нього моя або й твоя думка нічого не важить. Сам усе розв'язує, сам усе робить — і добре і зле. Тяжко йому, знаю, тому не таю кривди, а от надії... Він повірив у те, в що ніхто з простих козаків не вірить, — у ласку царську.

— Предтеча кайданів, ярма...

— Ти щось сказав?

— Та ні, я сам до себе... А до Пугачова ти пішов би? Віриш у його перемогу?

---

[1] Курені, в яких розміщалися прикордонні залоги.

— Кат його знає... Та одне певне: не піде запорізьке лицарство — не перемогти царську силу самим яїцьким козакам. А собором і чорта поборем.

— Це правда. Тож треба зробити все, що можемо, аби таки пішли. Ти мусиш поїхати з листом, адже всі дороги знаєш — більше нема кому. Я все-таки сподіваюся на Калнишевського. А коли щасливо дістанешся до отамана, скажеш йому, що я тебе послав... То як, Панасе? Що ж ти мовчиш, гейби німиці наївся?

— Мені не лячно, Павле. Я уже знаю віск і воскобоїни, — відказав Тринитка, і помітив Любимський, як на обличчя козака лягла осіння днина відблиском ледь зблідлих тополь. Була в тій світлій тіні тихої осені туга за втраченою весною, і спливала та туга зі синіх очей парубка. — Поїду, брате, поїду. А дасть Бог, ще й долю свою по дорозі віднайду...

Кирило Тарловський уже два тижні не відлучався з парафії. Вечорами просиджував при свічці над «Мінеями» і літописами, ночами чуйно спав, усе наслуховував, чи не постукає у вікно Панас. Емісар Ємельянов повернувся на Урал, а за кілька днів з барвінківської та калміуської залог зникло до шестисот козаків — чутка пішла, що в Пугачова Залізняк об'явився. Буцімто втік зі Сибіру і збирає запорізький загін на Яїку. Так воно чи не так, а хоч початок зроблено. Другий емісар, Стодола, вчора знову навідався зі Святогірського монастиря, де переховується між богомольцями. Які вістки з Лубен?

Тарловському сьогодні не читається. Надто довго нема Тринитки. Чи не схопили де? Став серед хати, наслуховуючи: наче брязнуло щось. Глянув у вікно — Бог добрий, не схопили Савку, ось його пальці виплили з теміні й четвірнею тихо лягли на вікно, забубнили по шибці. Священик притьмом кинувся до дверей.

— Відчиняй, Ліване, ворота свої, — мовив, усміхаючись, незнайомий, переступивши поріг. За ним увійшов Панас.

Любимський з цікавістю розглядав підстаркуватого попа, про якого стільки наслухався від Тринитки. «Дикий піп» уявлявся йому трохи скоморошним, певно, тому й привітався з ним фривольно, але тут же змовк під поглядом господаря. Почервонілі з недоспаних ночей очі священика свердлили незнайомого, борода сторожко наставилася вперед; Тарловський перевів погляд з Павла на Тринитку в нерозумінні, чому Панас не сам і хто цей молодик у козацькому каптані, з-за оборок якого виглядають чорні обшлаги сурдута.

Священик поступився назад і, різким рухом відхиливши полу ряси, вихопив з-за пояса пістоля.

— Ваше преподобіє! — скрикнув Тринитка. — Це син лубенського хорунжого!

Здригнулася рука Тарловського, поволі опустилася, і тоді Любимський ступив до середини кімнати.

— Добрий вечір, святий отче! Наші голови.

— Добрий вечір, якщо з добром. Ваші голови, — відповів священик, не зводячи погляду з Любимського: він чекав вістки, з якою прийшов до нього посланець Кулябки.

— Кулябка став сміливіший духом, зате кволіший тілом, — повів річ Павло. — Не візьметься він за цю справу. Тож ухвалив я, коли матимете до мене довіру, приїхати до вас, щоб тут сукупно все обдумати.

— Тоді просимо до столу. — Тарловський заметушився, зняв із полиці сулію. — Поки до діла, підкріпитися треба. Не хлібом єдиним, але й не самим духом Божим живе людина. А ти, Савко, подбай про всілякі наїдки: знаєш, де що лежить.

Тринитка різав ножем в'ялену рибу, Тарловський наливав у пугарі оковитої.

— Ну, то з Богом, — цокнувся з гостями господар. — Та ти пий, пий, коли вже назвався козацьким сином. І скажи мені хоч півсловом, що ти таке, якщо вже нам судилося купно до діла приступати.

— Я невлаштований бакалавр філософії, отче. У Страсбурзі вчився. Напитував у Києві посади — не напитав, а повернувся додому — ну, й сюди.

— Батько на війні, певно.

— Немає вже вітця. Аж у Чесмі голову поклав....

— Горе нам, — зітхнув священик.

Їли мовчки. Павло від другої чарки відмовився.

— Нічого ми з Кулябкою не придумали, — почав Любимський про справу, — то наважився я поїхати з Панасом до вас. Дорога була довга, і таке надумалося: два рази запоріжці мали нагоду піти з донськими козаками проти супостата — не пішли. Давня гризня за прикордонні шматки степів далася взнаки. Тепер випадає третя нагода — з яїцькими козаками. А більше не буде. Годі вгадати, в який бік перемінилось би життя народів Московської імперії, коли б до влади прийшов Пугачов, та головне те, що від низу він іде. Ким би він там не став — добрим царем чи народним ватажком, — та певне те, що ганьба нашого віку — кріпацтво було б скасоване. То лише задля цього варто йти на злуку з Пугачовим.

— Правду мовиш, отроче. Треба йти, хоч це великий ризик, — сказав піп і теж відсунув пугара, аж здивувався Тринитка: Тарловський любив добре пображкувати. — Знаю я, що шість сотень з цього кута Запорізьких Вольностей пішло. Та це лише півділа, а то й менше. Без гетьмана військо гине. Коли не рушить сам Калнишевський — нелад буде серед запоріжців. Та боюся, що не зважиться він...

— Знаєте, отче, іноді хочеться отак стати і кричати з відчаю: куди йдуть люди, коли їм до рук дістається хоч крихта влади? Де тоді подівається їхня колишня мужність? Чи то шати, чи поклони на велелюдних торжищах, чи біс його батька знає, яке дуризілля гасить звічисту їх рішучість. І помислив я, що пора кричати, бо страх мене бере, що буде пізно. Напишімо ж послання до козацького старшинства, і хай Тринитка і з ним один емісар поїдуть з тим листом по паланках і до самого кошового. Більше нічого вдіяти не зможемо. А дасть Бог — відгукнуться.

— Згода. Недарма, бачу, ти вчився і розуму в людей набирався. Тож сідай, отроче, бери перо й пиши. — Тарловський у захваті стукнув кулаком об стіл. — Пиши... І почни так, як почав свій план Єремія: «Доми наші дістаються супостатові, власну воду п'ємо за гроші, дрова нині здобуваємо за плату, до гнобителя простягаємо руку за шматком хліба».

Монотонно скрипіло перо. Тринитка влягався на долівці до сну.

— ...Немов той пес, що повертається до своєї блювотини, — говорив і писав Павло, — так і ми повторювали помилки свої. Не маємо права більш цього чинити. А з'єднаємося, то п'ятеро нас пожене сотню, а сотня гнатиме десять тисяч.

Павло відклав гусяче перо. Тарловський в екстазі й люті вивергав зі себе гнівні слова, наче пророк, який після довгорічного ув'язнення вийшов до людей.

— Ваше преподобіє, — припинив Любимський потік його зболених слів, — мені тепер прийшло на гадку... Ви не «передбачаєте, що може статися з козацтвом по тому, як турок буде розбитий? Історія часто повторюється. Тирани всіх віків завжди намагалися роз'єднувати сили народу. Коли римляни мали проти себе кількох противників, вони переманювали всілякими обіцянками слабших, але одразу ж після перемоги розправлялися з ними. Вони, приміром, використали у війні проти Македонії греків-етолійців, та як тільки Македонія розпалася, одразу ж був розгромлений етолійський союз... Чи не повториться це з нами?

— Істину глаголиш. Пиши й про це.

Розтавала темрява за вікном, спав Тринитка — спочивав перед дорогою, догоряла лойова свічка.

— ...Запорізьке старшинство не підтримало Степана Разіна, — скрипіло перо по папері, — у найвідповідальнішу хвилину відвернулося від Кіндрата Булавіна. Настає велика пора єднання запорізького козацтва з яїцьким лицарством проти коронованих злочинців, що задумали перетворити вільний люд на під'яремне бидло...

Надворі дніло. Павло переписував начисто послання. Тарловський ходив по кімнаті. Коли Любимський закінчив писати, священик обняв його і проказав урочисто:

— Якщо існує наука, справді потрібна людині, то тільки та, що допомагає їй знайти своє місце у світі. Спасибі тобі, отроче, що не загубив себе серед людської суєти в погоні за примарою слави і багатства.

Зі сходом сонця пугачовський емісар Василь Стодола й Панас Тринятка сідлали коні. Сисой Шалматов вийшов проводжати побратима. Побачив Павла, обнявся з ним; по очах видно було, що хотів спитати про Уляну, та не сказав нічого. Жура затінила його обличчя: нині його спіткало ще одне горе — втрачав товариша.

Коні стояли засідлані. Панас пішов прощатися з Тарловським і Любимським, Сисой, узявшись за уздечку Панасового коня, тулився чолом до голови муругого і тихо плакав.

А вже гриміло Студене море і викочувалося валами аж до стіп Корожної вежі, уже з-над вод повзли холодні тумани, і те коротке, заквітчане горобиною, черемхою й журавлиною літо топилося у холодній мокві; облетіли берези, і над сумними шпицями ялиць кружляли беркути й орлани, вистежуючи зайців та лисиць, що опинилися враз на видноті, втративши захист зеленого покрову.

Архімандрит Досифей наказав готувати судно в дорогу: пора рушати на берег, до Сумського острогу.

Був задоволений цьогорічним літом. Багато прочан очистилися від гріхів, ще більше срібних і золотих монет всипалося до монастирської скарбниці, чимало солі насушили монахи в заплавах, навіть перша яблуня дала плоди. Такого чуда і в книзі не опишеш, бо хто повірить? А Досифей спробував прокласти вниз з Олександрівської гори, де монахи очищують віск, труби, і тепло з печей підвести під коріння яблунь, які щороку цвіли, зав'язувалися, та не встигали доспівати. І сталося диво: яблука до холодів почервоніли. Якщо Бог дасть дожити, наступного року він привезе із собою саджанці абрикосів. Якщо Бог дасть... Старість бере своє, а жити хочеться, бо хіба не справжнє життя почалася, коли на Соловецьких островах уже й яблука достигають?

Та літа підходять, ті останні, і тому найпаче вдоволений Досифей з того, що за літо він встиг написати добру половину «Історії першокласного ставропігійного Соловецького монастиря», бо це те, що ніколи не стане тліном, бо це те, що злагіднює страх перед неминучим кінцем.

Одне лише затьмарювало добрий настрій його преосвященства — нав'язливий образ Іоанна Предтечі, що явився

йому навесні в особі прекрамольного колодника, не зникає з-перед очей і досі. У вухах гудуть його блюзнірські слова, проголошені тоді гласом пророчим, — чи не так глаголили мученики, коли їх розпинали на хрестах або кидали до ям з левами?.. «Ламається лук у потужних, а немічні оперізуються силою...» Такого він ще не чував, такого не чули й ці високі мури — вони звикли дивитися на покору, на сльози, на страх, подібної ж непокірності, зухвалості не бачили. Звідки це береться, звідки це йде, які пекельні сили надихнули молодого хлопця, що він позбувся того страху, який назавше огортає кожного, хто ступив на монастирське подвір'я?

Тож привиджувався преосвященному крамольний колодник у німбі Предтечі, і боявся отець страшного гріхопадіння, і молився ночами, і здавалося іноді, коли приходило безсоння, що в Корожній вежі справді сидить пророк. Ця нестерпно нав'язлива думка не покидала Досифея ні на мить, і з неї родився страх.

А чернець Пахомій виходив щоразу з каземату пригноблений, розчавлений. Він розводив руками і доповідав його преосвященству, що в цьому в'язневі, певно, сидить сатана, бо він не ридає, не б'ється головою об стіну, не виявляє жодного страху перед ним — катом, хоча сидять удвох у темній келії. І мало того, що не признається до своїх зловчинків і не кається, сам же рече таке, що інший, диви, й повірив би. Сатана, ніщо інше — сатана.

Досифей не поспішав до каземату з кропилом, а наказав подвоїти караул, бо знав, що не диявол, а невідома йому сила духу сидить у цій людині, якої страшно навіть тоді, коли вона замкнена до кам'яного мішка.

Часом архімандрит думав над тим, як його позбутися. Скарати на горло не має права: у приписі священного Синоду чорним по білому написано, як поводитися з оним колодником; шмагати на лобному місці нема за що: в'язень не лихословить ні караульним, коли ті подають йому їжу, ані Пахомієві, коли той приходить його напучувати. Досифей відчував, як він сам поволі стає духовним в'язнем цього колодника, від якого навіть кат у чернечій рясі не може домогтися покори.

Солдати зранку лаштували судно до відправки на берег, а Досифея не переставала мучити думка про те, що він на довгу зиму залишає невпокореного арештанта в казематі монастиря. Ще, чого доброго, посіє вольномисліє своє у голови караульним, що вічно невдоволені, або ж і в тупу макітру Пахомія... Та враз його осінило: «Я дам йому волю. Пошлю до пекарні на роботу, де можна досита наїдатися, розмовляти з людьми, вільно ходити по дворі, але — ціною покори.

Людина зі зламаним хребтом менш небезпечна на свободі, ніж сильна духом у казематі».

Він сказав покликати ченця Пахомія і мовив йому:

— Піди ще раз до Корожної і спробуй востаннє примусити його покаятися. Коли ж ні...

Пахомій зблиснув очима. Невже архімандрит доручить йому стяти голову велемудрові? О, він недарма прийшов до цієї обителі! Ще б пак. Стільки років займатися катівським ремеслом, знати всі фахові тонкощі й навчати якогось колодника навіть не цієї науки, а покори. Голову йому з пліч! А коли Пахомій покаже свою вправну руку, його настановлять головним монастирським катом, — хоч на старості літ збудеться мрія його життя. Тоді матиме владу, і всі, хто з нього насміхався, будуть у боязні кланятися: і монахи, і солдати, і прочани, бо в його руках знову опиниться сокира, а не осоружний хрест.

— На плаху? — вихопилося в Пахомія, і Досифей відвів від нього погляд, бо моторошно було бачити в очах ченця таку щиру любов і запопадливість до свого жорстокого ремесла.

— Ні, — сказав гидливо, — випустиш його на волю. Залишиш в'язня у дворі, а сам прийдеш до мене.

Це був явно безглуздий наказ. Пахомій зсутулився, підозріливо глянув на архімандрита, але був безсилий що-небудь вчинити чи сказати.

— Йди, йди, — прикрикнув Досифей і, коли монах зник за чоботарнею, звів очі до високого шпилю дзвіниці й подумав: «Не може того бути, щоб я зумів збудувати таке чудо зодчества, а не міг зламати хребта нікчемному в'язневі».

З незнайомим досі почуттям ляку відчинив Пахомій залізні двері Корожної темниці. Якийсь час стояв, оповитий чорнотою, що, наче смола, заліпила йому очі, згодом із темряви вимальовалася постать колодника, що стояв обернений обличчям до стіни і щось виводив на ній пальцем. Мовчазна постать у сірому балахоні, зайнята якимось підозрілим ділом, ще дужче посилила ляк; Пахомій тепер більше, ніж будь-коли, бажав смерті своєму підопічному, з яким біс один знає чому судилось панькатися і ще й терпіти насмішки від монахів. А тепер ще побачить його на волі — переможцем. Кат готовий був тут же задушити колодника, та не велів архімандрит, тож постановив будь-що витиснути з нього слова покаяння.

— Ти що робиш? — запитав грізно, щоб з першого слова викликати у в'язня острах.

— Малюю, — тихо відповів Любимський і далі водив пальцем по стіні.

«Напевно, збожеволів, — з полегшею подумав чернець і наблизився до нього. — Слава Богу... Оглашенного легше буде примусити вимовити потрібні слова».

— Що ти малюєш?

— Коня...

— Чому саме коня?

— Хочу ним вибратися на волю.

«Так і є, збожеволів», — зрадів Пахомій і присів на прічу, застелену повстю. Мовив лагідно:

— Перестань бавитися дитячою грою, я нині тебе сам випущу на волю, скажи мені, що ревно каєшся у вині своїй, що просиш прощення, що усвідомив блуд свій і хочеш щиро спокутувати гріх. Потім те саме повториш архімандритові й тоді побачиш небо, вдихнеш повітря, посильне діло дасться твоїм рукам. Скажи тільки, що визнаєш свою вину. Бачиш, як мало вимагаю від тебе. Одного слова...

— Слів пудами не важать, іноче, — відповів Любимський. — Слова — не борошно. Часом одне слово переважить цілу єпископську проповідь, та й оцінюється воно не грішми, а чимсь зовсім іншим. Ось ти пропонуєш волю за одне тільки слово «винен». А за сотні моїх слів дали мені кайдани. Кайдани — за сотні, волю — за одне. Отже, слово слову не рівне. Хто зна, мало чи надто багато вимагаєш від мене?

— Але ж зрозумій, — уже просив монах, втямивши, що розмовляє не з божевільним, — цього слова, крім мене й архімандрита, ніхто більше не чутиме. Ти зможеш собі думати й далі, що бажаєш, у що віриш, а нам скажи лише те, чого ми хочемо: «Каюся, винен». Хіба від цього язик тобі всохне?

— Крім тебе й архімандрита це слово почує ще одна людина — я. Ти про це не подумав... Ну, гаразд. Я, може, й скажу. Тільки повір мені: ти впевнений у тому, що я винен?

— Як у тому, що день змінює ніч. Інакше чого б ти тут опинився?

— Постривай, звідки ти можеш знати, що винен я, а не ті, що запроторили мене до цієї ями?

— Як — звідки? За законом тебе посадили. Хіба ти сумніваєшся у справедливості законів?

— Ти, я знаю, не сумніваєшся. Проте я постараюся посіяти в тобі той сумнів. Ти чув, напевно, про царя Івана Антоновича, якого ще маленьким посадили до шліссельбурзького каземату. Скажи, чим могло провинитися дитя?

Пахомій не міг знайти відповіді, мовчав.

— Ти, — продовжував Любимський, — карав людей за Петра III і певен був, що караєш винних, що закони цього царя справедливі. А виявилося, що він сам заслуговував кари. А чи переконаний ти, що він заслуговував кари? Ти горів вірнопідданським бажанням стяти голову Пугачову. Чи не бажалось би тобі зробити це саме комусь іншому, якби Пугачов став переможцем? Що ти можеш знати про справед-

— Ти що робиш? — запитав грізно, щоб з першого слова викликати у в'язня острах.

— Малюю, — тихо відповів Любимський і далі водив пальцем по стіні.

ливість законів, що їх накидають владики, які примушують народ називати їх найсправедливішими? Кого питають, чи ця або інша людина гідна корони? Кого питають, чи той або той заслужив кари? Їх просто карають або примушують на них молитися. То скажи мені тепер: ти повіриш, якщо я навіть вимовлю слово «винен»?

Пахомій стояв, побитий градом Павлових слів, і, як тільки той замовк, закричав у шаленстві:

— Апостат! Апостат![1]

Він ударив ногою у двері — в коридорі караульних чомусь не було; прискочив до Любимського, у скаженій люті бив його кулаками, а потім виштовхнув надвір.

Спочатку Павло не міг отямитися. Що сталося? На страту ведуть? Світло різко ударило в очі, свіже повітря наповнило легені, у голові запаморочилось. І тут він зрозумів, що над ним не казематна низька стеля, а бездонне високе небо, яке він таки побачив. Побачив! Павло відкинув назад голову, простягнув до неба руки і за цю мить щастя готовий був умерти.

Довкруж не було нікого. Як це так, що нема нікого? Іди собі куди хочеш? Ні, цього не може бути... Він кудись рушив іти, важко переставляючи закостенілі від сидіння ноги, хиталися висока дзвіниця, й баня Преображенського собору, і вежі — усе хиталося, а врешті стрімливо лягло вниз.

Коли розплющив очі, величні будівлі стояли прямо, а він лежав горілиць на кам'яному подвір'ї. З натугою підвівся, тоді побачив перед собою знайоме бородате обличчя. Його преосвященство привітно усміхнувся й мовив:

— Любимський, ти житимеш на волі. А добрий будеш, то й на велику землю відпущу.

Досифей дивився на полотняно бліде обличчя Іоанна Предтечі, облямоване густою чорною бородою, і ловив кожен порух м'язів його лиця, кожний зблиск очей: невже тепер, коли побачив світло, він схоче повернутися до темниці?

— Чим я заслужив на таку ласку?

— Ти був покірний, — відповів Досифей. — Ми навіть, ти ж знаєш, дозволили тобі сидіти без кайданів.

— Спасибі, але як я міг бути непокірний у домовині?

— Не лихословив, як тоді...

— Кому я мав лихословити? Солдати на військовій службі, вони теж не вільні, а та людина, що приходила до мене, своєю природою нещасливіша за мене. Хіба є смисл читати гієні проповідь про чистоту?

— Ти маєш рацію. Але я вірю, що не повернеться язик твій знову супроти мене. Тобі присуджено довіку гнити у темниці, я ж дарую тобі світло.

---

[1] Єретик.

— За що ж усе-таки? Адже тут дарма нічого нікому не дають. Чи, може, я повинен сказати те, чого від мене вимагав мій напутник?

— Ти цього не скажеш, я знаю. Але для мене досить і того якщо не будеш проголошувати своєї правоти. Проте одну річ зробити мусиш. Послухай уважно. Я доручив інокові Пахомію зламати твою гординю. Він не справився з цим, тож заслуговує покарання. Твій напутник уже лежить зв'язаний на лобному місці біля Рибних воріт, засуджений до п'яти десятків канчуків. Ти виконаєш присуд над своїм ворогом. Ходімо!

Павло пішов за Досифеєм.

Бліде сонце вже ховалося за фортечні стіни. Ще трохи, ще трохи сонця...

Пахомій лежав долілиць на помості, зв'язаний ремінною волокою. Він повертав то в один, то в другий бік голову, відчай корчив його обличчя, низьке чоло рясніло краплинами поту, переляканими очима дивився на Любимського і тихо скавучав.

Погляд Павла прикипів до невеликого предмета, що лежав на землі поряд з нагайкою, і він нагнувся.

— Ну що, напутнику, — промовив, піднімаючи дротяну вирву, — ти вже переконався у справедливості законів? Признавайся тепер у своїй винності. Кажи: «Я винен».

Досифей тамував вдоволену посмішку. Він стояв збоку й чекав, чекав нетерпляче, поки засвистить нагайка в руках Предтечі, поки він почне башлувати ченця. Тоді шляхетне обличчя філософа покриється лудою звіра, і стане він з Предтечі Іродом, а зі світу архімандрита навіки щезне образ ув'язненого пророка.

— Я не винен, — простогнав кат. — Ти винен, що не впокорився мені. Що я міг зробити, коли не мав права тебе катувати?

— Для кожного свої засоби, Пахомію. Для філософа — слово, для ката — нагайка. Я витримав, а чи витримаєш ти? — Павло стрелив пугою у повітрі. — Отже, тепер за мною сила і закон. Я шмагатиму тебе доти, доки не збрешеш на себе. Тебе огортає страх болю, мене огортав страх власного безчестя. Ваше преосвященство, — Любимський глянув на Досифея, який враз спохмурнів, — я зараз почну. Якщо на десятому ударі Пахомій не набреше на себе, що він винен, хай тоді він б'є мене. І тоді ви остаточно переконаєтеся у моїй силі або ж слабкості.

— Бий же, бий! — крикнув Досифей, і цієї миті заверещав кат:

— Я винен!

Павло опустив нагайку.

— Ваше преосвященство, — мовив він, — ось бачите, я ще раз переміг Пахомія. Мені зовсім не жаль було б при цій нагоді відшмагати його за катівське ремесло й за віру в справедливість царських законів. Та змагаюся я не з ним, кальногузим черв'яком, а з вами. Я знаю вашу школу нищення людей. Проголошувати анатеми устами одноплемінників, убивати ворогів своїх руками їх братів. Одним пострілом класти двох. Одного фізично, другого духовно. Пахомій — не брат мій, і я з радістю відправив би його на той світ. Але зараз він в'язень, а козацький звичай не велить бити безборонних. Вам же саме цього хотілося. Ви бажали побачити мене катом, а не борцем. Це вам ніколи не вдасться.

Павло жбурнув нагайку під ноги архімандритові.

— Згною... Згною! — зашипів Досифей, і тут де не взялися два солдати: один розв'язував Пахомія, другий скручував Павлові назад руки.

— Бери нагайку! — крикнув архімандрит ченцеві. — І віднині напучуй його нею, скільки душа захоче!

— У горнилі очищається золото, Господь же випробовує серця. Так мовив Соломон, — сказав на диво спокійно Любимський і кивнув головою караульному: — Веди мерщій до каземату.

Розділ тринадцятий

Московські святкування з нагоди Кучук-Кайнарджійського миру з феєрверками, костюмованими балами, бенкетами затягнулися до весни. Катерина винагороджувала сама себе за не зовсім вдалі урочистості під час її коронування.

Під кінець березня, коли двір і вся Москва втомилися від парадів, глава Сенату генеральний прокурор Олександр Вяземський нагадав цариці про чимало невідкладних державних справ, які треба розв'язати до літа. Катерина, проте, не призначила засідання Сенату, бо не в Москві, а в Петербурзі годиться йому засідати, ухильно відповідала, що Григорій Олександрович Потьомкін запросить сенаторів, що перебувають у Москві, на чай, а там і про справи можна буде погомоніти.

При дворі зауважували, що Потьомкін з якихось причин ходить у поганому настрої, багато п'є, хоч при вельможах завжди спокійний і зверхній, вишукано вдягнутий, наче хоче поведінкою й одягом приховати від чужого ока те, що втратив. З цього приводу, як водиться, прослизли між придворними різні плітки.

Генерал-аншеф, Новоросійський генерал-губернатор і президент Військової колегії князь Потьомкін-Таврійський заздалегідь повідомив сенаторів про день, коли її величність зволить прийти до них на чашку чаю.

Обідньої пори в затишному картинному залі дерев'яного палацу в Коломенському зібралися Вяземський, Панін, Румянцев і новий статс-секретар Олександр Безбородько — колишній полковник Київського полку.

Потьомкін вийшов до сенаторів стриманий і статечний, проте збентеження аж пашіло з його насупленого обличчя, він мовив коротко:

— У її величності мігрень. Пропоную вам, панове, партію вісту.

Він сам роздав карти, проте грав без азарту, і чим частіше програвав, тим більше веселішав Румянцев: він уже давно виграв свій банк, і цей банк у нього певніший, ніж у теперішнього фаворита.

Жоден можновладець за нинішньої імператриці не зазнавав такої слави й почестей, як Румянцев — командуючий Першою армією, переможець у битві біля Ларги й Кагулу — під час парадного в'їзду до Москви. Екіпаж Румянцева повільно котився вистеленою килимами дорогою до Красної площі під безнастанний гуркіт залпів з мушкетів і фальконетів, поміж лавами ошалілого натовпу; слава була заслужена, і фельдмаршал міркував, що саме він повинен зажадати для себе в нагороду. А що — всю Малоросію з так званими Запорізькими Вольностями, яким вибиває остання година. Можна й більше? Ні, забагато — не треба. Забагато завжди хочуть фаворити, через те цариця і міняє їх, мов рукавички.

Потьомкін, незважаючи на весь свій фавор, більше для Румянцева не загроза. Такі вже були — претенденти на російський престол — і минулися. Де тепер Орлови з їхньою пихою, всемогутністю й апетитами? Не були вони й Потьомкін не є підвалиною корони, а лише фальшивою прикрасою, яку вряди-годи міняють залежно від моди або примхи вінценосця. Основа корони — Румянцев, генеральний прокурор і навіть той же Микита Панін, якого Катерина, всупереч усім своїм бажанням, позбутися не може.

Фельдмаршал знає, чому в Потьомкіна поганий настрій. Бог його відає, як прослизла ця новина з Троїце-Сергієвої лаври, бо ж робилося все в найбільшій таємниці, та приніс її до двору таки Теплов. Для цього лабзюка, до речі, варто б узаконити посаду пліткаря при Сенаті; бути теоретиком у справах малоросійських йому надто важко. В цьому ділі набагато краще й глибше показав себе історіограф Міллер... Отже, приніс Теплов чутку, буцімто закохана цариця пого-

дилася на Водохреща піти помолитися до Троїце-Сергієвої лаври, з якою в'язав Потьомкіна загадковий сантимент з недавніх днів. Тут підійшов до них ігумен і почав умовляти царицю поєднатися з Григорієм Олександровичем: мовляв, світ дивиться на них — до пересудів недовго. Її величність начебто чемно ухилилася від прямої відповіді — чи ж то Григорій Орлов так само не посягав на її волю, владу і корону? Тоді Потьомкін скинув зі себе гаптованого золотом костюма, залишившись у заздалегідь одягнутій чернечій рясі.

«Якщо я не можу стати подружжям своїй коханій, — вигукнув патетично, — то посвячу себе Богові!» Катерина зміряла його холодним поглядом і відказала: «Ви маєте всі можливості виконати свою обітницю». І, повернувшись, вийшла з монастиря.

Що було далі, Теплов не знає, та, видно, імператриця пробачила Потьомкіну його комедіантство, бо й далі ділить з ним і ліжко, і владу.

А все-таки цікаво, що було далі? Чому Циклоп постійно роздратований?

Потьомкін цілковито втратив охоту до гри. Він скоса позирав на свого недруга Румянцева, відчуваючи його зловтіху, нервувався, жбурляв картами, і кинута Безбородьком фраза «Бий горшки, ярмарок скоро!» вивела його з рівноваги. Він згорнув карти в колоду, кинув на стіл.

— Не терплю дотепів, з козацької мазниці поцуплених!

Молодий статс-секретар знітився, відкрив було уста, щоб огризнутися чи сказати щось на своє виправдання; Вяземський, відкинувшись на спинку фотеля, заховав обличчя за віялом карт; Румянцев недбало постукував пальцем по столі, підкреслюючи повну байдужість до одноокого диктатора, і дивився у вікно, за яким конала в мокрій метелиці сувора зима.

— Відколи вас почала аж так дратувати козацька мазниця, ваше сіятельство? — іронічно зауважив Панін. — Наскільки мені відомо, ви навіть рахуєтесь рядовим козаком у компуті якогось там куреня.

Потьомкін охолов, він добре знав, що ніколи, за ніяких обставин не зможе усунути зі своєї дороги старого політика, треба хіба що набратися терпіння і чекати його смерті. Відказав ущипливо:

— Як мені відомо, ваш молодший брат Петро Іванович теж, але вже після мене, записався до того самого куреня. Я хоч був оригінальний.

— Ну, то у вас гарна компанія...

Безбородько насмілився перевести розмову на діловий тон.

— Її величність, Григорію Олександровичу, доручила мені приймати прохання, що надходять на її ім'я. Ось уже другий

місяць тупцюють біля дверей цариці (і біля ваших теж!) запорізькі депутати — полковники Антін Головатий і Сидір Білий. Нині знову зверталися до мене, вони тут; може, приділите їм трохи часу, чей же допомагало козацтво нашій армії...

— То був їх собачий обов'язок, Олександре Андрійовичу, а вони за це просять плати, — відрізав Потьомкін. — Ви, хохли, до обридження вперті й улізливі. Коли у вас нічого не забирають, тоді ви просите: «Дай»; коли забирають, тоді лементуєте, що згодні бути на старому; коли вам щось дають, то тут хоч поли обривай. Дай хохлові кістку чи паштет, поручика чи фельдмаршала, він усе одно кричатиме: «Мало!». Все треба у них забрати — тоді заспокояться. — Потьомкін передихнув. — Я прийму їх, прийму, та поки що мені доводиться приймати скаржників на козацьке свавільство. Вчора вислухав слобідського генерал-губернатора Щербиніна. Та чи ви знаєте, дорогий Олександре Андрійовичу, що вони там чинять, ті ваші підопічні? Писар Орельської паланки Вирмінка вщент зруйнував пікінерську слободу Лихівку, харциза під караулом привезли до Москви. Та це ще не все. Між Ізюмом і Тором...

Між Ізюмом і Тором над Сіверським Дінцем, на тому місці, де в сиву давнину стояла половецька столиця Саркел, на високих горбах, вкритих старою дібровою, височів Святогірський монастир поряд з голими скелями, що вип'ялися зі землі на височінь церковних бань.

Із глибини ногайських степів стелився повз монастир спустошливий ординський шлях, званий Муравським, тому закопувалися ченці — утікачі від унії — під землю, вирубавши у крейдяній глибині лабіринт келій і підземний храм, погрозливо виставивши з бійниць жерла гармат.

Не зачіпали татари войовничої обителі, не посягала на «монастирь за чертой» царська рука, тож узяв її собі під опіку барвінківський полковник Іван Гаранджа, проклавши між Ізюмом і Тором кордон по Касоговому валі.

Сусідів спочатку це не турбувало: степи, вибалки й горби пусткували; та до новоутвореної паланки — Барвінкової Стінки — почали збігатися утікачі зі Слобожанщини й Гетьманщини; Гаранджа перевів сюди із Орельської паланки військову заставу.

Запізно похопився Щербинін. Полковник Андрій Порохня описав кордони й відіслав до Іноземної колегії на затвердження. Колегія затвердила, та спокою на цій межі більше не було.

Селяни Слобожанщини почали домагатися від Щербиніна скасування панщини, подушного податку, адже у барвінківських слободах ніхто нічого не платить і кожен працює на своїй землі. Домогтися, звичайно, нічого не змогли, тож почали переселятися за Касогів вал цілими селами.

Слобожанські гусари стали наїжджати на Барвінкову Стінку. Поміщика Сошальського, який з допомогою війська зайняв добрий шмат барвінківських земель, схопили козаки й повісили. Сенат наказав Калнишевському арештувати Гаранджу, але кошовий отаман не виконав наказу, покликаючись на свою зайнятість у війні. Тоді Потьомкін заспокоїв Щербиніна листом, у якому обіцяв невдовзі приєднати Запоріжжя до Новоросійської губернії.

У першу неділю Великого посту 1775 року ігумен Філарет на проповіді в церкві Святого Миколая зібрався тлумачити вірш Євангелії від Матфея про лиходіїв, що несправедливі видають закони і жорстокі чинять суди.

— «Горе вам, фарисеї і лицеміри, що очищаєте зверху чашу, а всередині повно смороду й неправди, — зачитував ігумен з Євангелія. — Що будете чинити, як прийде день розправи, де будете шукати захисту, де подінете скарби ваші?» Дорогі браття во Христі, рід людський у скорботі своїй волає ще і ще раз до кривдників...

Втім, у церкві, наповненій вщерть богомільними людьми і козаками, що їх привів на відправу з Барвінкової Стінки паланковий писар Іван Неживий, пролунав крик:

— Крамольник піп! Пугачовець! Взяти його!

На мить усі сторопіли й опам'яталися аж тоді, коли поручик і зо два десятки гусарів, що стояли під час відправи за криласом, кинулись, розштовхуючи людей, до казальниці й до розгублених від несподіваної сваволі козаків. Люди стовпилися у дверях, лемент вихопився з церкви і сколихнув святкову тишу на зелених горах... Тільки осавулові Сербину вдалося утекти й сповістити паланку про вчинене насильство.

Другого дня Іван Гаранджа повів свій полк за Касогів вал і, знищивши по дорозі слобожанські хутори Сердюкове, Бабин Байрак, Медове, де стояли консистенти, підійшов до Ізюма й обложив його. Переляканий Щербинін вислав проти Гаранджі три полки гусарів, а сам помчав у Москву...

— Я прийму їх, запорізьких депутатів, — проскрипів Потьомкін до Безбородька, — але аж тоді, коли по тому гадючому кублу проспіваємо панахиду!

Панін невдоволено скривився, дивлячись на почервоніле від гніву обличчя фаворита. Саме так лютував Орлов, точнісінько так відкидав назад головою і потрясав стиснутим кулаком, ніби вони обидва в одній школі вчилися, як поводитися по тому, коли здобудуть владу.

— Чи не можна про се говорити спокійно, князю, — промовив Панін. — Ви ж не на судовому засіданні, де судять Вирмінку й Гаранджу. Розпалювати в нас гнів проти козацтва нема потреби. Іноземна колегія, якою я давно відаю, погодив-

ши свої міркування з її величністю, дійшла висновку, що Запоріжжя уже віджило. У дворянській державі козацька республіка — суща єресь. Але, враховуючи те, що община сія має певну свою історію, а до того ще й деяку популярність в Європі, і завчасна ліквідація Січі могла б викликати в наших союзників і в особистих друзів цариці небажану реакцію, ми попросили... Ви, Григорію Олександровичу, перебували тоді на театрі воєнних дій, — натякнув Панін на постійність свого становища при дворі. — Ми попросили історіографа Міллера написати наукову працю про історію козацтва, маючи на меті її опублікувати. Розправа ся — «Роздуми про Запоріжжя» — уже готова, й побудована вона на історичних фактах, витягах зі запорізьких архівів. І ось він стверджує, що універсали Богдана Хмельницького, в яких говориться, що цар Олексій Михайлович підтвердив грамоту польського короля Стефана Баторія, за якою нібито Терехтемирів, Чигирин, Самар, Орель, Дніпровський і Бузький лимани, а також землі до самого Дону при запорізьких козаках залишаються яко вотчина Січі, — підроблені, бо оригіналу кіш не показав, та й, якщо думати логічно, цар не міг розмовляти з підданим таким маніром.

— А як до цього додати ще й факти нинішньої сваволі, — вставив Вяземський, — то виходить в остаточному підсумку, що це зборище зовсім шкідливе. Це вбивці, які навіть не відчувають ганьби своїх вчинків.

— Але ж вони здобули для нас стільки блискучих перемог на війні, — пробував ще захищати Запоріжжя Безбородько.

— Олександре Андрійовичу, — промовив Румянцев, — я розумію ваші симпатії. Я й сам знаю їхні лицарські здібності: вони воювали і в моїй армії. Так що винищувати козаків ніхто не збирається. Будуть і далі вони здобувати перемоги, тільки не як чужорідне військо, а в складі царської армії. Не лише за ті провини, про які говорив Григорій Олександрович, їх не можна залишати — дивитися треба глибше. Калнишевський не токмо військо зміцнює, а й укріплює кордони великої території, заселяючи її, обробляючи, висмоктуючи зі землі ті блага, які вона може дати, тобто він будує державу в державі. А це загроза поважна. Потім за їх прикладом схочуть піти інші. Настала пора ліквідувати не лише запорізьке козацтво, а й донське. Звідки йшов Пугачов? Крім того, давно вже надходять до нас перестороги, що Калнишевський мізкує про союз із султаном. А на початку війни ось що сталося. Султан прислав до коша свого чауша з пропозицією піддатися Туреччині. Отаман, щоправда, зваживши за і проти, відіслав посла під вартою до київського губернатора Воєйкова, але ж не вміщається у моїй голові одне: як міг падишах посилати свого емісара прямо і явно до козацького війська, не

маючи для цього ніякого приводу? Далі. Вам, певно, відомо, що спіймані посланці Пугачова до Калнишевського. Не дійшли, правда, до нього, але ж ішли...

Безбородько мовчав. Потьомкін підвівся і мовив, потрясаючи кулаком:

— Я не допущу появи нового Разіна чи Пугачова на Дніпрі! Військо вже там, у Кременчуці й у фортеці Святої Єлизавети. Я обіцяю вам найближчим часом прилучити Запоріжжя до Новоросійської губернії.

— Помилуйте, князю! — сіпнувся Румянцев. — Сії землі споконвіків примежні до колишньої Гетьманщини, то значить до Малоросії, і були завжди залежні від неї, отже, вони повинні стати частиною Малоросійської губернії. Микита Іванович тільки що згадував слова з універсалу Богдана Хмельницького про Чигирин, Самар, Орель — самі ж малороси, як бачите, вважають Гетьманщину й Запоріжжя єдиною землею.

Безбородько іронічно посміхнувся.

— Але ж Міллер ствердив, що універсали ці підроблені. То, може, краще нам ось хоч би й нині таки прийняти козацьких депутатів і спитати їх самих, куди вони воліють: до Новоросійської чи Малоросійської губернії...

Вяземський засміявся.

— А й справді, чому б не розв'язати в такий спосіб вашу суперечку? Російська імперія на тому б нічого не втратила... Кличте їх, Григорію Олександровичу, однаково доведеться колись їх прийняти...

Стрункий, у саєтовому кунтуші Антон Головатий і нижчий на зріст Сидір Білий зупинилися серед картинної зали і, вклонившись, у напруженні чекали останньої, можливо, розмови зі сенаторами, їхньої останньої волі.

Панін і Румянцев сиділи, недбало розкинувшись у фотелях, Вяземський нюхав тютюн і глухо чхав у хустинку, Потьомкін, виминаючи погляд Головатого, пильно дивився на якусь картину, Безбородько нервово тасував колоду карт.

Полковників сісти не попросили. Сидір Білий водив головою, з насмішкуватою цікавістю розглядаючи портрети присутніх і неприсутніх тут державних персон, і, щоб якось розрядити напружене очікування розмови, прошепотів до Головатого:

— Дивись, Антоне, скільки тут іменитих панів. Де ж то вони такі родяться?

— Цить, — відказав Головатий. Вяземський зачув насмішкуваті слова, спитав, прискаливши очі:

— А ти як думаєш?

Сидір Білий, удавши засоромленого, почухав потилицю.

— Та, певне, в Москві, у Петербурзі... А от де вмирають?

— Деякі й у Сибірі, Сидоре. Чей же під одним Богом ходимо, — проказав уголос Головатий, витримуючи погляд генерального прокурора.

Потьомкіну нагадалася розмова з Калнишевським, коли він дарував отаманові дзиґарі — о, це тоді він зненавидів козацьке в'їдливе слово! Фаворит різко повернувся до полковників, спитав:

— Скажіть же нарешті, чого ви хочете? Про грамоти на землі, про універсали, привілеї й тому подібне Сенат наслухався уже до відрижки. Я потім поговорю з вами про писаря Вирмінку, якого в кайданах приставили до Москви, і спитаю ще вас про те, що наробили барвінківські головорізи в Ізюмській провінції. А тепер скажіть, чого ви оббиваєте високі пороги?

— Не відаю про Ізюм, ваше сіятельство, — відповів якомога спокійніше Головатий, — та знаю, що на сході наші землі тягнуться аж до Касогового валу. Вирмінка, як я дізнався, не сягав за Оріль. Ми ж хотіли подати високому Сенатові...

— З якої речі ви ті землі називаєте своїми? — стукнув кулаком по столі Вяземський.

— Звічно вони наші. Грамоти на них маємо...

— Ми вам пришлемо землемірів, зачекайте трохи. Кость Гордієнко пропив ті ваші грамоти з Мазепою!

— Гадаю, що в Петербурзі архіва не згоріла, — затремтів голос у Головатого. — Нам ще цариця Анна Іванівна їх підтвердила. Я хочу подати Сенатові новий прожект управління Запоріжжям — на кшталт Війська Донського.

— Ні! — перебив мову Головатого Потьомкін. — Ні. У вас тепер одна думка: ослабили ми турків і ляхів, тож і москаля пора в шори взяти. Не можна вам більше залишатися. Ви так розбешкетувалися, що ні в якому вигляді не зумієте вже принести користі.

— Їм не стільки йдеться про кордони Запоріжжя, скільки про те, щоб свою розгнуздану вольницю нести до упокорених країв, — додав Вяземський.

Аж тепер Головатий зрозумів, що доля Запоріжжя уже вирішена, хоч не міг уявити, що наміряються зробити з козаками.

— Ідіть, — сказав Потьомкін. — І поки що не вертайтеся на Запоріжжя. Сенат врахує, зважить і віддасть належне... До кошового я сам пошлю гінця з листом. А потім перекажу вам останнє слово її величності.

Наприкінці червня Антон Головатий і Сидір Білий зупинили коні на околиці Батурина, над Сеймом, біля старої корчми. Корчмар низькими поклонами запрошував козаків до шинку.

Переглянулися, злізли з коней і мовчки попрямували до дверей, але на півдорозі зупинилися: обіч, під крислатою липою, сидів на кореневищі сліпий кобзар. Перед ним на траві лежала шапка, в якій чорніло кілька мідяків. Кобзар, обхопивши руками кобзу, куняв у затінку.

Підійшли до нього.

— Заграй, діду, — мовив Головатий, кидаючи в шапку монету. — Розваж душу.

— Не розважу, — повів більмами кобзар. — Засмучу чей...

І затягнув тужливої, якої ще не чули старшини:

Нема в світі правди, правди не зиськати,
Бо тепер неправда стала панувати...
Уже тая правда стоїть у порога,
А тая неправда сидить кінець стола.

...Потьомкін покликав на останнє слово.

«Отже, кінець усім нашим розмовам, пане полковнику, — заговорив і сторожко стежив за кожним рухом Головатого, і стежили за князем охоронці. — Немає більше Січі».

«Що ви сказали, ваше сіят...» — скрикнув Головатий.

«Немає більше Січі, я сказав. Чорна рілля на тому місці».

«Боже, яка страшна зрада!..»

«Не розпачай і зважу: сумирні козаки дістануть чини, нерозважні помандрують до Сибіру. Ти теж щось дістанеш, дістане й Сидір Білий. Придивлюся до вас... Хоч, присягаюся Богом, вам краще пасували б кайдани, ніж еполети. Йдіть тепер на свою Самару, на Оріль і тихо там сидіть, як миші під мітлою, і не чиніть якої контравенції. У мене пильне око...»

А вже тая правда сльозами ридає,
А тая неправда все п'є та гуляє... —

голосила кобза, і плакав старий під липою.

Шинкар приніс поставці, випили побратими. Зітхнув Сидір Білий, утер сльозу.

— От і пісеньці кінець...

Сейм ніс тихі води до Десни, десь там Десна до Дніпра вливалася, а Дніпро — у синє море. Невже все геть навіки пропало на тихих водах та ясних зорях?.. А кобзар виплакував іншу пісню:

Сірома Калниш заплакав гірко,
Зо всяким козаком обіймався,
Сказав: «Прощай, хоробреє військо»,
Та вже більше не вертався.
Ой, пішли, пішли славні запоріжці,
Та не пішки, дубами,
А як оглянуться до славної Січі,
То вмиються сльозами...

— А може, не все пропало, мій вірний товаришу, — мовив Головатий. — А мо', ще й прислужимося Україні...

Повернулись до коней.

Зафоркали вороні, вершників прийняли і помчали понад Сеймом — у ярмо.

Розділ чотирнадцятий

Кру-кру... — від осені. Кру-кру — від холоду. Полетів надламаний журавлиний клин до чужого ирію — чи не загубився де в дунайських плавнях; а може, упав на землю, щоб останню раду відбути...

А чи полетів? Або й не знявся у небо без старого вожая...

Кру-кру... Кру-кру...

То ж неправда, Панасе, що журавель кричить лише у високості. Кричить він і в ямі зі зв'язаними крилами. Тільки ніхто його не чує, тільки крик той інакший.

Кру... Кру...

А на розвидні пришпорив отаман румака і, не подякувавши полковникові Колпаку за хліб-сіль, пустився алюром через замерзлу Самару до Кодацької переправи. Квапився, наче по свою смерть.

Дніпро тільки з країв заскоринився льодом; гукнув поромника. Швидше за поромника прибіг шафар, старшина переправи, почувши, що на березі жде сам кошовий отаман.

— Що чувати? — спитав його насторожено.

— Дунайці повернулися... Кілька днів тому.

— Хвала тобі Боже, — перехрестився отаман.

— Краще скажи, батьку: «Спаси, Господи, грішні душі», — зітхнув шафар. — Суворов залишив їх над Яголицею під командою генерал-поручика Каменського...

— Каменського?! — скрикнув Калнишевський. — Я ж його в Петербурзі бачив, ад'ютантом служить у Потьомкіна.

— Риба шукає де глибше. Отож Каменський покинув їх ще восени на волю Господа Бога без провіанту й зимової одежі. Навіщо вони йому здалися, коли Сілістрія упала? Полковники Іван Мандро та Кіндрат Гук вивели чайки в море. Третього дня спіткала їх люта буря — і тридцять п'ять човнів пішло на дно. Хто вцілів — на двох човнах, голі й голодні, добралися до Ак-Кермену. Ак-Керменський комендант дав Гукові вози, і вони через Бендери, понад Ягорликом добралися оце недавно до Січі, випрошуючи по дорозі хліба в поселян.

— Яким-то подарунком віддячиться Григорій Олександрович дунайським недобиткам — ще одним мідним казаном? — промовив до себе Калнишевський, утираючи сльозу. — А ще що нового де чув?

— Нічого більше, пане отамане... Чекають на тебе. Великими надіями живе козацтво: ти ж обіцяв, коли виводив на ту різню, що цариця милостями осипле... Які добрі вісті несеш із Петербурга?

Калнишевський торкнув коня і, не промовивши більше й слова, в'їхав на пором.

— Рушай! — приквапив поромника.

А далі знову гнав коня і не давав йому супочинку, та знемігся вороний і навіть не заіржав, коли на овиді виросли будівлі отаманського зимівника.

Дерев'яний замок на Кам'янці, що його будував довгі роки, здався Калнишевському сумним. Вікна затулені віконницями, мертво стирчать із бійниць мушкети, і димок не куриться, хоч уже вечоріє. Пугукнув під брамою, виглянув вартовий і скрикнув від несподіванки, заметушилася служба.

Отаман віддав коня машталірам і, прямуючи до дверей, краєм ока зауважив постать, що вийшла із-за рогу будинку, крадучись. Повернув голову і вжахнувся: до нього підходила людина зі спеченим обличчям, порубцьованою шкірою, переламаним носом, проте очі цієї страшної шерепи були знайомі: ті самі, які колись бували віддані й вимогливі, ті, яких він завжди бажав позбутися і без яких йому було ще важче.

— Тринит... — зойкнув, та тут же заперечливо похитав головою: ні, це не він, не Панас — його джура, його друг і ворог, слуга і пан його сумління.

Пошматоване чорними рубцями, збрижене червоними опіками обличчя потворно перекривилося в усмішці, але ж очі й оте ластовиння, що прозирало-таки з лиця між шрамами...

— Панасе!..

— Здоров, батьку. Не вели відразу карати, хай відійду спочатку від румянцівської кари... Більше року йду до тебе.

— Хто ж тебе так?..

— А ті, з ким ти братався, почесні товариші Кущівського куреня. Румянцева ти до компуту не записував? А шкода... Я довго йшов — через Богородницький ретраншемент і через глухівський острог. Довгий був мій шлях до тебе. Ось тут він позначений, — Панас показав на обличчя. — Розпеченими залізними брусками позначали його. А пугачовський емісар Василь Стодола сконав... Спізнився я, отамане, і з порожніми руками прийшов. Та коли вже поталанило мені вирватися з того глухівського пекла, подумав я: знайду тебе

і хоч скажу, щоб ти знав — на велике діло кликали тебе люди, бо ж хіба ти сам міг додуматися...

— Знаю, Панасе, Любимського в Москві здибав перед стратою Пугачова.

— А тебе Бог, хвала йому, береже при здоров'ї. Характерник, видно, ти, що ні стріла, ні куля... Серединкою йдеш по лезу шаблі, як ти любив казати. Ні ліворуч, ні праворуч. Навіщо, коли ти знаєш, що як тільки нахилиш голову, зітнуть. Гонті — зліва, Пугачу — справа, а ти танцюєш, бо ж пече вістря в п'яти, а все думаєш, що добре робиш, що шануєш себе для великих діл.

— Панасе...

— Я зараз піду, батьку... Тільки скажи мені, що ти витанцював, яку фортуну народові й собі запосяг своїми хитрощами? Чого домігся? Ті хоч голови склали і в пісні життя своє перелили, а пісні ті додадуть колись людям духу та сили, люди в пам'яті їх збережуть, правнукам передадуть; а що ти залишиш по собі, для чого беріг себе? Де твої діла? Може, то байдаки, потоплені на дні моря, або твої медалі та стрічки? А мо', пікінерські редути, що перехрестили наші Вольності? Признайся, батьку, бо недовго тобі ряст топтати — старий єси; признайся, що не мету велику мав перед собою, а у свідомий блуд закутував свій страх і лакомство до життя спокійного. Так, так, пане кошовий... Ми помремо, нам то що? Але через тебе стогнатиме народ у неволі, і пам'ять твою проклянуть нащадки.

— Як ти смієш?! — скрикнув Калнишевський і вихопив пістоль з каптурки.

— Стріляй, батьку, стріляй! Більше разу не вмру... Ти весь час хотів мене позбутися, скільки разів ти вбивав мене в ім'я високої мети, та вбити до решти не зміг. Ти бив мене канчуком по обличчі, ти хотів, щоб я загубився між Колпаковою худобою, ти хотів мене замучити на земляних роботах. І весь час заспокоював себе, що приносиш мене в жертву для добра народу. Ти хотів позбутися Тринитки, наче совісті своєї. А все-таки її трішки залишилось у тебе. Але поглянь, яка вона! Дивись на моє огидне обличчя, якого не могла впізнати навіть Надійка... Убий рештку тої совісті, а тоді вже не муситимеш баляндрасити по лезі шаблі, тоді зможеш рівно йти до відвертої зради.

Затремтіла рука в старого, ривками опустилася, і простогнав Калнишевський:

— Дай спочити... Дай спочити, сину!

Кру-кру — на спочинку. Кру-кру — в неволі.

Брязнули кайдани. У стіну вбито два кільця, а від них ланці — можна й походити. Три аршини впродовж, са-

жень — ушир. Від дверей ідеш стоячи, а за три кроки, біля заґратованого віконця, треба зігнутися удвоє. Це всі вольності. Довго вони звужувалися, поволі, та без перерви. Від Вепру під Замостям, від Дону, Прип'яті і Дніпровського лиману до трьох аршинів упродовж і сажня вшир. Мало? А ти чого хотів, джурою бувши? Для джури — досить.

Крізь віконце видно цвинтар, хрести. На могилках зелена трава. Літо.

У стіну вбито кільця, а від них тягнуться георгіївські стрічки і закінчуються золотими браслетами, що охопили зап'ястя орденоносного в'язня.

Щоб смирився. Бо смирився замало. Бо коли раз став на коліна, не пробуй більше зводитися на рівні ноги. Або боротьба, або ж рабство — серединки нема. На лезі шаблі недовго потанцюєш — музики не дадуть.

А смирення приходить поволі, ще сіпаються схудлі руки в ланцюгах, та зрідка й розум бере гору: ланців не порвати, двері не виважити, Студеного моря не перебрести.

Рік перший. А буде ще другий і третій?.. А що, коли їх буде багато, — вже страшно року другого, власного життя страшно... Як його тут прожити, чим скоротати час? Думами — та не завжди думається; тугою — то ще тяжче; піснею — не співається. Сльозами — та мало сліз у старого козака. Хіба що згадками, хіба що... Певно, у темниці збожеволіла б людина, коли б не мала що пам'ятати. Але на скільки тих згадок вистачить? Аби то можна їх паювати, як книгу по сторінках, — вистачило б надовше...

Напевно, там, біля входу до крутого лабіринту, що вгризається чорною пащею у підніжжя круглої білої вежі, стоять з наїжаченими карабінами Іван Матвєєв і Антон Михайлов. Два змінні вартові Василь Нестюков і Василь Соханов відпочивають у караульному приміщенні, до якого треба підійматися дерев'яними сходами на другий поверх вежі. Або навпаки. Вони вартують парами: Іван з Антоном і два Василі. Побачить, коли подадуть їсти. Розводить караул особисто підпоручик Інков. І вже до самої смерті колодника або ж до смерті власної не відійти чотирьом солдатам від Головленкової тюрми, і бути їм вічними тюремниками й одночасно в'язнями Калнишевського. Тому вони лихі й на свою жертву, й на свого коменданта архімандрита Досифея, що з гонору великого відіслав назад до Архангельська сержанта й чотирьох солдатів, що їх прислав було для охорони в'язня губернатор Головцин.

А час наче стоїть на одному місці. Він інакше рухається на волі, інакше в тюрмі. Там, на волі, в один день нагнітається його стільки, що тим добре прожитим днем мож-

на в тюрмі животіти роками. І це єдиний порятунок для в'язня.

Кру-кру... Не так уже й страшно. Кру-кру...

Хто цей старець зі сивою бородою, що вийшов з воріт монастиря і здалеку придивляється до вутлого судна, яке зупинилося біля причалу? Архімандрит. Досмертний мій повелитель... А монастир, а церкви — Боже мій! Навіщо аж так далеко забродити, щоб молитися Богу? Чи, може, тут не моляться, тільки стережуть, а хрести зіп'яли до небес, щоб обдурити Бога?

Сивобородий старець, за ним ще два монахи підходять до причалу. Обличчя архімандрита мармурово-біле й холодне мов крига. Ні, цей не молиться, він обдурює Бога, зводячи величні куполи церков.

Старець здивований, він зблизька розглядає військові відзнаки секунд-майора Першого московського піхотного полку Олександра Пузиревського. Потім пильно приглядається до закутого в кайдани дідугана в китайковому синьому каптані, з обвислими до підборіддя вусами і довгим чубом, що в'ється за вухом аж на потилицю.

— Секунд-майор? — запитує архімандрит. — Нам колодників доставляють поручики.

— Так велено, ваше преосвященство. Колодник колодникові не рівня.

Пузиревський подає архімандритові синодальний указ. Досифей розгортає його, читає упівголоса: «Тримати безвипускно в казематі, не дозволяти не тільки листуватися, а й розмовляти з будь-ким, тримати під неослабною вартою, аби... аби ніхто ніколи не міг дізнатися про місце перебування оного...»

— Хто ж він такий і що вчинив сей лиходій?

— Це отаман колишньої Запорізької грізної Січі, — відказав Пузиревський. — Небезпечний державний злочинець.

— З турками лигався?

— Об усім явно по ділу.

— Гм... І наймення його — Петро. Господи, — перехрестився Досифей, — то це він аж сюди прибув справляти своє тезоіменитство? Нині ж святих Петра і Павла.

— Фортуна, — промовив Калнишевський. — Колись на моє тезоіменитство я отримав від його сіятельства Потьомкіна перший подарунок. Тепер — останній.

— Воістину — останній, — мовив архімандрит.

Пузиревський віддає архімандритові триста сорок п'ять карбованців на річне утримання колодника. Здивуванню святого отця немає меж.

— Як? Без малого по карбованцю на день? Ми іншим по дев'ять виплачуємо на цілий рік!

— Ваше преосвященство, — знову заговорив Калнишевський, — я отримував за службу на Січі сімдесят карбованців жолду річно. Видно, я набагато більше потрібний її величності тут, ніж на Запоріжжі...

— Отаман був багатим, — пояснив Пузиревський, — і його маєтки надійшли до секвестру.

— На скільки вистачить його багатства?

— На багато років.

— Преблаго, — посміхнувся Досифей. — Не протягне він тут довго: уже землею пахне.

Подали їсти, а час стоїть на місці. Час стоїть незворушно на одному місці, хоч ніч змінюється днем, а день ніччю.

Під стіною — лавиця. У куті — піч. А незабаром свято Преображення Господнього. Спаса... На Україні запахнуть свячені яблука. На Соловках виведуть в'язнів помолитись до Преображенського собору. Так обіцяв архімандрит. А потім на Різдво і ще на Великдень. І цим чеканням можна жити.

Кру-кру... Не так уже й страшно...

Останній раз тішився сонцем аж два з половиною тижні. Дорога з Москви до Архангельська була довга. Тоді світила йому остання воля, хоч у заїжджих дворах нікого не допускали до в'язня. Але бігли коні, запряжені у фургон, і був спокій, усе вже було вирішене після цілого року слідства. Калнишевський встиг звикнути до своєї долі й не гукав більше до неба о помсту. А коні бігли з московського літа в архангельську весну, від розкосичених зеленню до тільки що наброщених беріз, і на перелісках, галявинах, зрубах частократ ввижалися в'язневі вільні тарпани, що з'явилися колись кошовому серед свята білої зими. І думав про те, що скоро на землі не залишиться і для цих істот свободи — усіх зрівняє ярмо: одні підуть до плуга, інші до карет, одних увінчає шлея, інших — дзвіночки, та волі більше їм не дасть ніхто.

Ліси рідшали, рідшали й села, везли запряжені тарпани упряжених людей, поки не спинилися над холодною Двіною у дерев'яному розкиданому місті.

Губернатор Головцин не готовий був для відправки знакомитого колодника на Соловки: в'язнів звичайно приставляли з Москви й Петербурга до Кемі або Сумського острога; він нарадив Пузиревському вдатися до морського купця Вороніхіна, в якого секунд-майор і купив вутле судно за двадцять рублів, відрахованих з річного тюремного жолду Калнишевського.

Головленкова вежа соловецької тюрми стисла вискверненний каземат безмірною своєю вагою, сплюснула його, оповила глухотою, німотою, темрявою, втиснула його глибоко в землю...

«О Боже милостивий, вродилися ми на світі нещасливі, служили ми вірно в полі й на морі, та й зосталися босі й голі...» — прогумкотів Калнишевський тюремну пісню кошового судді Павла Головатого, яку той завжди наспівував, закутий, у конторі Військової колегії в Москві.

Сиділи там утрьох — більше мовчки. Писар Іван Глоба не підводив голови, Калнишевський раз у раз підносив до очей закуті руки, бо ще не міг повірити в те, що трапилося. А мозок неугавно свердлили єзуїтські слова з листа Потьомкіна, присланого вслід за кошовим отаманом, коли він повернувся з роз'юшеної стратою Пугачова Москви: «Запевняю вас чистосердно, що не залишу ні однієї нагоди надати будь-яку вашим бажанням вигоду, на справедливості уґрунтовану...» Піднісся духом отаман, спорядив у дорогу старшину Роменського, пославши його з останньою чолобитною до всемилостивої. Наказав знайти в Москві чи Петербурзі Антона Головатого — щоб удвох до цариці пішли з потьомкінським листом. Не вернувся ні Роменський, ні Головатий...

Триває слідство. І нема нікого з тих, кого знав кошовий, кому служив, з чиїх рук милості приймав і обіцянками наїдався. Слідство провадить Синод, допитують синодальні старці...

— Плату маємо за хліб і сіль, які ми втрьох винесли Текелію, — сказав якось після допиту Калнишевський.

Три синодальні старці судять трьох січових старшин. Яка вина?

Вина така велика, що не підходить ні під один параграф правового статуту: козацтво хотіло, перебуваючи у складі Російської імперії, мати якусь окремішність під своїм власним божевільним управлінням. Договір Хмельницького? Ви тільки й маєте для свого захисту Хмельницького, чому ж не згадуєте Виговського, Мазепу, Гордієнка, Полуботка? До того ж історик Міллер довів, що універсали Хмельницького, подані до Сенату, підроблені.

Чому не караєш, Господи, своїх служителів за таку олжу?

Козацькі наїзди на хутори колоністів...

Хто на кого наїжджав?

Різня в Ізюмській провінції після інциденту в Святогірському монастирі.

А хіба до чужої церкви зі своїм статутом ходять?

Розправа Івана Гаранджі над поміщиком Сошальським.

Але ж той сам прийшов по свою смерть на барвінківські землі.

Мовчати!.. Спалення бугогардівським полковником Деркачем сербських поселень на території паланки. Напад на Лисогірську роту Єлисаветградського пікінерного полку і захоплення у полон дванадцяти гусарів. Мало цього?

Обер-прокурор найсвятішого Синоду зачитує вирок:

— Призвідці козацького свавільства старшини Глоба, Головатий, а найпаче кошовий отаман Калнишевський, який за спиною її величності злигувався з турками, заслуговують на смертну кару... Проте за вас перед наймилостивішою клопоче його сіятельство Григорій Олександрович, пам'ятаючи давню свою приязнь до невдячних підданих. «Милостива государине, — просить він у листі до цариці, — вашій імператорській величності відомі всі тяжкі провини колишнього Січі Запорізької кошового отамана Петра Калнишевського і його спільників писаря Івана Глоби та судді Павла Головатого, яких віроломна буйність настільки велика, що не смію вже переліченням терзати ваше ніжне серце. За ті злочини вони заслуговують на смертну кару. Але, знаючи, що супутниця душі вашої — доброта — завжди перемагала суворість, насмілююся всепіддано просити о милосердя й вислати їх на вічне поселення у монастирі».

Спасибі тобі, сіромахо Кущівського куреня Грицьку Нечосо...

— Наймилостивіша цариця конфірмувала просьбу, князя Потьомкіна. Тож найсвятіший Синод виносить присуд: Івана Глобу вислати до Туруханського монастиря на Єнісеї, Павла Головатого до Тобольського Знаменського монастиря, Петра Калнишевського...

Темрява, пліснява, ніч.

Добре хоч, що Бог дарував людям сон. Півжиття уві сні — це наполовину менше жити. Якщо тільки не сниться тюрма, бо тоді життя продовжується на оті хвилини сну. Аби лише не снилася тюрма...

Вривається у сон кат зі сокирою.

— Палі боїшся?

— Ні!

— Четвертування?

— Ні!

— До скону в темниці готовий?

— Ні...

Кат регоче, аж глухне від реготу каземат, розгортає сувій і читає: «Посадить его в Головленкову тюрьму Соловецкого монастыря навечно й пребывати ему в кельи молчательной во вся дни живота его й никого к нему не допускати, ниже его не випускати никуда же, но заточену й затворену быти, в молчании каятися о прелестии живота своего й питаему быти хлебом слезным».

За що? За що?!

В'язень схоплюється з лавиці, шарпає кайдани — з-під чорних браслетів висякає кров, — сіпає за ґрати, б'є у двері.

Глухо... Ісусе Христе, як страшно глухо!

Чому я тут?!

І десь за мить у підземелля долинає глухий голос вартового:

— Чого там? На лобне місце захотів?

Ні, я таки не сам на цьому краю світу, є тут люди. Не так уже й страшно. Кру-кру...

З третього на четверте червня три тисячі січовиків спали в заклечаних липовим та кленовим гіллям куренях, у наметах за частоколом над річками Підпільною й Сисиною, на Гасан-баші, спали важким сном: кошовий отаман наказав будувати нові укріплення на місці старих, занедбаних під час війни. Міцний був сон запоріжців у ніч під Зелені свята.

З третього на четверте червня шаленим галопом мчав осідланий кінь Хортицькою дорогою від Дніпра через Томаківку й Чортомлик; Панас Тринитка припав до його хребта, вітер шапку зірвав, чуб розвівався над потилицею, кінь гнав крізь місячну ніч до Підпільненської Січі. Коли почало сіріти на сході й ріденьке світло вибілило понурі січові башти, вершник випростався в сідлі й спинив коня. Пугукнув з крайньої сторожової вежі вартовий, за річкою хававкнув сонний перепел; Панас напружено вдивлявся у далину: з півночі від Базавлука рухалося військо; схід рожевів, і рожево блищали багнети — фузилери насувалися швидко. Панас глянув на захід; сіра пелена імли, що проповзла за ніч з Інгульця у степ, теж кипіла під сотнями чобіт.

— Зрада! — закричав Панас — Вартуйте! Зрада! — і щодуху помчав до січових воріт.

Вартовий не квапився відчиняти ворота оглашенному вершникові.

— Чого тобі спотемна? Чемериці об'ївся? То підожди, після служби Божої похмілля буде.

— Відчиняй ворота, скурвий сину! — здибив вершник коня й вихопив пістоля. — Я із залоги, що на Хортиці. Військо йде звідусіль на Січ. Самарську паланку зайняло, скоро тобі на язика наступить! Пускай до отамана, бо застрелю як собаку!

Вартовий притьмом збіг із башти, брязнув ланц, кінь увірвався на майдан, і сахнувся стражник, угледівши страшне обличчя таємничого гінця: може, підступ? Він побіг слідом, вигукуючи:

— Стій, стій!

Та вершник спинив коня аж біля отаманського куреня і вистрілив з пістоля.

У сорочці, ще заспаний, вийшов на поріг кошовий отаман і сторопів, упізнавши шерепувате обличчя Тринитки.

— Батьку, військо Січ обступає!

— Татари?

— Гусари!

— Ти збожеволів! — хрипко вимовив отаман і відчув незнайомий досі дрож у всьому тілі: побачив, що Панас мовив правду, хоч правда ця була надто неймовірна. Калнишевський кинувся до куреня і за мить, одягнений, при зброї, вискочив надвір, крикнув:

— Бий тривогу!

Забарабанили литаври, ударив дзвін на дзвіниці Покровської церкви, вмить висипали на майдан запоріжці.

Довкруж чувся тупіт і брязкіт зброї, з усіх чотирьох сторін світу двигтіла земля, і вже видно було з майдану незліченну силу війська в біло-блакитних мундирах; кільце чимраз звужувалося, і зупинилося військо за півверсти від Січі, лаштуючи гармати.

Крик, гамір прогнали геть рештки ночі, востаннє зійшло сонце над Січчю.

— До гармат! На башти! — заревіло кілька дужих голосів, козацька юрба ринула до воріт Гасан-баші, де стояли фальконети, та січове передмістя уже займали гусари.

Калнишевський розгубився. Ще не вірив, що це прийшов кінець Січі, прийшов саме тоді, коли він, заспокоєний, приспаний листом Потьомкіна, послав з чолобитною старшину Роменського у повній надії, що козацтво отримає нарешті за свої заслуги привілеї і нагороди. Вдарили у вуха, аж тепер оглушивши, слова Любимського: «Непотрібні ви стали»; з червоної імли, що знову, як колись у Колпака, заслонила йому зір, зринуло порубцьоване обличчя Панаса: «Кому потрібен тепер ти і твої діла?»

Метушня влягалася, гарячковість минала, жерла гусарських гармат зачаїлися, готові плюнути вогнем на січовий майдан, козаки, давешніми порядками навчені, збиралися на раду.

Кошовий отаман сказав пригаслим голосом до товариства:

— Знегіддя впало на нас, і допомоги чекати ніодкіль... То що будемо робити, братця: оддамо Січ чи не оддамо? Боронитися будемо чи здамося?

— На башти, на башти! — ревнув натовп у відповідь.

Від воріт до старшинського помосту поспішав осавул.

— Пане отамане! — гукнув він. — До вас на переговори проситься офіцер.

— Впусти його, — промовив тихо отаман.

Повагом і твердо ступаючи, йшов до середини майдану молодий підполковник; він скоса поглядав на козаків, ковзав поглядом по їх сповнених кривдою й люттю обличчях, зупинився перед Калнишевським і відрапортував:

— Підполковник Мисюрев. Доводжу до вашого відома, кошовий отамане, що генерал-поручик Текелій за повелінням її величності...

— Текелій?! — ледве вимовив Калнишевський, схопившись рукою за груди, і враз постало перед ним довгоносе обличчя гомілатого генерала, а за його плечима — єхидні очі Опанаса Колпака...

— ...і за безпосереднім наказом командира корпусу князя Прозоровського, що розташувався з військом біля Кременчука, вирушив на так звані Запорізькі Вольності з вісьмома полками кавалерії, сімнадцятьма ескадронами пікінерів, десятьма полками піхоти, двадцятьма ескадронами гусарів — того разом з п'ятдесятьма тисячами війська. Усі паланки вже зайняті, полковники Гаранджа, Порохня, Деркач арештовані, зайняті теж Новосіченський ретраншемент і Гасан-баша. У ваших руках залишився лише внутрішній кіш...

— За що нам така кара? — спитав з натугою Калнишевський.

— Я солдат, а не радник Таємної канцелярії чи Іноземної колегії. Провин ваших не знаю... Велено нам зайняти Січ.

Гомін пішов по натовпу, слова підполковника переказувалися з уст в уста, і врешті заваравило козацтво:

— Не буде цього!!

Підполковник Мисюрев, спокійно вичекавши, поки вщухло ревіння, закінчив:

— Генерал-поручик велів передати вам, що на вашу відповідь чекатиме до обіду. Рівно о дванадцятій фортеця буде взята приступом.

Тоді виступив уперед молодий отаман Щербинівського куреню Семен Бехмет і мовив гордо:

— Нехай Текелій приведе ще стільки війська — ми не здамося. Станемо водносталь на смерть. Чи ж то можна нам Січ-матір і славне Запоріжжя віддати за спасибі? Сього ніколи, поки світ сонця, не буде! Не віддамо без крові.

Мисюрев повернувся на закаблуку й подався до воріт.

Майдан німував, чекав на слово отамана. Спрагло дивилася на нього сірома, руки стискали шаблі — за всіх воювали, а за себе не постоять?! Ні, не зможе Калнишевський здати Січ без бою, коли вже аж така несусвітна кривда їм випала.

Та ось відчинилися двері церкви, на майдан вийшов піп Сокальський у супроводі двох січових школярів з високо піднятим хрестом в обох руках. Козаки скинули шапки.

— Побійтеся Бога! — заволав Сокальський. — Ви, християни, хочете пролити кров християнську?

Загомоніла юрба, прокотилися притишені згуки над майданом, загомоніли старшини:

— Правду каже преподобний... Зруйнують усе: паланки, гарди, зимівники... Скільки нас, а то ж — сила.

Старшини гаморили дедалі голосніше, піп читав проповідь про смирення, яке окупиться сторицею, погрожував прокляттям тим, хто візьметься за зброю. Аж тепер Калнишевський зрозумів достеменно, чого Румянцев прислав йому Сокальського, усе знав наперед ханжа проклятий, і жельва Колпак теж знав, змова почалася давно... Паланки зайняті. Січ у лещатах. Рішучість згасала; а може, її ніколи й не було...

— Товариство, — промовив отаман, — не можна нам іти проти царського війська, самі бачите, як воно нас обступило. Спробуємо піти з просьбою до Текелія... Ходімо, панове, — звернувся до Глоби й Головатого. — Візьміть хліб-сіль та рушник. Що буде, то буде, а буде так, як Бог дасть...

Тоді з натовпу вихопився юнак з перебитим носом і пооораним шрамами обличчям, він упав на коліна перед кошовим і заблагав:

— Востаннє прошу тебе, батьку, не йми їм віри — царям і посіпакам царським. Веди на останній бій. Хіба здригалася у них рука, коли вони червонили християнською кров'ю поля під Казанню, Оренбургом, Царицином? Спам'ятайся, отамане, звідти вже не повернешся...

— Не про царів скруха моя, — прошепотів Калнишевський. — Кров козацьку не увіллєш назад у козацькі жили...

— Навіщо вона, та кров козацька, батьку, коли в неволі будемо? Плахи нею поливати чи упирям на поживу?

— Прощай, Панасе... Прощайте, братове, — промовив отаман, поклонився і з писарем та суддею подався до брами.

Останнє, що чув Калнишевський, — поклик курінного отамана Семена Бехмета:

— Назад до султана!!

Здригнувся, зупинився, але не повернув назад.

А коли вони втрьох перейшли через міст на той берег Підпільної, до них підійшли гусари і взяли їх під караул.

Сонце швидко підіймалося по небу тої зеленосвятської неділі, спиналося до своєї верхньої точки, щоб ознаменувати кінець останньої волі в імперії.

Ставка Текелія розташувалася на горі Гульбища, за дві верстви від Січі. Сюди мали нині вийти козаки відпочити при святі на вільній волі за пивом-медом, за герцями і піснею.

Пиво зварене, його ще довго розпиватимуть нащадки запоріжців, герцю останнього не запише історія, ганьбою запля-

мується остання сторінка славного козацького літопису, тільки пісня залишиться на віки, щоб не дати вмерти народному духові, мислі, слову.

Конвоїри наказали арештованим зупинитися перед наметом генерала. Глоба і Головатий неспокійно позирали на Калнишевського, що стояв посередині, звісивши голову, з хлібом у руках.

Відхилилася пілка, з намету вийшов гомілатий генерал. За ним — полковник Язиков. Обидва знайомі Калнишевському.

— Ну що, прийшла пора, отамане? — процідив крізь зуби полковник.

Калнишевський підвів голову, глянув утомлено на Язикова: тупе казенне обличчя було непроникним. Перевів погляд на Текелія. Генерал-поручик мовчав. Злобна посмішка зібгала складки на щоках, губи жорстоко стиснулися, і зрозумів Калнишевський, що не для нього звичай козацький. Він жбурнув хлібом об землю.

— Камінь тобі... Смолу... Дьоготь!

— Закувати їх! — наказав генерал. — І дайте їм пайцзу — до острогу! Та поки що хай полюбується цей старий барс, як переорюватиме плуг його барліг.

Текелій вийняв з кишені мундиру дзиґарі, довго тримав їх на долоні, а коли велика й мала стрілки зійшлися, він підвів руку вгору й різко опустив її.

Ударила канонада. І стихла. На Січі — з Гульбищ видно було січовий майдан як на тарелі — не було ані душі. Здивований Текелій наказав гусарам займати фортецю. Гусари трощили спорожнілі курені, пушкарню, канцелярію, церкву.

Калнишевський, Глоба й Головатий сиділи неподалік від генеральського намету — під конвоєм, у кайданах. Дивилися на жорстоку руйнацію, отупілі, а коли впала баня Покровської церкви, оздобленої Шалматовим, Калнишевський глухо застогнав і впав обличчям до землі.

І знову стало глухо й мертво, оглухли й думки, а в густу тишу вповз шашіль і, рівномірно стукаючи, почав прогризати її. Шашіль працював без упину, прокладаючи в губці німоти наскрізні шпари, і від цього тиша проріджувалася; Калнишевський здогадався, що це цокає у кишені китайкового каптана потьомкінський годинник, — і здалося йому, що до нього підкрадається час останніми своїми хвилинами, бо начебто вже й пора: вісімдесят п’ять років прожито. Зрадів цьому передчуттю.

Хай же прийде нарешті спочинок. Я так утомився... Умру — і всьому тлін.

А чи тлін? Я ж таки довго жив і — немарне. Діла полишив: зброю свого люду склав... І ось приходить пора вмирати — з ганьбою й неславою.

Ні, перестань стукати, смерте. Ще передчасно мені вмирати. Ще треба спокутувати гріхи, помучитися треба. Тяжко помучитися...

І завжди відтепер, коли ставало мертвотно темно в казематі й низька стеля підіймалася у височінь, стаючи чорною банею неба, він чув курликання журавлиних клинів, що летіли без вожаїв у чужі землі за кращою долею. Згадував тоді прожитий день, що проминув без стогону, розпачу й сліз, і з казематної утроби посилав своїм побратимам скорботне:

Кру-кру... Кру-кру...

Так спокійно на світі, аж страшно. Так спокійно в імперії, що аж моторошно від того спокою. Невже це назавжди?

У темній кімнаті біля вікна стоїть Микола Іванович Новиков і чекає на світанок. Не спиться. Ніч поволі сповзає з петербурзьких кварталів. Що діяти далі? Адже не можна скласти руки й уподібнитися до покірного бидла.

Микола Іванович ще раз пробігає у думці недавню розмову з автором «Філософічних пропозицій» — надвірним радником Третього департаменту Сенату Яковом Павловичем Козельським.

«У темряві, дорогий друже, легко накладати на шиї ярма. А від темряви може врятувати тільки світло науки. Треба зуміти вдарити ворога першим».

«Я згоден з вами, метре. Але ж не бачу наслідків своєї праці. Я написав на Комісії нового уложення десятки промов, і всі ті найвільнодумніші пропозиції залишилися жити в протоколах. Я видавав сатиричні журнали, а сатира моя дошкулила, здається, лише мені одному. Я впорядкував і видав старовинні грамоти, щоб мій народ знав, звідки він, і щоб мав право себе поважати. І що з того? Суспільство мертво спить, приборкане страхом, і не бажає більш порушувати свого спокою».

«Всякий сон пробудний», — сказав Сковорода, і ми мусимо будити народ. Наслідки нашої праці буде видно згодом. Хто дав нам право опускати руки? Йдіть і навчайте людей бачити в собі божество».

«Це клич французького масона Сен-Мартена. Я відвідував засідання мартиністських лож і розчарувався. Їхня наївна містифікація — ті скелети, що тримають свічки, ті привиди в чорних опанчах дратують мене».

«Вас відштовхує зовнішня форма масонського руху. Проте я сам належу до ложі «Уранія», бачу бо, що масонство можна спрямувати на корисні діла. Хай люди зустрічаються,

розмовляють, діляться поглядами, хай зважують свої можливості й пізнають ідеали чеснот, до яких треба прагнути. А можливості людини необмежені. І не слухайте філософів, що закликають прощати кривди. Не підставляйте щоки ворогові, вдарте його першим».

«Маєте рацію, метре. Але ж ми запізнилися. Вдарили нас».

«Тоді треба віддати. На битву треба йти».

Сутінки зачаїлися у завулках, але й туди вдирається світанок. Тихо в місті. Тиша на світі. Моторошна тиша. Хоч би вдарив де дзвін. Але й наймогутніший сам не задзвонить. Дзвонарі потрібні...

«Буду дзвонарем! Геть сумніви і страх, їду до Москви. І новий журнал назву ім'ям цього величного видовища, що розквітає за вікном, розганяючи темряву, — «Утренний свет».

Столиця ще спала. Ще ніжилися у солодких снах власть імущі. І здавалося їм, що ніхто не загрожує їхньому спокоєві.

Розділ п'ятнадцятий

Після свята Преображення Господнього, коли зі Соловецьких островів і острівців вимело до решти найпобожніших богомольців, а преосвященний Досифей знову лаштувався відбути до Сумського острогу, монах Пахомій, гірко згадуючи минулорічну ганьбу, що вчинилася з ним на лобному місці, і пройнятий гнітючим страхом перед примарою подібної розправи й цього року, йшов до шостого каземату Корожної вежі з крайньою рішучістю виволати з гемонського колодника слова благального каяття.

Він проклинав той день, коли покинув катівське ремесло в білокамінній столиці й, боячись спокуси вбити головного ката, після чого самого б не минула плаха, подався до крайносвітнього монастиря шукати людей, які б зрозуміли його сумлінність у праці й по заслугах оцінили. Знав бо, що при монастирських тюрмах кати водяться, тож мрія була показати себе й посісти службу головного ката.

А втратив і те, що мав. Чи міг він думати, що під небом імперії є тюрми, в яких не карають на горло, навіть коли злочинець богохульствує і лихословить, а переконують, напучують? А може, нині всюди так?

Не міг збагнути Пахомій, навіщо потрібні такі лицедійства, хто їх завів і для чого. Потайки в душі підозрював, що то зловорожа рука підступно насаджує подібні порядки без відома цариці, а може — Досифей у крамолі погруз і його сухожильна шия проситься під лезо сокири... Або... або ж

сама німкеня, свят-свят, на престол змовою прийшла, щоб Русь-матінку до безпуття довести?..

Боявся цих думок, проганяв їх від себе, а вони вперто лізли до голови, бо таки щось незрозуміле робиться: за п'ятнадцять років її царювання скільки тих страт нарахуєш?.. А що було! Хто міг колись подумати, що в тій самій державі, за таких самих царів до заклятих крамольників приставлятимуть напутників, що не голови повинні їм скручувати, а якесь невідомо ким видумане сумління? Та вертатися Пахомієві не було куди, сумнівами своїми ні з ким було ділитися — гляди, ще й до тебе напутника приставлять — тож рятував своє жалюгідне становище як міг.

Пахомій не відразу взявся до канчука, що звівся було в руках Любимського над його спиною і якого потім віддав йому архімандрит для напучування в'язня. Він довго не міг з дива вийти, звідки ж отакі люди беруться, що не користаються з нагоди помститися і відмовляються від волі. Таких не було в часи його молодості. Що ж то за таке сумління у них?

Але і першого разу, і згодом він чув від Любимського лише одні слова:

«Між нами повинна існувати різниця, Пахомію. Що сталось би з людством, коли б філософи перемінилися у катів? Ми украй різні з тобою, і нам не можна зближуватися навіть на відстань нагайки. Тебе дивує, що перед тим не зустрічав людей, яким потрібно щось більше, ніж шмат свинячої шкури? Можливо, їх було мало. Та буде усе більше й більше, а вас — щораз менше».

Не тямив Пахомій велемудрих слів колодника і з лютої ненависті до нього, що той є якимось іншим, звірів щораз то дужче. Кат міняв канчуки один за одним: швидко зношувалися вони при напучуваннях Любимського. Пахомій пам'ятав лише те, що він не має права вбити в'язня, а катувати може скільки є сил. Та скаженів і несилів кожного разу, бо не міг вибити з філософа не тільки слів, а й стогону, а в заплату за ревну працю збирав глузливі посмішки з очей караульних, коли виходив з каземату зі закривавленим гарапником.

На Спаса Любимського вивели на молитву до Преображенського собору. Пахомій звіддаля спостерігав за ним — обшарпаним, з обличчям, вимережаним синіми пругами, доглядався розпачу в його очах або ж отупілої байдужості, при якій в'язня полишають рештки сил і він погоджується на все. Та не було цього, Любимський ніс високо голову, кволо ступаючи подвір'ям, у церкві вклякнув, та губи його не шепотіли слів молитви; коли скінчився час моління, солдати наказали йому підвестися і вивели. Він ішов назад умисне поволі, вдивляючись в обличчя богомольців. Караульні не

підганяли, та потім, коли в'язень чомусь оглянувся, зупинився і вигукнув якесь незрозуміле слово, вони штовхнули його в спину й чимдуж погнали до вежі.

Пахомій — він стояв тоді за рогом чоботарні — глянув у той бік, куди озирнувся Любимський, але нічого примітного не побачив, хіба те, що з Головленкової вежі — найпотаємнішої тюрми, про пожильців якої ніхто з монахів не відав, — вийшло чотири солдати, а серед них старий вусатий колодник, одягнутий у довгого синього каптана.

І знову прийшов день прикрої служби Пахомія — понеділок, і подався він з новим канчуком, дротом плетеним, до Корожної вежі, твердо поклавши собі катувати триклятого крамольника доти, поки той не заблагає пощади. Далі тягти нема куди. Перед своїм від'їздом архімандрит може знову спитати за службу, а тоді його надіям досягти рангу хоча б звичайного монастирського ката настане кінець.

Караульний відімкнув двері, впускаючи до каземату нефортунного монаха-напутника.

— Як він там? — спитав Пахомій.

— Сумирний, як завжди, — відказав солдат. — Нині ще не перевіряли. Ось коли харч подадуть...

Монах зайшов у сутінковий прохід, вартовий причинив за ним двері, Пахомій відхилив другі, казематні, що защіпалися тільки на гак, і перше, що його вразило неусвідомленою тривогою, була незвична свіжість у душній і смердючій норі. Увірвався досередини і сторопів, не маючи сил навіть крикнути. Віконні ґрати, зігнуті навперекіс донизу, трималися лише на трьох стрижнях за один бік кам'яної віконниці; з другого боку з товстелезного муру вибрані були три великі камені, які лежали долі. Шибка розбита...

Пахомій закричав. Та знадвору ніхто не озвався: караульні давно вже звикли до того, що по понеділках монах верещить у казематі, наганяючи страх на в'язня.

Кат спочатку кинувся до вікна, потім перекинув прічу і, зрозумівши безглуздість своїх пошуків, підбіг до дверей, щоб гукнути на сполох. Та тут же зупинився, закляк. А що з того, як і зніметься тривога? А що з того, якщо в'язня й доженуть? Що з того, коли й до смерті присудять? Карати доведеться не йому, Пахомієві... Його карта бита раз назавше. Разом з колодником виведуть на лобне місце не лише караульного, а й напутника. Злочинця стинатимуть, Пахомія ж за погану службу відшмагають, і вже довіку не позбутися йому зневаги... Коли ж не спіймають, тоді — що тоді?!

Ще раз згадав блаженну мить, коли вперше пройнявся побожною катівською вірою й тодішні свої марнославні мрії — стати з сокирою обіч трону.

І згадалися йому вічні невдачі: і те, що ніхто ніколи не бачив у ньому щирого поборника суворого порядку в державі, і плаха на Болотній площі в Москві згадалася, на якій йому останньої хвилини зрадило щастя. Тож ствердив ще раз у думці, що проклята німкеня захопила трон для того, щоб розхитати міць Русі.

«Навіщо вже бити на сполох? Усе пропало... А чому так, чому, милостивий Боже? Адже ті, що дійшли до висот, не вірили в доконечну потребу свого ремесла. Я ж вірив посправжньому. О, хай буде проклятий світ, що зійшов на злочинні манівці!»

Пахомій розперезався, скинув рясу, з урочистим благоговінням оглянув свого червоного катівського каптана і прив'язав пояса одним кінцем до зігнутого стрижня ґрат. На другому кінці зв'язав петлю.

Харч мали принести з монастирської кухні аж по тому, як пообідає служба. А був ще ранок...

Пахомій помилився, споглядаючи Любимського, коли його вивели на молитву до Преображенського собору: в'язня вже почала долати тупа байдужість, на яку так чекали Досифей і кат. Напевне, рештки бувалої міцності духу ще яріли з його очей, а може, то мучителям, здивованим і зляканим не знаною для них духовною потугою запеклого колодника, лише здавалося; сили що день то більше полишали Любимського, рік постійних катувань зробив своє. Павло знову поклав собі умерти, боячись, що настане мить слабкості і станеться те, чого так бажають архімандрит і напутник.

Надії на порятунок не було вже нізвідкіль.

Тоді, коли його привели до зв'язаного Пахомія, а Досифей спонукував підняти нагайку, Павло зауважив на землі залізного бруска, затиснутого у жолобині між двома каменями. Солдатів на розправі не було, архімандрит чекав на одне — зігнеться в'язень за нагайкою чи ні, піддасться спокусі чи витримає. Преосвященний зрадів, коли Любимський почав згинатися, і не стежив за його рухами. Павло сягнув по нагайку, повільно потягнув її по бруку до себе і захопив із жолобини бруска, затиснувши в кулаці разом з держалном канчука.

Відтоді почав жити надією, що заіржавілий шмат заліза допоможе йому вибратися на волю. Та невдовзі переконався, що надія ця марна.

Багато тижнів праці не дали майже нічого. Камінь з каменем зчеплювався міцним розчином, що не піддавався залізові, вузький рівчак перестав глибшати, і опустилися в Павла руки.

Іноді здавалося, що божеволіє, і, боячись цього, замислив тим бруском заподіяти собі смерть. Свідомо відкладав

самогубство, бо ще вабила спокуса побачити світ Божий на святого Преображення Господнього. Першого ж дня після Спаса настане всьому кінець.

Сам не знає, чому тоді серед монастирського подвір'я, коли його відводили з церкви до каземату, повернув раптом голову. Можливо, ще раз хотів глянути на сонце, що зачепилося краєм диску за гострого шпиля Головленкової вежі. Мабуть. Та цієї миті побачив, як з вузького проходу між вежею і млином вийшли спочатку два солдати, за ними — сивий дід з похиленою головою у синьому козацькому жупані, позаду — ще два конвоїри. Тоді зупинився, бо когось боляче знайомого нагадала йому постать старця. Старий колодник підніс закуті руки, голову звів до неба, і несподівано скрикнув Любимський, упізнавши кошового отамана Запорізької Січі:

— Батьку!!

Тоді його підштовхнули конвоїри, затулили йому рота й потягли до Корожної вежі. Любимський сіпнувся, щоб ще раз побачити старого колодника, але стіна чоботарні вже заступила монастирське подвір'я. Та неомильно знав: це був він — Петро Калнишевський.

До пізньої ночі лежав Павло на прічі, і стогнав з невимовного болю, і проклинав себе за свій проклін Україні, бо ж сповнився він так скоро: уже накладено на неї кайдани, що мають до костей, до мозку прогризти тіло її синів, щоб вони отямилися і розуму дійшли...

А десь опівночі відчув полегшу. Ні, не полегшу, а свіжість думки й колишню силу духу, і цілющу лють, і одчайдушну рішучість — так іноді біль болем гамується, — і він, схопившись із прічі, мовив до себе:

— Ні, ми обидва не сміємо пропасти в цих темницях!

І аж тепер згадав Сковороду, тінню якого не хотів стати, але науку його сприйняв і слова мудреця: «Чим житиме народ, коли в нього не стане зброї? А коли він матиме розум хоча б у головах окремих людей, то уподібниться кременеві, в якому причаївся вогонь».

— Ні, ми не маємо права обидва пропасти, — повторив.

Коли зарябіло віконце, Павло видобув бруска, устромленого між каміння долівки — видобув для життя, а не для смерті, — і зі силою, якої давно не відчував у тілі, почав усвердлювати його в мілку вибоїну, що її пропиляв колись за багато тижнів праці.

Серце, серце, біди люті звідусіль тебе смутять,
Ти відважно захищайся, з ворогами поборись... —

втискав поміж каміння тупе залізо, додаючи собі сил словами якогось давнього поета.

Він працював ночами в цілковитій темряві, на день замазував вибоїни пилюкою, розведеною в сечі, й тоді засинав, а вночі знову брався до роботи та все віршем того давнього співця духа крицював:

Нині ридаємо ми, ятриться рана у нас,
Завтра на інших черга.
Тож візьміть себе в руки скоріше,
Мужніми будьте!

— Мужніми будьте, мужніми будьте! — скрипів зубами, і скрипіло залізо об камінь, і сочилася кров з-під нігтів.

За кілька діб роботи він просвердлив три дірки під каменем, що тримав з одного боку товсті ломи ґрат, а однієї ночі, натиснувши на залізо, почув, що камінь хитнувся.

Він тихо скрикнув, упав на коліна, прошепотів слова молитви, а коли усвідомив її, то зрозумів, що і тепер, і перед тим читав вірші Архілоха[1], якого вивчав напам'ять ще в Києво-Могилянській академії. Дякував тепер мужньому античному мандрівникові за те, що додав йому моці.

Всі шляхи богам одкриті: часто з чорної землі
Підіймають горем вбитих... —

шепотів і не стямився, коли заснув навколішки, обірвавши на півслові молитву великого язичника Еллади.

Наступної ночі подався другий камінь, за ним третій. Це була ніч під понеділок. Знав Павло, що коли цієї ночі не вибереться, вона може бути для нього останньою. Він обережно висунув зі стіни камені й поклав долі. Ґрати трималися тепер тільки за другий бік віконниці. Повиснув на їх вивільненому боці, згинаючи вниз. Вийняв шибку.

Тихо було на монастирському подвір'ї. По небі мандрували до моря перші осінні хмари.

Павло виважив зовнішнього каменя, розширюючи вузьке вікно, і виліз із казематy. Тримаючись за підвіконня, сперся ногою на виступ, що нагадував йому завжди ікло допотопного звіра. Наважився сплигнути вниз: було невисоко. Але що далі? Всі ворота замкнені. Втім, зауважив, що стіна сусідньої будівлі близько підступає до вежі: можна, притискаючись до однієї спиною, а об другу впираючись ногами, вибратися на верх фортечної стіни, в яку вмурована вежа. І він поп'явся угору...

Внизу було чорно, як у глибокій ямі, недалеко шумувало море; Павло знав, що стіна висока і там, біля її підніжжя, на нього може чатувати смерть. Але не ця... не ця... — від нагайки ката! І сковзнув у темноту.

---

[1] Грецький лірик VII ст. до н. е.

Не відчув зіткнення зі землею, хіба що на один мент обпалило мозок щось гаряче... А далі — коли те було, не знав — наче крізь сон почув знайомий шум моря і збагнув, що живе. Розплющив очі: ніч гнала попід небом кошлаті хмари; помацав рукою обличчя — воно було липке від крові; підвівся, ступив крок — міг ступати, і незмірна радість віднайденої волі погнала його на дорогу, що сіріла обіч фортеці, відгинаючись од неї до лісу.

На розвидні знесилений Любимський добрів крізь гущавину до морської саги і впав долілиць на обмите хвилями каміння.

Позаду нього вигнулася дугою чорна стіна лісу, попереду бігло від берега у безвість море, недалеко гойдалася при березі якась колода. Павло напружив зір і розпізнав малого рибальського човна.

Спробував підвестися, та вже не міг. Повз, рачкував до човна, збиваючи до крові лікті й коліна, бо нічні сутінки рідшали — наближався день, а з ним і неминуча загибель. Та Павло вже вірив, що доповзе, і що вітер віднесе човна в море, і що добереться він до фіннів чи шведів, і вірив у те, що колись приб'ється до Франції, до якої не пощастило втекти з Москви.

Віра була надто відчайдушна, але не могло її захитати ні усвідомлення того, що разом зі світанком почнеться погоня, що вутлий човен може потонути в осінніх бурях, що йому загрожує голодна і спражна смерть на безкраїх водах Студеного моря.

«Я здобув волю і буду жити. Я не помру, поки не доведу своїм життям, що не тирани і їхні креатури, а ми, знедолені, творимо історію».

Павло допався рукою до борту човна, вповз у нього, вирвав, натужившись, кілка, до якого човен був прип'ятий ланцюгом, і відштовхнувся від берега. З останніх сил, які ще в нього були, веслував, і човен поплив, минаючи камінні насипи-корги, що були дороговказами для суден. На коргах стояли дерев'яні хрести, і подумав Любимський, що це кінцівки мацаків соловецького святенницького спрута.

Хвилі допомагали човнові, гнали його на водяний простір, і коли монастир був уже далеко й скидався на мармурову вишукану іграшку, Павло підніс весло вгору і крикнув:

— Будь ти проклята, земле, з твоїми тюрмами й царями!

Крикнув і впав горілиць на дно човна; більше в нього не було сил ні для веслування, ні для пристрастей, хіба що для мислення. Хмари пливли туди, куди й човен, місцями вони розпорювалися і прозирало синє небо.

Всі шляхи богам одкриті: часто з чорної землі
Підіймають горем вбитих... —

прошепотів Павло, осягнувши нарешті думкою ні з чим не зрівняне щастя волі. Та цієї миті простромила блискавкою мозок інша думка, і він стрепенувся.

«Для чого? Воля — для чого? Щоб загубитися у чужих землях і розумом своїм і працею збагатити чужинців, які потім скажуть... Луї... Що ти сказав тоді, Луї? Пам'ятаю, ти сказав, що моя нація не дала людству світочів духу... Ми не дали? Ні, дорогий... Ми віддавали своїх світочів духу на торговища всесвітньої культури, на політичні базари, і там купували їх за високу ціну, попит великий був на них, та продавалися вони без родових табличок, а тому ніхто не знав, звідки вони, та й самі світочі часто про це забували.

...А тоді за лихом лихо гне їм спини, і вони
Йдуть по світі жебраками без думок і без мети.

Архілох... Знову Архілох. То чи ж твої ямби, що допомогли мені вирватися з неволі, тепер таку долю пророчать?

Любимський був упевнений, що ніхто його не наздожене, що приб'ється до фінського чи шведського берега, зате колись неминуче стане французом, німцем, шведом — чортзна ким... І заплакав Павло, бо втямив, що України ніколи вже не побачить, не побачить ні Уляни, ні дитини своєї, усім віддасть себе, а їм — нічого...

Плід своєї думки — комусь. Чи зрозуміють?

Творіння рук своїх — комусь. Полюблять?

Любов свою — комусь. Відчують?

Гнів свій — комусь. Злякаються?

Ні, ні, ні! Кому він буде потрібен так, як тим, що над Сулою?

А човен то ховався за хвилями, то зринав на гребенях, сонце вже сліпило очі, монастиря давно не було видно, до втікача повільно наближалися чужі береги, і в міру того наближення формувалося в Любимського нове розуміння його волі.

Її, тієї волі, йому треба стільки, скільки цього вимагатиме народ. А народові може стати потрібною друга Павлова неволя або й смерть. Тож мусить викресати тепер у собі нову віру: повернеться колись він до рідного краю, що б там на нього не чекало. Бо без цієї віри ні його мозок, ні його руки нічого цінного створити не зможуть, бо без цієї віри не варто жити — ходити жебраком по світі без думок і без мети.

Павло це зрозумів, прийняв, відчув, і стало дивно від цього нового відчуття. Адже чудом вирвався зі затюрмленої землі, прокляв її; а тепер дійшов до переконання, що без неї себе не мислить?

Знову парадокс? Ні, свідком мені Вольтер.

З останніх сил, які ще в нього були, веслував, і човен поплив, минаючи камінні насипи-корги, що були дороговказами для суден.

«Філософи — це мала череда, — сказав він, — яку не можна віддавати на бойню».

Тому я мусив утекти з бойні.

«А коли з'єднаються проти спільного ворога, — мовив далі мудрець, — зроблять велике діло для роду людського».

І тому я мушу жити, щоб прилучитися до цього гурту. Однак з'єднуватися треба, проживаючи на своїх землях. Філософська думка, що колись оновить світ, повинна йти з усіх кінців земної кулі. Тож для того, щоб мати снагу внести й свою лепту у світову скарбницю думок, мушу повернутися до рідного краю.

На моїй уярмленій Україні є вже Сковорода, а у стражденній Московії — Новиков. Вони народять сотні й тисячі дітей, кращих за себе.

Я вернуся туди, дозрівши до їхньої думки й чину, щоб гинути, перемагаючи тюрму, і мучитися в тюрмі, здобуваючи волю.

Сказав пророк:

«Мусиш запам'ятати всі дороги, якими водив тебе Господь, довідуючись, що є у тебе в серці».

А коли у ньому є мужність, віра й любов, то вернешся по тих самих дорогах до своя.

Сонце вже сповзало зі свого низького зеніту. До шостого каземату Корожної вежі принесли з монастирської кухні слізний хліб для Предтечі.

Човен плив у відкритому морі, і не видно було берегів, але вітер не мінявся — човен ішов рівно, і знав Любимський, що як не за день, то за два побачить у передсвітанковому тумані окраєць твердої землі.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ перший

Молода травнева теплінь розімліла над Москвою, прив'ялила сережки дурманного цвіту на черемхах, що обступили древню стіну Китай-городу, дрібні пелюстки облітали на поривистому леготі — порошив над Луб'янкою пахучий весняний сніг.

Було б це тихе біле чудо зовсім природне й миле, якби черемховий цвіт не вибілював разом з усім світом шинелі й високого кашкета вартового, що стояв при зброї біля моторошного будинку Таємної канцелярії. Чорний сукман під білою порошею незвично ошляхетнювався, і від цього немов ставало незручно самому вартовому, він раз у раз стріпував пелюстки з обшлагів.

— Гляньте, Миколо Михайловичу, яка краса: охоронець Таємної канцелярії — у квіту! Хай ця сентиментальна картина зворушить вас і надихне на елегію, — сказав, стоячи в глибині кімнати, Микола Іванович Новиков до молодого красеня, що стояв поруч, і причинив вікно.

Карамзін повів долонею по високому чолу й, не повертаючи голови, мовив спокійно, проте з притиском:

— Якщо ви, Миколо Івановичу, або ж ваш друг Радищев напишете на цього службиста сатиру, він однаково стоятиме так само, як стоїть, охороняючи Таємну канцелярію і стежачи за вашими вікнами. А без мистецтва ніжного, справжнього, не зубоскального, Росії не обійтися. І цьому стражникові, до речі, теж.

— Не маю нічого проти сентименталізму, мій любий колего, якщо цей напрямок покликаний руйнувати догми офіційного класицизму. Скажу простіше: якщо він, назвавши цього слугу деспотів людиною, покаже його отупілу, скалічену душу, а не величатиме його Марсом. Ваше ж трактування нової літературної течії, як я зрозумів з недавньої дискусії, дещо інакше. Ви хочете прикрасити словесною позліткою ось такі моральні креатури, та так, щоб зворушений читач крізь сльози розчулення недобачав творців цих креатур.

У будинку Новикова, до якого він по одруженні переселився з Петербурга, уклавши контракт з Московським університетом на оренду друкарні, зібралися його співробітники й друзі: старий поет Михайло Херасков, ректор Московського університету Іван Тургенєв, історик Микола Бантиш-Каменський і Карамзін, що квартирував у Новикова на другій половині будинку.

Гості мовчки слухали останні спалахи суперечок між друзями, не втручалися, бо й так уже все переговорене, а нині зійшлися вони для того, щоб провести в далеку дорогу юного друга, нову зірку на обрії московського письменства Миколу Михайловича Карамзіна.

— Не ремствуйте на Радищева, колего, — усе-таки вставив якомога делікатніше Бантиш-Каменський. — Я тоді уважно дослухався до вашої розмови й зрозумів, що Олександр теж ворог того офіційного класицизму, що під виглядом правдивого зображення життя примушує письменників повторювати думки повелителів, він теж сентименталіст і може написати щось серйозне. Гадаю, що і над його творами плакатимуть читачі, тільки сльози ті, можливо, будуть інакші. Адже він завзятий послідовник філософа Козельського і, певно, піде далі...

— Філософії Козельського я добре не знаю, — відказав Карамзін, — але якщо Радищев його однодумець, то можу здогадатися про її суть. Я теж за свободу, за просвіту, проте вважаю, що загравати революційним фразерством з народом не можна. Народ — це гостре залізо, бавитися з ним небезпечно, а всілякі бунти й революції — відкрита могила для доброчинств. Не знаю, що відповів би на мої слова ваш Козельський.

Новиков дивився у вікно, спершись плечем до рами, й мовчав, йому не хотілося знову заглиблюватися у дискусію, та останні слова Карамзіна зачепили його за живе: Новикову згадався старий філософ, від якого він узяв для себе чимало — на добру чи злу долю.

— Козельський належить усім, Миколо Михайловичу, і вам — теж. Він республіканець і за такі слова назвав би вас... Ну, не будемо ображати один одного перед розлукою. А Радищев і Козельський належать до однієї масонської ложі — «Уранії».

— Ту ложу іноді відвідує й великий князь Павло Петрович, — вколов Карамзін.

— Вельможі, які ще не допалися до влади, люблять деколи побавитися у вільнодумців.

— Це гра з вогнем. Ми з вами граємося з вогнем. Мартиністи, до яких я належу, заходять надто далеко у своїх рес-

публіканських деклараціях. І тому мушу перед своїм від'їздом повідомити вас: я виходжу з вашої ложі, Миколо Івановичу. Не тому, що боюся, а тому, що не зовсім поділяю погляди її членів.

Новиков рвучко повернувся од вікна, але не сказав нічого. Іван Тургенєв — він колись на прохання Миколи Івановича їздив до Симбірська, щоб забрати до Москви знавця мов Карамзіна, — розвів руками:

— Що ж, воля ваша. Ви поводитеся як справжній мартиніст, адже Сен-Мартен проповідує, що людина народжена вільною... Проте погано, якщо ви в його вченні знайшли для себе таку свободу, що звільняє вас від дружніх стосунків і обов'язків перед товариством.

Бог з вами... Закордонний пашпорт у кишені, прогонні гроші заплачено до каси поштового управління, подорожня картка в руках, станційний наглядач, вдоволено підкинувши на долоні золотого чайового, дав найкращі коні — і вже вихопився поштовий ридван із метушливої Москви на Олексіївське передмістя, а далі на польову дорогу, що побігла між зеленими плахтами левад... До ста бісів! Чого варті всі ті велемудрі дискусії перед цією незайманою красою, перед самим лише звуком сопілки пастуха, що он там побрів за чередою і сховався поза горою, перед вигнутим хребтом житнього лану, що побіг від дороги до блакитного обрію.

Поета щораз дужче діймала, заполонювала краса весняного світу, він відчув, як зливається з природою, як ті левади, молоде жито й пастухова сопілка живуть у ньому самому, — прошепотів:

— Мусить цар небесний дуже любити людей, коли так неповторно прикрасив для них цей світ... Хай пишуть, хто як хоче. Хай озлоблені шукають у ньому бруду й хвороб, хай підлабузники вихваляють власть імущих, а я славитиму селянина. Я візьму зі собою лише Вергілієві «Георгіки» і перед хатинами, перед пастухами, при гомоні водоспадів співатиму хвалу сільському життю.

Мчав поштовий ридван із Москви на південний захід; не так багато часу промине — і з щоденного життя поета надовго зникне гордовитий, суєтний і захланний світ з його жорстокістю і війнами, з його інтригами, суперечками й безплідними пошуками істини; перед поетом відчиняться двері до вимріяної країни спокою, краси, мистецтва й мислі.

Десь там, за спиною подорожнього, метушиться царський двір: імператриця висилає генералів і фельдмаршалів під Очаків та Ізмаїл, над Дніпровським лиманом бенкетує князь Таврійський, проголосивши себе головнокомандую-

чим усіма військами у Другій московсько-турецькій війні; перед подорожнім ще Річ Посполита, роз'їдена чварами шляхти й бунтами українських селян, що вигадали на пострах польському панству сина Ґонти й іменем неіснуючого ватажка освячують пожежі поміщицьких маєтків; ще перед ним лукава інтриганка Австрія, яка і в цій війні хоче чужими руками вигребти якнайбільше печених каштанів з європейської пожежі, а вже за нею — край розуму й муз, солодка Франція.

Париж!

Двадцятитрьохрічний поет, улюбленець салонних московських дам Микола Карамзін міняє на поштових станціях коні, не шкодує чайових, аби лише рисаки прудкі були і швидше везли його до країни, про яку марив ще в дитинстві.

Чорні кучері розвіваються на вітрі, високочоле обличчя звернене до неба — ця поза вироблена ще змалку: читаючи колись римську історію, майбутній поет уявляв себе Сціпіоном і вчився на кшталт великого римлянина гордо тримати голову.

Саме так, тримати гордо голову! Підвестися над усіма: над ницими підхлібниками й пихатими меценатами, над дрібними мурахами в мистецтвах і над зарозумілими мудрагелями, враженими жадобою безсмертя, що наперекір здоровому глуздові мало не на ешафот ідуть, щоб тільки приголомшити публіку своєю оригінальністю.

Бути Сціпіоном у літературі!

Уже позаду нього друзі й вороги. Ба ні, ворогів він, здається, не має. Бо хіба можна вважати ворогом Миколу Івановича, що влаштував його, відставного поручика Преображенського полку, в Москві й дав йому доступ до літературного світу? Не назвеш ворогом і Гаврила Державіна, абшитованого губернатора Тамбовської губернії, автора талановитої, хоч і вельми підлабузної оди «Феліца», за яку отримав перше членство в Російській академії і звання придворного поета... Високе в нього становище, та Карамзін своє ще надолужить... Можна й не згадувати бездарного публіциста Козодавлєва, редактора журналу «Растущий виноград», у якому він нападав на масонську ложу Новикова, чи лабзюка Богдановича, що на догоду цариці видав чотиритомного фальсифіката усної словесності, — ці літературні пігмеї настільки мізерні, що ворогами стати не можуть.

Ворогів немає. А друзі?.. Чому не хочу згадувати Радищева? Боюся його, заздрю, не люблю? Чому ж не люблю — він заважає мені?.. А краще б не приїздив тоді. Якби не той вечір, проведений разом у домі Новикова в Москві, може б, ми стали-таки колись друзями.

...Минулорічної осені одного сльотавого вечора, коли на сполосканих вулицях не чутно було живої душі, хіба лишень біля будинку Таємної канцелярії рівномірно карбував крок вартовий, на ту половину будинку, де мешкав Карамзін, долинув тихий скрип вхідних дверей, потім почувся притишений тупіт по східцях, а далі все стихло. Микола Михайлович відклав перо — він саме закінчив статтю для журналу «Утренний свет», який видавав Новиков, — і почав уже готуватися до сну, як почув стук у двері. Повернув від свічника, якого переносив ближче до ліжка, голову: двері прочинилися, на порозі стояв господар. Новиков був стривожений, та це не здивувало Карамзіна: останнім часом він зауважував, що Микола Іванович ходить пригнічений, неспокійний, і знав чому. Навесні 1787 року, коли закінчувалася помпезна подорож Катерини II на південь імперії — той виїзд обійшовся державі в десятки мільйонів рублів, — підмосковні селяни вимирали з голоду на переднівку, їли солому, полову, товчене сіно, чвертка жита коштувала вісім рублів — за таку ціну доброго року можна було придбати коня. Придворний журнал «Собеседник» розмальовував на всіх сторінках картини народної благодаті, Новиков же, вражений жахом голодного мору, подався на Урал до знайомого власника заводу Походяшина, випросив у нього п'ятдесят тисяч рублів і закупив за ті гроші хліба для ста сіл. Услід за цим козодавлєвський журнал «Растущий виноград», не згадуючи й словом новиковської філантропії, напав на масонів-мартиністів, називаючи їх крамольниками, і Новиков добре розумів, кого це стосується. Карамзін сам співчував голодним, бо за переконаннями був народолюбцем, сповідував учення Руссо, яке проголошувало, що людина народжена для щастя, захоплювався філософією Сен-Мартена і був мартиністом, проте дотримувався думки, що благодать повинна здійснюватися не за допомогою насильницького втручання філантропів, бо воно є або локальним і не приносить загальної користі, або ж призводить до бунту і добрі наміри перемінюються на свою протилежність. Благодать може прийти непомітно, з плином часу за допомогою просвіти й виховання — для цього вони з Новиковим і покликані. А ота закупівля хліба селянам здавалася просто-таки фрондерством, викликом офіційній владі, і дивувався Карамзін, що Новиков, від природи боязкий і іпохондрик, усе своє життя добровільно нарівається на неприємності й небезпеки.

— Що сталося, Миколо Івановичу, хтось прийшов? — усе ж насторожився Карамзін, згадавши про їхнє сусідство з Таємною канцелярією.

— Зайдіть до мене, Миколо Михайловичу. Гості. Радищев з Петербурга приїхав.

Карамзін здивувався: чому в таку пору? Певно, щось спішне, коли не зупинився на ніч у заїжджому дворі. Він багато наслухався про цю людину, проте ніколи не бачив її у вічі. Особа Радищева була вельми цікава. Цей у ранній юності царицин паж, а у зрілому віці військовий обер-аудитор у штабі фінляндської дивізії, якому всміхалася кар'єра сенатора, подав у відставку тоді, коли почалися суди над офіцерами, що перейшли до Пугачова. Згодом Радищев вступив до Товариства друзів словесних наук і від імені цього товариства надрукував у журналі «Беседующий гражданин» статтю «Бесіда про те, що таке син вітчизни», яка викликала багато розмов — осудів і визнань.

На половині господаря Карамзін застав архіваріуса Іноземної колегії Бантиш-Каменського й довгобразого, років під сорок, чоловіка зі загостреним підборіддям і карими очима.

Молодий поет прагнув знайомств з літературними світилами. Радищев, правда, не був знаменитістю, та все ж у його особі — відчував Карамзін — чаїлася ще не розкута сила, яка могла в будь-якої миті вибухнути несподіваним успіхом, за яким підуть слава, впливовість і авторитет. Це вабило Карамзіна: він бажав стояти поруч з дужими і, усвідомлюючи міць свою, йти разом з ними.

Микола Михайлович уклонився гостеві.

— Мені приємно познайомитися з вами, — підвівся Радищев. — Ми інколи в Петербурзі починаємо товариську гутірку словами вашого вірша: «Братья, рюмки наливайте, лейся через край, вино...»

— «Петь и радоваться будем в сей приятный, сладкий час», — закінчив вірша Бантиш-Каменський, кивнувши на Новикова, що ставив на стіл карафку з вином.

Карамзін зніяковіло усміхнувся. Іншим разом він прийняв би цитування його віршів за визнання, зараз же власні рядки прозвучали іронічно — чи тому, що капотіло за вікном, чи, може, надто серйозним було обличчя гостя.

— Тішитися будемо в цей приємний час, — повторив за Бантиш-Каменським Радищев і, покрутивши в пальцях ніжку келиха, мовив до Новикова: — Це, що скажу, не беріть собі близько до серця, Миколо Івановичу, але знати мусите, я тому й зайшов прямо до вас. На сцені придворного театру саме перед моїм від'їздом ставили комедію «Ошуканець», автор якої — це можна легко визначити за штилем твору — сама наша благодійниця. Отже, вистава розпочинається сценою: поліція вривається до масонської ложі й арештовує масонів-мартиністів...

— Сигнал... — прошелестів голос Новикова.

Радищев позирав на присутніх з-під брів, здавалося Карамзінові — надто вимогливо, виклично, і цей погляд не-

приємно вразив поета. Миколі Михайловичу згадався дещо менторський тон радищевської статті, а оте іронічне «тішитися будемо» та ще підкреслена серйозність Радищева, з якою він інформував Новикова — і лише Новикова! — про петербурзькі новини, збудили неприязнь: Карамзін готувався до дискусії, в якій за опонентом не визнають ні в чому рації.

Неприязнь спалахнула і тут же пригасла, Микола Михайлович примусив себе уважно дослухатися до розмови.

— Це ще не все, — голос Радищева звучав жорстко й холодно. — У Петербурзі вийшла анонімна книжка «Дослідження праці Сен-Мартена “Про блуд та істину”». Примітивна це річ, неаргументована, повна лайки й бруду, але після її появи книжку Сен-Мартена конфісковано.

— Ми повинні залишатися спокійними, — заговорив Бантиш-Каменський, — нічого ж бо супроти влади не чинимо. Прагнення людей до самовдосконалення повинно б лише тішити сильних світу цього.

— Так, звичайно... Але в новому збірнику догматів цариці — «Апофегматі» проголошено, що наше суспільство вже стало досконалим. Екстрадосконалі одиниці, видно, турбують її, — спробував пожартувати Новиков.

Радищев підвівся. Високий і ледь згорблений у плечах, він сперся об край столу й огорнув темним поглядом Бантиш-Каменського:

— То для чого ми ходимо на ті засідання й витрачаємо час, коли нічого не чинимо? Ми взялися за перо й хочемо стати письменниками, тож спитаймо себе щиро: хто ми? Борці чи кар’єристи? Адже збираємося виливати на папір зміст душі й серця свого.

— Я згоден з вами, — уперше подав голос Карамзін. — Ми мусимо передовсім навчитися розуміти себе, щоб потім уміти проникнути у світ інших людей. Але ж, — у його голосі забриніла нотка роздратування, він повернув голову до Радищева, — чи конче для цього вміння треба виховувати в собі бунтаря? Ви, чую це з вашого тону, хотіли б, щоб письменники розділилися на продержавних і протидержавних. Так ставити питання шкідливо хоча б через те, що справжній патріот, а письменник ним повинен бути, не може бажати загибелі своїй батьківщині, яка до того ж набирає дедалі більшої могутності й висоти.

Бантиш-Каменський нерозуміюче видивився на Карамзіна.

— Я вас не впізнаю... Що це вас вкусило? Хто говорить про загибель батьківщини? Йдеться про те, щоб бути борцем проти...

— Почекайте, — зупинив Бантиш-Каменського Радищев. — Як видно, у поета Карамзіна тлумачення поняття «батьківщина», висловлюючись літературним терміном, класицистичне. Тобто — монархістське. Зачекайте, Миколо Михайловичу... Я був у Франції якраз у той час, коли брати Монгольф'є запускали першу повітряну кулю. Вона піднялася швидко й гордо, але, втративши вгорі тепло, ще швидше опустилася вниз. Те, що коштувало стільки праці, тішило око лише мить. Мені болить доля моєї батьківщини не менше, ніж вам. Наша держава, колись горда мужністю правителів і лицарства, спідліла в нащадках своїх. Замість мужності маємо пихатість, замість вождів — ідолів, замість лицарів — лакиз. Я питаю, що ми повинні робити: складати їм оди, чи...

— Чому ви адресуєте цю проповідь мені? — загарячкував Карамзін. — Ви ж не читали моїх од: у мене їх немає. Ви називаєте мене класицистом, не знаючи ні моїх поглядів, ні моїх писань. Тож майте терпеливість вислухати мене. — Микола Михайлович охолов і говорив далі спокійно. — Я ворог того штучно створеного правителями літературного напрямку, що повинен прославляти в трагедіях і одах монархів, а в комедіях і сатирі висміювати простих смертних. Я не визнаю навіть веймарського класицизму Лессінга, Гете, Гердера, які сьогоднішні проблеми переносять у сферу історії. Не знаю, який напрямок обрали собі ви, я ж буду одним із перших послідовників сентименталізму. Ми мусимо навчитися проникати в душі простих людей, розкривати їх шляхетність, гідність, силу й терпеливість, радощі й болі. Ми вміємо й любимо декларувати свою революційність — це навіть модно, але що дає безпредметна декларація? Замість неї покажімо звичайного мужика, у котрого почуття чистіші й шляхетніші, ніж у людей вищих станів, і цим ми зможемо переконати чужинця й нашого дворянина, що російський мужик — не худоба.

— Який ви жорстокий! — зіронізував Радищев, вислухавши запальний монолог молодого поета. — Хочете з худоби зробити людину й залишити її в ярмі, хочете переконати погонича, що не вола він запрягає у соху, а православного... Я розумію вас, ви прихильник такого сентименталізму, який закликає, щоб над мужиком плакали так, як плаче хазяїн над здохлою твариною — хто ж йому буде поле орати? Ви давно визначили своє кредо чи ось цієї миті? А я теж плачу... Ідучи оце з Петербурга до Москви, я проминув десятки сіл, і мені хочеться ридати над потоптаною гідністю людей, і кричати хочеться, чому вони мовчать, чому лише стогнуть, а не палять шпихліри і палаци катів своїх, чому не розтрощать залізом їхні голови!

— Спам'ятайтеся, Олександре Миколайовичу! — схопився Карамзін. — Ви ж були свідком пугачовської різні.

Новиков квапно опускав штору на вікні, Бантиш-Каменський вражено дивився на гостя, обличчя якого було пойняте самозреченням і рішучістю.

— Я дивлюся далі, колего. Я дивлюся на багато років уперед... — відказав Радищев, відкинувшись у кріслі.

— Ви вражені жадобою безсмертя, — промовив Карамзін.

Радищев уважно дивився на свого опонента, немов вивчав його нинішню сутність — для того, щоб вгадати, яким він стане колись. Сказав тихо й чітко:

— Так, я вражений жадобою безсмертя. Хочу заслужити на нього. Хочу бути настільки корисним людям, щоб користь та оплатилася пам'яттю у поколіннях. А ви не хочете? Тоді ви...

...Липень. Котиться диліжанс прусськими дорогами, позаду вже Вісла, Одер, Ельба, попереду ще Франкфурт, а там Страсбург — Франція!

«Тоді ви mediocrite[1] — долунює з навздогінним вітром настирливе, образливе й жорстоке, летить за подорожнім з Москви чужинецькими дорогами. — Не бездара, ні — талановитий mediocrite, який проживе так, що й славу матиме, і в історію ім'я своє запише, і читача знайде, і правителям догодить, і тішитиметься благополуччям своїм — лише не пожертвує нічим ніколи, а без пожертви нема безсмертя... Ви модний нині пііт, і на вас уже чигають правителі, бо їм самим набридли недолугі одописці, вони все вам дадуть, аби ви тільки погодилися стати mediocrite!»

«Я — mediocrite? Я?!»

Торохтять колеса, котиться диліжанс прусськими дорогами, бризкає каміння з-під коліс, б'є в задні заболотники й вибиває дробом:

«Бережися, Русь, бережися, Русь: йде до тебе посередність, її не помітиш так просто, як бездарність. Вона добре замаскована лудою пристойності, вона в душі кожного, не кожен лише може й хоче вбити її у собі. Бо середнякові найліпше живеться: з нього ніхто не насміхається, його пускають у чесний дім і ним опікуються сильні — він має почесті у всіх. Але він небезпечніший від бездар, бо огризки його розпроданого таланту виплоджують недоносків, а все велике, що створюють сміливці, він з лютої заздрості вбиває у зародку й підносить своєму народові середняцький еталон мистецтва. І обдурює народ, який потім цілі віки віритиме, обдурений, що його сини створили шедеври світового ми-

[1] Посередність *(фр.)*.

стецтва, поки сам в розпачі не переконається, що сусіди давно вже відплили у відкрите море, а він гойдається у затхлій гавані, загнаний туди своїми рідними синами-каліками. Бережися, Русь, йде до тебе mediocrite!»

«Що це зі мною, — схаменувся Карамзін. — Адже ніхто так мене не називав, Радищев того слова не сказав, я сам його вимовив зі самоіронією, щоб збити пиху опонентові, щоб він поквапився заперечити, та Радищев промовчав, а образливе слово помчало за мною і мучить мене, спонукує, щоб я сам заперечив його своїми ділами... Будуть діла — я підійму нашу літературу на європейський щабель, я підіймуся над усіма в ім'я вищої мети, тому й їду до Європи, щоб побачити висоту того щабля... І житимеш сам, без друзів? Так. Треба стати вище над путами дружби, позбутися тягаря обов'язку перед однодумцями. На шляху до високої мети краще не мати ні ворогів, ні друзів — вони заважають...»

— Милостивий пане, милостивий пане, — чує Карамзін, як візник звертається до нього по-німецьки. Що таке, чому зупинився диліжанс? Народ он зібрався біля поштової станції, галас, візник розгублений, зляканий. — Милостивий пане, будемо їхати до кордону чи повернемося? У Парижі революція...

Карамзін прудко зіскочив зі сидіння; усе те, що не давало йому спокою в дорозі, враз вимелося з пам'яті від страшної у своїй несподіваності новини — може, це причулося? Та люди вже обступили подорожніх і навперебій переказували неймовірні вістки, які дійшли до них щойно.

«Бастилія впала! Комендантові фортеці Делоне відтяли голову, настромили на піку й понесли по місті».

«Статського радника Фулоне, що відав у Парижі фінансами й нахвалявся нагодувати парижанів сіном, повісили на вуличному ліхтарі, напхавши йому до рота вівсяної полови».

«Король сховався у Версалі...»

— Будемо вертатися, милостивий пане? — усе ще допитувався візник.

Вертатися? Як це — вертатися? Стільки років мріяти про цю подорож, готуватися до неї, подолати сотні миль дороги — й вертатися?.. Але це неймовірно. Франція — зразок європейської цивілізації — кишить нині розгнузданою черню, як Казань за Пугачова?

Було вкрай обурливо: уявив, як падають колони версальського палацу, кришаться капітелі, горять картини в Луврі — чернь трощить усе, до чого вона перед тим не мала доступу, грабує музеї і крамниці, й віками утверджена французька монархія, що давала світові великих мудреців і полководців, держава, під скіпетром котрої розквітали наука й мистецтво, в якій

бідний знаходив для себе хліб, а багатий насолоджувався достатком, — враз упала від удару темної сили.

І якщо дорогою терзали Карамзіна сумніви і він весь час сперечався з Радищевим, обороняючись і поступаючись, то зараз скипів благородною люттю до нього: «Заглянь до історії, наївний республіканцю, і ти дізнаєшся, що безвладдя гірше за будь-яку владу. Воля ж бо там, де закони; де беззаконня — там рабство... Ні, я таки поїду до Парижа лише для того, щоб побачити збезчещену Францію і розповісти потім людям про зло, до якого закликав ти».

Карамзін рішуче ступив на підніжку диліжанса й махнув візникові:

— Поганяй до Страсбурга!

На кордоні, видно, ще не отримали ніяких розпоряджень від нової влади. Перевірили документи, французький постиліон у синьому камзолі й високих ботфортах підігнав свого диліжанса — і вже подорожній на французькій землі серед ельзаських родючих нив, що простелилися біля підніжжя понурих Вогезів. Тут ще тихо, селяни працюють на полі, ніби й нічого не сталося в їхній батьківщині; нервову метушню помітив Карамзін лише на передмісті Страсбурга — ще здалеку. Його пройняло погане передчуття, він зібрав усю силу духу, щоб бути спокійним; коні в'їхали на міський брук.

— Мосьє, — повернув голову постиліон, — раджу вам зняти циліндра, щоб не наразитися на неприємності.

Карамзін мовчки послухався поради, сторожко позирав на озброєних чоловіків, що вешталися вулицями — довгоштанні, у червоних шапках, у в'язаних беретах з пришпиленими малиновими кокардами. Вони похмуро супроводжували поглядами поштовий диліжанс, у тих поглядах відчувалися владна суворість і зверхність; зіщулюється внутрішньо чужинець від непевності, хоч зовні тримається гордо й незалежно; диліжанс пробирається вузькими вулицями, минає готичну церкву, а далі нема проїзду — дорога загачена людьми.

Навпроти собору стовпище: крик, регіт, лайка, грюкіт. Із десяток чоловіків, піднявши на руки колоду, таранять двері монастиря; натовп обступив посеред вулиці церковну карету, стягають зі сидіння до смерті переляканого прелата, хтось подає йому кухоль пива, примушує випити.

— Пий за здоров'я нації! Vive la nation![1]

Прелат бере кухля тремтячими руками, п'є.

«Господи, — жахнувся Карамзін, — якби Руссо дожив до нинішнього дня, він став би першим ворогом революції».

Просить постиліона, щоб той завертав, але вже пізно: два озброєні молодики підходять до диліжанса, відчиняють

---

[1] Хай живе нація! *(Фр.)*

дверцята, безцеремонне смикають подорожнього за полу каптана.

— Хто ти?

— Я... я російський підданий, ваш гість... — затинається Карамзін, дістаючи з кишені документи.

Озброєні молодики переглянулися у нерішучості, один повернувся до гурту — певно, порадитися, що робити з іноземцем. Цієї миті Карамзін помітив високого чоловіка в чорному капелюсі й фраку — він стояв осторонь натовпу і спостерігав за диліжансом. Почувши мову чужинця, чоловік швидко підійшов і, придивляючись до обличчя Карамзіна, спитав:

— Ви з Петербурга?

— З Москви, мосьє.

— Постиліон, повертайте на он ту вулицю, — показав незнайомий рукою й сам сів у диліжанс.

Був це чоловік середнього віку, з шляхетним обличчям, якого вже торкнулися зморшки, з-під капелюха виглядала сивина; він дивився поперед себе, наче його зовсім не обходив сусід, і вкрай стривожений Карамзін спитав:

— Що це все має означати?

— Не турбуйтеся, — заговорив незнайомий московською. — Вас ніхто не зачепить. То лише на початку такий нелад, завтра припиниться всіляка сваволя, і нахаби будуть погамовані.

— Ви... ви звідки так добре знаєте російську мову? — спитав уражений Карамзін.

— Я професор Королівського педагогіуму в Страсбурзі, а родом з ваших країв. Куди прямуєте?

— До Парижа. Але тепер... уже й не знаю.

— Мені теж треба до Парижа. Якщо дозволите, поїду з вами. Вам буде безпечніше в товаристві французького підданого. А з ким маю честь: вчений, художник?

— Я поет. Карамзін моє прізвище.

— Приємно буде порозмовляти з вами. Новикова знаєте?

— Новикова всі знають. Я ж, до того, в нього ще й мешкаю.

— Он як... — І професор замовк, довго мовчав, потім промовив півголосом, наче сам до себе: — Я давно звідти, тільки добирався сюди не поштовими дорогами, а переважно на вітрилах.

Більше не озивався. Не смів порушувати мовчанки й Карамзін, хоча вельми цікаво було докладніше дізнатись, що це за людина, яка ось опікується ним.

Але незнайомий мовчав, попливши в думках тими холодними морськими шляхами до обителі, де нічого не міняється і час стоїть на місці, де людям однаково: нинішній це рік на світі, давноминулий чи прийдешній...

Розділ другий

Задубів у снігах маленький соловецький світ — ніби навічно. Студене море, втиснуте углиб товстим льодовим покривом, десь там, всередині, ще моцувалося, уперто повзло на берег, але безсиліло на цупкому морозі й роззявленими пащами крижин застигало перед самими стінами кремля. Знесиліли берези і ялиці у зледенілому снігу; шпилі соборів і дзвіниць проклювали тріскучий туман, намагалися доп'ясти до неба, якого давно вже тут не було видно; густа тиша лягла на острови, і хіба ще тільки каркання ворон та бамкання дзвонів порушували мертвоту далекого відлюддя.

Жив усе-таки соловецький світ: над лісами й озерами в гущі промерзлої мряки сповіщало про його життя гайвороння, а в монастирі — мідний благовіст, який нагадував зсудомленій лютою білизною природі, що хай лише скресне крига — і знову виповзе з монастирської утроби той самий чорнорясий рід, до якого вже тут звикли і земля, і небо.

Люта була на Соловках зима 1787 року.

А в глибокому казематі Головленкової вежі — душно.

Кру-кру...

Вже більше ніж десять років волає старий вожай до темного неба, а небо низьке, тисне на тім'я і мовчить, і ніколи вже не відізветься хоча б далеким відлунням журавлиного крику.

Тільки раз, коли вперше виводили на Спаса, обізвався хтось: «Батьку!»

Кру-кру... А у відповідь жалібному ячанню — лише монотонне цокання потьомкінських дзиґарів, а вибивають вони завжди одні й ті ж слова, до яких не можна звикнути, та й примусити їх говорити інше теж несила: «Дослужився, дослужився, дослужився...»

Розбити б їх об стіну, ба ні, старий заводить їх щодня, щоб слухати хоча б цей голос.

Душно в казематі, бо в'язень заощадив зі свого щоденного карбованця трохи грошей і через городничого Іларіона упросив нового архімандрита перекрити стелю в казематі: текло, морозило, зітлів од вільгості козацький одяг. Змилостивився архімандрит — видав в'язневі арештантський одяг, а в'язні-старообрядці утеплили яму. Тепер в ній душно.

Чий то був голос? Хтось тут є... Якийсь козак, що його знає. Хто він і де сидить? Але вартові — Матвєєв, Михайлов і Нестюков — німі. Тільки Соханов, коли приходить його черга подавати колодникові їжу, мовить кілька слів пошепки, і так любо стає Калнишевському, що чує людську мову, бо у вічному мовчанні можна б її й забути.

— Я дам тобі заощаджену половину річного тюремного жолду, тільки скажи, де той колодник, що окликнув тоді мене на Спаса, і хто він.

Але Соханов мовчки головою похитує, а по очах видно, що знає, та не скаже, заклятий страхом. І старіє вже солдат, тож у могилу понесе зі собою таємницю, якої в'язень однаково виказати не зміг би, але яка йому потрібна, мов повітря, щоб мав за що схопитися у цьому порожньому й нескінченному житті.

Сива борода стелиться по грудях, нігті на руках і ногах — мов у хижого птаха, смерті немає, а років, либонь, близько ста. Дванадцять літ у підземеллі.

Хто ж то був?

— Скажи, Соханов, заради спасіння душі своєї. Новий архімандрит не такий лютий.

Не каже. Довгі роки мовчить. І чорне небо не озивається більше журавлиним криком, лише потьомкінські дзиґарі без упину довбуть мозок: «Дослужився, дослужився...», а розбити їх об стіну не наважиться в'язень, бо тоді зовсім спиниться час.

Новий архімандрит Ієронім і цього року не поїхав зимувати до Сумського острогу. Хоч минуло вже десять років з того часу, як великою ганьбою вкрив себе Соловецький монастир, випустивши зі своїх стін колодника Любимського, хоч давно зотліли колись всесильний і, здавалося, вічний, а зрештою, нефортунний архімандрит Досифей і дурнуватий та страшний монах Пахомій, що повісився в казематі Корожної тюрми, не заставши там свого підопічного колодника; хоч потроєна військова охорона секретних казематів гарантувала повний спокій новому душпастиреві, він волів жити постійно в монастирі й хіба лише літньої пори дозволяв собі короткотривалі відвідини зимових резиденцій у Сумах і Кемі.

Досифей не витримав несподіваного удару. Коли за тиждень по втечі Любимського зі східних та західних берегів Студеного моря повернулася погоня з порожніми руками, не знайшовши Предтечі ні на суші, ні на воді, старий архімандрит, що за час свого владарювання звик тільки до удач, написав скорбний репорт до архангелогородської консисторії для передачі її до Синоду, сам же подався на судні до Сумського острогу. Там, очікуючи у тривозі відповіді синодального суду, осліп і тієї ж зими помер. Навесні прах Досифея перевезли на Соловки і поховали біля паперті Архангельської церкви.

Тіло повішеника Пахомія загребли за цвинтарною канавою, а караульних після п'ятдесяти київ заслали до Сибіру на каторгу.

Вже більше ніж десять років волає старий вожай до темного неба, а небо низьке, тисне на тім'я і мовчить, і ніколи вже не відізветься хоча б далеким відлунням журавлиного крику.

Архімандритську рипіду й саккос Синод велів передати тихому й бережливому скарбникові монастиря ієромонахові Ієроніму, якому ніколи й не снився титул преосвященного. А тому він оберігав його, як міг, тремтів і, з ляку втратити високий сан, майже не виїздив з монастиря, воліючи особисто стежити за монастирським і тюремним замками й не передавати ключів ненадійним та заздрісним соборним старцям.

Зима, до того ж, незважаючи на нечувану холоднечу, мала свої переваги. Колишньому скарбникові, нині архімандритові, залишалося більше часу для його улюбленого заняття — перераховувати монастирські гроші й перетоплювати золоті речі у зливки; для монахів і покаянників зима теж була благодатніша, ніж виснажуюче важкими роботами коротке літо. Монахи снували біля куховарні й квасоварні, обпиваючись та об'їдаючись; караульні, приставлені до келій старообрядців, яких узимку замикали тільки на ніч, відсипалися і пиячили; старовіри-федосєєвці, котрі потрапили сюди за те, що не вінчалися у церкві, прочани, що не визнавали влади, яко Богом даної, морильники, що виснажували себе голодом во славу Божу, мали час читати молитви й писання святих отців, витісувати ложки й хрестики, шевцювати й кравцювати або ж сходитися до просторої келії біля куховарні й, чекаючи на обід, сперечатися, яка секта справедливіше тлумачить істини віри.

Мабуть, саме ці старообрядці найбільше непокоїли архімандрита Ієроніма, через них він не виїжджав на зиму до Сумського острогу. Великі грішники в мовчазних келіях тепер не турбували його: тюрми перевіряли по кілька разів на день, і охороняли кожну шість караульних, що стояли по троє на варті; старовірів же синодальний припис звільняв від денного сидіння в казематах, тож не певен був Ієронім, що не посміє якийсь спробувати щастя серед зими. Втекти — нікуди не втече, задубіє в лісі чи на кризі, але за таку спробу можуть, чого доброго, відібрати в скромного Ієроніма архімандритську рипіду. Тому поклав собі за краще бути самому при ділі та вряди-годи посидіти в тайнику, що біля куховарні, приглянутися крізь щілину до віровідступників та послухати їхніх розмов.

— Отож глаголю вам, — хитається у прорізі стіни кудлата голова колишнього архімандрита Миропольського монастиря Трифонова, за гординю взятого під караул, — три дівиці, в чоловічий одяг перебрані, прийшли до сієї святої обителі ще за святого Зосима начебто гріхи свої спокутувати, а, напевно, мали намір з монахами злягатися. Розпізнали святі отці грішних блудниць по їхніх очах — щирість бо покірною тінню темниться у зіницях, лукавство ж блищить зухвалістю,

не втаїш його — і таку покуту їм дали: вийти з повними відрами води по трьохстах східцях на Сокирну гору, що біля Реболди, на сам верх вийти і не пролити ні краплі. Та вихлюпнулася вода з відер, і шмагали дівиць нещадно, а неправедна кров стікала в озеро, що під горою, і Червоним його називають по сей день.

— То була перша невинна кров, пролита на цій землі, — зітхнув прочанин Федотов, який уже сім років уперто стоїть на тому, що всяка власть грішна за суттю своєю, бо не від Бога дана людині.

— Безумного завзяття убиває, — відказав спокійно Трифонов. — Були б ті дівиці праведні — чи ж пролилась би вода з їхніх відер?

«Цей нарешті дійшов до справдешнього розуму, — відзначив у думці архімандрит, сидячи в тайнику. — Покаянника, що навчився так мислити, можна без страху звільняти з-під варти».

До келії принесли казан бурди.

Федосєєвець Ратишев відштовхнув прочанина Федотова, що потягся було з мискою до казана, зачерпнув черпаком попри саме дно, щоб захопити гущі, налив до миски й подався з нею у кут.

— Цілий день нині перша черга моя, — буркнув. — Я цілий тиждень мусив споживати їжу, осквернену вашими нечестивими устами.

Федотов налив собі бурди по ньому, відставив набік миску, крекчучи опустився на коліна й довго бив поклони, примовляючи:

— Прости, Боже, тлінному чреву моєму, що приймає опаскуджене віровідступником їство. Блаженний бо лиш той, хто не водиться з нечестивими. Я ж немічний перед своєю голодною утробою...

— Не картай дурного, бо зненавидить тебе, картай мудрого, і будеш йому любий, — смиренно промовив морильник Іванов, відвертаючись від спокуси до стіни: він уже третій день морить себе голодом, а обітницю дав голодувати два тижні.

«З цими ще буде й буде мороки», — міркував архімандрит, дивлячись у щілину.

Розжалуваний у монахи за гординю Трифонов, старанно облизавши ложку, провадив далі:

— Богові миле щире, а не позірне каяття. Людям же, наділеним од Бога владою, дана воля милувати розкаяних. Цього року сповниться чверть віку від дня воцаріння нашої пресвітлої матінки-цариці, милості її проллються і на нас грішних.

— Блаженні віруючі, бо їх є царство небесне, — знову зітхнув упертий прочанин Федотов, усе ще б'ючи поклони.

«А таки прийде указ з нагоди царициного ювілею, — подумав архімандрит, — указ із припискою подати до Синоду відомість про тих арештантів, що заслуговують на волю. Про це вже сповіщав архангельський губернатор Тутомлін. Кого той указ стосуватиметься? Старовірів і дрібних злочинців — то, певно, так. Та й любо було б їх позбутися. А надто отого розбещеного Теплицького, якого запроторила сюди рідна мати».

Ієронім уже просив святий Синод, щоб оного забрали кудись або ж звеліли кинути до каземату як великого грішника, та відповіді й досі немає. Ще там, у Петербурзі, повернувшись зі смирительного дому, він до крові побив свою матір; тоді дворянка Теплицька звернулася до князя Вяземського, і генеральний прокурор уволив її волю: сина Олександра відправлено до Соловецького монастиря на куховарні роботи. За рік він встиг наробити в монастирі великого переполоху, за що отримав п'ятдесят канчуків на лобному місці: змайстрував монетного верстата, на якому карбував мідні монети й купував за них у довірливих монахів вино. Цього року пробрався до квасоварної вежі, напився досхочу квасу й вибив чопа, позбавивши братію цілющого напою. За це дістав двадцять п'ять канчуків. Але знає архімандрит, що кари йому не допоможуть: кожної хвилини можна чекати від нього нової пакості. Коли б то він попав під указ!

Та чи стосуватиметься указ колодників секретних? Адже є серед них такі, що живуть смиренно і не завдають монастирським властям ніяких турбот. Великі вони злочинці, а поводяться сумирно... Он у вежі Нікольській сидить Авельвіщун, що провіщав день смерті Катерини. Тепер мовчить. На горішньому поверсі цієї ж вежі живе страшний харциз, поміщик Жуков, що вбив свою матір і зґвалтував сестру. Проте він, щирий вірнопідданий, два рази до року писав покаянні листи до Синоду, і йому врешті дозволили тримати в монастирі двох кріпаків, яких він посилає до Архангельська на заробітки. Під Архангельською вежею живцем похований лікар лейб-гвардії Преображенського полку Лєбедєв, що на відправі в соборі при упоминанні імені цариці прошепотів, а хтось сіє почув: «Яка вона цариця. Вона — курва всесвітня». У Кожевенній вежі замкнутий наглухо якийсь «колишній Пушкін», злочинів якого не знає сам архімандрит. Звісно, ні Лєбедєв, ані «колишній Пушкін» не можуть бунтувати, бо їх так якби й не було на світі... А чи можна буде записати у відомості для помилування колодника Петра Калнишевського, що ось уже дванадцять років сидить у під-

земеллі Головленкової вежі за віроломне буйство й розор російських підданих, сам же покірний і тихий?

Федосєєвець Ратищев уже дрімав на прічі, заспокоївши голод, прочанин Федотов, випросивши в Бога прощення за осквернення своїх уст їжею, яку надпочав нечестивець, узявся хлебтати бурду; морильник Іванов стояв на колінах обличчям до стіни й молився. Колишній архімандрит Трифонов глаголив далі, підвівши вгору вказівного пальця:

— Чули мої вуха від богомольців: наша матінка цариця власною персоною поїде по імперії, бо воочію хоче побачити життя своїх підданих, утішити їх і щедротою оживити краї. Не забуде вона і нас, що пізнали радість розкаяння. Тільки великі грішники, ті, що в мовчазних келіях, не побачать ніколи світу, бо посягали вони на святая святих — на скіпетр царський.

Втім, до потайника архімандрита хтось голосно загримав. Ієронім відсахнувся від щілини, схопив до рук молитовника й розгорнув його, аж потім зняв защіпку. Біля дверей стояв сполоханий келар Микита.

— Каторжний Теплицький...

— Що знову? — кинувся архімандрит.

— Ваше преосвященство, різдвяний піст для всіх православних однаковий. Тому ієромонах Зосим і йому, окаянному, не вкинув до супу сала. А він спіймав Зосима на монастирському подвір'ї і прив'язав товстелезним мотузом до Рибних воріт на лобному місці, аки пса...

Великий грішник Калнишевський побачив знову світ на Різдво.

Ударили дзвони, розгойдали застиглий туман, і він розм'як від гарячої міді, ліг крижаною шкіркою на сніги; шугнуло крилате гайвороння вгору, а безкриле чорною вервечкою полинуло до Преображенського собору на відправу; з казематних нір по черзі виводили таємних колодників, кожного під вартою чотирьох караульних, до церкви на молитву.

Упала залізна штаба на дверях головленківського каземату, зойкнув старий отаман, аж заплакав з радості, вийшов з лабіринту й ослаб на різкому повітрі, а очі від світла осліпли, підвів закуті руки до білого неба, Матвєєв штовхнув його у спину, щоб ішов, Соханов проказав тихо: «Дай йому подихати трохи, Ваня». Калнишевський вдячно поглянув на Соханова, помітив, що той дуже марний й мішки під очима набрякли — жовті, як у мерця, тож зрозумів, що недовго жити солдатові, й очима заблагав повісти йому таємницю.

Мовчав Соханов, бо мусив мовчати при інших караульних: з трьох один таки продасть; та видно було по очах слу-

живого, що він уже ладен сказати, і Калнишевський переступив поріг собору з великою надією в серці.

Архімандрит проголосив єктенію, упоминаючи ім'я Катерини. «Довго царює, не дай Боже їй мого віку», — подумав Калнишевський і вклякнув. Приглядався до образу з розп'ятим монахом, якого з одного боку зваблює красуня-грішниця словами: «Сниди со креста», а з другого диявол тягне праведного шнуром до пекла, але губи монаха замкнені величезним замком, на якому написано: «Положи устам моим хранило». Глянув Калнишевський ще раз на Соханова, що стояв за його спиною, — замка на його устах уже не було; караульний позирнув на Матвєєва, що стояв поруч і з благоговінням слухав проповідь архімандрита про пастиря, що пішов шукати одну заблудлу вівцю, полишивши дев'яносто дев'ять незаблудлих, підступив до в'язня на півкроку й прошепотів:

— То був якийсь учений на прозвище Любимський. Він утік звідси десять років тому, не спіймали...

Полегшений стогін глухо вирвався з грудей отамана, він упав пластом на холодний мармур і вже не думав про царицині ювілейні милості, на які тепер сподівалися всі в'язні, а плачучи молився, дякуючи новонародженому Христові за те, що не дав пропасти філософові, його живучій думці у темниці, за те, що і його власне ім'я не пропаде безгучно в соловецькій домовині.

Розділ третій

Гримлять оркестри, варавлять дзвони у лаврських дзвіницях, шугають зміями феєрверки, б'ють гармати в Печерській фортеці — володар Київської, Чернігівської і Новгородської губерній, фельдмаршал Румянцев-Задунайський зустрічає у Києві імператрицю всея Русі як воєначальник. Було ж обіцяно колись: подасть цариці Гетьманщину, як на тарілці, — сумирну й закріпачену. Десять карабінерських полків замість десяти полків козацьких, п'ятнадцять повітів, і ніяких тобі осавулів, ніяких бунчукових товаришів — самі ротмістри, поручики, майори, титулярні радники. Слухаюсь, ваше сіятельство фельдмаршал! Слухаюсь, ваша величносте! Раді старатися!

Старайтеся. Домагайтеся дворянських грамот — не боронимо. Беріть титули, закріпачуйте селян, але забудьте назавжди про козацькі вольності, про якісь там універсали. Ось Кочубеї виводять свою генеалогію від татарських мурзаків,

Безбородьки — від польських шляхтичів Ксенжицьких, Полетики шукають свого прізвища в литовських гербовниках. То чого ж вам ще треба? Гроші маєте, права маєте, посилайте дітей до академій і на царську службу, забудьте про тих, що не доскочили вашого, бо всі рівними ніколи не зможуть стати, і кричіть на повний голос: «Хвала тобі, покровителько наша!»

Від Петербурга до Києва — мощені дороги, білі хати завішані килимами — це фантазія князя Таврійського. Але більше Потьомкін не торкнеться ні до чого й пальцем, хай показує свій хист фельдмаршал сам. А далі — від Кодака аж до Херсона, до того нового Петербурга, збудованого на болотах, що на півдні має прославити Григорія Потьомкіна, ще киплять роботи.

Румянцев не чепурить Києва: йому не потрібно зовнішнього блиску. Зовнішній блиск потрібен фаворитам, щоб на якийсь час засліплювати своїх хлібодателів; володар колишньої Гетьманщини далеко від двору сам один зміцнив трон імператриці краще, ніж сотні блюдолизів при дворі, і він прийме її, як повинен приймати царів воєначальник, — військовим парадом.

Народ юрбою суне, народ морем стоїть від Броварів до Подолу, сніг розквашується на болото під тисячами ніг, через кожних п'ятдесят сажнів при наближенні царського кортежу спалахують бочки зі смолою і гримлять залпи — тоді заквітчані дівчата кидають вирощені в парниках квіти під копита коням, а солдати стріляють з мушкетів; чотирнадцять карет, за ними півтори сотні саней з кибитками повільно просуваються до Подолу. Посередині позолочена карета, запряжена десятьма кіньми; в кареті одесную цариці сидять міністр закордонних справ Олександр Андрійович Безбородько і французький посол Сегюр, позаду статс-дама Олександра Браницька, небога і коханка Потьомкіна, та камер-юнгфера Перекусихіна.

Царська знать і гості чекають на царицю у новозбудованому дерев'яному палаці на Подолі. Князя Таврійського немає ні тут, ні там. Він на час київських святкувань поселився далеко від двору — в будинку архімандрита Києво-Печерської лаври.

Безбородько, що опікується царицею в дорозі, і Румянцев, що чекає на неї в палаці на Подолі, здогадуються і радіють потайки, що Циклоп нарешті в серйозній опалі. Дружина польського коронного гетьмана Олександра Браницька в поганому гуморі: від долі Потьомкіна залежить — бути чи не бути Браницькому королем Польщі. Проте ніхто, крім імператриці й камер-юнгфери, не знає того, що царицин

гнів до фаворита зм'як. Вона захоплена пишнотою, несподіванками й розкішшю потьомкінської дороги й роздратована солдафонством Румянцева. Надто підкреслено він демонструє їй свої військові здібності, забуваючи, що це не його, а царицин парад.

Катерина сьогодні думками знову біля Григорія Олександровича. Вона переконалася ще раз, що влада її всемогутня до того часу, доки керує імперією Потьомкін. Саме він — властолюбець і вірнопідданий, деспот і слуга. Тільки з такими соратниками вона втримається на престолі, а тих незалежних — тих Суворових, Кутузових, Румянцевих — далі від двору й керма, хай на довгій прив'язі чинять службу: без них державі не обійтися, та славу їх роздмухувати небезпечно.

Цариця нині рада, що гнів не затьмарив їй тверезого розуму. Потьомкін повинен був давно провезти її дорогами південного підкореного краю. Та спалахнула у понизов'ї Дніпра морова пошесть, а володар Новоросії, замість виїхати на місце подій, справляв оргії з такими, як ось ця, що тремтить зараз у кареті за її спиною. Десь там змовлялися з цього приводу Румянцев і Безбородько, а Перекусихіна підслухала й переказала імператриці: «Якщо здобутий край залишиться в руках Потьомкіна, то її величність ніколи не сповнить своїх намірів у справі благоустрою Новоросії». Був мент: документи Новоросійського краю — в руках цариці, на імператорському столі — даровизний лист Потьомкіну на маєток у Поволжі, всемогутній князь на колінах, на його оці вірнопідданська сльоза, а з уст — присяга влаштувати подорож до року.

Імператриця повернула голову до Браницької, спухле обличчя Катерини засвітилося ласкавою усмішкою.

— Як ваша мігрень, люба?

— О, я почуваюся уже зовсім добре, ваша величносте! — стрепенулася красуня, обдарувавши вдячним поглядом царицю.

— Я рада.

Потьомкін боїться вештатися біля двору, щоб не запідозрили його в запобігливості. Князь сподівається, що імператриця сама складе йому візита. Знову ризикує, ще раз іде ва-банк, але іншого виходу в нього нема. Або першою особою бути при троні, або абшит[1]. Середина втрачена давно. На позір спокійний, Потьомкін приймає відвідувачів то вдягнений у фельдмаршальського мундира при орденах і хрестах, то негліже, лежачи на дивані, демонструючи таким маніром свою байдужість до двірських інтриг. Зате вечорами, випивши трунку, потайки ходить молитися до Надбрамної Троїць-

[1] Відставка.

кої церкви Києво-Печерської лаври. Давно приспана релігійність із роками знову дається взнаки, всемогутній князь почувається невпевнено на цьому світі, довкола нього вороги, і відчуває він: сильні вони. Потьомкін нині ще грубіянить, капризує і мстить, вимагає почестей і покори, але вже не може стояти біля трону силою власної ваги. Що буде далі? Йому лише сорок сім років, жити ще довго, і треба втриматися, як Микита Іванович Панін, при кермі, а не опинитися в божевільні, як Григорій Орлов.

Потьомкін стоїть на колінах у Троїцькій церкві перед величавою картиною «Шествіє у рай». Гаряче молиться, вдивляючись у лики святих, святі обличчя набирають звичайних людських рис, холодніє молитва, і князь вже бачить не безлику процесію, а живих людей, що прагнуть потрапити до раю. Услід за святим Петром ідуть духовні й світські особи, в їхніх очах тривожна невпевненість: чи впустять? Єпископ і вчений книжник зупинилися, вони ще раз обдумують свої земні діла й самі їх зважують на вазі Феміди; купець, приклавши руку до серця, поривається вперед, сподіваючись обдурити Бога, і, можливо, йому це вдасться; позаду всіх товпляться грішниці й солдати — цим байдуже, де бути, для них усюди рай. А ось ідуть царі на чолі з Давидом — у діамантах, золоті, обличчя пихаті, а очі порожні: вони напевно куплять Бога своїм блиском, якщо він не звелить їм роздягнутись, — бо хто ж вони без царських регалій?

Зухвалий іконописець...

А поза тими, що бажають потрапити до раю, — навдивовижу спокійний світ, такий чарівний, що тільки запримітьйого — і у твоїх очах зблякне скутий пишностями рай: цвітуть сади, течуть ріки, зеленіють поля, лагідні птахи й звірі мирно живуть. Бачиш? Тепер же поглянь на глузливу, ледве гіркувату посмішку старого апостола, що промовляє до тебе: «Який тобі рай потрібний, коли ти ще цього не звідав?»

Геніальний іконописець...

Князь Таврійський знає царів, знає купців, знає грішників і святенників. Але князь бачить зараз і цей мирний світ, пізнати якого не довелося, бо пройшов він повз нього, утік від нього, зваблений принадами іншого раю. Аж тепер уздрів — і гострий біль вжалив його серце.

Потьомкін підвівся. Архімандрит, відправивши вечерню, вийшов з-за аналою. Князь затримав його.

— Хто намалював цю картину, отче?

— Алімпій Голик, ваше сіятельство.

— Він ще живе?

— Ні, почив у Бозі недавно. В Лаврі похований. Помер у глибокій старості, виховавши мнозіх учнів своїх.

— Звели перенести цю картину до моєї вітальні на час мого перебування у Києві.

...Графиня Браницька, заспокоєна ласкавою усмішкою цариці, захоплено охає, дивлячись через вікно на румянцевські видовища. Камер-юнгфера Перекусихіна обдумує, яка-то буде атмосфера при дворі після цієї усмішки. Безбородько натягнутий, мов струна: про людське око друг Потьомкіна, він щиро бажає удачі Румянцеву. Сегюр, поет і досвідчений дипломат, пильно спостерігає за людьми, що вітають царський кортеж, намагається помітити хоча б в одній деталі штучність цієї вистави, побачити в очах російських підданих ту ненависть, що вражає його завжди, коли він у почті короля зустрічається з паризькими городянами. Не видно. Невже це все насправді щире?

Цариця кивнула рукою в бік натовпу.

— Можливо, плин нового часу ще не зовсім торкнувся моїх народів, — сказала, адресуючи свої слова Сегюрові, — але мені здається, що коли б я здійснила свої попередні наміри і враз їх просвітила, вони б утратили свою щирість і самобутність.

— Дивовижно, дивовижно, — похитав головою Сегюр, і бачила Катерина: у нього є щось своє на думці. Щоб розвіяти його можливі сумніви щодо непідробності святкових пишнот, вона провадила далі:

— Повірте мені, мосьє, що я їжджу тепер не заради балів і святкувань — народу лише повідомили про мій приїзд, і я не винна... — кокетливо змовкла і по хвилині продовжувала: — Їжджу для того, щоб мій люд міг наблизитися до мене, щоб я мала змогу прийняти скарги, а потім покарати тих, хто зловживає владою. Я дотримуюся приказки: «Від ока господаря гладшає худобина». Двадцять років тому, час немалий, ми видали «Наказ», в якому пообіцяли народам зварваризованої Русі нові закони. На Комісії нового уложення ці закони були затверджені. Тепер же... Ви не знайомилися з моєю новою працею «Російський апофегмат»? Отож «Наказ» обіцяв народам блаженство, «Апофегмат» стверджує, що це блаженство вже настало. Але ж бувають випадки правопорушень, і тому я...

— А народ переконаний у правдивості того, що записано у вашому «Апофегматі»? — перебив Сегюр, лукаво примруживши очі.

— Хіба ви не бачите?

— Дивовижно, дивовижно, — повторював посол, пильно придивляючись до облич за вікном карети.

— А ще покажу вам при нагоді, — далі нав'язувала Катерина Сегюрові розмову, — цікаву книгу — вона є у моїй бібліотеці — книгу сьогоднішніх прислів'їв, зібраних у на-

роді нашим аматором усної словесності Іполитом Богдановичем. Вона вас остаточно переконає. Адже анонімна поезія унеможливлює підлабузництво і підтверджує тільки справжній стан речей.

— Цікаво почути хоча б кілька тих народних перлин.

— Ну, наприклад: «Не так живи, як хочеться, а так, як цар велить». Або: «Чого немає, того не домагайся...»

— Справді вірнопідданські приказки. Просто не віриться, що після стількох бунтів...

— Народ переконався в тому, що бунти призводять до руйнації, покора ж породжує добробут.

— То правда. Але найбільша трудність у тому, щоб привчити народ миритися із залежністю, що дає спокій і вигоди. Бо аж тоді, коли він призвичаїться до тих вигод, він сам зміцнюватиме свою залежність. Невже вам пощастило перебороти цю трудність? О, якби-то наш король міг створити таке диво у Франції — після Монтеск'є, Вольтера, Руссо!..

— Росії не загрожують ваші філософи, мосьє Сегюр. Адже сам Руссо сказав, що республіканський лад придатний лише для малих країн, великим державам потрібна монархія.

— Виходить, Франція повинна змагатися за розширення своєї території?..

— Тільки не коштом Росії, мосьє Сегюр!

— Хм... Отже ви, ваша величність, переконуєте мене, що російський уряд зумів привчити своїх підданих цінувати спокій. Але ж у тюрмах в'язні живуть теж спокійно, та чи почуваються вони там добре?

Катерина не одразу відповіла на ущипливе питання співрозмовника. Помовчала, тамуючи злість, потім мовила з викликом:

— А ви уявіть собі, мосьє, що на сьогодні в нас майже немає в'язнів. За винятком найзапекліших пугачовців, на совісті яких багато жертв. Я не можу без жаху думати про страшні часи царювання імператриці Анни, коли жорстокий Бірон позбавив життя і вислав до Сибіру більше шестисот тисяч душ...

Вона відхилила віконце, щоб помахом руки викликати в натовпу благоговійне ревіння, що до решти розвіяло би сумніви Сегюра. Натовп справді загорланив, та цієї миті зі святково одягнутого гурту вибігла дівчина, ще дитина, вона з криком «милостива царице!» кинулася до карети і ткнула в долоню імператриці згорток паперу. Катерина відсмикнула руку, але зніяковіла під поглядом Сегюра, бо дівчина бігла за каретою, вже знайшовся поліцейський, що схопив її за комірa; цариця величним жестом зупинила охоронця порядку, ласкаво усміхнулася до дівчини і взяла в неї згорток.

— Розберіться і вдовольніть, — подала папір збентеженому Безбородькові. — Як бачите, Румянцев добре виконує мої розпорядження, — додала з притиском.

— Чи не міг би я знати, — нахилився у чемному поклоні Сегюр, не приховуючи зловтішної посмішки, — про що просять ваші успокоєні піддані?

— Прочитайте, Олександре Андрійовичу, — процідила крізь зуби Катерина.

Безбородько розгорнув сувій і по-канцелярськи монотонне почав читати записку, надаючи тоном якнайменшого значення написаному:

— «Милостива государине, зжальтеся наді мною: я ще не бачила у вічі свого батька, хоч мені минуло вже дванадцять років. Я народилася без нього. Але він не злочинець, він учений, ім'я його Павло Любимський. ...Діда мого, лубенського чинбаря, зашмагали канчуками, нас з мамою вигнали з дідизни...»

— Досить! — пирснуло з уст цариці. — Який конфуз... Розберіться й покарайте винних... А втім, буде ще наш указ про звільнення в'язнів. Любимський? — Катерина наморщила чоло. — Гм... Любимський! На жаль, він давно вже на волі.

— Дивовижно, дивовижно, — похитав головою Сегюр.

Царський кортеж наближався до Подолу. В Катерини був украй зіпсований настрій, у кареті залягла напружена мовчанка; Сегюр, вдоволений, що йому, королівському послові, більше нема потреби заздрити успіхам північної просвіченої монархині, лукаво позирав то на Безбородька, то на Катерину. Прикру тишу роздер гарматний залп з Печерської фортеці; французький посол, пробуючи поправити царицин настрій, мовив:

— Напевно, сусіди подумають, що ви збираєтесь завоювати Туреччину або ж Індію...

— Отже, петербурзький кабінет, що тепер перебуває на Дніпрі, досить вагомий, якщо може так тривожити сусідів, — різко відказала Катерина.

— І до того такий малий, всього в декілька дюймів, бо тягнеться від однієї скроні до другої, від перенісся до волосся... Зате могутній. Щоб монархічна держава була сильна, треба, щоб її величина відповідала здібностям того, хто нею керує.

— Спасибі, мосьє, за вишуканий комплімент, — сухо подякувала цариця.

Процесія проїхала врешті крізь тріумфальні ворота. Катерина в супроводі почту вийшла з карети, і всі попрямували до дерев'яного чепурного палацу.

У приймальній залі стояла вишикувана в ряд дворова знать: обер-камергер Шувалов, польський коронний гетьман Ксаверій Браницький, який пожертвував навіть репутацією своєї дружини, щоб лише до приїзду короля до Києва отримати аудієнцію у цариці, фельдмаршал Румянцев, литовський маршал граф Потоцький, англійський посол Герберт Фітц.

З лівого крила шереги вельмож вийшов губернський предводитель дворянства Василь Васильович Капніст і виголосив вітальну промову, закінчивши її віршем:

Россия! Ты свободна ныне,
Ликуй, вовек в Екатерине
Ты благость Бога зреть должна.
Она тебе вновь жизнь дарует
И счастье с вольностью связует
На все грядущи времена!

Катерина сіла до фотеля, кивнула пальцем Безбородькові.

— Як прізвище предводителя дворянства? — спитала. — Звідкись знайоме мені його обличчя... А ода його — чисто державінська.

— Він працював у мене контролером головного поштового управління. Капніст, ваша величність...

— Згадала, згадала. Автор «Оди на рабство», пасквіля, що ходив у списках по руках. Щастя його, що ви заступилися за нього... І подумати тільки, але ж це знамення часу: поет-бунтар, майже крамольник, сам приходить до розуму, тверезого мислення і прославляє благодать! Адже ті дерзновенні слова належали цьому ж авторові, ну, як вони...

— Не місце тут, ваша величносте... Слова ті не вельми... — спробував опиратися обер-гофмейстер, але Катерина чекала, і він почав: — «Увы, судьбе угодно было, одно чтоб слово превратило наш ясный день во мрачну ночь...» Це він уболівав за Малоросію після імператорського указу 1783 року. Його обурило офіційне слово «раб», вжите в цьому указі. Але ж коли в минулому році ваша величність скасувала згаданого терміна, замінивши його словом «вірнопідданий», Капніст сам з бунтаря став вірнопідданим...

— Як багато важить царське слово, мусимо завжди про це пам'ятати, — зауважила Катерина. — Ви мені подайте повний текст цієї оди, Олександре Андрійовичу. Капніст безперечно талановитий поет, такі нам потрібні... Набридли вже ті кишенькові поети, що велике не возвеличують, а компрометують, бо речуть пишно бездарними устами. Нам потрібні одописці, з творів яких не міг би посміятися найкра-

щий європейський поет. Фонвізіна й Новикова вже ніхто не виправить, то хай замовкнуть. Княжніну підкажіть, щоб мужики в нього менше скаржилися, серед молодших, чула, міцний глас подає Радищев. Колись він, правда, розпочинав службову, а не літературну кар'єру... І ще якийсь Карамзін, кажуть, вельми здібний. Поцікавтеся ним. Треба вам знати, що це справа не меншої державної ваги, ніж вікторія у Чесменській бухті... А тепер покличте до мене Румянцева.

Фельдмаршал підійшов і виструнчився перед царицею, готовий прийняти похвалу за величаву зустріч царського кортежу.

— Вживіть заходів, фельдмаршале, — промовила цариця різкіше, ніж цього хотіла сама, — щоб по Києву менше волочилося жебраків і прохачів. Усі їхні скарги безпідставні й за суттю своєю не належать нам для подачі.

— А хіба...

Катерина обірвала його на півслові.

— Петре Олександровичу, вам не здається, що Київ недостатньо вдекорований для нашого приїзду? Дорога до Києва була вистелена килимами. Сподіваюся, що у володіннях князя Таврійського теж буде не бідніше.

Румянцев почервонів.

— Я... я фельдмаршал російської армії, а не декоратор, ваша величносте. Я вмію брати чужі міста штурмом, своїх же прикрашати квітами й килимами ще не навчився.

Катерина махнула віялом, рвучко підвелася з фотеля й нервово мовила, приголомшуючи присутніх несподіваним рішенцем:

— Панове, я втомлена сьогодні й хочу спочити. Про серйозні справи поговоримо пізніше. Пане коронний гетьмане, — звернулася до Браницького, що вірнопідданим поглядом благав виділити йому хоча б хвилину часу не колись, а сьогодні, — чи вже прибув його величність король Речі Посполитої? Я дам йому аудієнцію на квартирі князя Потьомкіна-Таврійського у присутності сенаторів. — Вродливе обличчя Олександри Браницької спалахнуло радістю, та дальші слова цариці погасили ту втіху. — І докладу всіх зусиль, щоб примирити вас з королем. Цього вимагає нинішня політична ситуація.

На тріумфальній брамі перед будинком архімандрита Київо-Печерської лаври на малиновому полотнищі золотом вишито: «Всюди сіяє благодать»; з карети, що зупинилася на узвозі, виходить цариця, йде до арки, за нею праворуч на поштивій віддалі — Безбородько і Румянцев, ліворуч — король Польщі Станіслав-Август Понятовський і коронний

гетьман Браницький. Між проводирями польської нації нечувана злагода.

Оркестр і хор Сарті, особистого капельмейстера Потьомкіна, вітає царицю гімном «Благословен гряди»; в переході на «осанну» з-над Дніпра вступає до оркестрування батарея, слова «свят-свят-свят» супроводжуються швидким вогнем з десяти гармат.

З дверей архімандритського будинку у фельдмаршальському костюмі, прикрашеному брильянтами, хрестами й орденами, у напудреній перуці, з чорною пов'язкою через ліве око стрімко виходить і прямує до царського почту князь Таврійський; нишкнуть у захваті придворні дами і фрейліни, в'яне від захоплення красуня Браницька, на вузьких губах Катерини вдоволена усмішка. Потьомкін схиляється у низькому поклоні перед самою і стає на коліна, цариця благословляє його і в супроводі дам заходить першою, тоді рушають усі за ненависним Циклопом — вельможі, грішниці й купці.

Зала оббита оксамитом, столи вгинаються від наїдків, напоїв і фарфорового посуду; на фронтальній стіні — портрет Катерини, на бічній — картина Алімпія Голика «Шествіє у рай».

Потьомкін скоса веде оком за царицею, що сідає на чільному місці, за нею товпляться придворні, кожному хочеться ближче сісти, проте всім тут, залежно від рангу й кількості хрестів, визначене своє місце, і кожен про це знає; на обличчях вельмож вираз покірної жадоби; хто сідає за столом цариці, хто за бічними столами, хто вдоволений, хто ні, але у всіх благопристойна міна; з картини дивиться апостол Петро й глузливо посміхається, зиркає правим оком на святого Потьомкін: цієї хвилини вони спільники, у них зараз однакова місія — представляти своїм богам прохачів. Святий Петро позирає на тихі левади й на мирних звірів, яких не бачать грішники, котрі хочуть потрапити до раю; Потьомкіна вже не ваблять вони: біль за незвіданим спокоєм вгоївся, як тільки князь дізнався, що цариця прибуде до нього на банкет.

Спочатку — про справи державні. Все дуже коротко. В цариці немає нині часу для Польщі: у володіннях Потьомкіна чекає на неї імператор Австрії Йосиф II, який більше важить у політиці, ніж Понятовський. Сердешного короля — він вигріб зі зубожілої скарбниці Речі Посполитої рештки грошей, щоб гідно зустрітися з імператрицею — нагороджено орденом Святого Андрія і обнадіяно словами: «Не допускайте до себе чорних думок і розраховуйте на мою дружбу». Та й усе! Браницький отримав від Потьомкіна дулю. «Якщо б ти був гідний стати королем, — сказав фаворит гетьманові при цариці, то не було б на світі злішого деспота, ніж ти». Румян-

цев, що після розмови з царицею на Подолі сказав при сенаторах, що прохатиме відставки, тепер заспокоївся цариціною реплікою: «Люди, що звикли займати командні пости, дуже рідко самі з ними розлучаються». Що ж, це правда, навіщо йти самому, коли тебе ще не виганяють? Безбородько спокійний: йому ніщо не загрожує. Він знає, що цариця нині без обер-гофмейстера з такою феноменальною пам'яттю, як у нього, обійтися не може... Ще тоді, коли Олександр Андрійович, погорджуваний Потьомкіним і Вяземським, приймав при дворі чолобитні, трапилося таке: цариця несподівано викликала його до себе в кабінет і наказала доповісти про стан розслідування скарг від нерчинських рудокопів. Молодий канцелярист вийняв із теки папір і хвилин з десять читав, називаючи факти, імена та проведені заходи. Цариця була вдоволена, вона сказала подати їй бомагу, Безбородько подав і завмер під її поглядом: папір був чистий. Ця пригода стала вирішальною в його житті... Знавець мистецтв, він тепер пильно розглядає картину «Шествіє у рай», прицінюється: після банкету закупить її в архімандрита для своєї картинної галереї.

Предводитель губернського дворянства Капніст проголошує тост за здравіє імператриці. Катерина півголосом мовить до Безбородька:

— Я прочитала його оду до кінця — рядки і між рядками. Цей хохол не такий уже й простачок... Він робить доволі виразні натяки на потребу більш серйозних, ніж заміна термінів, заходів уряду стосовно волі селян. Зась! Досить і слова.

За здоров'я цариці випито, банкет у розпалі. Капніст переповідає в думці слова проголошеного тосту: чи все сказав, як треба; Румянцев нахиляється до Катерини. Він уже не просить відставки: пропонує об'єднати три його губернії в одну — Малоросійську. Катерина дає згоду. Король сидить похнюплений, він розтовкмачує для себе слова цариці, мовлені нею, коли вони виходили з карети: «Подайте королеві капелюха, сніг падає». Напевно, це мало означати: «Пора тобі у відставку, королю». Тоді він розгубився, не знайшов відповіді, тепер сказав би: «Ваша величносте, не хто інший, а ви колись подавали мені корону». Але вже пізно. Браницький цієї хвилини ухвалює зробити останній рішучий крок: якщо сейм проголосить конституцію і визнає за королем право спадковості, чого боїться Катерина, він перейде на бік цариці й доведе їй свою відданість.

Безбородько не перестає споглядати картину, він уже схоплює її сенс: бачить тихі левади, й мирних звірів, і насмішливий погляд апостола. Торкається рукою плеча архімандрита, що сидить поруч.

— Я куплю у вас цю картину, ваше преосвященство.

— Ваша воля, графе, — не противиться архімандрит, упокорений, як і все українське духовенство, секуляризацією[1].

Потьомкін п'є. Він уже настільки впевнився у своїй силі, що зважується пити до графині Браницької, демонстративно минаючи погляд Катерини. Цариця вибачає йому: вони давно порозумілися у цих справах.

Настрій у Катерини щораз кращає, вона п'є небагато, а все-таки хміль робить своє. Сегюр не відстає від Потьомкіна — п'яніє. Григорій Олександрович входить у раж: кинувши позад себе порожнього келиха, затягує козацької: «Ой ви, брати мої, славні товариші, та зробіть тую славу...», обриває пісню і дає потаємний знак лакеєві. Його рух зауважують, усі змовкають: що втне зараз невгамовний Циклоп? І враз гомеричний регіт зривається у залі: у дверях з'являється знаменитий потьомкінський блазень Сенька Трещокін, якого знають усі, хто хоч раз гостював у Таврійському палаці над Невою.

Товстун Трещокін — у хомуті, лакей натягує посторонки, стримує його: прожора-блазень голодний, йому не давали добу їсти, щоб веселіший був атракціон. Врешті, за сигналом князя, лакей відпускає віжки, Трещокін допадає до тарілок, напихає їжею повен рот, ковтає, давиться; лакей водить його від столу до столу, вельможі регочуть, Катерина власноручно кидає шмат пирога зі своєї тарілки, Трещокін ротом ловить його на льоту й, набревкавшись урешті, вилазить на крісло й молиться за здоров'я цариці.

Спантеличений Сегюр дивиться на огидну комедію й не може прийти до тями: чи не верзеться йому? В очах у нього двоїться, троїться, четвериться: з дверей вибігають десятки блазнів у хомутах, вони всідаються за столи, і вже немає у залі вельмож, замість них сидять поряд сто блазнів, і всі в хомутах, цариця кидає кожному по шматочку, вони спритно ловлять їх ротами, і гризуть, і плямкають, і славлять хлібодавця. Сегюр хапає себе за шию — на ньому теж хомут. Масний пиріг телепнувся на його тарілку, схопити його, як це вміють тут усі, він не зміг, лице оббризкала підлива, Сегюр здирає зі себе хомута — камзол із королівськими відзнаками летить через стіл; блазні жують і хвалять, блазні простягають руки, блазні повзуть по столі до цариці, і несамовито кричить Сегюр:

— Assez![2]

Чує приємний холодок на скронях, блазнів стає щораз менше й менше, з туману проступають обриси знайомих об-

---

[1] 1783 року Катерина II видала указ, за яким відібрано у церковних і монастирських маєтків нерухоме майно.

[2] Годі! *(Фр.)*

лич, посольський лакей клопочеться з примовками біля голови Сегюра; у залі залишився один блазень — он стоїть він на колінах перед Потьомкіним, обличчя у долонях, плаче:

— Ти чого повісив носа, Трещокін?[1] — запитує князь, сягає рукою до кишені, в пальцях шелестять асигнації.

— Як не повісити носа, ваше сіятельство, — схлипує блазень. — Усі, хто тут сидить, нагороджені щедротами, лише про мене одного забули.

— Отакої! Ти ж своє отримав з тарілки самої цариці.

— То ж забава, хіба я не розумію?.. А мені хотілось би справжнього. Всім пожалувані вотчини в Малоросії, я ж би вдовольнився сотнею якихось паршивих козаків.

— Ха-ха! А чим же ти заслужив, ненажеро нечупарна, на козаків?

— Але ж помилуйте, ваше сіятельство, чей же не прошу у вас бозна-чого. Хіба вони для вас чогось варті, ті козаки? А мені ласка ваша була б дорога, я б до скону молився за ваше здоров'я.

— А він не зовсім дурний! — вигукнув Потьомкін і глянув на царицю.

— Та й справді, — мовила добродушно Катерина, — чому б йому не дати якесь казенне село в пониззі Дніпра?

Трещокін упав до цариціних ніг. Потьомкін штовхнув його ногою у спину.

— Вставай, ти щасливим народився, дурню... Але ж тобі треба тепер вступати у дворянство. Де знайдеш свідків?

— Ваше сіятельство, — підвівся блазень, — хто ж мене краще знає, ніж ви?

— Ну ти дивись, і він потрапив до раю, — засміявся Потьомкін, глянувши на картину Алімпія Голика. — То скидай уже свого хомута і сідай он там, — показав на кінець столу. — Ти віднині дворянин, Трещокін.

Сегюр поволі очунював від сп'яніння, лакей потихеньку вдягав його у камзола. Надпив із келиха холодної води, ще раз пробіг очима по шиях вельмож — хомутів таки ні в кого не було, десь подівся уже й блазень — у кінці столу сидів дворянин з обличчям Трещокіна, надутий і поважний. Як же це Сегюр так скандально сп'янів?

Цариця підвелася, банкет закінчувався.

— Панове, — мовила, — ще хочу повідомити вас і сіє скріплю указом: на ознаменування двадцятип'ятиріччя нашого царювання я дарую волю всім ув'язненим, які ще десь покутують за свої злочини.

---

[1] У цій сцені використано окремі деталі зі статті О. Герцена «Хрещена власність».

Хор Сарті, вишикуваний на естраді, заспівав «Гром победы, раздавайся!», ударили гармати на Подолі, виходили вельможі вслід за царицею, а між останніми — але поруч з достойними — котився дворянин Трещокін, а вслід усім так само іронічно поглядав апостол Петро і кривився: то слуги знімали картину, щоб запакувати її для перевезення до Петербурга.

Розділ четвертий

Карамзін чекав на відповідь.

Поштовий диліжанс давно вже вихопився з тісного Страсбурга; постиліон, що безугавно мусив викрикувати на вузьких вуличках: «Garde! Garde!»[1], спокійно сидів на передку й мугикав веселу пісеньку, весь час повторюючи оптимістичний приспів: «Ça ira! Ça ira!»[2]; за диліжансом здіймалася легка курява, було засушно на лотаринзьких полях, помережаних стиглими нивами, тут так само мирно, як і в Ельзасі, працювали селяни, наче ніде нічого не сталося: революція розбурхала поки що тільки міста, Вандея ще спала.

Павло Любимський мовчав. За десять років життя на чужині він звик до мовчанки. Своїм минулим не мав з ким ділитися. Життя, яке залишилося там, в Україні й на західному березі Студеного моря, вже не належало ні йому, ні тим людям, з якими довелося жити й працювати. Мосьє Любимський був бакалавром філософії, що не повернувся до Московії, — та й тільки. Він мав знання — йому дали кафедру в Страсбурзькому королівському педагогіумі; не одружувався — із цього ніхто не дивувався, як не дивувалися, напевно, фінські рибалки, які вийшли колись на щоденну ранню риболовлю і застали в тихій затоці Студеного моря кимсь покинутого вутлого човна, обліпленого першою плівкою криги.

Усе колишнє було тепер для Любимського хіба лише виразним сном, що надовго закарбувався в пам'яті, але повторитися уже ніколи не зможе, та й не зможе зацікавити нікого чужого; той сон був такий далекий, як дитинство: з його глибини спиналися хрести Мгарського собору й боляче шпигали пам'ять, проступали невиразні обриси Улянинoго обличчя, долинало лепетання незнайомого дитяти, але поринати в ту глибінь було надто важко, і Павло цупко спутав білі коні, що поривалися до України, відігнавши їх назавше на чужі пасовиська.

---

[1] Бережись! *(Фр.)*

[2] Усе буде гаразд! *(Фр.)*

У бурсі королівського педагогіуму, що належала колись козацькій громаді, українських студіозусів уже не було: Катерина II заборонила юнакам виїжджати за кордон, щоб не набиралися безбожництва й крамольних думок на чужоземних катедрах; Любимський розшукував у Парижі юриста Шарля, з яким познайомився у Москві в день страти Пугачова, але знайти не міг, бо не знав навіть його прізвища, і залишився самотній, і віддавав свій розум чужим людям, щодня відчуваючи безцільність свого існування.

Але життя минало і він мусив жити. Було й товариство, та друзів не мав, бували і втіхи, щастя ж не міг тут знайти, а чужинецьке життя засмоктувало його, й іноді він боявся зовсім утратити в собі себе — колишнього. Деколи зникав з пам'яті навіть той давній сон, і тоді ставало страшно; він виймав зі сховку залізного бруска, якого знайшов на подвір'ї Соловецького монастиря і з його допомогою вибрався на волю, дивився на нього і думав: для чого вибрався?

І тоді згадувалися йому тюрма, і кат, і білоголовий старець, якого на Спаса вивели вартові з підземелля Головленкової вежі, й тоді усвідомлював, що лише він один на світі міг би оповісти Україні, куди подівся останній кошовий...

Дивився на залізного бруска і воскрешав у пам'яті марево того голодного й виснажливого мороку, серед якого він повз і повз чужим берегом, поки не допався до якоїсь хатини, де його напоїли молоком і обігріли; згадки мандрували вздовж холодного скандинавського узгір'я до протоки Каттегат, зупинялися в портах на вантажних роботах і верталися, зрештою, до паперті церковці Симеона Стовпника в Москві, де востаннє бачив Уляну.

Опісля приходили важкі дні нестерпного чекання на якийсь струс, бо ж мусив він настати: весь світ вулканився. Але струсу не було, і знову чуже життя, немов упир, висмоктувало з нього живу кров.

Те, що сталося, було таке жадане й водночас несподіване, мов грім перед Різдвом.

Брязнули шибки, й відчинилися навстіж вікна, на вулицях повінь людей — невже так багато мешканців у Страсбурзі, де ж вони ховалися дотепер? — тріщать двері військових казарм, зброю беруть усі, навіть ті, які ніколи її в руках не тримали, фригійські ковпаки то тут, то там рудіють серед натовпу, і дзвенить, відчиняє навстіж вікна, розсуває будинки крик із тисяч грудей:

— Vive la revolution![1]

Сталося... Сталося! Любимський прожогом вибіг з дому й потонув у натовпі, що бурхливо напливав із вулиць і завулків

[1] Хай живе революція! *(Фр.)*

на Соборну площу, його м'яли, тиснули, обіймали, хтось здер з його грудей жабо й кинув під ноги; юрба таранить двері монастиря, озброєні стріляють угору з карабінів, Любимський шарпає за оборки то одного, то другого, допитуючись, що, де й коли, та чує тільки одне:

— Vive la revolution!..

Карамзін чекав на відповідь, та Любимський мовчав. Він настільки зжився зі своєю самотністю, що вже й на думку не спадало, навіть бажання не було відкривати перед кимсь своє минуле, та несподівано — ось цей молодий чоловік у поштовому диліжансі серед розшалілої страсбурзької юрби, його французька вимова з петербурзьким акцентом, знайомство з ним, москвинським поетом, — і все те здушене, втиснуте в найглибші закамарки пам'яті враз забажало вирватися з тайників.

Любимський мовчить, тверезим розумом заморожуючи слабкість: тобі не можна відкриватися, Павле, бо, можливо, доведеться тепер вертатися туди, де твоє прізвище назавжди викреслене зі списку громадян... Чи доведеться? А може, революція завтра задихнеться у Парижі, не сколихнувши й Франції?

— Називайте мене Павлом, — промовив нарешті Любимський. — Павлом Антоновичем, якщо хочете. Та й тільки. Моя особа не становить для вас якогось інтересу. Ви повинні пізнати французький світ: мистецький, науковий і — революційний, зрештою. Емігрант з України, що нічого не розв'язує у цьому світі, а віддати свої сили для розвитку культури рідного краю не має можливості, вас не зацікавить. Краще ви розповідайте про людей, що з'явилися там, у вас.

До Парижа вони добиралися чотири дні. Карамзін, ображений скритністю супутника, був скупий на слова, та все-таки Любимський дізнався про Княжніна, і Державіна, і Капніста, не довідався, правда, нічого про Радищева, але його і в Московії ще мало знали; Павло намагався вловити зі слів Карамзіна, яким духом дихає молодий літературний світ у Московщині, але зорієнтуватися не міг: Карамзін відплачував йому такою ж замкнутістю.

А коли завиднілися у далині на розлогій рівнині шпилі паризьких соборів та замків і наближався час прощання, цікавість переборола стриманість, Карамзін спитав:

— З якої ви губернії родом?

— З України.

Микола Михайлович скептично посміхнувся: цей чоловік іще мислить давніми поняттями, напевно, він із запоріжців, що розбрелися по світу після ліквідації Січі. Сказав:

— Мабуть, ви давно звідти, коли вживаєте не існуючу нині назву краю. Ви з Новоросійської або ж Малоросійської губернії, мосьє.

Павло спідлоба зиркнув на вродливе й самовпевнене обличчя поета, і щось неприязне ворухнулося в душі — йому тепер згадалася колишня розмова з придворним істориком Міллером, і, мабуть, через те підкреслено повторив:

— Ні, я з України. — Помовчав. Погасивши роздратованість, додав спокійно: — З Лубен... А ви бували коли-небудь у тих нинішніх губерніях?

— Не бував. Але знаю їхню історію. Я добре ознайомлений з історією Малоросії.

— А відомості про неї черпали з документів чи, може, з праць Міллера?

— Міллера, Рігельмана, Боплана...

— Тоді зрозуміло: ви брали відомості не з перших джерел, і часто фальшивих. А тому знайте: я з України, що колись піддалася Москві і народ котрої царі зрівняли з народом москвинським — на правах рабства.

— А ви категоричний. Як для філософа — надто категоричний, — зм'якшив тон Карамзін. — Я розумію вас...

— Ви зрозуміли б мене тоді, коли б у вас відібрали право називатися своїм іменем, — перебив поета Любимський, — коли б у вас відібрали батьківщину та ще й сказали, що ви її ніколи не мали.

— Я розумію вас, — незворушно продовжував свою думку Карамзін. — Ви зросли ще за часів Гетьманщини, Запорізької Січі. Але ж зрозумійте: усе те — вже словесність... Козацька вольниця настільки пережила себе, що нічогісінько не залишила по собі для нинішнього політичного життя: ні військових формувань в сучасному вигляді, ні традицій державного управління, навіть ділової термінології. Було воно. Певно, що так. Свого часу світ відчував вагу козацтва, але нині його нема, і залишилися по ньому тільки легенди й пісні. Під час царициної подорожі по південному краї козаки ще виходили на парад цілими полками, та вже не як військова сила, а як артисти на виставі — для веселощів. Їхні герці вже були не битвою, а забавою. Нині їх кинуто проти турків під Очаків, але ж знову все це задумав Потьомкін для того, щоб ті козаки, що перейшли до турків, не воювали проти російської армії, бо в її складі — їхні побратими. А той козацький острівець за Дунаєм теж мусить колись зникнути, виродитися. Бо ж які в нього перспективи на чужій території? Ви знаєте, я сам захоплений самобутністю колишніх запоріжців і впевнений, що в усній словесності ця легенда житиме довго...

— Житиме. Так само, як пам'ять про Разіна й Пугачова, — коротко відказав Любимський.

— Павле Антоновичу, — розвів руками Карамзін, — які ви відірвані від реальності! Часи карликових автономій, часи самозванців давно минули. Вже кожен бачить і визнає — любо це йому чи не любо, — що імперія — останнє слово поступу. Така невблаганна воля історії. Звичайно, я не схвалюю таких кардинальних заходів, як руйнування Січі, чи зметення з лиця землі села, в якому народився Пугачов, або поспішне перейменування давніх назв — такі акції породжують злобу в людей. Зміцнювати єдність імперії треба не грубим насильством, а розумним і тактовним впливом просвічених монархів на уми підданих.

— Мені важко збагнути, яким чином вселилося у вашу освічену голову таке розуміння єдності народів — під чоботом деспотів. Єдність та повинна б нагадувати арфу, на якій для кожної нації є своя струна. Ви ж хочете, щоб світ наш став нудним, як таланіння катеринки... А втім, нам дискутувати важко: ви трактуєте цю проблему як монархіст, я ж — як республіканець. І тому ми з вами ніколи не дійдемо згоди. — Любимський говорив і дивився поперед себе, не бажаючи зустрічатися з поглядом свого супутника. — А цікаво, як дивиться сьогодні на ці речі Новиков?

— Новиков — людина старшого покоління. Ми, молоді, покликані поширювати просвіту серед найнижчих верств народу для того, щоб не насильство було об'єднуючим чинником, а загальне розуміння історичної закономірності.

— Вам сьогодні здається, мабуть, що ви стоїте в опозиції до офіційної влади; ви не усвідомлюєте того, що стаєте її опорою. Виходить, по-різному можна брати собі на озброєння думку. Наука для волі і наука для рабства. Ми і ви. А тому надходить час, коли змагання між нами йтиме не з мечем у руках, а з пером. І його треба дбайливіше гострити, ніж меча.

— Гостріть собі, — скептично кинув Карамзін, — а світ рухатиметься сам собою, бо керують ним не пристрасті й не переконання окремих людей, а історична доцільність, для якої людина є знаряддям.

Диліжанс в'їхав на Сен-Антуанське передмістя, постиліон знову загукав: «Garde! Garde!»; Карамзін, сказавши останнє слово в дискусії, мовчав, Любимський теж не бажав продовжувати розмову.

Поет, що ціле життя мріяв побачити Париж, був розчарований: де ж той прославлений паризький блиск? По обидва боки розбитої вулиці туляться брудні хатини, у Люксембурзькому саду сидять гуртами бідняки на траві й п'ють вино,

у глибині саду, на луці, муштрують вояків у беретах із червоними кокардами, завулки тісні й запущені, ремісничі майстерні тиснуться одна до одної, бо їм не вистачає місця, крамниці вилазять аж на брук і ще дужче стискають завулки.

«Не краще, ніж у Симбірську», — скрушно думав Карамзін, придивляючись до вітрин крамниць із виставленим убогим крамом, та враз аж сіпнувся від несподіванки, стиснув Любимського за лікоть.

— Погляньте, який жах, — прошепотів він, показуючи на одну крамницю, перед якою на шнурах висіли церковні ризи, а двері крамниці були підперті позолоченим скіпетром.

— А в цьому ви не бачите історичної закономірності, Миколо Михайловичу? — з їдкою іронією запитав Любимський. — Не бачите. Для вас це прикра випадковість. Історична доцільність у вашому розумінні повинна мати інший зміст. Хоч ви й намагаєтесь вільнодумствувати, однаково — для вас доцільна акція Івана Грозного, який карає новгородців за те, що вони новгородці... Ви цього не сказали? Але ж думаєте саме так: «Вплив монархів на уми підданих...» Для вас доцільна акція Текелія, що руйнує Січ в ім'я закріпачення народу, або ж Потьомкіна, що наказує переорати станицю Зимовейську на Дону тільки тому, що там народився Пугачов...

— Я ж говорив зовсім протилежне, Павле Антоновичу!..

— Ви не говорили протилежного за суттю. Вас задовольняє зміст згаданих мною актів, бентежить тільки спосіб їх виконання. Для вас вони — закономірність. А ось такої закономірності, яку споглядаєте нині — що тиранія неминуче гине, — не хочете розуміти, бо вона вас лякає. Проте існує — поза вашими уподобаннями. Існує! Хіба не бачите: народ повертає собі свободу тим самим способом, яким її забрали в нього. Насильством. На ваших очах упала монархія у Франції — які ще аргументи потрібні вам для підтвердження моєї рації? Держави, що тримаються на рабстві, падають, бо неволя ламає їх зсередини. Загачений потік рве тим міцніше, чим вища гребля. Це й є закономірність і доцільність історичного процесу, а не та, яку видумують для своєї вигоди тирани і їх апологети.

Карамзін не відразу знайшов відповідь. Через хвилину проказав невпевнено:

— Ви одягнулися в панцир вчення французьких філософів і у своєму бунтарському засліпленні не хочете зазирнути недалеко вперед, щоб побачити, яка безодня ляже між витонченими ідеями енциклопедистів і криками черні, п'яної від крові й вина.

— Я бачу перший пролісок пробудження народів Європи. Я бачу народження волі на руїнах монархій. Для вас же

воля — покора монархічним законам. Так сказала Катерина у своєму «Наказі». Колись вона буде вельми задоволена вами.

В'їхали на набережну Сен-Мішель.

З-посеред нагромадження будинків вистрелили в небо ажурні вежі собору Паризької Богоматері. Біля мосту ліворуч стояв величний монумент.

— Це пам'ятник засновникові династії Бурбонів Генріху IV, — порушив мовчанку Любимський. — Він був великим народолюбцем і любив часто повторювати фразу: «Я не вмру до того часу, поки французький селянин не їстиме в неділю курки». І загинув від руки бідняка, що не діждався цієї благодаті. А ваша цариця жива й здорова, бо її кріпаки, як вона колись писала Вольтерові, давно вже надають перевагу індикам.

Карамзін не відповів. Цей французький підданий може говорити все, що захоче. Йому ж, російському поетові, краще не слухати подібних слів. Після повернення він повинен мати можливість узятися за літературну працю. Хто недалекоглядний, у кого гаряча голова — хай ризикує. Карамзін не має морального права на ризик.

Любимський наказав постиліонові спинитися. Вийшов із диліжанса, мовив:

— Пора нам розлучатися. Мені до Установчих зборів... — Торкнувся пальцями капелюха, кивнув головою.

— Якщо колись зможете приїхати до Росії, знайдіть мене, буду радий, — сказав Карамзін.

— Я заздрю вам... Ви живете у своїй батьківщині. Там є для чого жити, там боротьба має сенс. Говорив Руссо: «Якщо лише можеш, залишайся ціле життя у рідному краї, щоб служити йому. Людина, розплющуючи очі, повинна бачити батьківщину і, крім неї, до самої смерті — нічого більше». О, якби я міг... І як хочеться, щоб ви, молоді, жили так, як цього потребує рідний край, а не ваша вигода... Прощавайте! Щасливої дороги!

Установчі збори засідали у Версалі, у залі для гри в м'яча. Біля входу стояв озброєний гвардієць.

— Ви маєте перепустку? — зупинив вартовий Любимського.

— Ні, не маю. Але мушу побачити президента. Я професор Страсбурзького педагогіуму. Прошу мене обшукати.

— Зараз іде засідання, промовляє Мірабо. Не можна.

— Тим паче, якщо виступає Мірабо. Приставте до мене вартового.

Гвардієць кивнув до другого вартового, що стояв у глибині проходу:

— Проведи його і не спускай ока.

Павло увійшов до зали, набитої людьми. Лавки розставлені амфітеатром, спереду галерея і стіл, за яким сидить президент, перед столом висунута в залу катедра. З правого боку галереї — бюст Руссо. З лівого — Вашінгтона. За катедрою — оратор.

— Скоріше за незалежність англійської Америки був «Суспільний договір» Руссо, — говорив Мірабо. — Це він просвітив героїв свободи. Більшість публіцистів перед Руссо міркували як раби і витрачали свій розум для того, щоб виправдати існуючий лад. Секта енциклопедистів у політиці не зуміла стати на висоту народних прагнень. Корифеї цієї секти іноді декларували антидеспотичні гасла, отримуючи в той же час від деспотів пенсії. Тільки Руссо захищав природні права людини, тільки він гнівно таврував тиранів. Грізна революція наших днів зобов'язана не силі рук і мушкетів, а його творам. Установчі збори повинні скласти на підставі праць Руссо «Декларацію прав людини й громадянина», що проголосить рівність усіх людей перед законом!

— Vive la revolution! Vive Mirebeau! — заревів зал, люди повставали.

Любимський блукав поглядом по залу, він ще й зараз не втрачав надії побачити людину, з якою не вдалося зустрітися у Москві, він знав, що може й не впізнати її за стільки років, та однаково зупинявся на кожному обличчі... І враз на правому крилі амфітеатру побачив його, Шарля. Забувши про вартового, кинувся в обхід поза лавки, вартовий схопив його за плече, Любимський узяв гвардійця під руку й потяг за собою.

— Шарль... — прошепотів він над вухом елегантного мосьє, що стояв і плескав у долоні. — Шарль!..

Мосьє повернувся, глянув на Любимського, не впізнав — люди вже розійшлися по залі, оголошено перерву, — він кивнув вартовому, щоб відійшов, узяв Павла під руку і, провівши до дверей, запитав:

— Ви хто?

— Згадайте шинок у Москві, вавилонську вежу з капелюхів і молодого бакалавра...

— Поль! Поль...

— Любимський...

— Так, так, Любимський! Святий Боже, ви тут? Яким чином ви тут? О, а нас тоді... я не міг зайти до остерії. Тоді на Болотній площі після страти Пугачова Гаран, той, що складав капелюхи до вежі... такий нестриманий, викрикнув: «Pereat rex!»[1]. Хтось із таємних агентів, видно, зрозумів, і нас

[1] Хай згине цар! *(Латин.)*

позбавили права перебувати в Росії, ми ще того ж дня мусили виїхати. Але як ви, що було потім з вами?

— Іншим разом, то довга історія... Який я радий, що нарешті знайшов вас! Я повинен... Хочу бути вам потрібний.

— Як ви змінилися, — придивлявся Шарль до Любимського. — Але ж кажіть, що з вами тоді сталося і коли ви опинилися тут?

— Я вже багато років у Страсбурзі. Розшукував вас по всіх юридичних закладах у Парижі... Мене тоді арештували в тій остерії, де я чекав на вас. А потім було щось подібне до жахливого сну, в який ви не повірите. Ви назвали б мене фантазером, коли б я вам сказав, що малим залізним бруском можна проламати мур завтовшки в півсажня... Я так чекав на нинішній день, Шарлю. Я чекав на революцію вдень і вночі. Діждався. Революція повинна дати діло моїм рукам, адже вона не обмежиться, ні, не обмежиться Францією. Є Польща, Австрія, зрештою — Московія...

— Ви знаєте, про це вже говорилося — про поширення революції в Європі. Але нині ще хаос... Нам треба звернутися... до речі, він сьогодні тут, — ми звернемося до Буассі Д'Англя. Ви не знаєте історика Буассі Д'Англя? Шкода. Ще в 1777 році він видав книгу з історії Молдавії й Волощини, в якій відвів багато місця Україні й Польщі. Його ідея-фікс — розповсюдити гасла свободи по всій Півночі з допомогою українців і поляків. А ось і він. Бачите, стоїть біля трибуни, розмовляє з Мірабо. Ходімо...

Довговолосий брюнет із пташиним носом, Буассі Д'Англя, зі спокоєм патриція вислуховував запальну тираду Мірабо. На масивному обличчі оратора виступали жовна, він різко жестикулював, доводив співрозмовникові свою правоту.

— Я виділяю з когорти французьких просвітителів Жан-Жака не тільки зі своїх власних переконань, а й з політичної необхідності. Його людинолюбна філософія мусить стати теорією революції. Що візьмеш з Вольтера, що писав лише для свого часу? Я навіть не знаю, що станеться з його пам'яттю за сто років. — Буассі Д'Англя поблажливо посміхнувся, Мірабо не звертав уваги. — Спраглий хвилинної слави, він боявся зі своїм розумом вийти перед сучасниками, думаючи, що його не сприймуть. Вольтер за кожен рядок вимагав негайної винагороди і через це шукав ідей не революційних, а примиренських. Дідро брав ренту в північної узурпаторки. Тільки Руссо, живучи в бідності, поставив людину на п'єдестал Бога і проголосив її найшляхетнішим створінням, що не може служити знаряддям тиранів... Ви до мене? — перервав мову Мірабо, звертаючись до Шарля, що підійшов і в нерішучості зупинився неподалік.

— Ми до професора Д'Англя.

— Розмовляйте, — Мірабо відійшов, гордо несучи свою велику голову.

— Я хочу представити вам, мосьє Д'Англя, — уклонився Шарль, — професора Страсбурзького педагогіуму. Він емігрант з України.

— Чудово, — Буассі кивнув Любимському головою. — Нам потрібні тепер представники всіх європейських націй. Ви хочете запропонувати нам свої послуги?

— Так.

— Прекрасно. Я уже подав Установчим зборам пропозиції. Звичайно, ще доведеться почекати, поки почнемо їх здійснювати, хай спершу революційна влада укріпиться у всій Франції, але готуватися треба віднині. Я здавна стежу за подіями в Україні, тепер — особливо. За всіма ознаками, там повинен назрівати протест.

— Я не зовсім ознайомлений з тамтешньою ситуацією, — промовив Любимський. — Крім того, мені не можна туди вертатися. Але в мене є вихід: якщо в Польщі, яка зараз стоїть на краю занепаду, є хоча б малий опір королеві й шляхті, що визбирує крихти в петербурзькому дворі, я міг би податися до Варшави, а вже звідти...

— Спочатку Польща мусить упасти, аж тоді там народиться опір. Чекати недовго. Там до керівництва прийшли люди не з розумом, а з шляхетськими титулами, така держава практично існувати не може. Я надіюся більше на Україну, де поміж рештками козаків таємно бродить дух бунтарства. Там потрібен новий, освічений Пугачов. Я хотів би, щоб туди пішли наші емісари, що спробували б знайти серед колишньої української старшини сміливу людину, котра збудила б у застрашеного народу почуття свободи.

Буассі Д'Англя вичікувально дивився на Любимського; Павло, понуривши голову, мовчав.

Новий Пугачов... У професора сміливі прожекти, широкий розмах. Новий освічений Пугачов серед української старшини. Це дуже добре задумано. Французькі революційні емісари йдуть до України, де ще бродить дух бунтарства, і знаходять полководців... Але ж вони, українські старшини, уже звикли служити. Проти них самих треба підіймати чернь. А сама чернь? У сотий раз обдурена, вішана, палена, на диво ревно служить, якщо їй дозволяють тільки вдягнути шаровари й відпустити чуби. Вона нині бунтує проти уніформи, проти кайданів уже не вміє. Скільки її дурили, а нічого не навчилася. Згоріла Січ, попелом розвіялася запорізька вольниця — чи ж треба вже більшої науки; так ні: показав Потьомкін цяцьку, і знову козаки під Очаковом — кладуть решту

своїх голів, завойовують для себе ще цупкіші кайдани. А може... Можливо, там, у темній глибині народного болю, дозріває бунтарська думка і, припечена обручами, спалахне врешті пожежею? То чи не треба насправді бути там?

Павло заплющив очі, і в пам'яті сплив так чітко, як ніколи дотепер, образ Уляни: вона в пошматованій сорочці, спина й груди списані чорними пругами, йде курними дорогами з дитиною на руках, і женуть за нею гайдуки з нагайками... А ви воюєте за жолд, сини України, голови кладете під стінами турецьких фортець, а ви, панове старшини, маєтки захоплюєте, а Україна біжить, зішмагана канчуками, розбитими дорогами. Та невже вона не зуміла народити хоча б одного сина?.. Йде Уляна степом, перебрідає ріки, продирається крізь терни байраками, а дитина на руках — може, це той син? А Улянині очі докором пропікають його мозок: «Тобі там добре, Павле, товариші в тебе мудрі, жінки звабливі, і люди шанують твій розум; слава Богу, що хоч тобі добре, а ми вже якось...»

Любимський струснув головою, мовив рішуче:

— Я можу бути таким емісаром.

— Ви наражаєтесь знову на тюрму, а може, й на смерть, — застеріг Шарль.

— Коли хочеш волі, найгрубшу тюремну стіну можна пробити залізним бруском. А втім, кожен має право ризикувати своїм життям в ім'я порятунку. Коли народові потрібно, щоб ти вмер, мусиш умерти, — відказав Павло.

— Чудово! — Буассі Д'Англя енергійно махнув рукою. — Я вірю вам. — Він потряс співрозмовників за плечі й вигукнув патетично: — Bellum, horridum bellum![1]

Розділ п'ятий

За Крутоярським островом, на правому березі Самари, степова рівнина, враз розсердившись на свою беззахисність, люто зморщилася, згорбилася і сховалася в глибокі байраки, в густі гаї й діброви, там вона перепочине трохи над лінивими потоками й несміливими ставами, а потім доступно й покірно постелиться аж до самої Орелі.

За Крутоярським островом, неподалік од річки, зухвало вибухнула непокрита гора, що її називають Лисою; колись там здулася земля, не можучи втримати своєю вагою живлющих вод, що бубнявіли в її лоні; десь там внизу просочува-

[1] Війна, страшна війна! *(Латин.)*

лися сльозливі руді потічки й проступали замшілі озерця, та були ті води земною сукровицею, що призначена для тварі, здорова ж кров здвигнула кору землі й пробилася до неба, щоб її пили орли.

Біля підніжжя Лисої гори збіглися до гурту вибілені хати з жовтими стріхами і одна скраю — під очеретом. То Чаплинка. Слобода ця така ще молода, що немає у ній ні церкви, ані цвинтаря: люди ходять на богомілля за кілька верст до Самарського монастиря, а вмерти ще не встиг ніхто. Від слободи на Лису гору пнуться три стежки, які сходяться біля високих осокорів, що закрили собою камінну цямрину, — слобожани беруть звідси воду; а коли навесні осокори розпускаються, то здалеку скидаються на струнку дзвіницю.

Уже почали молодитися гаї, але аж нині до схід сонця вчулася у повітрі весняна вільгість, зі Самари налетів легіт, погнав хребтом гори порошу, білий пісок побіг струмками до криниці, щоб покрити кореневища осокорів, які стережуть живу воду, а наткнувся на дівочі білі ноги і закружляв утішно, пестячи та лоскочучи їх, а легіт, що несподівано для себе самого зірвався з річки, вже цілував шию дівчини, забігаючи в пахучу пазушку, дівчина приймала його і простягала руки до байрачної задичі.

— Ой виплинь, виплинь, гоголю, винеси весну зі собою, винеси літо-літечко і зеленеє житечко! — квапило дівча весну й заклинало ворожбою зазимки, що десь там причаїлися у діброві й чигають на зелену руту, щоб її до схід сонця прив'ялити; дівча кликало літо, а дзвінка вода в криниці озивалася стоголосом, і якби хто чув — подумав би, що цілий гурт дівчат волає до ожилої природи, а легіт шаленіє од радості, обіймаючись із красунями.

— Винеси літо-літечко, і зеленеє житечко, і хрещатий барвінок, і молодий васильок!

Йде на дівочий поклик заворожена весна, побожно хреститься барвінком, молиться калиновим цвітом, причащається медом; гудуть бджоли, пахне вітер свіжим калачем, світ стає добрим і сумирним.

Великдень!

Дзвонять дзвони в Самарській лаврі, дзвонить осокорина дзвіниця над камінною цямриною, падає благовісний гомін у холодну безодню й повертається звідти скупаний і лункий, а вниз яром ідуть шнурком люди з повними кошиками — білі, мов лебеді.

З хати, що під очеретом, вийшла жінка в шальовій хустині й зеленому байбараку — хистка, як тополина, весняний вітер, здається, колише нею; приклала долоню човником до чола й блукає очима по косогору, врешті ловить на горі

крихітну постать дівчини, що схопилася за гілку осокора й повисла на ній, — кликнула:

— Христино-о!

— Йду, мамо! — відгукнулася дівчина й побігла вздовж хребта, ловлячи розпростертими руками вітер.

Куди це вона, пора вже йти святити паску, великодню службу правитиме отець Кирило, куди ж побігла, стежка он просто вниз провадить. Ой мамо, мамо, де ж тобі зрозуміти стежки дівочі! А як мені зрозуміти твої стежки, дитино, коли темінь туги й горя давно роз'їла сліди на моїх колишніх, топтаних крадькома між високою тирсою на Мгарській горі. А ти згадай, згадай... Стань, матінко, на стільчик, подай щіточку-гребінчик, розчеши русу косу під вінчик...

Усміх промайнув біля материних уст, мов заблукана пелюстка калинового цвіту, давно-бо вітер обсмушив рясні китиці, й тільки коли-не-коли біла втіха сиротливо пролетить над кущем, щоб тут же прудко в росу впасти, а роса їсть безжально ті пелюстки втіхи, їсть нинішнім днем і виїдає пам'яттю...

Десь там править службу отець Кирило, й гудуть дзвони у старій лаврі... гудуть дзвони на Самарі...

Ревуть дзвони над Сулою, крешуть коні підковами, а гусари мушкетами. У неділю ранесенько таборами стали...

У неділю рано вдарили дзвони на Мгарській горі, заіржали коні на Пирятинській дорозі — до Лубен в'їжджав сам фельдмаршал Румянцев, щоб особисто провести четверту ревізію в Лубенському полку. Пікінери розбіглися по місту, виганяли людей на майдан слухати царицин указ, зашастали вулицями поліцейські ярижки, принюхуючись, чи не пахне де бунтом, військо розповзлося по місті, били дзвони на сполох, а набундючений фельдмаршал в'їжджав у кареті й думав, що це його вітають благовістом.

Хтось пустив чутку, і вона вмить розійшлася по місту, що секретар канцелярії Румянцева Дубовик за сто срібних цілкових продає звання унтер-офіцера майбутнього карабінерного полку, яким має стати Лубенський козацький полк; цей же радник за таку ціну записує ремісників у міщани.

Матвій Чинбар заметушився, думав було забігти до свахи Меланії, може, є у неї напохваті хоч трохи червінців, але не побіг: стара хорунжиха оглухла й осліпла з туги за сином, з нею не розмовишся; глянув на Уляну, що стояла каменем серед хати, боляче стиснувши руку дитини, й кинувся вигрібати з усіх схованок гроші — карбованці, півтораки, мідяки: треба рятувати себе, доньку і внучку. Вимів усе, що було в скриньках, висипав на стіл, квапно перерахував і вдарився об поли руками.

— Сімдесят три... Де взяти решту? Треба взяти, щоб стати міщанином, якого не виселять за межі міста — у кріпаки. Піду таки до Меланії.

Одягнув свиту: було ще прохолодно, хоч і по весні, — подався до дверей, і цієї хвилини обоє з Уляною побачили крізь вікно гурт військових, що увійшли крізь ворота й розбіглися в усі кутки двору. «Певно, на постій», — подумав Чинбар; та пронизливо заскавулів собака, проколений пікою, сполотніла Уляна, схопила на руки шестирічну Христину, Чинбар крикнув:

— Ховайся до льоху, а з льоху вихід у сад, ти знаєш!

Піднесла ляду, дихнуло звідти сирістю, заплакала дитина і запручалася, у защепнені двері вже гримали; Уляна затиснула дівчинці долонею рота і скочила вниз, батько опустив ляду й пересунув на неї скриню.

Христинка скімлила в моторошній темряві, мати не відпускала долоні від дитячих уст, а в хаті вже тупіт, увійшли, чутно голоси:

— Де твій зять? Любимський де?

— Не знаю... Поїхав до Петербурга на службу.

— Каторжна його служба! Ти ж знаєш, що він утік з тюрми. Де його переховуєш? Дочка де твоя? Куди заховав суку?

— Немає дома, десь у місті. Зганяли указа слухати...

— Скажи, де злодій, Павло Любимський де? — стрелила в повітрі нагайка.

— Бог свідком, ми не знаємо. Давно пішов, не подає і досі чутки...

— На лаву його!

— За віщо? Помилуйте...

Уляна тремтить у льоху, дитина змовкла й не дихає, треба тікати; та свистить, цьвохає нагайка, глухо стогне батько, ті удари пришпилюють її до вогкої долівки, втискають у глину, вона не може рушити з місця. Треба рятувати батька, треба підняти ляду, звалити скриню, впитися зубами в руку бузувірові, але на руках дитина — німа чи мертва; нагайка свистить і лускає безугавно — як він не втомиться, як не ув'яне катівська рука? — уже не стогне батько, хтось там нагорі відсапується, лускіт стих.

— Дім для консистентів, старого в диби! — хрипить той самий голос. — Обшукати хату і знайти дочку! Що, не дихає вже? До хліва собаку...

Здерев'янілі ноги зрушуються з місця, Уляна навпомацки ступає у глибину темного льоху, намацує руками затулу, відкриває: в саду тихо й сутінно — чи то вже звечоріло, чи похмарилося, — прислухалася до дитини: дихає, але мовчить і блудить преструшеними очицями. Виповзла з льоху, перебіг-

ла до саду, сховалася у кропиві на чужих межах, потім щодуху помчала повз руїни замку й зникла в луках над Сулою.

Йшла навмання безлюддям униз по Пслу до Дніпра. Дитина заніміла, а чи й з розуму схибнулася: очі в неї були великі й сповнені каламуттю страху; на ніч просилася до хат, мов жебрачка, — люди не випитували молодицю, бо знали, яке горе ходить краєм, і самі жили в тому лихолітті, — аж за Оріллю призналася господарям, бо вже не відала, куди йти далі.

— Багато втікачів переходить Оріль, — мовив господар, — там, на вашій Гетьманщині, донині думають, що тут давні вольності, а то вже всюди світ клином сходиться, ніде нема притулку... Та ти ще спробуй, молодице, до Самарського монастиря постукати. Там недавно архімандритом став колишній «дикий піп» Тарловський, він, кажуть, переховує утікачів. Не чула про такого?

— Чула... Чула! Мій чоловік знав його, — зраділа Уляна і таки того ж дня подалася за Самару.

«Дикий піп» після пугачовщини причаївся у своїй Воскресенівці, уже не частував на свята жебраків та все чекав, що прийдуть і по нього, та лихо якось обминуло його парафію. До плебанії вряди-годи заходили втікачі-запоріжці, що пробиралися на землі Війська Донського, бували й кобзарі, які наспівували пісень про Калниша, що десь знайшов собі притулок на Дону й не подає про себе вістей, а нарешті ці ж кобзарі принесли чутку, що Грицько Нечоса розкаявся у заподіяній козакам кривді й знову скликає низових лицарів під свою булаву.

То була чутка малоймовірна, але пришельці почали називати вже таки справжні імена козацьких полковників, а тепер капітанів — Антона Головатого й Сидора Білого, яких Потьомкін викликав до Петербурга й вручив їм клейноди; потім довідався Тарловський, і вже в це повірив, що охочекомонним козакам велено з'являтися до катеринославського намісника генерала Івана Максимовича Синельникова.

Що за птиця той Синельников, не міг знати Тарловський, але осідлав коня і — пан чи пропав — виїхав зі своєї Воскресенівки до Кременчука, де була канцелярія намісника, просити в нього благословення на посаду архімандрита Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, бо місце спорожніло і братія без пастиря пиячить, а київський митрополит його, Тарловського, знає і не буде противитися.

Іван Максимович наслухався чимало про «дикого попа» ще тоді, коли командував у Новому Кодаку пікінерським полком, сформованим з колишніх запоріжців, то й здивувався дуже, побачивши перед собою вутлого сивобородого дідка з хитринками в розумних очах.

— А чи зумієш ти, — засумнівався генерал, — у свої роки дати раду занедбаному монастиреві, старче?

— Краса молодих — у їхній силі, ваша світлосте, — мовив Тарловський, заспокоєний добродушним виразом обличчя намісника, — краса старих — у їхньому розумі. Я тільки трьох речей не розумію: дороги орла під небесами, гадини — на скелі й корабля — на морі, людські же стезі уму моєму постижимі.

— То добре, отче Кириле, — засміявся Синельников: йому сподобався старий химородник, — тільки ж пустельний він, той монастир, так і називається. З чого житиме твоя братія, коли немає вже Січі, спорожніли старшинські хутори й зимівники в колишніх паланках і земля там лежить облогом?

— А ми її заселимо, ваша світлосте, — прошепотів Тарловський, по-змовницьки нахилившись до генерала. — Румянцев так уже здушив у жменях Гетьманщину, що люд крізь його пальці вислизає і валом котиться сюди. А ми їх пригріємо, хутори віддамо, слободи заснуємо — хай орють поле. І церкви побудуємо, і школи, і шпиталі, ваша світлосте...

— А мене тоді її величність — за вушко і на сонечко, так, твоє преподобіє?

— З ласки вашої — преосвященство, — примружився Тарловський, уже зовсім покоривши Синельникова. — Хто знатиме, що то нові слободи? Запишете їх до свого реєстру: мовляв, такі вже тут застали — казенні, так би мовити.

— То їдь до митрополита, — махнув рукою Синельников.

І запрацював Тарловський. Мов гриби по дощі, виростали в спустошеній Орільській паланці нові слободи — з утікачів. А згорьовані малоросійські кріпаки збігалися сюди з усіх-усюдів...

— Встань, жінко, — ласкаво мовив сивий згорблений архімандрит до Уляни, що впала перед ним на коліна, виплакуючи своє горе. — Справді ти жона Любимського? Павла?

— Бог мені свідком, отче...

— О, заплач, Ієзекіїле, над синами своїми... — Старий схилив голову над німою дитиною, сказав: — Не дам я вам пропасти, сироти безталаннії.

За кілька днів Тарловський зайшов до Уляни до келії, сів біля неї.

— Б'ють нас, але й правда наша, — мовив. — Хвалити Бога, серед повелителів не всі звірі. Намісник наш, генерал Синельников, — святий чоловік. Як це сталося, що його посадили на таке високе крісло, і до голови не йде. Та, видно, є серед них і такі — ми не знаємо... То слухай: утікачів, тобі

подібних, тут чимало, і життя ваше, як тій собаці в ярмарок... Завтра ви підете гуртом на Самару до Крутоярського острова. Там стоїть занедбаний зимівник колишнього полковника Самарської паланки Андрія Порохні, спаси Боже його стражденну душу — збантажили звитяжця батогами, бо скоритися не хотів. Зветься той хутір Чаплинкою... — Священик замовк, поглянув на дитину, взяв на руки, пошолопав пальцем у її ротику. — Заговорить... Обіч того хутора, Уляно, височить гора, а на ній криниця з живильною водою. Колись ту воду пив Андрій Первозванний і освячував нею скіфські землі. Напій дитину тою водою — мо', поможе... Батька вона не бачила?

— Не бачила.

— Сотвори вітця для неї у словесах своїх.

Купала дівчинку в остуд-траві, у чистяку, зірваному на Купайла, поїла водою з Андріївської криниці, про батька розповідала вечорами. Малювала їй своїм коханням образ мужа, що заступився за них, знедолених, а тому — в кайданах. Про те, що втік з тюрми, не згадувала, щоб не чекала дитина на батька ночами; та й сама не вірила, що він і досі на волі. Спіймали, певне...

Дитина слухала і розуміла все, але далі німувала; ридала по ночах Уляна, кусаючи подушку... А якоїсь ночі Христинка прокинулася, обійняла маму за шию і проказала так чисто, наче ніколи й не втрачала мови:

— Не плачте, мамо. Як виросту, піду батька шукати.

Минулого року серед лютої зими пропала Христина. Пропала серед білого дня, заголосила Уляна у дворі, на плач прибігла сусідка і розповіла таке, чого не могла зрозуміти мати.

— Нині вранці забігла до мене ваша Христя і сказала: «Перекажіть мамі, щоб не побивалася, я скоро повернуся». І побігла, я не встигла навіть розпитати.

Чекала й тужила Уляна і зчорніла з горя, а дочка за два тижні з'явилася і впала мамі на груди.

— Простіть, але ви мене не пустили б. А я до самої цариці в Києві доступилася і прошеніє, що мені печерський монах склав, у руки їй віддала.

Не сварила Уляна: а чи ж то вона не так само колись лютої зими йшла аж до Москви Павла шукати? Сказала тільки:

— Не роби цього більше, доню. Не проси. Батько твій ніколи не гнув шиї. Їх не вблагаєш, а гідність свою знівечиш.

...Дружно вдарили дзвони за Самарою. Ой лишенько, та це ж уже плащаницю виносять, а Христина десь ходить... Ну, нарешті! Жахтить поміж дубами малинова керсетка.

— На дворі терен тешуть, а в хаті косу чешуть... — ще таланить доччина пісня й обривається, вибігла Христя з діброви така свіжа, як великодня крашанка, припала до матері, обняла за шию: — Ой мамо, та яка ж ви нині гарна!

Дивилася на дочку, як у чисту воду, і бачила тепер себе саму і свої потаємні стежки між тирсою на Мгарській горі, а на одній з них — стрункого красеня, несміливого студіозуса, заполоненого її красою.

— Павле... — тихо схлипнула, і зів'яв цвіт на молодій калині, і в росу канула пелюстка миттєвої материнської втіхи.

Христос воскресе!

Христос воскресе із мертвих, смертію смерть поправ...

«Воскреснемо. Кров'ю дітей наших уб'ємо смерть... І сказав Господь Авраамові: «Поглянь од місця, де ти тепер стоїш, і до півночі, і до полудню, і до востоку — всю землю, що бачиш, віддам нащадкам твоїм навіки, а наплодиш ти їх, як піску земного, і коли хто зможе злічити пісок земний, то і нащадків твоїх злічить, і на ворогів своїх наженуть вони страх, і гнатиме їх шелест летючого листу».

Світися, світися, новий Єрусалиме, ликуй нині, веселися!

«Не плач нині, скорбна мати, за розп'ятими синами своїми, бо в лоні дочок твоїх достигає сила твоя, і посіється її знову, як трави та листу, і збори жнив твоїх не поїдять неситі...»

Да святиться сир, масло, яйця і всякії сніді!

«Хай святиться ім'я твоє, рідна земле. Хай святяться тихі води й кришталеві джерела, рута-м'ята й черешневий цвіт, колос пшениці й гроно винограду, білочолі хлопчики й русокосі дівчата, добре батьківське насіння й чисте лоно матерів, пісня твоя й незанімілі губи співців і речників твоїх, меч твій і мисль твоя, сила й віра...»

Править пасхальну службу отець Кирило, і молиться словесами Божими і своїми Уляна. Слова молитви змивають з душі накип зневіри, Христос воскресає з мертвих, смертю смерть зборовши, тужавіє у сплюндрованому серці жінки віра, віра здирає зі серця луду печалі, і світ постає перед Уляною прозорий і чистий, в якому не зможе вічно жити нечисть, бо роса, вода і соки цієї землі для нечисті ядучі.

Підводиться з колін, обмита молитвою і розквітла вірою, і вже не страшний для неї шмат дальшого її життя, хай він промине і в неволі: дочка понесе ту віру й дітям своїм передасть, а ті — сотням і тисячам своїх, і добрі вони будуть, а плюгавих у зародку вб'ють.

Святить паски отець Кирило, хрестить кропилом голову Христини, нахиляється і цілує її у тім'я; спасибі тобі, святий

отче; дівчина виймає з кошика крашанку й дає її священикові, а дзвони вже сміються дрібним перебором, кличуть молодь на майдан вести танки.

— Ой цвіт калину ломить, передня най ся вклонить, передня уклонилась, а задня залишилась, — веде Христина дівчат, а хлопці вже лаштуються збоку, щоб розбити дівочого шнурка.

— Хто ж там селом їде, хто ж там селом їде! — запитують дівчата.

— Ми панські служечки, ми панські служечки, — відповідають хлопці. — Пустіть же нас, пустіть же нас вою-воювати!

— Не пустимо, не пустимо мости поламати!

— А ми мости поламаєм!..

Розбивають хлопці дівочого ланцюга, і вже біля кожного своя; а чи ж буде то його, а якась таки буде, піде з утіхи у страждання, бо так мусить бути і так треба, і виплаче свої очі, але зате дасть життя своєму родові, — думає Уляна; а дзвони грають, дзвони витанцьовують на дзвіниці, й ураз... Ой дівчата, ой дружечки, та що це за така кумпанія у довгополих сіряках з лісу вийшла?

— Спудеї, спудеї! — загомоніло на майдані, молоді й старші ринули до довгополого товариства.

Уперед вийшов ставний юнак під вусом, його сиві очі розбіглися по різнобарвній юрбі й зупинилися на малиновій керсетці, по якій попливли вниз білі коси, цупко прикипіли, захоплені й здивовані; юнак насилу відірвав погляд від великих очей дівчини, що враз зашарілася й опустила голову, в пояс поклонився людям, промовив:

— Людіє добрі, аз єсьм префект великої конгрегації Києво-Могилянської академії, а це спудеї нашої альме матріс, і пашпорти суть у нас, а послані ми від академічної корпорації з білою книгою просити подаянія від охотнодателів на спорудження конгрегаційної Благовіщенської церкви.

З гурту спудеїв вийшов скарбник зі скарбоною і став поруч з префектом, сивоокий юнак провадив далі:

— А за ваші щедрі подаянія ми покажемо вам інтермедію «Смерть, Юда і Воїн».

Натовп зацікавлено чекав на видовище, спудеї розступилися, на середину вийшов Козак, задекламував:

Аз есьм воїн славний,
Всьому світу справний.
Я би тую смерть сам убив із луку,
Хай не попадається в мою руку.

Та ба. Смерть таки виходить з косою, клацає зубами, а з другого боку шкандибає Юда з торбою за плечима. Відступа-

ють сполохані дівчата, а скарбник разом з префектом уже обходить півколо глядачів, брязкають до скарбони мідяки. Христина простягла руку до матері, не відводячи погляду від префекта, бере від неї гривеника і подає йому. Юнак нахиляє її руку до скарбони й стискає за зап'ястя, падає монета, тихо дзенькнувши, і це був останній звук, який чула Христина, бо гомін дзвонів віддалився враз на кілька верст, ген аж за Чаплинку; Смерть беззвучно ворушить щелепами, голосу її теж не чутно, Христина чує тільки боязкий потиск руки хлопця і його питання:

— Як тебе звати?

— Христина... Любимська.

— А я Павло Василенко.

— Павло? Мій батько був Павло...

— Був?

Уляна вражено дивиться на юнака, що назвався Павлом, вона чула, що запитував спудей у її дочки, і ті запитання й вигляд хлопця були такі знайомі й близькі... Хлопець стояв перед дівчиною зніяковілий, добрий і безпорадний, він повинен уже йти далі за скарбником по півколі, але не йде, не зрушиться з місця.

— Ти звідки?

— Я з Чаплинки... що за Самарою.

— А я спудей першого класу філософії... — І аж тепер він схаменувся, відсмикнув свою руку від дівочої і подався квапно за скарбником.

Смерть уже лежала вбита; Юда, пригноблений і сумний, сидів на своєму мішку, а спудей, що перше виконував роль Козака, виголошував тепер великодню віршу, яка пояснювала, чому Юда такий невеселий.

А сей Юда з того з'юродився, як макуха:
То синіє, то красніє, — бо бере сокруха.
Вельми ся зляк, і міх закляк з грошми за плечима,
За його гріх той клятий міх все перед очима.
В землю вкопав, щоб гріх пропав, та окаменіла,
Посох там цвіт і трави ніт — більш не зеленіла.
В воді рибу міх із глибу розпужав і раки,
Вирнув злий дух із води сух до Юди і паки.

Регіт, галас, скарбона повна, дівчата знову лаштуються до хороводу, тільки Христина стоїть перед матір'ю, наче провинилася, дивиться на неї стривоженими очима й мовчить; мовчить і Уляна, бо все зрозуміла, дивно їй було лише від того, що настільки подібно повторюється у дочці її життя, і бачила вже майбутнє своєї доні, що буде теж повторенням материнського минулого, бо доля цього хлопця записана в його сивих очах.

— Хто ж там селом їде, хто ж там селом їде? — знову дзвенить гаївка, і відповідають молоді баси хлопців:

— Ми панські служечки, ми...

Кінський тупіт глушить гаївку, на монастирський майдан вривається вершник у саєтовому жупані.

— Хто ж там селом ї...

— Слухайте наказу! — окрик вершника кришить, наче скло, рештки пісні, кінь здибився серед людської гущі.

Хто це, звідки взявся? Не бачив його ніхто у цих краях... Тривожна тиша залягла над майданом.

— Слухайте наказу його сіятельства князя Потьомкіна! — вершник розгорнув сувоя і почав читати: — «Сим листом даруємо дворянину Семенові Пахомійовичу Трещокіну слободи Горошине, Вереміївку, Лукомлю і Чаплинку в потомствене і вічне володіння». Зрозуміло? Я, прикажчик його милості Семена Пахомійовича, наказую усім мужикам з названих слобід вийти в середу з плугами й боронами...

Ударився лемент об стіни монастиря. До прикажчика підійшов архімандрит, що саме вийшов послухати гаївок, борода його трусилася, він випростався перед посіпакою, шарпнув коня за уздечку, крикнув:

— Яким правом? Це казенні села!

— Царським правом! — звів прикажчик руку з нагайкою, але стримався і повернув коня.

— Я... я піду сам до його сіятельства намісника Синельникова.

— Хоч до Господа Бога! — прикажчик стиснув коня острогами.

Архімандрит, пониклий, згорблений, дивився услід панському посіпаці, потім повернувся, глянув на людей, що мовчки чекали від нього якоїсь розради; крізь густий білий серпанок, що заслонив очі, уздрів Уляну: губи її ворушилися, а на обличчі не було ні переляку, ні розпачу, тільки зсудомлений нежіночий гнів; біля її дочки стояв спудей, він тримав дівчину за руку, готовий захищати її; схилив архімандрит голову, простогнав:

— Я поїду, люди... Я поїду до Івана Максимовича.

Великоднього понеділка архімандрит Тарловський верхи діставався уздовж Дніпра до Василівки, що навпроти Ненаситецького порогу, — села, що разом з шістьма тисячами десятин землі належало катеринославському наміснику Синельникову. До помістя Івана Максимовича добрався аж другого дня: хоч як ще бадьорився «дикий піп» і вперто їздив верхи, та сила з роками вже зниділа; зіскочив на подвір'я з коня й побачив, що машталір ладнає у дорогу генеральського ридвана.

— Вдома Іван Максимович? — спитав Тарловський, та цієї хвилини побачив самого господаря, що вийшов з веранди в супроводі дружини й десятирічного сина-улюбленця, ім'ям якого назвав село.

— Мир дому сему, — поклонився архімандрит і зауважив, що намісник чимось стурбований.

Іван Максимович обійняв дружину, потім узяв за плечі хлопця, прихилив до себе й поцілував у чоло.

— Бережи і шануй матір, сину, — проказав тихо, наче прощався з ним навіки. — А як виростеш, не кривдь людей. Губити простий народ пасує тільки безумним боярам...

Авдотья Василівна схлипнула, син поцілував батька в руку.

Аж тепер Синельников помітив Тарловського, що стояв у нерішучості посеред подвір'я.

— Мир дому сему, — повторив архімандрит, підходячи до намісника. — Я у тривозі й печалі приїхав до вас, Іване Максимовичу...

— Потім, потім, отче Кириле, — наморщив чоло Синельников. — Я швидко повернуся. Мене викликає князь Потьомкін на театр війни... Ну, поганяй, — кивнув машталірові, сідаючи в ридвана.

Коні вихопилися з подвір'я й помчали курною дорогою, що розполовинила село. До воріт підходили мужики й у пояс кланялися. Синельников кивав головою то в один, то в другий бік, село тихо досвятковувало Великдень і було вибілене черешневим цвітом; повіз вихопився на польову дорогу, Іван Максимович оглянувся і глибоко зітхнув — сам не міг собі пояснити, чому стало так моторошно на душі. Вперше було важко покидати свій притулок, в якому осів після довгих років кочувань.

У тих переїздах і старість підійшла, а задоволення не мав: усе виконував волю повелителів, бо мусив їм служити, та мозок весь час сушила думка, що не так склалося у нього життя, як він хотів. По службі, щоправда, просувався блискуче, швидко переступав із щабля на щабель, підіймаючись усе вище, його кар'єрі заздрили; колонізація Новоросійського краю, яку поклав на нього Потьомкін, відбувалася успішно, та глибоко в серці завжди ворушився докір, що він, хай і ласкавими руками, чинить велику кривду людям разом зі своїми повелителями.

Валки переселенців, плачі й прокльони, а для чого воно все те — не міг збагнути Іван Максимович і відчував, що заподіяна ним кривда висить над його головою, щоб якоїсь нещасливої миті зірватися й скарати його, винного хіба лише в тому, що змушений був виконувати роботу рядового піхотинця в гігантській армії імперії.

Від природи добрий, він намагався бути якомога добрішим до людей, а однаково чинив зло: волоклися з лементом нескінченні валки з Криму на Кальміус — двадцять тисяч греків переселяли до нового Маріанполя, а вони там вимирали від хвороб. Потім усе те виявилося непотрібним, бо останній хан Шагін-Гірей покинув престола, якого так уперто домагався, й подався по свою смерть до Стамбула — Крим приєднано до Московії, і вже не треба було рятувати християнів од бусурманів. Слідом за греками довелося за наказом Потьомкіна переселяти шведів з острова Даго, що в Балтійському морі, до Кизикермена; потім приймав на Хортицю німецьких колоністів з околиць Данціга, врешті формував нові козацькі полки з недобитих запоріжців, а їх, як уже сказав «гетьман усіх козацьких військ» Потьомкін, по війні буде переселено на Тамань.

«Для чого все це робиться? — думав і тепер Синельников, трясучись на вибоїстих дорогах до Дубосарів, де розташувалася ставка Потьомкіна. — Що за смисл таїться у цьому вмисному перемішуванні людей? Адже господарської вигоди немає ніякої. На Калміусі у греків не родить виноград, бо не знають вони тієї землі, не родить він уже і в Криму, звідки греки виїхали. Шведи теж не вміють підкорити солону землю; серби перестали бути сербами, але не стали ні українцями, ні москвинами — що за сенс у такому знеособленні народностей? Розчиняються вони на чужій їм українській землі, самі ж аборигени мусять вироджуватися десь за Дунаєм або на Тамані. Чи не робиться це тільки для того, щоб люди перестали відчувати під ногами свою рідну землю, що повсякденно дає наснагу, любов і злість; щоб вони ставали набродом, якому потрібно лише щоденно напихати животи? Такими легко управляти».

...Минулого року під час своєї подорожі на південь цариця захотіла побачити козацькі герці. Намісник здивувався, адже вона заборонила вживати навіть саме слово «запорожець», проте наказав кріпакам одягнутися в козацькі строї, сісти на коней і гарцювати — імператриця була вельми вдоволена: її лякали ті козаки, що жили на Січі й були військовою силою, ці ж, накостюмовані, тішили своєю безсилістю.

А після герцю Катерина забажала поглянути на дніпровські пороги.

Люто таранила вода Ненаситець, кипіла між скелями, а внизу, ген за порогами, між кручами, закидали сіті рибалки.

— Як вони туди дістаються? — спитала.

— На дубах, ваша величність, — пояснив Синельников.

— Через пороги?

— Ваша величність побачить це на власні очі.

Синельников покликав до себе «козаків», що тільки-но справляли герці, вони вмить стали рибалками і незабаром на дубах пірнули в розбурхане пекло. Катерина стривожилася, вона не хотіла жертв, проказала з жалем:

— Не треба було цього, генерале, вони ж загинули.

Піна покрила рибалок, Дніпро переможно ревів, глузуючи з нікчемних комах, що наважилися з ним позмагатися. Синельников не відповів на слова цариці, дивився напружено вниз, потім усміхнувся й показав рукою:

— Бачите їх?

З білої бурхаті виплигували один за одним дуби, малі, мов трісочки, й мовила Катерина з притиском:

— Ну й народ...

«Чи то не усвідомлення незбагненної сили людей, які живуть на своїй землі, спонукує тиранів виривати їх з корінням, щоб вони не могли пити рідних живлющих соків? Чи не для того формує Потьомкін козацькі полки, щоб вивудити найздольнішу силу запорізького краю, зібрати їх у кулак і кинути на смерть, а недобитих потім вигнати на чужину? Однак, які наслідки породить ця політика? — міркував Синельников. — Які плоди пожне держава потім, коли селянин не зуміє примусити родити землю, а воїн, який не матиме що обороняти, буде ладен служити за гроші будь-якому господареві? Чи не рубаємо ми гілку, на якій сидимо? Зруйнувавши традиції, ми втрачаємо ґрунт під ногами, бо ж без традицій неможлива жодна творчість — ні матеріальна, ні культурна, ні військова...»

...На золотих галерах униз по Дніпру пливе царська флотилія. Катеринославський намісник вибився зі сил, прикрашаючи край. Збудовано нові хати, у хатах — дубові лави, а столи тріщать від наїдків, жінки — мов пави, зубожілий край медом і молоком тече; цариця вдоволена, і думає Синельников: навіщо цей обман? Чей же не вірить вона, що ті печені кури та індики, яких їдять селяни, коли вона заглядає до хат, є їхньою щоденною їжею. Може, усе це робиться для австрійського імператора Йосифа II? Але ж бо ні. Йосиф II прибув до Нового Кодака інкогніто, під іменем графа Фалькенштейна, набагато скоріше і мав можливість познайомитися зі справжнім життям Новоросії. Ні, царям треба, щоб розкіш оточувала їх повсюдно і щодня, вони мусять самі увірувати в те, що в їх краї панує благодать, а увірувавши, знаходять для себе моральне право обурюватися на тих, що невдоволені. Бо ж самодурство — не вроджена вада, а якість, що виховується. Правитель свідомо чинить зло, але він свідомий і того, що повинен бути першим патріотом свого краю, доброчинцем. І щоб повірити в це, створює ілюзію власного доброчинства.

Синельников не відповів на слова цариці, дивився напружено вниз, потім усміхнувся й показав рукою.

Потьомкін побудував Херсон на болотах не з необхідності — новий чорноморський порт можна було збудувати й на сухому місці. Але ж йому спотребилося чудо в південному краї, яке б нагадувало Петрове чудо на півночі й записалося б у книгу його добрих діл. Катерина наказала збудувати на свою честь місто Катеринослав — з мануфактурами, університетом, консерваторією й собором, що величністю дорівнював би соборові Святого Петра в Римі. Вона сама заклала перший камінь міста і поїхала. На цьому будівництво й закінчилося, але цариця вірить, що місто росте й красується. І тому знаходить для себе право писати «Апофегмати».

Мчить ридван на південь, до ставки Потьомкіна. Певно, вирішив князь штурмувати Очаків. Він хоче взяти його сам. Самодержець, ніким не контрольований, має право на злочинний егоїзм. Потьомкін мусить узяти Очаків сам, щоб слава не дісталася Суворову. Облога фортеці триває уже півроку, третина армії вигибла від ядер і пошестей, а Суворов, який би взяв фортецю за один день, малою кров'ю, усунений від командування.

«Кому, врешті, служу? Кому віддав усе своє життя? Що я зробив корисного для свого народу, я — генерал? Маю титули й маєтки. А за що? За те, що допомагав чинити злочини супроти людей? Я, який називає себе патріотом. Боже, це жахливо. І більше не хочу, не хочу... Мене кличуть воювати, а я не знаю, за що».

У грудях заворушилося щось давке, шорстке, наче клубок збитої шерсті. Знову болісно згадалися і біла Василівка, й дружина, й син — і вперше в житті Іванові Максимовичу стало страшно смерті. Ні, не смерті страшно, а жаль того життя, яке міг би ще прожити інакше. Завжди він корився страхові за звання, за посади, за гріш, весь час терзався у докорах сумління, а чинив неправе діло. Він мав би будувати академії, а зводив казарми і тюрми. Він мав би примусити землю родити стільки хліба, щоб вистачило всім, а відривав хлібороба від землі. Він переконував себе, що воює за Росію, а вбивав її синів під Казанню. Він співчував Пугачову, а служив Потьомкіну. Але не все ще пропало. Є у нього син. Треба подати у відставку і виховувати сина. Саме через це Синельников не хоче смерті під Очаковом. За ту решту життя, що залишилося, він ще встигне свого сина зробити людиною вченою, а не придворним. Його Василь повинен стати іншим, не подібним до тих дворян, що жадають почестей, не подібним навіть до батька — чесного, але безвольного. Таких — інших людей — стане колись більше. Адже мусить у Росії народитися покоління, яке виведе її з темряви деспотизму. І вийде воно з дворян, з тих дворян, що вже нині

усвідомили, в якій твані користолюбства й егоїзму вони сидять.

Під Дубосарами вартові зупинили ридвана катеринославського намісника. Один з охоронців князя Потьомкіна сів поруч з Іваном Максимовичем, щоб супроводжувати його до ставки.

— Готується штурм? — спитав Синельников похмурого підпоручика, якусь мить чекав на відповідь, не діждавшись, перепитав ще раз: — Штурм готується?

Охоронець зверхньо глянув на Синельникова, відвів погляд і далі мовчав, тож зрозумів Іван Максимович, що цей підпоручик має тут набагато більше сили, ніж він, генерал, що потьомкінська сваволя передається слугам для того лише, щоб кожен, хто наближається до його сіятельства, відчував мізерність і хисткість свого становища.

Чим ближче до ставки, тим густіше стояли пікети вартових. Для чого виставлено таку посилену охорону, адже відомо, що Суворов живе в наметі на бівуаках і не боїться нічого, — кого ж боїться Потьомкін? Від пихи це чи від невпевненості?

Проте, як не дивно, князь Таврійський живе в землянці. Синельников спускається за підпоручиком униз і торопіє: під землею просторий палац, за залою — зала, золото тече зі стін, долівки вистелені персидськими килимами, висять люстри, уздовж стін виставлені вази, коридорами сновигають слуги в лівреях, з альковів визирають розчепурені наложниці. Так ось чому затримався на півроку штурм Очакова — Потьомкін спершу мусив улаштуватися. Виходить, що ця війна не для Росії, а для нього. Суворов живе у вимушеній бездіяльності, а Потьомкін, користаючи з нагоди, урізноманітнює собі двірську розкіш. Квапиться урвати для себе від життя якомога більше.

Григорій Олександрович, спухлий з похмілля, приймає Синельникова, лежачи на дивані. У глибині зали, за ширмою, музиканти капельмейстера Сарті награють тужливу мелодію. У князя хандра. Він лається, Синельников силкується збагнути, кого та лайка стосується.

— Під суд, під суд їх! До штурму зовсім не готові, а мор здесяткував армію. Розжалую того чихирного цезаря. Прийшов, побачив, переміг... Розжалую до капрала!

Іван Максимович уже здогадується, кого стосується п’яне бурчання Потьомкіна. Князь далі блює лайкою, але Синельников більше не слухає; музики за ширмою грають сонату Телемана, жахливо фальшивлять, генерал кривиться, це зауважує Потьомкін, киває у бік капели:

— Нездари... Всюди нездари, Іване Максимовичу. Але я ще здивую всіх. Андреас Розумовський, посол її величності

у Відні, пришле мені юного генія — клавесиніста Моцарта. Ось тільки візьму Очаків...

— Ви мали свого генія, Григорію Олександровичу, але він чомусь перерізав собі горло в шинку за Явузьким мостом на Фонтанці — я про Максима Березовського... — понуро промовив Синельников.

— Генія з козаків? — Потьомкін покивав на генерала пальцем. — Ти дивись мені... Вже дійшло до мене, що ти там панібратствуєш з хохлами. Я послав у твої краї свого блазня Трещокіна, знаєш такого. Ха-ха... Щоб ти мав кого остерігатися. Так... Гм, козацькі генії. Ні! Козаки хай стають у нас канцеляристами і навіть канцлерами — ніхто так сумлінно не служить, як вони. Але козаки-генії небезпечні... Ті хохли, коли їх упрягти, стають покірними, як воли: за в'язку сіна півсвіту переорють. А як тільки занюхають де, не дай Боже, свого пророка — одразу хвости підіймають... Каже Андреас, що Моцарт не визнаний в отечестві своїм, то я його сюди...

— А коли з'явиться між вами пророк, убийте його...

— Я радий, що ти знайомий зі Святим Письмом. Я люблю Святе Письмо.

Синельников розстебнув коміра каптану: у підземному палаці душно.

— Може, вип'єш, Іване Максимовичу? — Потьомкін сягнув рукою по дзвінок. — Утомився, певно, з дороги.

— Ваша правда, втомився. Та напився б я чистої води з криниці. Тільки ж у вас вона не водиться, — промовив Синельников і відчув цієї миті, як йому нестерпно хочеться додому, над Дніпро — вмитися водою з-під Ненаситця. — Для чого ви мене викликали, сіятельний князю?

— Для великих справ, генерале. Завтра оглянемо Очаківську фортецю, потім ти візьмеш під своє командування моїх козачків і ми покажемо тому зачуханому фельдмаршалові свою стратегію.

Наступний день був такий білий, що сліпив очі, а чорна фортеця Кара-кермен бовваніла в матовому світлі, мов статуя гігантського ідола; затягнуте сивою плівкою небо зливалося зі сизою гладдю Дніпровського лиману — день був молочно-білим, і дивно стало, що він в одну мить збагрянів і темно змерк.

«Ось і все, — перше, що подумав Іван Максимович, коли опритомнів від нестерпного болю. — Я знав, що це станеться».

Низька біла стеля, чисті простирадла, пахне йодоформом — він у лазареті. Перед очима рожеві кола, а в кожному з них по обличчю, і в одному — похмуре обличчя Потьомкі-

на. Поруч з князем — хтось знайомий. Суворов? Ні... Ага, Петро Іванович Панін. Давно не бачив... Як то все сталося? Ішли удвох з Потьомкіним, здалеку оглядаючи фортецю. Зненацька з бійниці найвищої вежі вихопилася кучерява хмарка диму, завив пронизливий свист, хвиля повітря відкинула князя на кілька кроків убік, а він, Синельников, почув лункий хрускіт у нозі, його тіло враз утратило вагу й наче піднялося у повітря. Та й усе. Прочуняв, коли відпилювали ногу. Тепер не болить нічого, тільки відчуває поруч смерть. Така вона близька, що навіть її не страшно. Лише мучить думка: що буде зі сином? Невже він стане таким, як ці, що біля нього?

— Григорію Олександровичу, пришліть секретаря, я продиктую йому заповіт, — простогнав Синельников.

— Отямся, Іване Максимовичу, — схилився над ним Потьомкін. — Лікар сказав...

— Не треба, я знаю... Пишіть. Весь маєток Авдотьї Василівні. Половину хай закладе в банку, щоб потім за ті гроші послала Васю до академії. Хай він буде першим із дворян... І все. — Синельников підвів голову. — Ага... Добре, що ви тут, Петре Івановичу. Я досі не виконав останньої просьби однієї людини, усе боявся. Ми всі чогось боїмося, а смерть додає нам відваги... Ви пам'ятаєте, хто вам життя врятував під Єгерсдорфом у Прусській війні... колись? Не пам'ятаєте? А я знаю. Пугачов, ваше сіятельство, Омелько Пугачов. Так... Я з ним розмовляв перед стратою. Він просив переказати вам його спасибі за той плювок в обличчя, яким ви віддячили йому, коли він був зв'язаний. Ви хоробрий воїн, ваше сіятельство... Чому так червонієте, невже вам соромно?.. Ідіть від мене всі, я хочу бути сам...

У середу після Великодня на польовій дорозі за Самарою, біля підніжжя Лисої гори, зупинилася бричка. З неї викотився червонопикий товстун, оглянувся довкола, потім задер угору голову, міряючи поглядом крутизну гори, і штовхнув у бік прикажчика, що стояв поруч з нагайкою в руці.

— А туди, нагору, коні не вийдуть? — запитав, показуючи на осокори, що стулилися верхів'ями докупи під самим небом.

— Не потягнуть, ваша милість, — розвів руками прикажчик.

— А в тій криниці справді вода цілюща?

— Усі про це знають. З неї пив колись воду Андрій Первозванний.

— Хіба йому належали ці землі?

— Ну ні... То був апостол. Святий, так би мовити.

— А-а, святий! Тоді веди, веди.

Завмерла внизу Чаплинка, а до Андріївської криниці повзли тварюки, щоб пити з неї цілющу воду, яку досі пили орли.

Розділ шостий

У монастирській ризниці пахне ладаном, воском, горять свічки, і в їхньому світлі чудно мерехтять, переливаючись золотом, парчеві ризи, плащаниці, єпітрахилі; перли на митрах горять, немов зірниці у святоіванську ніч.

Любо дивитися на них архімандритові Ієроніму, а тому він щодня виймає їх з кутих скринь, засвічує канделябри і споглядає, відчуваючи блаженство і близькість Бога.

Нині його втіху потьмарили сумніви: він удесяте перечитує рескрипт губернатора Тутомліна, в якому роз'яснюється, як має бути застосований царицин маніфест до соловецьких в'язнів, і мовчки не погоджується з неправим судом.

І ще перед ним лежить цидула, яку передав Ієронімові звільнений з-під караулу колишній архімандрит Миропольського монастиря покутник Трифонов, і глуха злість добирається до незлобливого серця преосвященного.

«Тоді, коли буря і всі морські хвилі впали на мою голову, замість непоштивої зухвалості проросла в душі моїй ревна лють до маловірів і хулителів...»

«Надто голосно кається облудник, — смикає бороду Ієронім. — Чолом поклони б'є, зубами за ногу хапає... Ні, ні, підеш ти геть звідси, щоб не зазіхав на рипіду, яка в моїх руках».

Отже, Трифонова відправити назад до Миропольського монастиря. Федосєєвця Ратищева, прочанина Федотова і морильника Іванова — на куховарню. Теплицького, хвалити Господа, наказує Тутомлін прислати на карбасі до Архангельська, як тільки скресне крига. В поміщика Жукова, що убив матір і зґвалтував сестру, відібрати кріпаків, заплативши оному по десять карбованців за душу, самого ж відпустити з богомольцями на велику землю... Великих же грішників, що сидять за особистим повелінням її величності в мовчазних келіях, тримати без змін.

Архімандрит гортає пергаментну Євангелію, якою користувався ще святий Зосим, і думає, як винагородити смиренного старця Калнишевського, що відписав половину свого тюремного жолду на виготовлення зі золота й срібла жертовної Євангелії.

Сумнів щодо справедливості царського маніфесту затьмарює блаженний спокій архімандрита, він гасить свічки й виходить з ризниці.

Зм'якло холодне небо над островом, лунко тріскають крижані бугаї на березі Студеного моря, з тихим рипом подається сніг під ногами, і верещить на деревах гайвороння, чуючи наближення весни.

Городничий, поважний старець Іларіон, зустрів архімандрита, як завжди, біля входу до ризниці. Ієронім наказав провести його по казематах.

...А час не ворушився. Час стояв, як чорна вода в порослому мохом озері, в якій щось там живе і плодиться, тільки не додається її й не меншає; у цьому ставу часу можна було себе переносити в будь-яке місце прийдешнього чи минулого дня: всюди однаково тихо й беззмінно, тож цієї миті Калнишевський жив ще різдвяною молитвою і стояв навколішки у Преображенському соборі на великій відправі, й стеріг його покійний нині добрий Соханов.

Молитва та, спочатку слізно вдячна, щораз набрякала кривдним болем, бубнявіла злобою; не знайомий досі гнів на Бога спочатку лякливо, а дедалі ядучіше всякав у слова, і вони ставали важкими, мов град, темними, немов сама покута в'язня, слова ті падали на кам'яну долівку й тяжко билися об неї, немов чавунні ядра. Кривився Ісус над царськими вратами, бо не чекав від отамана, упокореного довгими роками темниці, такого непогамованого блюзнірства, а Калнишевський, забувши про Боже злопам'ятство, вивергав зі себе нарости болю злорадною втіхою.

«Він утік, утік, ти чуєш? Що, не вдалося тобі, великий самолюбче, убити мене в темряві й невідомості, мов крота? А ти хотів цього. Озлоблений за свої муки на хресті, воздаєш нам. Ти воскрес для того, аби мстити людям, бо чому прирік рід людський на жах вічних мук і на вічні кари? Пройнятий гординею за своє безсмертя, не можеш насититися помстою над смертними — з радістю милуєшся, як конають інші на хрестах. А він на волі, чуєш, половина мене на волі, і я не умру. Любомудр, що вирвався на свободу, посіє поміж людьми свою думку, а в ній — зернину пам'яті про мене... О, ти вподобав собі вмирати на хресті, знаючи, що встанеш з гробу, нас же хочеш віддати вічному забуттю, аби довести, що ми черви. А ми супроти твоєї волі вмиратимемо й воскресатимемо, так, як і ти. Ти впиваєшся солодом своїх мук, бо за це тобі співають хвалу, ми ж не насолоджуємося нашими муками, зате утверджуємо себе ними не на небі, а на землі!»

Караульний Соханов поклав руку на рамено Калнишевському, отаман підвівся, вдячно глянув на солдата: мертвот-

ний колір вижовтив його обличчя, і у важкій скрусі подумав в'язень, що скоро прийде час, коли не буде поруч цієї людини, і ця скруха повергла його знову в темінь безвиході, вбивши зловтіху в серці.

А потім у казематі, у непроглядній темряві, прийшло розкаяння. В'язня огорнули сумніви, і він тяжко карався за своє богохульство. «Пам'ять про мене посіється у народі? А чим я заслужив перед ним? Тим, що падав на коліна й цілував золоті пантофлі цариці? Тим, що не подав руки звитяжцям під Уманню і на Яїку? Дух мій зміцнів запізно...»

Старець каявся за богохульство, бо з ким ділитиме надалі дні самоти, коли більш не прийде Соханов, а Бога від себе відігнав? З ким розмовлятиме в цій темній вічності? Кого покличе на допомогу, як підповзе спокуса вбити себе? І він знову ревно молився і дякував новонародженому Христу за те, що врятував від смерті розум Любимського. Тільки за це... Та Бог мовчав, Бог за образу жадав жертвоприношення, і в'язень дав обітницю...

Того дня зайшов до нього Василь Соханов — з житньою проскурою і квасом.

— Добрий чоловіче, — промовив Калнишевський, — вчини ще одну мою волю. Перекажи його преосвященству архімандритові, що я половину свого майна, яке надійшло до секвестру, віддаю до монастирської скарбони, аби за ті гроші найкращі золотарі зробили для обителі соловецької окуту сріблом і золотом, алажею оббиту святу Євангелію, щоб з нею молилися праведні за людську долю і за людські гріхи.

— Перекажу, старче, — відказав Соханов. — А за добро, яке я зробив для тебе, благослови мене на незнану дорогу.

Калнишевський, сплакнувши, перехрестив солдата, проказав молитву, а коли той вийшов із каземату, зрозумів, що вже ніколи його не побачить.

У порослому мохом озері часу тихо й чорно, вільно в'язневі бути в ньому, де йому хочеться; наступної миті він живе в тих уже днях, яких ще немає, але які належать йому.

Житню проскуру і квас вносить караульний Матвєєв...

Житню проскуру і квас вносить караульний Нестюков...

Житню проскуру і квас вносить караульний Михайлов...

А стіни чорні, сморід тяжкий, кайдани іржаві...

І раптом... Навіщо раптом приспана надія спалахнула явою у темряві й розділила час на тюремний і на той, що — там? А в тому іншому часі, що буде, він побачив себе, ветхого, сивобородого й сліпого, у старому жупані й з лірою через рамено на степових дорогах України... Вільного! І ніхто не

пізнає, і дають хліб жебракові, а він — на волі! Надія млостю сповнила серце, він схопився з прічі й закричав до чорного неба, щоб одізвалися журавлі:

— Горі... Горі імієм серця!

І щезла ява. Ні, не бути цьому, не для цього царицин маніфест, та й не можна йому. А коли б упізнали — чи дали б хліба?

Спокійним був, коли його вивели перед очі архімандрита до караульного приміщення.

— Певно, збагнув ти свої провини, старче, що такою великою пожертвою ублажаєш перед смертю Господа Бога, — мовив архімандрит, з подивом приглядаючись до вічного колодника.

— Збагнув, отче. Усе збагнув.

— Хочеш чогось у мене просити, старче?

— Нічого, отче... Моли Бога, щоб дав мені довгий вік.

— Навіщо потрібне тобі життя? — ще більше здивувався архімандрит.

— Щоби я день у день переконувався в живучості мого народу.

— Ти мариш і досі про його волю?

— Горі імієм серця...

Архімандрит довго не зводив погляду зі сивобородого дідугана й намагався збагнути міру людської сили. Невже вона не має меж? Пожалкував, що не може полегшити колодникові його долю. Але згадав про порожню келію у Куховарній вежі на другому ярусі, звідки видно море і Заяцькі острови, і подумав, що легше буде старцеві доживати свого віку, коли бачитиме перед собою хоч клаптик вільного світу.

— Переведіть його до чотирнадцятого каземату, — наказав караульним.

Архімандрит ішов з городничим попереду, за ним — під вартою — Калнишевський. Вели кошового отамана до просторішої келії соловецької тюрми, де він повинен добути решту свого віку.

У новому казематі було чисто і ясно. З чорного озера часу просочилася вода й поволі потекла. І стало трохи легше.

А тепер, коли час заворушився, в'язень збагнув, по якому боці ті дні, що минули, а по якому ті, що прийдуть, він подався у згадках догори руслом, поки не натрапив на того порога, біля якого полишив своїх синів. А серед них було тільки два рідних, яких прогнав колись од себе, щоб не заглядали зблизька до його покаліченої душі.

«Де ви тепер, що з вами?» — прошепотів Калнишевський, припавши обличчям до ґрат, за якими біліла позначена тріщинами крижана таця моря.

Розділ сьомий

Пізньої травневої ночі повз низьку кам'яну огорожу, що обступила Самарський монастир, майнула чиясь тінь. Тарловський сторожі не виставляв, а сам, страждаючи на безсоння, іноді перед досвітком блукав стежками по діброві, в якій потонула обитель: може, згадувалися йому ті далекі часи, коли він, ховаючись од гніву власть імущих, блукав самарськими лісами як «дикий піп», поки не набрів на козацьку стежку. Тепер сон покинув його зовсім: загибель катеринославського намісника під Очаковом ударила його цілковитою безнадією, і вже не бачив архімандрит жодного просвітку ні для себе, ні для людей.

Темна постать у кучматій шапці й довгій киреї підійшла до муру й почала спинатися на нього. Отець Кирило, тамуючи подих, підкрався ззаду, схопив окрутника за ноги, стягнув і повалив на землю.

— Хто єси? — важко дихав священик в обличчя потвори з переламаним носом і оголеними зубами.

Чоловік був страшний з виду й дужий, він скинув зі себе священика й підвівся, і вже Тарловський чекав на свою останню мить від ножа волоцюги, коли враз почув тихий і такий знайомий голос:

— Отче Кириле... Це я, Савка... Панас Тринитка...

— Пом'яни мя, Ісусе, як прийду во царствіє твоє... — перехрестився Тарловський, з острахом придивляючись до страшної потвори, але таки впізнав і застогнав, простягаючи руки до Панаса: — Савка... З якого це ти пекла?

— Проведіть мене, отче, до своєї келії, — сказав Тринитка. — Я ж шукав вас у Воскресенівці...

У тихій келії замиготіла лойова свічка, сині шрами, що ними було перехрещене обличчя Панаса, ворушилися, мов п'явки, наганяючи відразу й ляк; Тринитка говорив, і звикав Тарловський до такого Савки, у мерехтливій темряві ячав клекіт орлів, яким поруйнували гнізда.

— Ой брате мій, брате, сизокрилий орле, а де ж твої дитинята, красні соколята?

— Ой, наїхали, брате, пани й паненята, дерево зрубали, соколят забрали, турецькому цареві на гостинець дали...

...Там Дунай, добігаючи до моря, одігнав від себе на причорноморське болотисте пониззя три рукави — три тихі лимани, а між Сулинським і Святосергіївським, недалеко від Картилеза, знайшли собі пристанівок очеретяні курені та бурдеї запорізьких ізгоїв.

Дев'ять тисяч козаків привів отаман Семен Бехмет спершу до Ак-Кермена, звідси вислав до султана депутацію зі

сорока чоловік і сам поїхав бити чолом новому господареві. Лютував падишах, погрожував стяти всім голови за те, що колись їхні батьки, повіривши всує облудним московським царям, утекли до України з-над Кардашинського лиману, накликав гнів Аллаха на козацькі голови, проте дев'ятитисячне військо запорізьких лицарів було шматком надто ласим; спитав султан про січові скарби — де вони? — і довго не міг заспокоїти свого гніву, бо прийшли козаки, мов останні берладники — без коштовних приносів.

Не перевезли через Дунай золота, хоч і взяли його зі собою: Україні, до якої ще повернуться колись, належить воно; закопали скарб у скіфській могилі над Бугом, прихопили зі собою лише клейноди, зброю та ікону святої Покрови — молоду красуню з малям на руках, вималювану чародійним пензлем тверського майстра.

Лютував падишах, щоб на те вільне плем'я нагнати покору, потім наказав присягу вірності Високому Порогові скласти і дозволив рибалити на Чорному морі, зброї ж без його відома велів не підіймати.

— А тут після вас... — Тарловський неблимно вдивлявся у миготливе полум'я свічки, щоб не бачити Панасового обличчя, порубцьованого катами Румянцева, бо надто важко було дивитися на нього. — А тут... Всесильний сіромаха з Кущівського куреня Грицько Нечоса теліпав за оборки генерала Текелія, що той недогледів і випустив вас. Але що вже міг заподіяти? То пішов на хитрощі: почав заманювати старшин, що залишилися, титулами і грішми. Опанас Колпак тепер — державець кількох сіл панщизняних і полковник Полтавського пікінерного полку; з поміщиком Болюбашем, що кобеляцькими землями володіє, породичався, небогу видав за нього...

— Надійку? — здригнувся Тринитка, а Тарловський, певно, й не почув, бо провадив далі:

— Викликав Потьомкін зі Самарської слободи Антона Головатого: збирай, мовляв, козацьких недобитків, запишемо їх до дворянських книг...

— І повірили! — ударив кулаком по столу Панас. — Ніщо їх не навчить.

— А що робити, Панасе? — Тарловський відвів очі від свічки і знітився перед ярим поглядом Тринитки. — Все ж ліпше...

— І ви, отче... Куди ж подівся наш волелюбний дух, куди він ураз щез? Калниш віддав Січ без бою, ці знову йдуть за цяцьками до повелителів. А ті, за Дунаєм, дурять себе свободою...

З роками над Сулинським гирлом насіялося козацьких слобід: за Дунай втікали з України чоловіки, жінки, і діти

народжувалися на чужині. Україна для них була вже легендою, далеким краєм, про який знали тільки з розповідей батьків, і тужили за тією обітованою землею, на яку колись повинні повернутися, а старий козак Панько Магомет вечорами розповідав їм про козацькі звитяги, а найбільше — про здольного лицаря Калнишевського й зрадливого Нечосу. Видумував щоразу для дітей нову казку, бо правди казати не хотів, щоб не осудили вони безславних своїх батьків та не відцуралися од них.

— ...То запитав Грицько Нечоса у кошового Калнишевського, скільки в нього війська, — розповідав Магомет так, ніби те діялося сто років тому, плів дітям добру небилицю, щоб хоч у ній вони знайшли свою отчизну. — Послав кошовий свого гінця до Петербурга, та такого нечупарного, і той каже: «Оце тобі цидулка від Калниша». — «А до кого ти прийшов?» — крикнув Потьомка на непоказного козака. «Таж до тебе, до Грицька Нечоси». — «Хіба там, на Січі, мудрішого не було, що мені дурня одрядили?» — «Та були, так розумних відіслали до розумних, а мене до тебе». Так і сказав, присяй-бо. Ото розсердився Потьомка і прийшов з військом — видимо-невидимо — до Січі. Став табором та й періщить з гармат, а козаки ловлять ядра й кидають ними в гусарів. А потім знемоглися й подалися сюди, за Дунай. Зостався на Січі лише сам Калниш. Не міг його взяти Потьомка-Нечоса, то став благати, щоб завернув запоріжців назад: мовляв, дасть їм луги, степи та чотири лимани, аби вони ловили собі рибу та справляли жупани; але кошовий такий дав одвіт: «Ой, спасибі тобі, Грицьку, за велику ласку, що ми їли на Великдень та гречану паску».

— А куди подівся Калниш, діду? — питали хлопчаки, і тоді Магомет співав їм пісню про чорну галку, що полетить на Дон рибу їсти і принесе звідти козакам од Калниша вісті.

— На Дону він... Там, серед донців, Залізняк ховається, ото вони разом зберуться і підуть за волю воювати, — розпочинав старий нову казку, щоб не знали отроки прикрої правди про Калнишевського.

— А далі що?

— Що далі? — питав у товариства Тринитка. — Отак і проживемо на чужій землі зі своїми отаманами, виборами, козацькими порядками, зі своєю сміховинною державою під порогом падишаха і — повмираємо. А діти виростуть і яничарами стануть, бо не завше віритимуть у казки Панька Магомета — без батьківщини виродяться. Яка Україні користь з того, що ми тут?

— А яка буде, Тринитко, користь з того, — сперечався Семен Бехмет, — коли ми повіримо потьомкінським еміса-

рам і вернемося під його «гетьманство»? Виманить нас, побавиться трішки і таке нам багатство дасть, що кози наші ходитимуть зі золотими рогами, а свині в панчохах... Воно-то, Панасе, дуже добре було б повернутися, тільки нині нікуди не годиться.

— Не про багатство веду я річ і не про ласку Потьомкіна, Семене. Є ж у нас руки, що можуть тримати зброю. Ми мусимо хоча б перед козацькими дітьми свою ганьбу кров'ю змити. Наші сестри стали рабинями, а ми співаємо тут пісень про волю, й плачемо співаючи. А діти, яких ми присипляємо казками, спитають колись нас, чому ми, такі гарячі волелюбці, живемо на чужині й горлаємо про давешню хоробрість, самі ж боягузами стали — боїмося поділити долю братів наших на рідній землі.

— Почекай, Панасе, почне ось турок війну... — Семен Бехмет понурював голову, бо самому важко було про це говорити.

— І ми підемо проти своїх. Саме на козаків кине нас султан, щоб ми на радість ворогам нашим потрошили одні одних без жалю. Сказано: бий свою маму, щоб тебе жінка боялася!

Догоряла свічка, а надворі розвиднювалося. Крізь віконце келії видно було, як блідне темне небо над кронами дубів.

— І станеться сіє, — сказав Тарловеький. — Під Очаковом проллється братня кров.

...Ловили козаки рибу, і світилася їм куца воля серед розлогої тюрми в гирлі Дунаю. А пісня зниділа, і туга визолила дівочі лиця, тривожно кричали стрепети на курганах, накликаючи лихо.

І воно прийшло. Восени прискакав до козацького коша турецький байрактар[1], звелів бити в литаври — скликати раду. Султан Абдул-Хамід, переляканий виїздом російської імператриці до Криму, виповів Московії війну.

— Великий падишах, хай благословить Аллах його ім'я, — горлав байрактар, — підіймає імперію на джихад! Хто не візьме зброї, буде покараний страшною смертю і пізнє каяття не врятує його. Хай нагадає вам про гнів султана кинутий в море безголовий труп шолудивого Шагін-Гірея, голова якого красується нині на мідній таці біля воріт султанського палацу. Він просив прощення, але даремно. Ще страшніша кара чекає на кожного з вас, хто не піде тепер проти невірних у священному поході!

Задунайці кували зброю, щоб навесні вийти під Очаків. Коли настав березоплин, Тринитка попрощався з Бехметом і переплив Дунай.

---

[1] Офіцер турецької армії.

— Ковток води на рідній землі смачніший, ніж мед на чужині, — сказав Панас, закінчуючи розповідь.

— Що чинитимеш, Савко? — спитав Тарловський.

— Ачей, знайду людей, в яких серця ще не поросли плісявою байдужості й ситості. — Очі Тринитки горіли, мов жар у пригаслому багатті. — Знайду, десь є вони. Великий Луг, самарська діброва сховають нас. Палитимемо маєтки панські. А загинемо, то хоч обличчям до ворога.

Шукай мене, моя мати, в степу край дороги,
В степу край дороги, на лютім морозі...

Хто це тут у столиці, над Фонтанкою, Думу голосить? Чи ж то вже розбрелося козацтво з піснями, бандурами й сльозами геть по всьому світі, щоб поодинці захлинутися у власній тузі, чи, може, світ розтривожити, розжалобити хочуть?

Даремно. Світові, либонь, і боляче, та не так, щоб аж побиватися. Він той великий світ, нагадує філантропа, в якого серце стискається, що сам собі докоряє за бездушність, коли до його затишної кімнати, до теплої постелі долинає крик жертви, яку замордовують на вулиці грабіжники. Він обурюється, він навіть заплакати може, та на вулицю не вийде: страшно наразитися на ножа.

Не волай до совісті світу, розпачлива пісне. Розрадити жертву, підтримати жертву, допомогти їй умерти або жити — така твоя воля.

Там будемо, моя мати, зиму зимувати,
А кровію гарячою море доповняти...

Хто це такий, безнадійно поколений скрухою?

А може, це я, Сисой Шалматов, співаю? Ні, я співати не вмію. Я не кричу, не тривожу філантропа в теплій постелі: він ще може зжалітися, віконце відхилити й дивитися, як я конаю. Не треба...

Я зараз прийду на твою пісню, побратиме, і теж заспіваю. Співатимемо на два голоси під мостом на Фонтанці. Ти своїм простудженим горлом на морозному петербурзькому повітрі, я ж надщербленим різцем на мостових підпорах. А хтось колись відчитає наш тайнопис у сплетіннях виноградної лози й подумає, що й тут страждав Христос[1], що й тут пролягала дорога на Голготу.

Всюди пролягала. На землі й на морі, і в зболених серцях, і в зачерствілих душах. Усі йдуть на Голготу — і в кожного своя. Голготи мук, голготи безсмертя, голготи підлості, голготи забуття...

---

[1] Виноградна лоза — символ жертв Христа.

Зимно як... А мене вигнали зі семи храмів. Мої руки не потрібні, вони не роблять того, чого вимагає цей світ. Портрети держителів — милості просимо! Не густо в нас своїх майстрів — спроваджуємо бозна-звідки. На Сенатській площі вже десятий рік трудиться француз Фальконе над скульптурою Великого. Святих — будь ласка, але тих, найсвятіших, з обличчями повеліваючими й милосердними. Апостолів?.. Спробуй, але вони.. простолюдини. Ні, те, що зробив, не годиться. Обличчя сумні — чому сумні, на що натякає цей сум? Обличчя веселі — чому веселі, з кого глузують? Обличчя думаючі — про що вони думають? Якщо вже не вмієш або не хочеш різьбити лики держителів світських і небесних, коли такі милі тобі служителі-апостоли, то роби їх обличчя слухняними, такими, які підтакують, погоджуються, німують, не думають. Малюй їх убогими, без волі, розуму й духу, малюй раболіпство, спустошеність, улесливість, підлість. Витворюй мертвоту душ, мертвотний світ, бо таким хочуть бачити його повелителі.

Два чи три голоси чути під мостом над Фонтанкою. Четвертого приймете? Темніє, холодно...

До Твері повернуся, до купців. Буду малювати їх пики.

Або вернуся до Тарловського. Ні, занедбав він приходство, не потрібен більш йому майстер.

Піду за Сковородою. Він заходив до Воскресенівки. Та, певно, більше не заходить... То був осінній вечір, хтось постукав у вікно. Піп Кирило відчинив двері, впустив до хати підпалого прочанина з обличчям аскета й живими чорними очима. Підніс свічку, але не впізнав.

— Нагодуй мене, отче. Я Сковорода.

— Чим хата багата, любомудре... Ходиш далі? Чого?

— Бо вірю. У моцарство свого люду вірю. Народ поживи потребує. А в день суду зважать кров мучеників і чорнило вчених. І не переважать одне одного, а разом шальки обірвуть. Безсмертні будуть ті, що залишать у спадщину мечі і пера. Ходжу, бо вірю... Неправда гнобить, зате будить бажання боротися з нею.

— Про що співаєш днесь?

— De libertate[1].

Премудрий старче... Звідки в тебе стільки сили? З мудрості чи з дивацтва? А хіба мудрість не є дивацтвом? З мудрості й горіння йде сила твоя. Ти як свічка: спалюєш себе, щоб світити іншим. Ти пізнав себе самого, збагнув свою силу і йдеш по великому світі без тривог і суєти.

Хто там рве душу піснею?

---

[1] Про волю *(латин.)*. — Назва поезії Сковороди.

А жовтими кісточками мости помощати,
Своїм чубом кучерявим степи устеляти...

Не знайду тебе, старче. Інша й тобі одному відома твоя дорога.

А пісня не вгаває. Що ж то за пісня, що за сумування?

Стемніло, холодний вітер свище на мості, мете в'ялиця, а під мостом, над зашкарублою Фонтанкою, палахкоче жерій. Чи приймуть погрітися? Приймуть...

— Добрий вечір, люди добрі.

— Добрий вечір... Хто ти такий?

— Маляр.

— Ходи до нас. Тут є уже й поети, і композитори. А маляра ще не було.

Молодий, у шинелі, з посинілим обличчям чоловік грів руки біля полумені і з жалем дивився на широколицього ровесника, одягнутого в поношеного козацького жупана.

— Домалювався?

— Ще шукаю...

— Чого і де?.. А я, бач, уже домузикувався. Не потребують. То я й під міст. А куди ж іще? А втім, Фонтанка, багаття і шинок за Явузьким мостом — не так уже й мало для академіка.

— Хто ти?

— Я член Болонської академії. Мене називали другим Моцартом. Не віриш... Грійся. А зараз понишпоримо в кишенях і підемо до корчми за Явузький міст. То дешева корчма. Там ще мене потребують... там ще раді моїй скрипці. Співати вмієш?

— Ні, різьбитиму на мостових підпорах твою пісню.

— А далі що?

— А далі — в мандри. Чей найду людей... А можна жити і для себе у своїх витворах. Колись їх приймуть...

— Дай тобі, Боже...

— Ходімо разом до твого кабаку. Холодно...

Багаття погасло, почорніли жарини на снігу, побратими витрусили кишені.

Філантропи мирно спали, бо на вулиці не лунав зойк мордованого, а лилася милозвучна, що душу захоплює, пісня.

Скажи мені, мій синочку, де тебе шукати...
Шукай мене, моя мати, в степу край дороги,
В степу край дороги, на лютім морозі.
Там будемо, моя мати...

...І вже нема друга-музики. Сисой Шалматов ходить до шинку сам.

Тут завжди малолюдно. Шинкар дрімає за лядою і лише інколи глипне на двері з надією, що завітає до нього хоча б один раз якийсь зачуханий підпоручик — бодай для людської слави. Ба ні, сама голота облюбувала собі цей шинок, засмородила його, засмальцювала, і жодне благородіє до віку вже не ощасливить своєю присутністю відлюдний затхлий підвал.

Заплiснявілий шинкар, наскрізь просяклий безнадійною злобою і смородом, клює носом у ляду, і верзеться йому в голові найлютіший матюк, яким приправлятиме увечері напої голоті немитій. Він забув, як вимовляється по-людськи хоча б одне словечко: сама ж худоба чинить йому торг, а то ї її немає.

Прокинувся, бо рипнули двері; до льоху, пропахлого грибком і брагою, тихо увійшов бородатий чоловік з якоюсь дошкою чи то рамою під пахвою. Після весняного світла на вулиці пивничний сутінок липко хлюпнув в очі зайшлому, він примружився, намацав, наче сліпий, стіну і притулив біля неї свою ношу, а сам втомлено опустився на лаву, спершись ліктями об стіл.

— Ей ти, маляре обкаляний, господа-бога мать, — долинуло від ляди хрипке буркотіння, — носишся день-денно зі своїм мальовидлом, і жерти — жереш, і пити — п'єш, а коли ж його в тебе куплять, щоб ти зі мною розплатився, поки переріжеш собі горло, як той академік, що на лоно Авраама забрав борги зі собою!

Сисой не поворухнувся, не відповів, його давно вже перестала вражати лайка, звиклося, та й боятися її нема потреби: нещасний шинкар навіки зв'язав свою долю з петербурзькою жебротою, не прожене, бо якби, не дай Боже, і вона перевелася, то йому самому довелося б прикласти ножа до горла.

А не забув, шевлюга, донині пам'ятає... Борг не може окупитися ні піснею, ні картиною, ані навіть кров'ю — одним лише чистоганом... Якби мав, віддав би за покійного, щоб так боляче й щодня не ранив шинкар душу, не будив того обірваного плачу.

Скажи мені, мій синочку, де тебе шукати...

Жалібниться у підвалі скрипка, та так жалібниться, що по краплині кров із жил висмоктує те печалування; музикант у витертому лисніючому фраку притулився лицем до скрипки, наче зрісся з нею, стоїть у рамі синього вікна чорним силуетом, над грифом зігнута рука, а смичок сам ходить по струнах, вишукуючи на них найпечальніші звуки, визбирує їх на волосінь і виливає у зачаджене димом і бражними ви-

парами приміщення корчми, і хиляться голови завсідників над столом.

Шукай мене, моя мати, в степу край дороги...

Зойкнувши, обриваються струни, скрипка хряскається декою об підвіконня, сині шибки ллють моторошне місячне світло на столи, зі синього квадрата сповзає тінь скрипаля, і на кам'яній холодній долівці парує червоне густе вино...

— Не каркай, не каркай, шинкарю, — труснув Сисой головою. — Як не продам своїх картин, собі візьмеш, твої діти колись за них багачами стануть.

— А нині що я їм за зуби покладу? Багачами стануть... За твоє-то мальовидло? Черв ти земний... — Слова шинкаря такі буденно їдкі, що й дивно було б, якби в них пробриніла раптом ласка. Черв! На опал не годяться ті твої скарби, бо спалахнуть у грубі, мов солома. Коли б варті були хоч зламаної копійки, то не жебрав би ти в мене риби на обід.

Шинкар бурчав і лаявся, та все-таки пожбурив перед бороданя миску зі сухим наїдком, ще й повного пугаря поставив, зневажливо відсунув ногою картину далі від столу, вона впала на долівку, шинкар приглянувся, перехрестився і проказав, підвівши голову:

— Апостат же ти... Правду кажу — апостат. Якби християнська душа гріла твої ребра, чи малював би ти мене, тлінного, розіп'ятим на хресті? В лику Ісуса, диявол...

— В лику Варави, злодія, шинкарю, — сказав художник, надливаючи з пугаря. — Там троє розіп'ятих, хіба не бачиш?

— Поруч з Ісусом! — усе ще жахався такого блюзнірства шинкар. Нехрист ти... — шепотів і приглядався: видно, любо все-таки було побачити своє зображення на картині; і посміливішав художник, досушуючи пугаря.

— Візьми її за борги...

— Безбожник... Хе, за борги, кажеш? Е, ні, голубчику, без надобності воно мені... А ти знаєш що, — примружився шинкар, — понеси її до царських палат, там люблять потішатися з нас, розп'ятих. Я чув, граф Безбородько такий мотлох скуповує і платить добре.

— Безбородько, мовиш? — Сисой відсунув миску, замислився. — Хто ж він такий, той меценат?

— А міністр царицин. Із хохлів. У кареті їздить і палац на Поштамтській вибудував, а миші в нього, кажуть, струбили двадцять тисяч рублів асигнаціями. Хіба він візьме, бо на базарі хто таке купить?

— Колись купували й на базарах, тепер не беруть.

Шалматов підвівся, підняв з долівки картину, винувато глянув на шинкаря, що стояв перед ним з простягнутою ру-

кою, обминув його і, обліплений лайкою, мовчки вийшов із шинку.

«А піду я до того мецената, — вирішив Сисой, виходячи з провулків на Сенатську площу, на якій здибився, прикипівши хвостом до земноплазу, незагнузданий кінь, а на коні цар Петро простяг руку, щоб вхопитися за золотого шпиля Петропавловської фортеці. — Кожен шукає своєї опори, — дивився художник на скульптуру Фальконе, — і я мушу. Його опора — тюремний шпиль над равелінами, а де моя? Невже тільки ніж до горла? Піду».

Олександр Андрійович Безбородько водив по кімнатах своєї картинної галереї милого гостя з України, поета Капніста і, вдоволений, що картини, спроваджені з усього світу, справляють на нього добре враження, говорив про речі, далекі від мистецтва.

— Я ознайомився з твоїм «Положенням про військо охочих козаків», Василю Васильовичу, і схвалюю. Не знаю, що повість її величність, я передав їй для підпису, проте хочу застерегти: треба пильнувати, щоб те нове військо не набрало знову республіканського характеру. А мундири хай будуть козацькі, вони краще в них воюють... Очаків ось упав — Сидір Білий і Антон Головатий представлені до орденів.

Капніст, захоплений картинами, неуважно слухав Безбородька. Він ходив з кута в кут, зі зали до зали, зупинявся, придивляючись до полотен. Його увагу привернула картина, на якій у боязливій нерішучості зупинилося перед райськими вратами багато людей. Безбородько помітив це, але далі провадив мову про речі, що зовсім не стосувалися мистецтв.

— Її величність зацікавилася тобою, Василю Васильовичу, і гадаю, що ти даремно дратуєш сильних своєю сатирою. Їй усе відомо, що ти пишеш. Знає навіть те, що ти в самому дворі не розмовляєш московською чи французькою, а малоросійщиною.

— Хочу бути самим собою, Олександре Андрійовичу... «и все на свете том, как в вольном маскараде, не в обычайном им, не в свойственном наряде, закрывшись масками, подложный кажут вид». Правда? — Капніст поглянув на Безбородька, примруживши одне око. — А я не хочу надягати маску.

— Нову сатиру склав? Все шпильками, колючками живеш, а що від того зміниться? Собі лише нашкодиш.

— Я усе зважив і переконався, що нема за що мене карати. У високі чини не пруся, від посади проголошувача вітальних промов і тостів відмовився, бо гидко стало, то можу собі дозволити деякі вольності. Зрештою, я боягуз такий са-

мий, як і ти, міністре. Тільки ти дужче боїшся, бо більше маєш. А я хочу менше мати, щоб менше боятися. Хочу бути хоч трохи незалежним. Ти теж хотів би, але шкода чинів. А щоб не спустошитися зовсім, скуповуєш потайки такі ось картини і на самоті здираєш, дивлячись на них, личину, яку мусиш одягати щодня, заходячи до райських врат.

До картинної зали увійшов лакей.

— Ваше сіятельство, там якийсь жебрак добивається до вас, художником себе іменуючи.

— Скажи йому, що приймаю по четвергах.

Капніст повернув голову до міністра, іронічно посміхнувся.

— Цінитель мистецтв не приймає художника через те, що він бідно вдягнений. А чи впевнений ти, що автор цього витвору, — показав на картину «Шествіє у рай», — ходив у дорогому сурдуті?

— Хай зайде, — мовив Безбородько, збентежений зауваженням Капніста.

По м'якому килимі невпевнено підходив до вельмож бородатий, ще молодий чоловік у засмальцьованому каптані. Він розгублено зиркав на картини, густо розвішані по стінах, під рукою тримав раму, затягнуту полотном, врешті зупинився, забувши вклонитися.

— Я тверський майстер, — заговорив першим бородань, — на ім'я і прізвище Сисой Шалматов, а жив і малював здебільшого в Малоросії. Тепер же в Петербурзі...

— Що там у тебе?

— Голгота...

— Показуй.

Шалматов відступив убік, щоб світло з вікон падало на картину, і з утомленим виглядом смертника дивився бездумно повз обличчя цінителів його праці.

— Ха! — тільки й сказав Капніст, а Безбородько недовірливо глипав спідлоба то на картину, то на її автора.

— Сам малював?

— Авжеж. Не вкрав же я...

Олександр Андрійович запитливо глянув на Капніста.

— Не віриться, — сказав.

— А мені віриться, — Василь Васильович не зводив погляду з Христа, з очей якого струменіли не біль, не мука чи всепрощення, а глибока зажура, і поет намагався розгадати її. — Мені віриться. Хто ж бо краще знає Голготу за художника, картини якого обпльовують п'яні мужики в шинках і пихаті невігласи на базарах?

— Кого ти змалював у лику Христа? — звернувся Безбородько до Шалматова. — Поясни мені.

По м'якому килимі невпевнено підходив до вельмож бородатий, ще молодий чоловік у засмальцьованому каптані.

Сисой мовчки поглянув на картину й відвів погляд.

— Коли б твоя знала, що моя грала, то твоя плакала б, — посміхнувся Капніст. — А я для себе зрозумів цей витвір так: митця змалював. Ось висить він на хресті перед натовпом, розлюченим тільки за те, що митець назвав себе Богом. А юрба не хоче мати між собою Бога. Цим обірванцям заздрісно повірити в те, що така звичайна собі людина — інша, ніж вони. І тому вбивають його, щоб не було серед них кращого, бо жити поруч з ним нелегко. За кращим треба йти і повертати собі своє людське обличчя ціною праці й пожертв, а їм вигідніше вовтузитися у тихому болоті...

— Це надто суб'єктивне тлумачення. У такий спосіб можна у Христі бачити будь-кого...

— На те воно й мистецтво... Ти послухай і приглуши на мент свою релігійність. Поглянь — в очах Ісуса німий докір, віра його згасає. Він знає про свою безсмертність, але що з неї, коли вона не дає користі цим людям? Ісус-митець свідомий того, що колись його виймуть нетлінного з домовини, але чи буде він тоді потрібний? А втім, він згоден навіть на забуття, аби лише ті, що прийдуть по ньому, жили так, щоб їм уже не потрібне було його тяжке мистецтво. Але мучить думка перед смертю, що ця юрба дорогих йому людей уб'є його і через це залишиться повік у темноті... Поруч злодії. Один повірив у божественність Ісуса й сконав із щасливою усмішкою на устах. Єдиний серед усіх повірив — і не живе. Живе Варава. Він гірший за тих, що розпинають Бога, і якраз такий потрібен їм, бо при ньому навіть ця темна юрба стане вищою і кращою, і тому вона кричить: «Зніми, зніми Вараву!» І візьмуть злодія собі за пророка, а пророк марно за них умре...

Безбородько похитав головою.

— Ну й мудрець же ти, Василю... Я б тебе взяв на посаду директора моєї галереї, щоб ти розтовкмачував дурням суть художніх витворів. Ти ж таки маєш рацію: юрба не хоче мати пророків.

Капніст промовчав.. Він споглядав знедоленого митця і думав про ту серединку, що вибрав для себе і вдовольнився нею: слугою бридко бути, пророком — тяжко. Спитав згодом:

— Що ж ти думаєш робити, Шалматов? Готуєшся умерти на хресті?

— Я не пророк, а тому страшно вмирати, — відказав Сисой. — Через те й хочу продати картину, щоб жити: може, зумію колись створити щось краще.

Безбородько зібрав брови до перенісся, похмуро дивився на «Голготу», потім показав на полотно, яке перед хвилиною розглядав Капніст.

— Чия то робота, не скажеш, хлопче?

Шалматов приглянувся, обличчя його вмить просвітліло й тут же погасло.

— То «Шествіє у рай», ваше сіятельство. Алімпія Голика робота, — тихо сказав, як про щось буденне й незначне.

— Звідки це знаєш? — скинув бровами Безбородько.

— Я колись трохи вчився у нього. А потім пішов у світи...

— Його школа, — промовив Олександр Андрійович, показуючи на «Голготу». — Сумніву немає, автор картини — Шалматов. Що ж, талант у тебе великий, майстре. Я б узяв тебе до себе, але що ти робитимеш — святий серед грішних? Нема тобі тут місця... А картину я куплю. — Він підійшов до ларця, вийняв звідти, не рахуючи, жмут асигнацій. — Проживеш на ці гроші якийсь час, а там — як Бог дасть.

Шалматов поклонився, потім підніс до очей асигнації, якусь мить розглядав їх, не вірячи, що в його руках таке багатство, тоді рвучко повернувся до виходу, наче злякався, що вельможа роздумає і відбере гроші.

Капніст зупинив художника.

— Зачекай хвилинку, Шалматов... На цьому багатстві довго не проживеш. А мусиш зберегти себе. Ось що: насамперед добре вдягнися, бо в наш час у душу мало хто заглядає — за одягом судять. І йди до моїх країв. Я тобі дам записку, з нею приймуть. На Полтавщині над Хоролом, де він впадає у Псло, є велике козацьке село Турбаї. Поміщик там — людина вчена, у Геттінгенському університеті вчився, сам з козаків. Будує він палаца, тож будеш йому потрібен. На хліб у нього заробиш, а там малюй собі пророків, і Варав, і Юд, може, й справді їх колись оцінять люди. То як, підеш?

— Піду, — так само байдуже промовив Шалматов і по хвилі, узявши з рук Капніста цидулку, квапно вийшов зі зали.

Другого дня по Явузькому мості на вулицю Литейну проїхав вершник у гранатовому каптані, з непокритою головою. Він зупинив коня біля п'ятибанної Володимирської церкви, перехрестився, а тоді пришпорив румака і полопотів уздовж вулиці, вихоплюючись з міської тісноти в наброщені березові чагарники. Вершник мчав стрілою, припавши коневі до хребта, наче його переслідувала погоня...

За Явузьким мостом у пліснявому кабаку шинкар утретє перераховував гроші, які сплатив йому Шалматов за себе й за покійного академіка. Рахував і дивувався, що в душі стає незвично тепло — чи то через те, що грошей було більше, ніж належалося, а може, від свідомості, що до його огидного шинку таки заходили шляхетні люди.

Розділ восьмий

Літо було посушне — Сулу при самому впадінні в Дніпро переходили убрід. Відсвіживши ноги на широкому переброді, Павло Василенко набрався сил іти далі, однак ще задовго перед смерком, перед Градизьком, зів'яв і попросився до крайньої хати на спочинок.

Сонце червоно заходило над Дніпром, багряні пересмуги краяли білі верети хмар, дніпровські плеса зайнялися червінню — було тихо і якось аж моторошно від незвично яскравої жеговиці.

— Вітер буде, — сказав господар замість відповіді на привітання, даючи цими словами згоду на нічліг: приймав подорожнього до своїх домашніх турбот, як давнього знайомого.

— Спудей? — запитав згодом, хоч про це й питати не треба було: довгополий байбарак і сукняний капелюх, з-під якого вибивалося довге волосся, свідчили, що юнак манджає з Київської академії додому — на вакації, мабуть.

— Був спудеєм, — відказав гість.

— А то чого так?

— Непослушенство, буйство і пристрасті погубили мене, доміне, — гірко посміхнувся Василенко.

Знизав господар плечима: з вигляду сивоокий парубок не подібний був до такого, щоб надто там причащався до оковитої і через те позбувся місця в академії — інша, видно, причина примусила його полишити дім наук; проте не допитувався: кожний має свого до нового.

Спудей сів на лавицю під хатою. Господар витрушував вимолочені сніпки пшениці, згортав докупи жовте зерно — на першу паляницю і, визираючи когось, поглядав у степ, по якому погналося незжате збіжжя.

«Поля вкриті хлібом, луки — отарами, земля повниться достатком, спокій і радість запанували всюди, у містах і селах чутно веселий глас людей твоїх. Чого тобі ще треба?» — згадалася Павлові проповідь Іоанна Леванди, яку той виголосив у Софіївському соборі на маївці, і подумав спудей, іронізуючи: «А й справді, чого тобі треба було, чому ти, як інші, не вислуховував мовчки слів блюзнірської наруги тої купальської ночі над Дніпром?»

З річки потягло вечірньою прохолодою, з вулиці долинув спів дівчат, що поверталися з поля. Василенко підійшов до тину. Дівчата вже минули обійстя, одна з них оглянулася, хихикнула, і пішли вони далі, ще голосніше співаючи. Павло дивився їм услід, а думав про Христинку, до якої йде який уже день пішки: як вона там?..

Дівоча пісня попливла за водою, а залишила по собі, ніби пісок на березі, терпку згадку про купальське свято над Дніпром, що закінчилося так несвятково тиждень тому на Подолі, і ще журу за втраченим, і ще тугу за товариством, якого, певно, більше не знайде, і тривогу перед тими буднями, що прийдуть.

«Не треба каятися, — говорив мовчки до себе, вдивляючись у степ. — Ти переборов страх — і цього досить. А того, що було, не повернеш».

То починалося цікаве життя в академії.

Одного дня професор піїтики Іриней Фальковський приніс на лекцію переписаний трактат Сковороди «Жона Лотова».

Про Григорія Савича спудеї чули чимало цікавого, аж фантастичного; Фальковський читав алегоричного трактата, дивував спудеїв і себе самого глибиною знань філософа, проте словесні сплетіння, іносказання надто густою вуаллю заслоняли суть твору, і вчорашні селюки никли перед недоступною премудрістю колишнього селюка з Чорнух, аж раптом прозвучали нові слова — і ожили допитливі й стомлені очі юнаків, а Павло Василенко аж подався вперед, бо вперше розгадав загадку величі українського філософа.

«Пам'ятай, що небезпечна справа зустрічатися з Голіатом. Щасливий буде той, кому вдасться роздерти цього лева і в отруті здобути отруту, в смерті — життя, у безчесті — славу».

Убити Голіата...

«Не бійтеся сії потвори, о друзі. Його ж кинджалом заколемо його».

По лекції Василенко підійшов до професора і з усіх слів, що мав йому сказати, знайшов лише одне:

— Спасибі.

А в бурсі мовив до побратимів:

— Ми вперше почули живе слово. Ми нині збагнули суть піїтичної мудрості — для чого вона? Слово не для слів, а для діла. Тож не уподібнюймося гнойовим жукам і не бабраймося у гної схоластики, а створімо в себе «Вільне піїтичне товариство» і шукаймо дійової істини во словесіх.

Не дуже потайки, але без галасу почали збиратися у бурсі спудеї вищих класів на диспути й розмови, покровительствував їм Іриней Фальковський; приносили трактати Сковороди, хтось роздобув книгу пісень Василя Трутовського, а вже зовсім потаємно читали рукопис невідомого автора — «Історію Русів» — прекрамольну книгу, що блукала у списках по руках київських і петербурзьких студіозусів.

На Поділ приходила весна, пожвавішав Житній базар, а Кожум'яки, Куренівка, дніпровські кручі, Щекавиця вруни-

лися молодою зеленню і кликали спудеїв до себе на традиційні рекреації та маївки.

Саме в цей час ректор Академії Самуїл Миславський викликав до себе Фальковського. Бездарний однокласник Сковороди жовчю вилив свою невгасиму заздрість до геніального ровесника на голову професора піїтики.

— Скомороха, якого вигнали з усіх колегій, возводите до рангу світових умів? Заради чого? Заради сумнівного вільнодумства, що може скаламутити спокій в Академії? Знаходите зразки в посполитій поезії простолюддя, а правила піїтики ігноруєте?

— Зовсім ні, — пробував боронитися Фальковський, — я подаю спудеям усе, що є у підручниках, але для них цього мало...

— Їхнім головам більш нічого не потрібно, бо все інше — те, що ви їм підносите, сіє кукіль непокори й інакомислія. Я забороняю всілякі зборища, нарицаємі рекреаціями та маївками, а будь-які піїтичні товариства і неконтрольовані диспути вважатиму крамолою. Так, крамолою!

Тоді почали збиратися потайки, а у вечір під Купала вийшли самі гуртом на Дніпро.

Там дівчата вже водили танки, хлопці палили вогні й стрибали через полум'я, біліли вінки на воді, тихо пливли й ховалися за кручею. Поділ вкривався сутінками, запалювалися блідими вогнями вікна домів, а багаття палало, а дівчата танка вели, співаючи про калину, біля якої дівчина ходила, ножем зілля копала, своєї неньки питала: «Кого, мати, чарувати?» Їм відповідали злагодженим хором спудеї, що в козака далека мандрівонька — не вернеться він, забариться, чого ж давніше гордувала; і тужили дівчата, і в крокового колеса питали, куди милий поїхав.

Тоді з пітьми виринула цибата тінь, зупинилася неподалік і крикнула, перекриваючи спів:

— Гей ви, недоуки, чого там розквакалися і людям спати не даєте?

Пісня сполошилася, приглухла, ледь ще таланіла, і ніхто не відповідав, а кремезний ґевал гукав:

— Гей ви, босво голодна, та чи є серед вас хоч один такий, щоб наважився вийти битися зі мною, родовитим дворянином? Боягузи ви кальногузі, ви тільки блеяти вмієте і носом землю рити!

Стихло над Дніпром, і стояв зухвалець один проти сотень, так упевнено почуваючись, немов пастух серед стада волів або ж тюремник перед ув'язненими.

Дебелий плечистий вервела ніби вріс у землю: він був тут господарем і паном; а спудеї вмовкли, і ніхто не виходив на

двобій. Хай краще обійдеться спокоєм, можна б його гуртом і побити, та завтра біди не оберешся, а так він постоїть, постоїть і піде, трохи потопчеться по вашій гідності й забереться, краще далі співати, це єдина наша зброя, з нею ми не умремо, не пора давати волю кулакам, лихо треба перетерпіти, таж не всі такі, як цей...

А він стоїть, і регоче, й глузує з лякливої отари, бо знає, що немає серед них жодного лицаря, він прийде і завтра, і післязавтра, запрягатиме та й ще соромити буде за ярмо, бо впевнився вже, що ніхто не наважиться вийти проти нього, і буде так нині, і прісно, і во віки віків...

— Є такий серед нас! — несподівано пролунало серед гурту спудеїв, і вийшов уперед стрункий юнак. Хтось скрикнув і потягнув його назад, він висмикнув руку й почав наближатися до вервели, а той реготав, закочував рукави вище ліктів і чекав.

Василенко підступав до Голіата. Павло чув у собі силу, він ще малим міг згинати залізного шворня, але тут потрібна була й відвага; серед сотень занімілих, що ось стоять, збившись докупи, є, певно, міцніші за нього, а не йдуть; нахаба шкірить зуби й розчепірює пальці, на його руках грають горбасті м'язи: ворог дужий, ворог дужчий; відступати не можна, треба йти на певну смерть, аби лишень змити з цієї юрби ганьбу; сором за неї помножив стократ Павлову силу, він раптом кинувся на велетня і схопив його за горло.

Упав напасник, та вихопився з-під Павла, випростались обидва, тоді Голіат відірвав Василенка від землі, кинув його на землю й навалився на нього всім тілом; сплеснув зойк серед юрби, зойкнув Павло не з болю, а з розпуки: він же колись, ще малим, згинав залізного шворня; де поділася сила, хто її ураз знівечив — м'язи ворога чи страх?

«Щасливим буде той, кому вдасться роздерти Голіата і в отруті здобути отруту, в смерті — життя, в безчесті — славу», — згадалися Павлові слова Сковороди, він сіпнувся, схопив вервелу за зап'ястя, вони були цупкі, мов залізо, але ж залізо він розгинав колись руками, розігнув і тепер, вихопився з-під нього, відскочив, а тоді ребром долоні вдарив велетня по хребту, вклавши в цей удар останню силу.

Дикий рев напасника пролунав у темряві й стих.

— Є такий серед нас! — звитяжно викрикнув Павло й, окинувши зором натовп, рушив з місця й пішов — пішов униз по Дніпрі, не оглядаючись, наздоганяючи дівочі вінки, що попливли за водою...

Брела сріблистим серпанком худоба, повертаючись зі степу, йшли люди, несучи на плечах сніпки пшениці, і насміхався з них київський златоуст Іоанн Леванда: «Чого ти

ще хочеш? Ти щасливий трудівник, бо хліб твій віддадуть до царської трапези, і приємним він буде монархині твоїй».

Коли вже смеркло, господиня насилу приволокла ноги з панського лану й мовила до чоловіка:

— Не вийду завтра, Іване, сили нема...

— Вийдеш, небого, ачей не поб'ємо ми їх, як козаки Базилевських у Турбаях.

Павло прокинувся від думок, зачувши слова господаря.

— Яких Базилевських? — спитав.

— Панів зацних. Своїх-таки. Колись вони Василенками були, та маєтність не дозволила так посполито називатися. А знущалися вони над нашим мужиком гірше за чужинця. Ей, та що з того, що побили...

— А то, — відказала кволо господиня, — що позбулися турбаївці кровопивців, а тепер до села не пускають ні суддю, ні поліцмейстера.

— Пустять, коли прийдуть з арматою, — зітхнув господар.

— Повбивали, кажете? — аж кинувся від несподіваної звістки спудей і віри не йняв, бо ж сам недавно бачив, як тисяча людей уміє терпіти насмішки однісінького нахаби, і пояснити собі ніяк не міг, чому народ, що потрапляє у рабство, відразу починає так охоче й віддано коритися, наче він не свободу втратив, а виграв неволю.

— Повбивали Базилевських, кажете! — зареготав спудей і довго висміював зі себе нервову напругу, схлипуючи, і здивовано позирали на нього господарі. — Видно, ще не всі стали свинопасами, видно, є ще сміливці серед нас! А ви чого боїтеся? Убийте і ви! Ех, дав вам Бог упитися, та не дає проспатися...

— Діти ж, худібка... Тобі то що, безродному.

— Мій рід перебитий у Турбаях, господарю. Я Василенко, з якого шість років в Академії робили Базилевського. Я Василенко, що мусить змити ганьбу свого роду. І з вас, що, бувши кіньми, волами стали.

Дивний спудей вибрався у дорогу, коли господарі ще спали. За кілька днів, перебрівши Ворсклу й Оріль, він зупинився перед пагорбами, що зненацька виросли на рівнині, уздрів у далині Лису гору з гуртом осокорів на вершині й полегшено зітхнув.

Скільки не силкувався Семен Пахомійович Трещокін бути постійно статечним і поважним, як це личить дворянинові й володареві кількох сіл, усе-таки вряди-годи, а надто по чарці й доброму наїдкові, блазенська веселість пробиралася у душу, лоскотала, й він ставав смішним та добрим — хотілося тоді йти до людей, щоб розвеселити їх.

Але кого? Одноокого повелителя, перед яким міг би й нині блазнювати, поруч не було, до Петербурга ж далеко, а нового катеринославського намісника Каховського вважав не гідним веселощів князівського блазня, яким колись втішалися — го-го хто!

Тому він, коли було випито достатню кількість трунку, ставав перед дзеркалом і роздвоювався: у дзеркалі бачив колишнього блазня — потіху Потьомкіна, себе ж вважав самим князем, або — навпаки. Суттєвої різниці в такій переміні не вбачав, бо досконально знав, що вони з князем невіддільні й один без другого існувати не можуть. А що уявний князь у дзеркалі надто вже кривлявся, то ліпше було самому перевтілюватися в його сіятельство й усвідомлювати, що в цей мент він стоїть ближче до трону, аніж тоді, коли грав блазня.

Потім ця забава набридала, він випивав ще трохи й поринав у спогади, згадував службу в Потьомкіна й пив далі, а за кожною чаркою усе віддалявся від своєї нинішньої сутності, поки в уяві не ставав таким, яким був ще перед блазенством. Тоді починала його лоскотати туга за чистою юністю, серце солодко м'якло, він виходив на вулицю й брів Чаплинкою, зупинявся перед якимсь обійстям, спирався на тин і, сором'язливо затуляючи розчепіреною п'ятірнею своє сьогоднішнє обличчя, якого цієї хвилини встидався, дивився на зчудованих чоловіків, молодиць, дітей і, водячи масними очима по людях, зніяковіло посміхався, примовляючи:

— Не бійтеся, хорррoший я, чесний... Я такий добрий... Чому не запрошуєте пана свого до хати, пана хорррошого?

Нишпорив руками по кишенях сурдута, виймав, якщо були, лакітки або копійки, роздавав дітям, а коли вкрай здивовані й налякані слобожани запрошували пана до хати, — заходив, випивав безмір сивухи, тоді починало йому ввижатися щось страшне, якого ніхто не міг бачити, і він бився у груди й ревно каявся:

— Я падлюка... Падлюка!

Він тицяв на себе пальцем, палець не попадав туди, куди ним цілився Трещокін, заповзав у слинявого рота або втикався в око. Але пам'яті Сенька ще не втрачав і спідлоба поглядав на принишклих мужиків, які не знали, що сказати на таке дивне каяття; він повторював ще і ще раз: «Я падлюка», — і вже благально вдивлявся в очі людям; а коли вони, здогадавшись, чого панові треба, розводили руками й зніяковіло посміхались, промовляючи: «Та що ви, ясний паночку, ви ж не такий», Трещокін затягував церковної: «Ізбави мя од кровей, Боже, Боже», розслаблювався зовсім, признавався, що колись у юності слугував дячком і мав стати зго-

дом святим, та не так склалося його життя, — починав плакати, а далі впадав у безпросвітній сон.

Будився на своїй постелі, одягнутий і закаляний (мужики якось затягли його до колишнього зимівника Андрія Порохні, що став тепер поміщицьким двором), прочунював і до обіду давав волю своєму владолюбству, яке йому починало дедалі більше подобатися. Прикажчик, наляканий поміщиковим гнівом, таким несумісним з учорашньою добродушністю й незрозумілим каяттям, але гнівом страшним у своїй тупій жорстокості, гасав на коні по слободі й зганяв до двору тих, що не вийшли на панщину.

Трещокін невиразно пам'ятав своє учорашнє розслаблення, сердився на себе і свій гнів зганяв на тих, що від нього залежали. Либонь, насміхалися, либонь, волочили волоком по дорозі ще й штовхали непритомного; крик прикажчика, лемент шмаганої жертви заспокоював його; Трещокіна тепер не цікавила власна сутність, а тільки становище, що дозволяло йому втішатися сваволею і нею надолужувати колись втрачену людську гідність. А крім сваволі він нічого не мав, та й не жадав, бо почувався рівним з тими, які дали йому таке життя, бо знав і те, що потрібен лише своїм хлібодавцям, а не тому минулому, до якого неможливо й не треба вертатися.

Коли прикажчик доповідав, що кріпаки на полі, а тих, що запізнилися, відшмагали у стайні, Трещокін заспокоювався і тоді похмелявся. Стан похмілля був йому найлюбіший: жорстокість втихомирювалася, розслаблення прийде пізніше, а може, й не прийде — до цього тепер йому було байдуже, він у такі хвилини роздумував над своєю долею: виграв чи програв? У думці поділяв людей на тих, які щось мають і можуть дати — до них зараховував уже й себе, — і тих, що нічого не мають, крім вигаданої чесності, задля якої втратили місце серед імущих. Гаряче ненавидів у цей мент голодраних святих, бачив їх перед собою і гримав на них кулаком об стіл, приглушуючи заодно своєю люттю решту себе колишнього, щоб він, той колишній, не повертався до нього увечері, коли горілки буде випито більше.

Ставав перед дзеркалом... І одного разу побачив у ньому страшне видіння, це було оте щось, яке мучило його під час сп'яніння й примушувало каятися; він завмер, бо воно було таким виразним і відчутним, ніби ява.

...Рвуть коні чорну поволзьку землю, решта пугачовської кінноти, прикриваючи ватажка, вихоплюється з Чорного Яру — Пугачов відступає на Запоріжжя, де сподівається зібрати останні сили. Але в це вже не вірить джура Омеляна Івановича Сенька Трещокін. Злість на ватажка, що обіцяв

голодному обірванцеві земний рай, добирається до серця, він почувається жорстоко обдуреним і вже не хоче йти за Пугачовим на смерть. Обдурив... Весь народ обдурив! Скільки наобіцяно, скільки крові пролито, а здобуто хіба одну лише петлю. І в мозку вірного слуги Пугачова зроджується слово, яке він адресує ватажкові, і це слово приносить полегшу зневіреній душі: «Зрадник... Пугачов — зрадник. Бо програв».

Хропе кінь під Трещокіним, мордою сягає крупа отаманського коня, вимовлене в думці злобне слово «зрадник» летить навздогін Пугачову, та раптом відбивається луною, вгризається у мозок джури і, придумане для іншого, стає його власним, і він приймає його: чому Трещокін не має права стати зрадником, коли ним став Пугачов? Чому за нього, зрадливого, повинен гинути я? Адже він таки зрадник, зрадник — бо програв...

Трещокін відчуває, що це слово перестає бути гидким. Слово, за яке колись злітали голови з пліч, набирає іншого змісту, стає справедливим: стати зрадником зрадника — не ганьба, треба ним стати, щоб урятувати решту людей од загибелі. Слово це з кожною миттю усе більш обілюється, стає навіть шляхетним, «бо ж не для своєї користі я зраджу зрадника, а для людей, так, так — для добра народу».

Сенька позирає на обличчя вершників, поглядом вишукуючи серед них однодумців; старшини Чумаков і Федульєв мчать поруч, очі джури зустрічаються з їхніми очима — ні, немає смислу втікати далі; джура пришпорює коня, зрівнюється з Пугачовим і кричить:

— Посилай кінноту вперед, хай заплутує сліди, а ми праворуч — в шелюги, в шелюги, Омеляне Івановичу!

...Трещокін вихиляє повного пугаря, проводить долонею по обличчі, у дзеркалі з'являється найсвітліший хлібодавець з перев'язаним оком, але чаплинський поміщик цієї хвилини ще не поміщик і навіть не блазень, а джура-зрадник, який поки що не знає, хто буде його годувальником після Пугачова, а знати мусить: хтось же повинен його нагодувати, коли Пугачов їсти не дав.

Одноокий вельможа допитав Чумакова й Федульєва і відіслав їх до діючої армії — цих Пугачов примусив служити на підставі військової повинності. Але що спонукало до зради вірного джуру, цікавить Потьомкіна, і він запитує:

— Чому ти зробив це, Трещокін?

— Пугачов зрадив нас.

— Яким чином?

— Програв війну...

— А коли б виграв?

— Служив би йому.

— Отже, ти кожного, хто програє війну, зрадиш? То як тебе брати до себе на службу, коли я сам перед боєм не знаю, чия буде перемога. Вирвати ніздрі мерзотникові!

— Помилуйте! — заверещав Трещокін. — Я робитиму, що накажете. Колись я дячком був, тепер свічкогасом згоден стати, у Пугачова джурою служив, а у вас навіть катом... голови стинатиму пугачовцям, найчорнішу роботу виконуватиму!

— Катом? Дивись на нього, куди він гне! Та чи знаєш ти, земноплазе, що катами в нас служать найдовіреніші люди, що заслужили собі на цю посаду?.. Скажи, чому ти пішов до Пугачова?

— Їсти хотів...

— Нагодуйте його!

Трещокіну подавали багато страв, а коли він утомлювався і їжа верталася з горла, до нього підходив кат з кліщами, підносив їх до обличчя, погрожуючи вирвати ніздрі. Зі страху Сенька пхав у себе понад силу й урешті почув, що може їсти і їсти без кінця. Тоді в нього забрали їжу, і Трещокін зрозумів, що без їжі, щедрої й безмірної, він жити більше не зможе.

— Ви погубили мене! — упав на коліна перед Потьомкіним.

— Я тобі даватиму їсти. Блазнем будеш у мене. За твої заслуги блазенським ковпаком винагороджу. Хе, він катом хотів стати!

...П'є поміщик Трещокін, заливає решту глузду, щоб не бачити більше видіння. І воно зникло. У дзеркалі стоїть князь Потьомкін, напроти нього — дворянин Семен Пахомійович: обидва з одного стану, обидва одну справу роблять — живуть, щоб бути опорою державі.

Трещокін сп'янів до решти, та, на диво, не розслабився цим разом. Хай пропаде пропадом те минуле, нині він таки дворянин — хіба дослужився б такого звання у мужика Пугачова, навіть коли б той переміг? Він дворянин і заробив собі дворянство не шахрайством, не обманом, як інші, а тяжкою працею — довгими роками блазнювання.

Він вийшов на вулицю, напринди вшись, скільки мав для цього сил, принди вся умисне, перемагаючи охоту перехилитись-таки через тин і сказати мужикам: «Я хорррошиий, я чесний!», а потім бити себе кулаком у груди й скиглити: «Я падлюка», сподіваючись при тому, що йому все-таки хтось заперечить; набундючувало його усвідомлення заслуженого дворянства, і бажав він тепер того, що належиться дворянинові, — влади, багатства й розкоші. Йшов, заклавши назад

руки, сопів, гордовито розглядався по боках, вийшов на край села й помітив біля крайньої хатини диво-красуню. Дівчина сполохано шарпнулася з подвір'я до саду.

— Гей ти! — зупинив її. — Йди-но сюди. Іди, іди, дитино.

Вона повернулася, вийшла на вулицю. Трещокін ласкаво посміхався й манив її пальцем, дівчина підходила ближче, оглядаючи поміщика настороженим поглядом, зупинилася на відстані. Поміщик, вражений дівочою красою, аж присів і не переставав кивати пальцем.

— Ти... ти... Не кусайся лишень. Прийдеш нині, як стемніє, до мене.

Дівчина підійшла до поміщика впритул і навідліг ляснула його долонею по масному лиці. Ляпас був настільки несподіваний, що Трещокін спершу не знав, що й робити: сердитися чи сміятися, але усвідомлення своєї дворянської рівності із самим князем сповнило його благородним гнівом, і він проказав, випроставшись:

— Ти знаєш, кого вдарила? Ти знаєш, що тобі буде за це? Я... я був блазнем у самого князя Таврійського, і він, він, — Трещокін підняв вгору пальця, — нобілітував мене!

— Цього я не знала, — відказала спокійно дівчина і, розмахнувшись, ударила його по другій щоці.

Трещокін заточився, впав на дорогу і так сидів, не можучи повірити, що його, дворянина, бито. Дівчина тим часом зникла за тином, а тоді поміщик отямився і заскиглив:

— Я покажу вам... покажу! За те, що я хорроший, чесний... Ви всі, всі — падлюки...

Цього разу тягнув його додому прикажчик і все допитувався, хто завдав йому образи, аде допитатися у п'яного не міг, тож дізнання переніс на завтра.

Чаплинські мешканці бачили вчора на вулиці не лише п'яного Трещокіна, що сидів посеред дороги в пилюці й бився в груди, промовляючи крізь сльози: «Мене, мене, друга його сіятельства?», а й ще одного чоловіка, незнайомого, з перев'язаним білою хустиною обличчям. Він їхав верхи на яблукастому коні, червоноокий, безбровий; люди перепитували один в одного: «Хто це?» — але ніхто не міг нічого до пуття сказати; повертав він лише до крайньої хати, до Уляни Любимської, запитався у неї, де живе поміщик.

А нині зловістям війнуло по селу — такого ще не було. Шмагали вже кріпаків нагайками в панській стайні, тримали в холодній, але дівчат до двору ще не забирали, і злякані матері ховали до комор своїх дочок. Христину Любимську пан забрав!

Трещокін готував зухвалій дівчині кару. Поки вона сиділа в льосі, Семен Пахомійович мочив у солі березове пруття,

що мало увечері понівечити біле тіло красуні. Він уже не похмелявся, зарікся не пити цілий тиждень, щоб не перемінюватися з поміщика на блазня, адже цей ступінь просування по ієрархічній драбині для нього вже пройдений, він дворянин, а ще мусить дослужитися до предводителя дворянства.

Виймав різки з діжі і язиком пробував їх, чи добре посолені, опускав знову в розсіл і нетерпляче чекав на вечір, бо ще сподівався домогтися од дівчини покори. В надвечір'я почув кінський хропіт на подвір'ї — певно, прикажчик, — і навіть не оглянувся, коли рипнули двері до світлиці.

— Добрий вечір, пане! — почулися два голоси з порога.

— Ви хто такі? — схопився поміщик, побачивши у дверях двох чоловіків: один у довгополому сурдуті, другий — страшноокий, з перев'язаним хустиною обличчям.

— Я Пугачов, — зняв страшноокий з лиця пов'язку і став ще страшніший: обличчя його було суцільною зарубцьованою раною.

У Трещокіна підігнулися ноги в колінах.

— Пу... Пугачов?.. Вас же, Омеляне Іва...

— Ні, мене не стратили, в Москві зрубали голову іншому. Та не твоя це справа... Ти чув, що сталося з Базилевськими в Турбаях?

Занімілий від страху Трещокін не міг вимовити слова, тільки заперечно похитав головою.

— Вони вже там, — страшидло показав пальцем у землю. — А нині твоя пора. Де дівчина, яку ти вранці узяв до двору?

Трещокін упав ниць на долівку.

— Простіть, помилуйте! — заскавулів. — Я нічого їй не заподіяв... Я віддам її... Лише не вбивайте!

Юнак підійшов до діжі, де мокло березове пруття, спитав:

— Для неї приготував?

Трещокін підвів з долівки голову і ствердно кивнув.

— Знаєш що, Панасе, — сказав Павло Василенко, — не будемо цим стервом рук собі каляти. Вставай, дворянине, ну! Писати вмієш?

— Трохи...

— Ось на тобі чорнило, перо й папір, — вийняв з торби письмове причандалля, — і пиши своєю рукою таке: «Я, нарицаємий Семен Пахомійович Трещокін, гербовий дворянин і поміщик села Чаплинки і прочих, підписую сію цидулу й присягаю не признаватися ніколи й нікому в тім, що незнайомі мужики до крові висікли мене різками, моченими в солі, які я приготував для своїх підданих». А тут підпишися. Тепер же роздягайся і лягай на лавицю.

Били по черзі — довго і старанно, поки вистачило різок. Потім підвели його, напівживого, і наказали привести Христину.

Дівчина довго не могла отямитися, побачивши у світлиці Павла і незнайомого страшного чоловіка.

— Заспокойся, Христю, — пригорнув її до себе Василенко, — Трещокін більше ні з кого не зможе знущатися... Оцю твою розписку, пане, я перешлю до Сенату. Ходімо. Забирай, Христино, маму, і гайнемо чимдуж до Турбаїв.

Вони зникли з обійстя, мовби їх і не було. У повітці стогнав зв'язаний прикажчик, а Трещокін лежав долілиць на постелі й голосив:

— Погубили... Погубили дворянина!..

З приміщення Новоросійської губернської канцелярії в Полтаві, відбувши ще один день нудної казенної служби, вийшов чорноволосий, з кучерявими бакенбардами юнак. Зійшов східцями, зупинився, розтягнув пальцями накрохмалене жабо, що парило його весь цей літній день у душному кабінеті: підканцеляристи, канцеляристи, губернські реєстратори пріли над паперами з ранку до надвечір'я у трепетному страху перед появою самого губернатора. Ні, довго він тут не витримає. У духовній семінарії замучила схоластика, тут висушує статистика: коли б то знайшлася десь праця, близька серцю — учительська, щоб він міг навчати молодших за себе красного слова, яке раз у раз зроджується у мозку дивними самоцвітами! Але кому потрібен недовчений бідний дворянин, в якого тільки й багатства, що дворянський герб...

Юнак квапно перейшов через дорогу й вийшов з міста над урвище, схилом якого бігла вниз крута стежка ген аж до синьої стрічки Ворскли, що втікала зі степу між густі верби й тополі. Спускався по косогорі, розстібаючи на ходу каптана, відкривав груди прохолодному вітрові, що війнув з-над ріки.

Скупатися б! Проте не хотілося бути зараз на видноті, юнак забрідав у густі верболози, тут пахло лопухами й осокою, було тихо, аж дивно, що можлива така тиша на світі. Вибрався на стежку, що простяглася рівною смугою між тополями, і захотілося йти нею аж до Дніпра, і жити тут забажалося, ото лише зрідка навідувався б до метушливого міста, щоб переконуватися кожного разу в марності людської суєти.

Навпроти з гущавини вийшов якийсь чоловік; певно, цей теж шукає спокою. Чоловік наближався, уже видно було риси його обличчя: насмішкуваті, наче зібрані до свисту губи, маленькі рухливі очі; юнак сповільнив ходу: звідкись

знає цю людину із скептичною посмішкою на устах. Де він її бачив? О... та це ж сам Капніст, автор знаменитої «Оди на рабство», предводитель київського дворянства, — юнакові пощастило бачити славного поета в Києві під час цариціної подорожі... Зупинити його, привітатися?

Поет поступився убік, щоб розминутися із зустрічною людиною, що був задуманий, проте спідлоба зиркнув на юнака й побачив по його очах, що той хоче з ним привітатися, та не сміє. Добродушно усміхнувся:

— Добридень. Радий, що знайшов товариство.

— Хіба ви мене знаєте, Василю Васильовичу? — спалахнув хлопець.

— Ні, зате ви знаєте мене. «Капниста я прочел и сердцем сокрушился: зачем читать учился?» Правда?

— Що ви...

— Ну, то кого я зустрів у цьому райському куточку над Ворсклою? — запитав, придивляючись до незнайомого примруженими очима.

— Я з Полтави, Іван Котляревський. Підканцелярист Новоросійської губернської канцелярії... Недовчений піп і безнадійний віршомаз...

— Невдоволеність собою — краще, ніж самозакоханість... Дасть Бог, ми ще зустрінемося з вами на тих стежках, якими вештаються простаки, з надією поглядаючи на гору, що називається Парнасом. Ви проходжуєтеся, мабуть. То ходімо разом. — Василь Васильович узяв юнака за плече, і вони пішли поруч. — Я тепер відпочиваю у своїй рідній Обухівці на Миргородщині, а до Полтави за піснями приїхав... — Він якусь мить придивлявся до супутника, потім спитав: — Про Турбаї уже чували?

— Авжеж. Кажуть, Потьомкін військо вислав.

— Хотів висилати. Та сталася у світі така подія, що її величність ухвалила не робити галасу. Отак і стали Турбаї карликовою республікою у нашій благословенній імперії. Ви, очевидно, ще не знаєте, що сталося у Франції?

— Що сталося?

— Революція. Справжня революція, юначе. І ця подія в Україні — наче в унісон. — Котляревський промовчав, і здивувався Капніст, що ця звістка його не вразила. — А-а, то ви вже чули?

Ні, Котляревський нічого ще не знав про Французьку революцію, але те місто над Сеною було таке далеке, що якась тамтешня революція здавалася абстракцією, котра для цього краю не мала жодного значення. До чого тут унісон?

— Я чую про це вперше... І що з того? Ви думаєте, що спалахне і в нас щось подібне? — мовив довірливо, ніби це

поруч з ним ішов не предводитель дворянства і завсідник при царському дворі, а його ровесник і однодумець. — У Франції цей плід визрів: Монтеск'є, Вольтер, Руссо... А ми ще своєю мовою і казочок дітям не написали. Турбаївський бунт спалахнув з розпачу, а не з усвідомлення необхідності повалити тиранів.

Капніст ще раз пильно глянув на Котляревського і заспокоївся: його світле і трохи наївне обличчя не навіювало підозри. Сказав:

— Але ж Турбаями не закінчилося. За останні дні в нашій губернії сталися ще подібні випадки. У Кобеляках пана Болюбаша серед білого дня повісили... А в Катеринославській — то вже сміх і гріх. Був у Потьомкіна блазень, я сам його бачив, князь за вірну службу нагородив його кількома селами на Самарі. Недавно якийсь самозваний Пугачов, той самий, що чинив розправу в Кобеляках, відшмагав його різками...

— А що це дасть? Усіх блазнів не виб'єш, усіх поміщиків не перевішаєш. Щось інше потрібне, якийсь міцний ґрунт... А ви особисто як ставитеся до подібних бунтів?

— Мені якось незвично... Я ж бо сам майже турбаївський. Мій покійний батько був миргородським полковником, то він записав турбаївців у козаки. По тому, як батько загинув під Єгерсдорфом, внучка гетьмана Данила Апостола відсудила Турбаї для себе, а потім їх продала Базилевським. Я добре знав обох братів, бував у них дома, розмови провадив. Тому страшно усвідомлювати нині, що вони так жорстоко вбиті... Але скажіть, чи підійме наш побожний селянин на когось руку, чи відбере комусь життя, якщо він не доведений до відчаю?

— Маєте рацію. Я ж кажу — відчай... Відчай, а не розум. У Франції теж, певно, міщани були доведені до розпуки, але ж вони мали мужів, вихованих на філософії просвітителів. А ми не маємо. Тому я не вірю в успіх революції у нас. Я сам на бунт не пішов би, перспективи не бачу...

— Таж не бунтар і я, — посміхнувся Капніст, — проте завжди задумуюся: чому народ, потрапляючи в рабство, зразу ж забуває про колишню волю, та так, що його просто неможливо розбудити до нової боротьби? А люди, що виросли в рабстві, приймають цей стан за природний. Адже була і в нас сяка-така республіка...

— Що було, то загуло, — дедалі сміливішав Котляревський. — Минулого не повернеш. Треба думати не про те, як воскресити минуле, а як здобути волю у майбутньому, як готуватися до боротьби за неї. Ось ви, прославлений пiїт, чи думали коли-небудь над тим, щоб мову, якою ми ось з вами

розмовляємо, ну, як це сказати... узаконити на папері. Щоб вона стала поряд з іншими мовами як рівна.

— Це неможливо, — категорично заперечив Капніст. — Це навіть несерйозно... Мова наша чарівна, але ж не для друку, хто її вивчатиме, хто буде читати писане нею?

— Будуть, Василю Васильовичу, — вперто відказав Котляревський. — Якраз простонародна мова і має стати засобом нашої боротьби. Хто ми без неї, друкованої, — перед французами, німцями, поляками? Плем'я, безіменне плем'я. А розмовляють нею не тільки кріпаки, а й ми з вами. Вона, якщо хочете знати, уже встигла потрапити до друку, я не кажу про те, що поезії Сковороди теж написані мовою, близькою до простонародної.

Капніст з подивом глянув на співрозмовника.

— А ви мені подобаєтеся, Іване... як? Іване Петровичу. Диви, диви... Правда, я перекладав пісню Сковороди «Ой, ти птичко жолтобоко», назвав її «Чижик». Вельми поетична річ... Проте я не зумію навіть рядка скласти простою мовою, не впіймаю складу. Ми старі вже. А ви, що ж — спробуйте, ідея ваша, скажу щиро, цікава. Не знати тільки, чи на ваші зуби...

— Отже, таки потрапила до друку, — продовжував свою думку підбадьорений Котляревський. — У «Богогласнику», який видали в Почаєві, уміщені наші колядки «Нова радість стала», «Дивная новина», а в шеститомному «Собрании русских песен», що їх видав Новиков, є й українські: «Ой, біда, біда чайці-небозі», пісня Антона Головатого «Ой, годі нам журитися». Виходить, надається наша мова до друку. То хіба не можна і свої власні вірші писати українською? Можна: чей же ходять по руках співанники Пашковського, Падальського?

— І ви наміряєтеся словом замінити зброю?

— Що я там наміряюся... — ураз зніяковів Котляревський, вчувши у словах Капніста приховану іронію. — Я лише знаю, що без свого рідного слова ми залишимося німим бидлом. А треба, щоб наш народ мужів народив. Лише тоді він сукупно з іншими народами зможе повстати проти тиранії.

— Хм... — скептична посмішка знову застигла на зібраних у дудочку губах Капніста. — Трохи книжок, трохи пісень — і рабство наче вітром здуло!

— Я не думаю так. Але вірю, що це допомогло б самоусвідомитися тій частині народу, що не хоче рабства. Книжки були б лише початком. Початком поступу.

Вони незчулися, як вийшли далеко за місто, до Шведської могили. Василь Васильович показав рукою на степ, по якому розсіялися білі гнізда сіл. Зітхнув.

— Іноді, коли вдумаєшся, важко повірити, що купка людей змогла поневолити стільки люду, стільки простору. Україна, Московія, Сибір... Чому ми такі безсилі, чому самі служимо тиранам? Бо нас зламали не лише насильством, а й приманками, а це найпідступніша зброя... Перський цар Кір, захопивши столицю Лідії — Сарди, не руйнував міста, а влаштовував видовища, повідкривав будинки розпусти, запровадив блазенські ігри, і цим тримав у поневоленні лідійців набагато цупкіше, ніж міг би то зробити з допомогою найсильнішого гарнізону.

— У такий спосіб хочуть тримати в покорі й нас. А тому пізно, чи то пак завчасно, братися за ножа. Ми мусимо готувати нову зброю, що розбудить у народу приспану думку, і спершу з нею виступити — проти блазенства й продажності, — відказав Котляревський.

Розділ дев'ятий

До приймальної зали Катерини II прослиз її особистий секретар Храповицький: йому можна було заходити не доповідаючи. Вутлий і брезклий від алкогольних надмірностей, секретар мав ту перевагу над іншими придворними, через те так довго й тримався біля найвищих порогів, що умів на ходу записати кожне слово, вигук, кожну царицину думку, висловлену самій собі чи співрозмовникові. Запам'ятовував, а потім описував навіть її жести.

Шістдесятирічна монархиня ще не думала про смерть, проте почала подумувати про безсмертя. Тому й терпіла у своїх покоях пам'ятливого й спритного слизняка.

Цариця нервово походжає по залі: вісті про хід Французької революції починають її щораз більше тривожити, упевненість у своїй всесильності хитнулася разом з мурами Бастилії; слова, які вона кинула колись Державіну: «Я доживу до ста років і з'єднаю всю Європу під своїм скіпетром», глузують тепер з неї самої — вона відчула, як той скіпетр затремтів у її руках від вибухової паризької хвилі. А ще долає фізична втома. Спухлі ноги ниють під тягарем обважнілого тіла і вже догоряє спустошлива жага, через яку прозвали Катерину в Європі Мессаліною[1]. Ту жагу за велику грошову мзду ще роздмухує останній коханець Платон Зубов — двадцятирічний фаворит з шовковим волоссям і ніжними жіночими губами, проте повернути їй молодість і він не в силі.

[1] Дружина римського імператора Клавдія, що прославилася розпустою. Убита 48 року н. е.

Катерина не хоче й згадувати про смерть, проте усвідомлює, що пора в аннали історії записувати кожен її порух, кожне слово.

Храповицький уміє заходити до приймальні непомітно, він ніколи не затримується у дверях, на пальчиках пробігає до комоди, що стоїть у куті за величезним олеандром, і там виймає свого записника; цариця навчилася його не помічати. Однак цим разом він чомусь затримався при вході, стоїть — певно, хоче про щось доповісти.

Катерина поки що не звертає на нього уваги, вона цієї хвилини обмірковує, що повинна ще зробити, аби запобігти впливові Французької революції в Росії.

У Малоросійській губернії спалахнули Турбаї. Іншого разу на місці того села вже чорніла б рілля, але в нинішній ситуації двір мусить вичікувати і хіба лише локалізувати бунт. Сегюр, той вишуканий дипломат і знавець поезії, що у хвилини дозвілля розкривав московській імператриці секрети віршописання, сказав, коли впала Бастилія: «У нинішній ситуації Франція не може зробити Росії жодної послуги. За тридцять шість годин не стало французької монархії, король підписав усе, чого вимагав від нього народ, а...» — «Король ваш щовечора п'яний, і ним керує хто хоче!» — перебила Катерина, але Сегюр продовжував: «...а народ, що став при державному кермі, не захоче воювати проти Туреччини». Цариця завжди здогадувалася про республіканські симпатії французького посла, однак ставилася до цього толерантно, сама ж бо називала себе другом Вольтера, проте аж такої відвертості од Сегюра не чекала, і він протягом доби мусив покинути Петербург.

Слідом за Сегюром Катерина повиганяла зі столиці всіх французів, що не хотіли висловитися проти революції, приймала втікачів-аристократів із Франції, але заспокоєння не приходило. Адже революція не зупиниться над Сеною, вона може спалахнути й над Віслою, де володарює король ще бездарніший, ніж французький, вона може розгорітися новою пугачовщиною і над Дніпром — хіба не мовить про таку небезпеку донесення посла Симоліна з Парижа? Сегюр, повернувшись на батьківщину, доповів революційному урядові: «Я розмовляв з людьми, що вміють читати. Вони запевняли, що коли їхніх братів чи синів пошлють воювати проти Франції, благатимуть їх, щоб ті стріляли в повітря». І ще таке говорив Сегюр, що подорожував з Катериною південними провінціями імперії не тільки заради приємних розмов: «Ми можемо провадити лише політичну війну з Московією, але щоб ця війна була ефективною, нам треба підтримувати Польщу, а особливо Україну. Необхідно відро-

дити в цієї нації вільний дух, щоб вона могла колись знищити ярмо, під яким сьогодні стогне, і щоб дерево свободи розцвіло в Києві».

Уже є Турбаї. А хіба полум'я бунту обмежиться лише цим селом? Що робити?

Що робити? Взяти Париж! Узяти б... І тоді світ побачив би, як революційні настрої ховаються на горища і до льохів — звідки прийшли! Але як узяти Париж? Якими силами, коли Потьомкін заледве здобув нужденну Очаківську фортецю?

Храповицький терпляче чекає, фіксуючи хіба що тільки ходу її величності — неповоротку ходу старої жінки з товстими ногами, важким торсом і обвислими, незважаючи на всі корсети, грудьми. А що вона думає, Храповицькому знати не дано. Проте ось-ось дізнається. І запише слово в слово те, що скаже її величність, коли прочитає цю невелику книжечку, яку доставив йому агент, купивши її у книгопродавця Зотова в Гостиному дворі.

— Що там? — Катерина врешті повернула голову до секретаря.

— Книжечка, ваша величність... Мені її принесли, але я не читав, бо, кажуть, крамольна дуже, вже й у місті подейкують, що автор погрожує в ній царям ешафотом. То я не смів...

Катерина вихопила книжку з рук Храповицького, недовірливо глянувши на секретаря, розгорнула її, не подивившись на заголовок.

«Я відчув у собі доволі сили, щоб противитися блудові...»

— Хто це? — запитала в самої себе, боячись поглянути на обкладинку.

Страх, що автором може виявитися її знайомий, слуга, друг, що писав цю крамолу не чужоземний ворог, ворог навіть не з Дону, не з Яїку, не зі Запоріжжя, а тутешній, свій, який проріс непокірністю, бунтарським розумом у самому серці імперії, лякав її, вона нервово гортала книжку, зупиняючись і читаючи окремі фрази вголос:

«Треба мати твердість духа, щоб бути доброчинним на тій землі, де доброчинність осміяна...»

Ворог збоку не такий страшний, на нього можна легко наступити ногою; знищити його всередині можна лише ціною здоров'я або й життя.

«У розпущеному незагнузданими пороками суспільстві зберегти всю чистоту вдачі, устояти проти різних спокус, бути справедливим у повному значенні цього слова є справою твердого і великого духу...»

Це не чужий, це свій, росіянин... Це зухвалий росіянин, що може стати найстрашнішим ворогом Російської імперії.

«Чи можна державу, в якій дві третини громадян позбавлені громадянського права, назвати справедливою?»

Але як він виріс тут? У який спосіб, коли давно вже вільнодумство здушене цензурою, куплене грішми, заглушене вірнопідданським криком? Це незрозуміло і тому стократ страшніше...

«Дзвін б'є, і ми побачимо на нас меча і отруту. Смерть буде нам за нашу нелюдськість. Тож спам'ятаймося, розкуймо братію!»

«Ликуйте, склепаны народы! Се право мщения природы на плаху возвело царя!.. Из недр развалины огромной среди огней кровавых рек... возникнут малые светила...»

— Хто це, хто?! — прорвався крик крізь горло Катерини, вона затріснула книгу, глянула на титул — прізвища автора не було. — Хто це написав?

— Не можу знати достовірно, ваша величність, — затремтів голос секретаря. — Але прийшло донесення, що якийсь Радищев...

— Радищев?! — Катерина недовірливо похитала головою, а по її побілілих губах видно було, як підступав до неї істеричний гнів. — Радищев, який служив у мене пажем?

Храповицький злякався не на жарт, але втікати не смів, він повинен усе почути, запам'ятати й записати для історії. Така служба.

Її величність, стиснувши кулаки, зашипіла на когось незримого, шпурнула книжку на книжкову полицю, з неї впала статуетка амурчика («це робота Фальконе», — зафіксував Храповицький), ударилася об стіл, інкрустований черепашачим панциром; врешті цариця на мить застигла, зупинившись перед бюстом Вольтера, який тут, у приймальній залі, простояв на чільному місці під її портретом чверть століття. Катерина довго вдивлялася в розумні, насмішкувато-скептичні очі філософа й проказала:

— Це ти, ти напоумив свою Францію й мою Росію!

Восьмого вересня тисяча сімсот дев'яностого року чотири поліцейські вивели з воріт Петропавловської фортеці найнебезпечнішого в Московії в'язня, щоб перевести його до Санкт-Петербурзького губернського управління, звідки він того самого дня мав бути відправлений на довічне заслання до Ілімська.

Фельд'єгер відчинив двері кибитки, впустив досередини арештованого, конвоїрів і рушив.

За мурами фортеці залишився невдоволений царициним м'якосердям і самим слідством над в'язнем перестарілий начальник політичного розшуку Таємної експедиції Степан Іванович Шешковський, особистий кат Катерини II. За дов-

гі роки служби йому вдруге довелося провадити справу злочинця, який скоїв державний злочин не з ножем у руках, а з пером.

Перший був Павло Любимський, ще за Пугачова. Справа Любимського стала для Шешковського тріумфом: він кілька років шукав його, вивчаючи почерки й стилі крамольних писань, і таки знайшов, і вигадав йому кару за своїм уподобанням! Те, що в'язень утік, його не обходить, хай цим журяться ті, що недогледіли, своє завдання він виконав артистично... А тепер привели до нього в'язня з готовим складом злочину, не розшукуваного, відвертого, наперед засудженого до страти. Тому він з легким серцем узяв гроші від Єлизавети Василівни, опікунки дітей ув'язненого, пообіцявши їй провадити слідство без тортур. Та й навіщо тут тортури, коли злочинець зовсім не приховує своїх провин, і допити провадяться лише для формальності? Взагалі, справа Радищева від початку до кінця банальна, бо ж навіть на плаху не вивели злочинця. Це не м'якосердість, а просто глупство, адже лише відповідей допитуваного досить було для того, щоб скарати його на горло.

Шешковський. Олександре Миколайовичу, доля ваша вже вирішена, однак ви мусите відповісти мені на декілька запитань. Чому ви написали цю книжку?

Радищев. Хотів стати письменником.

Шешковський. Не відповідайте по-хлоп'ячому. Чи ж для того, щоб стати письменником, треба підіймати руку на святая святих? Ви подумайте і дайте розумну відповідь.

У кибитці майже темно. Світло з маленького віконця падає на байдужі обличчя поліцейських, вони, певно, й не знають, кого й куди везуть, їм усе одно, до них ніколи не дійде радищевський крик, у їхніх головах сутінки, як у цій кибитці, у цій кибитці присмерк, як у всій імперії. Хто почув його крик? Ніхто ж не почув його крику, його вивозять потаємно, щоб і слід пропав, навіть на плаху не вивели, щоб ніхто не почув його крику. То чи не краще було б, чи не краще було б...

Хотів стати письменником... Як це можна пояснити Шешковському чи тим, що його везуть, не знаючи кого й куди? Для них письменник той, хто пише. Зміст цього слова їх не обходить... А втім, зміст цього слова мусить збагнути лише сам письменник. Тоді він стає ним або ж ні.

О, я хотів ним стати! Я мріяв про це ще тоді, коли мене готували на пажа, і тоді, коли на державний кошт навчали за кордоном науки безхребетності, і тоді, коли мені підсували високі крісла. Я утікав од тих наук і тих посад, бо прагнув іншого світу, який ввижався мені світом найвищої шляхет-

ності. Я бачив себе осяяного славою, я бачив своє ім'я на шпальтах газет, журналів, на обкладинках книг, я ходив подумки проспектами чужих міст і чув захоплені шепоти людей: «Це він пішов!», в уяві я заходив у гості, роблячи високу честь господарям, або ж з'являвся, скромно одягнутий, на помпезних балах, і переді мною нишкли в захваті красуні. Я хотів стати письменником!

Я зробив першу спробу і зрозумів, що можу писати. А коли вслід за цим мені розчинилися двері до вимріяного світу, я, до нестями заздрісний, побачив тих людей, імена яких зустрічав на сторінках газет і журналів, на обкладинках книг, за якими шептали на проспектах захоплені люди: «Це він пішов!» і перед якими нишкли красуні на балах. Вони мене прийняли, поплескували по рамені й пророкували мені велике майбутнє. Це сповнювало мене самоповагою, я не відлучався від їхнього гурту, намагаючись робити те, що вони, аби стати нарівні з ними на тій вимріяній видноті.

Ми ходили ніби по кону, осяяні світлом рампи, я радів, як дитина, коли промені вихоплювали мене з пітьми невідомості, мої колеги сплітали вже собі з тих променів вінки, довкола була темрява, як під час вистави в театрі; крім нас, освітлювалися тільки розцяцьковані ложі, в яких сиділи наші покровителі, ми грали для них виставу і повинні були всміхатися й співати їм; хто краще всміхався, хто вишуканіше вихваляв тих, що в ложах, тим ясніше освітлювалися чола, а навколо було темно, і в тій темряві хтось чекав на нас.

Я почав відставати від гурту, бо зрозумів, що не можу ні всміхатися, ні кланятися, що не проходить крізь горло славослів'я, що хребет не може згинатися перед ложами; мені соромно ставало за тих колег, котрі це вміли робити з великим артистизмом, щораз то більше починала мене мучити цікавість, а що діється у тій незнаній темряві, і я запитав себе: «Хто ж ми? Римські статуї, божки, ідоли чи блазні, які повинні розвеселяти тих, що сидять у розцяцькованих ложах?» Я сказав своїм колегам, що ми обдурюємо себе, увірувавши, начебто творимо великі діла, бо діла ті повинні служити не нам, а тим людям, що дивляться на нас із пітьми; їм потрібні не наша слава й високі становища, не освітлені чола й вінки з променів, а діла наших рук і мозку, і вони назвали мене марнословом. Я сказав їм, що ми блазні перед сильними світу цього; вони відповіли, що цей титул стосується хіба що мене, бо лише блазні виділяються серед гурту. Я сказав нарешті, що ми боягузи, тоді закричали на мене: «То покажи свою мужність».

Нас небагато вийшло з гурту, і ми пішли.

А коли ми зійшли з кону, я зрозумів, що бунтарства в мені було багато, а мужності — дасть біг. Я довго кликав її до

себе, але пильно стеріг мене страх, який нашіптував водно, що, коли я поєднаюся з відвагою, на кін вороття більш не буде, мерехтливе світло марнославства не осінить уже мого чола, перестануть мене бачити, і я загублюся у пітьмі назавжди. «Що робити? — питав я себе. — Що робити, щоб стати письменником?» Я зрозумів урешті, що без мужності стати ним не можна, покликав її до себе і ступив з нею, як у прірву.

Радищев. Я хотів стати письменником.

Шешковський. Хай буде так. Але ж чому тоді ви не поставили на книжці свого прізвища?

Радищев. Моє прізвище могло б насторожити цензора.

Шешковський. Ви боягуз.

Радищев. Якраз у цьому моя сміливість. Коли б я не обдурив цензури, то не стояв би зараз перед вами. «Управа благочинія», як ви називаєте цей інститут, є нянькою здорового глузду, всього великого й прекрасного. А коли няньки надто довго водять дітей на шлейках, діти стають каліками. Я ж хотів свою дитину здоровою пустити у світ.

Шешковський. Ви намагалися своєю книжкою підірвати підвалини держави.

Радищев. Чим міцніша держава, тим менше їй загрожує думка або насмішка розгніваного письменника. Так сказав наш сучасник — німецький учений Гердер. Я ж кажу: «Царю, якщо серед народу з'явиться муж, який судитиме діла твої, то знай, що він є твоїм другом. Бо ти можеш стати замість опікуна народу першим убивцею, першим розбійником, першим зрадником. Не карай його як бунтівника».

Шешковський. Ви будете скарані на смерть. Невже не боїтеся смерті?

У кибитці сутінно, обличчя жандармів байдужі, вони не знають, кого й куди везуть: у них служба. Розслаблений несподіваним помилуванням, в'язень осмислює зараз те, що його обминула смерть. Це таке щастя! Я буду жити!.. Боюся смерті. Боюся не бачити більше світу. Боюся за дітей, що виростуть без мене. Боюся за пам'ять по мені... Поліцейські обличчя тупі, до них ніколи не дійде радищевський крик, у їхніх головах темно, як у цій кибитці, у кибитці сутінно, як у всій імперії. Хто почув його крик? Ніхто не почув його крику: Радищева вивозять потаємно, щоб і слід за ним пропав, його навіть на плаху не вивели, щоб ніхто не почув радищевського крику. То чи не краще було б... чи не краще... Ні, ні, не хочу смерті!

Радищев. Боюся.

Шешковський. А коли б вам дали можливість прилюдно покаятися, ви зробили б це, щоб урятувати собі життя і становище?

Радищев. Ні. Боюся втратити добре ім'я, а ще більше — убити мужність у душах тих людей, які мені повірили.

Шешковський. Тоді вас судитимуть за законом.

Радищев. О, якби-то ваш закон судив не вчинки, а причини, що їх породили!

Микола Михайлович Карамзін повернувся з Парижа до Петербурга на початку вересня.

Минуло більше року від того часу, як він рушив у далеку подорож, а рік цей вартий був інших десятьох — стільки вмістив він у собі подій, що перемінили світ, людей і спосіб їх мислення.

Як добре, що тоді, на кордоні, він не злякався й таки поїхав до Парижа. Тепер Карамзін розповість усьому людові Росії про те, що бачив сам, — без прикрас і надмірних очорнювань, але розкаже всю правду, щоб відкрити очі й тим, які ще живуть ілюзіями, навіяними французькими просвітителями.

Карамзін був присутній на трагедійній виставі, яку тепер ставлять французи. Грають не всі, є такі, що дивляться, судять, сперечаються, плачуть, сміються, плещуть у долоні або ж освистують; а ті, яким нема чого втрачати, — хапають, рвуть, гризуть, мов хижі вовки; котрі ж втратили все — поводяться, мов боягузливі зайці. Одні хочуть усе відібрати, інші хочуть щось урятувати... Карамзін допоможе розтривоженій Росії глянути на речі реально і у тверезому спокої, не вдаючись до крайнощів, знайти новий шлях для культурного поступу. На тій дорозі вже не повинно бути місця азійському варварству і провінційній рутині, за які соромно перед Європою, але на неї не можна пускати й злочинних апостолів черні, що здатні й найкультурнішу націю повернути до первісного стану.

Він уже знає, що робити. Відкриє свій журнал, згуртує навколо нього однодумців, залучить авторитетних авторів і згодом цією дорогою, між Сціллою і Харібдою, поведе за собою молодий літературний поріст.

Карамзін об'їздив усю Європу. Він повертається зрілий, упевнений і спокійний. Важко в ньому тепер упізнати того хворобливо амбітного, замріяного юнака, що вибирався уперше в широкий світ. Витончене обличчя поета налилося поважною повнотою, тепер йому не треба повсякчас нагадувати собі, як він повинен тримати голову: сціпіонівської пози надає йому розповніле підборіддя, голова сама тримається гордо; чи ж то не має рації його друг цюрихський пастор Йоганн Лафатер, автор теорії фізіономіки, який стверджує, що обличчя відбиває характер і талант людини?

Карамзіна тепер уже не зіб'є з пантелику в'їдливе слово пихатого мецената, що колись розчавлював його республіканськими фразами, тепер він на все може дати відповідь — ґрунтовну або ж згірдливу, зуміє зігнорувати противника багатослівною мовчанкою.

Карамзін ще не знає, які події сталися за час його відсутності в Росії, він тільки-но приїхав. Хай не образиться Новиков, що не до нього найперше завітав. Вони ще зустрінуться, адже Карамзін хоче відкрити в Москві свого журнала. Він буде завжди вдячний Миколі Івановичу за те, що той колись подав йому руку, та мусить Новиков зрозуміти й те, що далі їм не по дорозі. З фрондерства можна починати, навіть вигідно починати з нього — щоб заявити про себе, серйозну ж працю не здійсниш на фрондерській колісниці. І якби сам Микола Іванович зліз із неї впору, то, може б... Але тепер уже пізно, і знає Карамзін, що така колісниця завезе Новикова не до раю. А втім, він своє вже зробив, може й замовкнути, але чому молодий, міцний і здібний поет повинен їхати заради дружнього обов'язку на тому возі, що котиться у прірву? Щоб стати героєм? А яка користь з героя, що гине, не утвердивши навіть свого імені?

Добре, що зумів він вчасно зіскочити з новиківської колісниці. Засуджуватимуть? Нічого, поговорять і перестануть. Головне тепер — здобути підтримку перспективнішого мецената, щоб з його допомогою стати згодом самому меценатом. Ні, це не цинізм і не шкурництво — це шукання шляхів боротьби за шляхетну просвітительську справу.

Карамзін поспішає на Фонтанку, до будинку Державіна. Тільки цей впливовий муж зможе допомогти Карамзіну відкрити у Москві свій журнал.

Біля будинку Санкт-Петербурзького губернського управління зібрався натовп. Що сталося? Навпроти входу до приміщення стоїть парокінна фельд'єгерська кибитка, поліцейські відштовхують людей, та юрба щораз густішає, натискає; Карамзін поміж людські голови встигає побачити, як з будинку губернського управління вниз сходами зводять під конвоєм якогось чоловіка. «Яка ганьба! — подумав поет. — Це тільки в нас з таким спокоєм уміють демонструвати деспотизм. Чи ж то немає ночі?» Він протискається боком крізь юрбу, йому хочеться побачити вираз обличчя засудженої людини, ще ж не доводилося, пробирається майже до самої кибитки, приглядається до блідого, довгастого, з карими очима арештанта й жахається, дерев'яніє весь: обличчя надто знайоме, але не може йняти віри... Радищев?! Як це так... Чому? Ступає назад поміж людей, щоб не зустрітися очима: страшно... Але що він накоїв? Карамзін задкує, хо-

вається в юрбі; ні, ні, він не боягуз, але навіщо признаватись, це може нашкодити справі, якій він хоче себе присвятити.

Радищев зупинився перед кибиткою, повернув голову до обер-поліцмейстера.

— Дозвольте поцілувати дітей, — попросив.

— Не положено.

Юрба обурено закричала, ринула вперед, поліцейський ланцюг розірвався, хтось кинув ув'язненому кожуха.

— Спасибі, — мовив Радищев. — Прощавайте... Блаженні вигнані правди ради.

Його заштовхали до кибитки, коні врізалися в натовп, Карамзін вибрався з тісняви й поквапився провулками на Фонтанку.

Дивне спустошення застугоніло в його грудях. Він ще не знав, що сталося в Росії за час його відсутності, але бачив ув'язненого Радищева і знав, що арештували його не за щось мізерне; за його кайданами стояло якесь велике діло, на яке може піти тільки велика людина, і на одну мить Карамзін відчув себе таким маленьким, ніби комашка, таким незначним, як пушинка кульбаби без зернятка, супроти невідомого подвигу цього мужа. І з відчуття тієї мізерності зродилися заздрість і озлоблення, вони вповзли в душу непрошені, вони були ганебно ницими, але спинити їх він не міг; ці почуття виповнили вщерть душу, й тоді Карамзін відчув, як з комашки, з пушинки кульбаби він знову стає самим собою. Випростався, підвів гордо голову, озлобленню й заздрості надав благородного гніву, так — гніву на Радищева, який через своє егоїстичне марнославство позбавив російську літературу свого таланту; Карамзін дорікав йому за нерозважність, зі серця скапували сльози за змарнованим життям письменника, та все це не могло заглушити гидкої зловтіхи, що таки шкребла, лоскотала душу й приносила полегшення, про яке ніхто й ніколи не повинен дізнатися.

Державін прийняв Карамзіна гостинно. Статечність сивоголового поета, високого державного сановника — Гаврила Романовича недавно призначили міністром юстиції — навіювала спокій. Карамзін, придивляючись до поважного метра російської поезії, намагався побачити в ньому хоча б сліди колишнього авантюриста, що вривався було до кабінету Потьомкіна, вимагаючи нагороди за вірність престолові в пугачовській війні, і був вигнаний фаворитом утришия; картяра, що колись поставив останніх п'ятдесят карбованців ва-банк, а виграв сорок тисяч; тамбовського губернатора, відданого під суд Сенату за інтриги, — проте ніяких слідів не побачив, колишнє буйне життя не залишило їх на цьому

благородному обличчі, і сьогоднішньому його становищу минуле не шкодило теж. Перед Карамзіним сидів прославлений поет — і тільки, й Микола Михайлович ще раз ствердив у думці, що до слави в ім'я високої мети всі дороги благословенні.

Карамзін віднайшов рівновагу духу, враження від приголомшливої зустрічі з Радищевим трохи розвіялося — життя йде своїм трибом, його ніщо не зупинить, у боротьбі за високі ідеали мусять бути і втрати. А хто, зрештою, винен у тому, що в нестримній жадобі слави він, Радищев, сам поліз на рожно?

Державін розповідав Карамзінові про трагедію Радищева, знизував плечима, і знизував раменами й Карамзін, бо ж хіба можна так? Це або хлоп'яцтво, або неосудність, треба мати хоч крихту здорового глузду, щоб таке тепер писати, хто йому винен, а таки шкода, бо здібна була людина, скільки могла принести користі; Радищев, якщо казати всю правду, став злочинцем не супроти держави, а проти найнижчих верств народу, за який так розпинався: тепер, через нього, цензура не пропустить найневиннішої сатири, і мине багато часу, поки поети матимуть змогу сказати своє високе слово. А що таке народ без поетів?

Похитував головою Державін, похитував головою Карамзін.

— Нерозумні, нерозумні наші панове, — мовив Гаврило Романович. — Друкарня Новикова закрита, її купили на торгах...

— Що ви кажете? — скрикнув Карамзін. — Це жахливо...

— Так, так, — продовжував Державін, — Микола Іванович, наш великий і незрівнянний Новиков, нудиться тепер від безділля у своєму Авдотьїні біля хворої дружини. Масонство... Кому воно потрібне? І та жадоба сказати щось — хай невелике, аби бунтарське. А мені хіба легко втискати свій талант у дозволені рамки? Придворний поет, міністр!.. І що? «Поймали птичку голосисту и ну сжимать ее рукой! Пищит бедняжка вместо свисту, а ей твердят: "Пой, птичка, пой"». І пишу як можу, зате люди таки чують моє слово...

— Нам треба знайти якийсь середній шлях, Гавриле Романовичу... Колись і ви писали поезії, котрі не надто подобалися володарям і суддям, і переконалися...

— Писав. А потім мусив каятися. Що вдієш?

— Тому ми повинні уникати крайностей з тим, щоб мати змогу якнайбільше зробити, — підходив ближче до конкретного діла Карамзін. — Я прийшов до вас за підтримкою, Гавриле Романовичу. Хочу видавати у Москві свій журнал. Якщо б ви погодилися стати моїм автором, а також виклопо-

тали в цариці для цього трохи грошей... Але головне — ваше ім'я у журналі, воно забезпечило б успіх...

— Який же напрямок матиме ваш журнал? — поцікавився Державін.

— Не засудіть... Ви останній великий поет старого напрямку. Погодьтеся, що цей напрямок, який я назвав би класицистичним, уже відживає свій вік. Власне, ви своєю поезією зруйнували його до решти, відмовившись від пишномовності й псевдокласичної образності. Я хочу — певно, беру на свої плечі непосильного тягаря, — хочу в Росії започаткувати новий напрямок, чуттєвий...

— Який назвете сентименталізмом. Ха! А його вже започаткував Радищев, використавши форму Лоренса Стерна: сентиментальна подорож із Петербурга до Москви! Не раджу вам...

— Радищевський сентименталізм, як я зрозумів з вашої розповіді, — відказав Карамзін з прихованою образою, — закликав до бунту. Я — за сентименталізм просвітницький. Хочу показати шляхетність душі простої людини, щоб цим, поки вона отримає волю, виховати її морально. Воля та до мужика прийде, можливо, за сто років, але щоб він міг із неї й тоді скористатися, треба його для цього підготувати.

— Маєте рацію, мій молодий колего, — погодився Державін. — Радищев хотів завчасу звільнити мужика — темного й лінивого. Що він зробив би тепер з тією волею? Пропив би її або ж пішов би вбивати...

— Без сумніву. Я ж бачив у Франції темну силу, що визволилася завчасно. Жах революції вигнав з Парижа найосвіченіших людей. Культурна людина не має куди там подітися... Знаєте, швейцарський філософ Шарль Бонне, з яким мені пощастило зустрітися, сказав, коли ми гуляли над берегом Женевського озера: «Друже мій, думаюча людина повинна сподіватися, що колись проясниться весь морок на шляхах філософських. Можливо, нинішній світ зникне, мов зачарований замок, і людство вступить в іншу сферу життя й блаженства. Ми не можемо бачити того віддаленого берега, ми є тільки загравою, що постає перед сходом сонця».

— Як мудро сказано!.. Що ж, мені ваша пропозиція подобається. Я згоден бути автором вашого журналу. Гадаю, що її величність поблагословить, а тоді, звісно, перепаде вам щось із її щедрот.

Слуга доповів про прихід ще одного візитера.

— Проси, — кивнув слузі Державін і сам підвівся, щоб зустріти гостя. Двері до вітальні рвучко відчинилися. — А-а! — вигукнув Гаврило Романович. — Вітаю сажотруса муз! Ой Василю Васильовичу, негоже так нападати на давнього дру-

га. Я вже збирався було послати тобі листа, а ти з'явився сам... Це, Миколо Михайловичу, той Капніст, що недавно в «Ежемесячных сочинениях» напав на мою оду «Зображення Феліци», назвавши себе каменярем муз. Дивись, голубе, — покивав на Капніста пальцем, — щоб ти не став тим парнаським сажотрусом, що хоче чистити вірші інших, а сам своїми замащується.

— Мені зараз не до жартів, — віддихувався Капніст. — Дві або три години тому я бачив, як Радищева, закутого в кайдани, виводили з губернського управління. Я вже бігав до Безбородька, та не застав його...

— Заспокойся. Хвалити Господа, що з губернського управління: звідти повезуть його до Сибіру, а не на плаху. — Державін узяв Капніста за плече й посадив у фотель.

— Гавриле Романовичу, ви тут сидите і п'єте вино, а великого письменника...

— Так що, мені накажеш сісти за нього до фельд'єгерської кибитки?

— Ти міністр юстиції, впливова особа... Це ж довічне заслання. Розумієте: Росія ніколи вже не почує його слова!

— Сам винен, — розвів руками Державін. — Сам... До чого додумався: трон завалити! Ти собі уяви, що всі почнуть так писати — хто залишиться в літературі? Не геройство то — хлоп'яцтво...

Капніст витер хустинкою піт з чола й прошепотів, звертаючись до Карамзіна:

— І ви так думаєте?

Карамзін, відвівши очі вбік, мовчав...

— І ви так думаєте? — повторив з притиском Капніст.

— І я так думаю.

Залягла мовчанка. Була вона затяжна й прикра. Згодом, надаючи голосові вмисної фривольності, заговорив Карамзін:

— Я розкажу вам, панове, один літературний жарт.

Державін і Капніст не зреагували, і Карамзін продовжував:

— Якось у селі Отель, що біля Парижа, у будинку Буало веселилися Расін, Лафонтен, Мольєр і сам господар. За вином пожурилися вони, що немає на світі щастя, що краще не родитися зовсім або чим скоріше померти. Буало запропонував друзям утопитися в Сені. Всі схопилися, готові попрощатися з життям, тільки Мольєр не зрушився з місця. Його запитали, чому він злякався. «Друзі, — відказав Мольєр, — ваш намір гідний похвали, але тепер ніч і ніхто не побачить героїчного кінця поетів. Дочекаємося Феба, і тоді весь Париж стане свідком смерті його славних дітей. Доп'ємо наше вино!»

Насмішкуваті губи Капніста стиснулися, він зміряв поглядом Карамзіна, і знітився поет, побачивши в очах гостя той самий жорсткий полиск, яким колись так вразив його Радищев.

— Чекайте на Феба, панове! А коли він зійде, вашим онукам стане соромно за вас... Проповідників нової віри завжди не визнавали сучасники — називали їх юродивими. Але ж вони, вони творили історію. Сміливці, а не боягузи були провісниками вранішньої зорі. Ми з вами всі троє боягузи. Різниця між нами тільки та, що я маю мужність поважати речника поступу. Ви ж зі страху перед своєю вутлістю боїтеся навіть визнати його велич... Спасибі вам за науку, тепер я знаю, що мені робити. А ви допивайте своє вино.

Капніст розкланявся і вийшов із вітальні.

Розділ десятий

Над Дунаєм кисли важкі тумани, сніг випадав щодня і змішувався із грузьким болотом у квашеницю. Цієї гнилої зими солдати й козаки, облягаючи Ізмаїльську фортецю, що бовваніла на турецькому боці, сповита мрякою, немов примара смерті, мерли вдесятикрат густіше, ніж торік під Очаковом.

Потьомкін не мав ні з чим, ні з ким іти на приступ. Ні достатньої кількості гармат, ні пороху, ні ядер, ані людей. Мільйони карбованців, за які можна було поповнити арсенал армії, давно витрачено на діаманти, закуплені в камердинера Мохова, на аметисти й топази, що їх доставляв князеві титулярний радник Муромцев, на атласи для графині Браницької, куплені в мадам Бобрі, на дичину, замовлену у пташника Максимова, на монумент цариці, виконаний у бронзі скульптором Шубіним, та на інші розкоші.

Воювати можна було хіба самим лише завзяттям, але його бракувало і Потьомкінові, і військові, а тому про взяття Ізмаїла, останньої турецької фортеці, князь боявся навіть думати. Підписати б сякий-такий мир, а там — хоч у монастир, хоч до самого чорта: усе вже йому остобісіло.

Генерал Гудович майже щодня через гінця, а то й особисто, приїжджаючи з-під Ізмаїла до Дубосар, просив Потьомкіна повернути до війська Суворова.

Князь що не день, то болючіше відчував хисткість ґрунту під своїми ногами. Він не міг збагнути, звідки йде та непевність його становища: чи то віє нею з листів Катерини, чи мучить його усвідомлення свого полководницького безсилля, а може, родиться вона з переситу владою й багатством;

у всякому разі, він уже відчув дотик тієї непевності, і страшною вона була ще й тому, що прийшла до нього саме тоді, коли на позір немає в імперії сильнішої людини над князя Таврійського. До всіх титулів, яких не спишеш і на воловій шкурі, приточився титул трибунчужного паші за взяття Очакова і звання гетьмана катеринославських козаків, а до того всього цариця прислала йому ще й ордена Святого Георгія першого ступеня і шпагу, прикрашені діамантами. Проте чуття, яке мають тільки слуги, що добре знають свого хазяїна, безнастанно, кожної миті підказувало йому: служба, які б фантастичні вигоди вона не приносила, є тільки службою, і слуга ніколи не може бути владикою, бо його доля залежить від примх господаря.

Тому боявся Суворова, що здобув собі незалежність власним талантом, а над ним, над талантом, господарі не владні. Маючи його, можна ігнорувати титули й посади; людина ж, позбавлена цього дару й уражена жадобою слави, мусить утримувати себе всіма силами на видноті й уникати конкурентів. Ні, не можна Суворова пускати під Ізмаїл, краще програти війну.

Листи від цариці, начебто й далі благоприхильні, рясніють ласкавими слівцями й обіцянками, та якийсь холодок усе-таки прослизає з-поміж рядків; Потьомкін мимоволі згадує Першу московсько-турецьку війну, під час якої він завдав несподівано жорстокого удару Гришці Орлову: чи не хоче тепер чужа кривда помститися на ньому?

Невже хтось увійшов до апартаментів цариці, не питаючи в Потьомкіна згоди? Дотепер ненаситній і постарілій цариці коханців підсовував він: через її альков пройшли Зорич і Завадовський, Корсаков і Єрмолов, усіх уже й не пригадає, але все то були його ставленики, яких він тримав на своєму ретязі доти, доки новоспечений фаворит не набивав собі недозволеної ціни. Невже там хтось з'явився поза його волею, бо чому ж листи цариці запахли сухою офіціозністю?

Сумніви підтвердилися несподівано скоро: перед Різдвом Потьомкін отримав анонімного листа, в якому було написано три слова: «Приїжджайте вирвати зуба».

Несподіваний удар звалив з ніг князя на кілька днів. Потьомкін запив і не допускав до себе навіть Браницької.

— Проноза... Хлюст! — скреготав він зубами. — Знаю, знаю його, цукеркового Платошу Зубова, запобігливого синка обер-прокурора Сенату... Але як він втерся до цариці?

Коли прохмелився, наказав лаштувати екіпажа, щоб їхати до Петербурга «вирвати зуба», та впору спам'ятався: адже матінка спитає передовсім, чи взятий Ізмаїл і чому він не взятий — на яку вже там ласку тоді сподіватися?

Заведений у безвихідь, Потьомкін послав під Ізмаїл Суворова. Хай дістається йому слава. Чекав нетерпляче на вісті з театру війни. Гаряче молився, щоб швидше упав Ізмаїл, бо кожного дня непомітно, але безупинно вислизала влада з його рук, немов вимащений лоєм канат, бо з цариціного алькова з пухових перин добираються до його, потьомкінського, горла м'якенькі, мов мацаки кальмара, ручки двадцятирічного пронози, і хтозна, чи за місяць-два зможе Таврійський князь взагалі повернутися до Петербурга... Він знає матінку, він звідав сам, чим платить вона за вгамовану пристрасть — владою платить!

Вісті з-під Ізмаїла прийшли до Дубосарів надто швидко. Нечуваний донині воєнний успіх Суворова приголомшив Потьомкіна: Ізмаїл впав за один день! Фортецю, про яку турецький паша говорив: «Скоріше Дунай зупиниться у своїй течії і небо впаде на землю, ніж здасться Ізмаїл», здобуто від досвітку до смеркання, і за цей час встигло полягти близько двадцяти п'яти тисяч турків. Що це — чудо? Хто ж він, Суворов, — характерник, при появі якого подесятерилися сили здеморалізованих солдатів і збайдужілих козаків? Чому не має цього дару всемогутній князь Таврійський?

Потьомкін чекав на падіння Ізмаїла, а дочекався ще однієї поразки. Зрозумів, що програв останню битву, і ненависть до Суворова люто пройняла його; якщо він навіть знову привласнить собі заслуги Суворова, то однаково після такого приголомшливого падіння Ізмаїла ніхто в усій імперії не повірить, що то потьомкінські заслуги, і кожен чекатиме на цариціну неласку до всесильного фаворита.

До підземного палацу в Дубосарах під'їхали запряжені трійком сани. З-під бараниці виплигнув худий, рухливий генерал, він підійшов до вартового, що відкрив було рота для «здравія желаю», й притулив пальця до уст — мовляв, не потривожмо струдженого князя. Швидко збіг сходами вниз, поковзнувся на воскованому паркеті у приймальній залі, послав повітряного поцілунка пишногрудій графині Браницькій, що у єдвабній сукні з декольте стояла поруч із князем, і зупинився, схиливши голову перед Потьомкіним.

Князь у гетьманській шапці з перами і в козацькому кольористому жупані чекав на рапорт Суворова.

— Узяли, якось-таки взяли Ізмаїл, спасибі Казанській Богоматері, — заговорив скоромовкою Суворов. — Що накажете далі чинити, ваша світлосте?

Губи Потьомкіна силкувалися до ввічливої усмішки, він рвучко рушив з місця з розпростертими для обіймів руками, але Суворов завбачливо стримав його, зніяковіло показуючи

на свою незавидну статуру, яка може, чого доброго, й захрустіти в обіймах Поліфема.

— Чим нагородити вас, графе, за таку блискучу перемогу? — все ще не опускав рук Потьомкін.

— Чалмою Селіма III, ваша світлість, адмірала ж Ушакова, що допомагав мені з лиману, — почесним званням капудана-баші[1]... Полковника Головатого за те, що його козаки першими вдерлися до фортеці, — оцією ось гетьманською шапкою, що у вас на голові. І наразі досить. — Суворов дивився у люте око Григорія Олександровича, витримав його погляд і додав зовсім серйозно: — А втім, я не купець і не приїхав з вами торгуватися. Я — солдат.

...Ранньої весни, коли протряхли дороги, Суворов покинув театр війни і поїхав до Петербурга. Московські й турецькі дипломати готувалися до мирних переговорів у Ясах; Олександр Васильович не знаходив для своїх рук більше діла й поклав собі відпочити у власному будиночку на Виборзькій стороні.

Разом з надвечір'ям в'їхав суворовський ридван на Невську першпективу. З Неви потягло запахом стопленої криги. Був цей запах знайомий і рідний, він війнув на обкуреного димом воїна чимось далеким і елегійним — домашнім затишком, де не чутно грому, пострілів і крику, чимось забутим і розтраченим на воєнних дорогах; утомлений повсякденними походами та битвами, генерал прагнув тепер спокою та самотності.

За Сенатською площею спалахнули вогні, замерехтіли різнобарвні феєрверки, і подумав Олександр Васильович, що ретельні офіцери з його штабу таки сповістили двір про приїзд героя Римника, Фокшанів та Ізмаїла, тож перед відпочинком доведеться витримати нудний церемоніал вітань, вислухати промови придворних ораторів і самому виголосити подяку престолові за довір'я і честь.

Від Адміралтейства на Невську першпективу гігантською підковою виступила тріумфальна арка, якоїсь миті Суворов подумав, що краще було б звернути вбік і непомітно вислизнути через міст на Василівський острів, однак не зробив цього: дрібка почестей за ратні труди йому таки належиться. Знав генерал, що до півночі все те набридне і він непомітно зникне з палаців, проте відчув, що йому таки хочеться ступити до тронної зали, зі своєю незмінною іронічною посмішкою прийняти поклони двірської знаті, що верховодить у державі, а ніколи не нюхала пороху, тричі поклонитися образові Казанської Богоматері, а один раз цариці — й поті-

---

[1] Адмірал *(тур.)*.

шитися, як вона, роздратована його дошкульною насмішливістю, насилу стримує гнів.

Ридван під'їжджав до тріумфальної арки, і здивувався Суворов, бо чомусь тут не було ні парадної варти, ані сенаторів, що мали б привітати графа Суворова-Римниксього; у глибині двірцевого кварталу, десь біля Таврійського палацу, грала музика, горіли вогні й звивалися зміями в темне небо різнобарвні феєрверки.

Суворов наказав спинити коней, вихилився з ридвана й запитав першого стрічного, показуючи рукою на вогні:

— Милий чоловіче, чи не знаєш ти, бува, що то за содом?

Перехожий зневажливо глянув на худенького вельможу, загорнутого в чорну бурку, й мовив зверхньо, ніби й він не був останнім пішаком у цій святковій веремії:

— Мали б знати, ваше благородіє, що за парад сьогодні: сам князь Потьомкін в'їхав до Таврійського палацу. Петербург нині вшановує доблесного переможця над турками.

— Повертай на Василівський міст, — сказав Суворов до машталіра надтріснутим голосом і, закутавшись у бурку, всунувся глибше в сидіння, наче хотів стати ще непомітнішим.

«Вшановують переможця... А я хто? Годі, годі, генерале, все це закономірно. Так було завжди і так має бути... Beatitudo non est virtutis praemium, sed ipsa virtus[1]. І все-таки, все-таки... О, та ти, виявляється, теж марнославний, Олександре Васильовичу! Захотів фельдмаршальського жезла? Захотів ілюмінацій на свою честь, тостів, коштовностей і, певно, ще й медалі з власним портретом? Ай-яй! Таж ти міг усе це мати. Хто заважав тобі полизати хоча б краєчок тарілки на царському столі? Полизав би раз і мав би. Але ж гординя твоя сягнула далі, і ти на догоду їй проміняв м'якого фотеля на тверду кульбаку. І маєш те, що хотів мати. Чого ж тобі ще не вистачає? А-а, показної слави! Видно, вона таки велика звабниця, коли ти нині так боляче відчув її існування поза собою... Тьфу, яка гидота! А все-таки, а все-таки...

Невже я марнославний теж? Так... Так! Я ж не безплотний дух і знаю, що дорога моя відміряна, і тому хотів би своєю заслуженою славою втішитися досхочу хоч раз за життя. Що в цьому грішного, батечки? Я знаю: щедрі лаври ляжуть на мою могилу, але ж я не побачу їх — чому я мав би не хотіти втішитися своїм тріумфом?

Свій тріумф у дворі? Серед блюдолизів? Так, і серед них! Хочу побачити їх — ницих, заздрісних, приголомшених моєю славою... Який ти наївний, генерале! Хіба вони дозволять так

---

[1] Щастя не в нагороді за доблесть, а в самій доблесті *(латин.)*.

себе принижувати? Ти забагато хочеш — хвали від людей і водночас почестей від владик. Ні, ці нагороди разом отримати неможливо».

Ридван котився Василівським островом, Суворов висунув з бурки голову й глянув на той бік Неви. Між мерехтливими вогнями метушилися люди, долинали постріли й розпачливі крики.

— Почався бенкет, — прошепотів Суворов. — А ти заспокойся, генерале. Адже живеш у Римі, тож будь у злагоді з римськими звичаями.

Біля Таврійського палацу розставлено столи, на столах невибаглива закуска й кухлі з медовим квасом, обіч — рундуки з чоботами й ходаками, що нині будуть роздані народові задарма. Князь Потьомкін хоче розділити радість свого тріумфу з простолюдинами.

Петербурзька чернь, дізнавшись про нечуваний бенкет, на якому можливо буде наїстися, напитися, ще й отримати подарунки, зі самого післяобіддя юрмилася на Цариціній луці й у Літньому саду: до столів поліція ще не допускала, бенкет почнеться, коли до Таврійського палацу завітає сама цариця.

Її величність не квапилася. Народ клекотів, а перед вечором уже сміливішав і нахабнішав. До юрби послали кріпаків-ріжечників у червоних каптанах, щоб ті розважали голодних грою на ріжках; подекуди збиралися гурти, і там уже розпивали своє, хміль додавав відваги, поліція пріла, стримуючи натиск, а цариця усе ще не з'являлася.

Терпець увірвався, коли смеркло. Стало безпечніше, можна було вже й кликнути до наступу на столи: у сутінках заводіїв не розпізнають; ніздрі лоскотав запах смаженої баранини, високі череп'яні кухлі з князівським напоєм нестримно вабили, у рундуках пишалися юхтові чоботи і ходаки з телячої сировиці, що будуть роздані задурно, а цариця й досі не приїхала, і хтось крикнув з натовпу:

— Давай жратву!

Зрушилася юрба, поліцаїв підім'яли під ноги, столи затріщали, голодний натовп гриз, хапав, шарпав усе, що потрапляло під руки, валилися рундуки, чоловіки дубасили кулаками один одного, верещали діти, лементували жінки; від Адміралтейства біг піднятий по тривозі новий загін поліції, у рух пішли піки, шпіцрутени, нагайки, розпачливий зойк ударився об стіни Зимового палацу, пролунали постріли, натовп у паніці почав розбігатися, затоптуючи в болото слабкіших; майдан миттю спорожнів — залишились на ньому лише ті, хто до безміру наївся потьомкінських пригощень, їх квапно тягли за ноги у завулки, скидали вбитих і потоптаних

у рови; феєрверки зміями звивалися над Невою, а коли запала глупа ніч, з Двірцевої набережної при світлі факелів потяглися до Таврійського палацу червоні карети в гербах — то їхала сама матінка привітати звитяжця Другої московсько-турецької війни.

Франти в чорних оксамитових каптанах і лосиних панталонах, красуні зі зачісками, схожими на кошики, гвардійці в трикутних капелюхах, придворна знать з напудреними буклями — сотні гостей князя Таврійського поштиво розступилися, утворивши для її величності прохід через всю незмірно довгу залу до трону. Цариця йшла в супроводі статс-дам і юного пухкогубого фаворита Зубова; назустріч вийшов Потьомкін, високий і суворий, одягнутий у шарлатового кунтуша, слуги несли за ним важкого, обліпленого діамантами капелюха і фельдмаршальського жезла, увінчаного лавром; князь ішов гордо, пронизуючи злим оком гостей, та вже не млів перед ним жоден погляд, князь навіть зауважував в очах дворян глузливі блискітки, рука ще сіпалася, щоб мимохідь зірвати з грудей того чи іншого зухвальця ордена або хреста, та зробити цього Потьомкін нині вже не важився, бо назустріч йшла Катерина в супроводі ненависного Зубова, що не з його, князевої, волі вліз до цариціного алькова, і про це знали всі тут присутні, а тому до нового фаворита були звернені запобігливі, поштиві й улесливі погляди.

Потьомкін ще не міг погодитися з тим, що його карта бита, він сподівався нинішньою помпезністю покорити зрадливу коханку, але з кожним кроком та надія згасала, і вбивав її не погляд Катерини, що повільно наближалася до нього, а зловтішний вигляд тисяч гостей, що вже не боялися князя. Він зрозумів, що цей бенкет буде в його житті останнім.

На хорах пролунала італійська кантата, і здригнувся Потьомкін, бо почулись йому в ній реквіємні ноти, і слова кантати стосувалися тільки його:

Що в багатстві й почестях,
Що в величності моїй?

Хто надоумив Сарті виконувати саме нині цей твір, ніби він заздалегідь підготувався до панахиди по своєму годувальникові? А хор ридав:

Коли жах діймає душу
Перед самотою...

Це йому співають лебедину пісню, зрозумів Потьомкін; він вклякнув перед царицею, припав до її руки, і вперше побачили ті, що протягом двох десятків років боялися ненависного Циклопа, сльозу на його обличчі.

Лакей підніс Катерині й Потьомкіну повні келихи вина, князь підвівся і чекав на останнє слово повелительки, він ще мав крихту надії, що й цього разу цариця здивує заздрісників несподіваною ласкою до старого друга, але її погляд був холодний, і вона сказала, підіймаючи келиха:

— П'ю за вас, вірний слуго імперії, звитяжцю й лицарю, і благословляю вас на дальші ратні подвиги. Думаю, що тільки ви, Григорію Олександровичу, можете довести до переможного кінця велику битву над Дунаєм. Бажаю вам щасливої дороги!

Вона надпила вина, віддала келиха лакеєві й, не оглядаючись, подалася у кінець зали, де стояв приготований для неї трон.

Натовп придворних ринув услід за нею й Зубовим, Потьомкін залишився сам. Він тримав у руках непочатого келиха, приглядався до рубінового напою, що переливався у світлі свічок кольорами найдорожчих коштовностей, і прошепотів:

— Чи є на світі людина, щоб була щасливіша за мене? Немає... У мене було все, чого бажав, мої бажання сповнялися ніби за допомогою чарів... Хотів чинів — мав чини, любив карти — програвав незліченні суми, бенкети давав величні, маєтків моїх не об'їдеш, ніхто не має стільки коштовностей, скільки маю їх я. Усі мої пристрасті сповнялися, наче в казці... — Він дивився на келиха, стискав його великою долонею; скло тріснуло, вино потекло по рукаві шарлатового кунтуша.

Та на це вже ніхто не звернув уваги.

Бенкет закінчився перед досвітком, Григорій Олександрович у чорній опанчі, накинутій на плечі, провів царицю до карети. Поцілував її в руку, вона підбадьорливо усміхнулася до нього, і він тепер уперше помітив, що в неї гнилі зуби; глянув на обличчя Зубова і зловтішно зрадів, що цей хлюст за владу і гроші мусить цілувати гнилозубого рота порфіроносної коханки. Карета рушила й зникла в темних провулках.

Потьомкін вдивлявся у сиву суміш темряви зі світлом, що залягла над містом, і йому згадався інший світанок, коли він, вахмістр кінної гвардії Преображенського полку, стояв на чолі свого плутонгу біля паперті церкви Різдва Богородиці і, сповнений зухвалих бажань, чекав на появу молодої цариці. Промайнуло, мов дим. Нема. Скінчилося. Глянув на сіре небо: далека передсвітанкова заграва вибілювала рідкі хмаринки, і враз він побачив видіння і злякався, що починає марити: між двома хмаринками на небі вимальовувалася голова апостола Петра, того самого, якого зрів на картині

Алімпія Голика: святий, глузливо посміхаючись, дивився в далину — на весняну землю, на мирних звірів, на тихі води — на той рай, якого йому, сильному світу цього, побачити не судилося.

— Ваше сіятельство... Ваше сіятельство! — чиєсь благальне скигління розбудило князя зі задуми, він глянув перед собою, на землі лежала пластом якась людина й тяглася руками до його ніг.

Потьомкін бридливо відкинув ногою плазуна.

Але той підвівся, вимащений у болото, й простягнув руки до вельможі:

— Ваше...

Князь сахнувся, він упізнав товстуна з обвислими жирними щоками — це був його колишній блазень Сенька Трещокін.

— Звідки ти тут узявся, огидо!

— Помилуйте, князю! Поверніть мене до себе... Я не хочу більше дворянства, блазневі краще живеться, ніж записаному до тих книг...

— Але що сталося, чого ти тут?

— Якби ви мені були тоді сказали: «Сенько, ти ще не знаєш, що дворянином не так легко бути. Там треба вміти триматися на людях, там треба бути готовим і до небезпек, а біля мене, дурний ти Сенько, ніхто нічого тобі не зробить: лай царя, хвали царя — блазневі все прощається, і їсти йому дають скільки захоче...» Чому ви мені цього не повіли, ваше сіятельство?

— Та чи скажеш ти, нарешті, дурню, яка нечиста сила тебе сюди принесла?

— Бомага, бомага прийшла зі Сенату, мене позбавили дворянства...

— За віщо?

— Супостати погубили. Прийшли вночі, відшмагали й розписку примусили написати, що мене бито. Зганьбив я, зганьбив дворянське звання... каюся. Вони, нехристи, ту мою розписку до Сенату послали, а оце недавно зі Сенату бомага прийшла, а в ній сказано, що я з дворянства виписаний, бо не може бути дворянином той, який признався, що його кріпаки відшмагали...

— Відшмагали, кажеш? — зареготав князь і подумав: «І мене теж, Сенько, виписано з книг, скінчилося наше...» — Відшмагали його, цяцю!

— Пожалійте бідолаху, князю, — далі благав Трещокін. — Ви ж мене блазнем сотворили, навчили діла, до якого я годжуся. Прийміть знову до себе, будьте милосердні, я ж їсти хочу!

— Всі хочуть їсти, Сенько. Але ти не знаєш одного закону: блазень може стати в нас дворянином, але дворянин, якого виписали з книг, хіба лише серед гівновозів пристанівок собі найде. Котися туди. І не побивайся; не ти один такий на світі.

Потьомкін сплюнув на Трещокіна і зайшов до палацу.

Із Галаца виїхала карета. Потьомкін у товаристві графині Браницької і старого доктора Массо, що тепер ні на хвилину не спускав ока з неврівноваженого пацієнта, рушив до Яс на мирні переговори.

У відкритому степу Потьомкін звелів зупинити карету. Він раптом зжовк, весь трясся у лихоманці, Браницька наказала машталірові повертати назад, просила князя сісти до карети, та він, не оглядаючись, пішов уперед сухими солончаками, машталір побіг за ним і зупинився на смерть переляканий: князь розпростер руки і, скрикнувши: «Тяжко мені!», упав обличчям на потріскану солону землю.

Розділ одинадцятий

Народ жадав крові. Не простої — королівської. Паризький квартал Маре стугонів під тисячами ніг, клекотів, ревів: народ хотів на власні очі бачити, як проллється на сніг кров вінценосця.

Озброєні гвардійці, стримуючи натовп, оточили подвійним ланцюгом монастир рицарів-тамплієрів, перетворений революційним урядом на тюрму. На подвір'я тюрми Тампль було дозволено увійти лише членам Конвенту й представникам чужих країн.

Посеред двору стояла нехитра, а все-таки своєю конструкцією продумана машина у вигляді рами з підвішеним угорі плоским лезом. Підніжжя рами дощане, з глибоким жолобом, куди повинна скотитися голова і стекти кров страченого.

— Хто винахідник цієї шибениці? — тихо спитав у Шарля Павло Любимський, не відводячи погляду від жолоба. — Яка педантичність...

— Жан Гільйотен, лікар.

— Лікар? Дивно... — Любимський глянув на Шарля, схопив поглядом ще кілька облич, він був уражений виразом безпощадності цих людей.

— Так, лікар, — відказав Шарль з притиском. — Цей винахід вилікує Францію. Якщо його запозичать інші народи, то поздоровшає світ.

— Можливо... А все-таки дивно, що лікар.

— Стаєте м'якотілими, козацькі нащадки, — Шарль скоса глянув на Павла. — А з м'якотілих легко робити фарш. Погляньте он на того чоловіка в коричневому сурдуті й високих ботфортах: він теж, як і ви, кривиться, дивлячись на винахід Гільйотена, і йому й на думку не спадає, щоб позичити цю машину в нас, повезти на свою батьківщину і приволокти до неї найбільшого злочинця його нації — короля.

— Хто він?

— Начальник Польського еміграційного центру генерал Костюшко.

— Це той, що прославився у війні американських штатів проти англійців? Що він тут робить?

— Той самий. Великий муж, гарячого запалу, неабияких військових здібностей, а розуміння революційних засобів у нього не вище, ніж у першого-ліпшого шляхтича. Приїхав просити в Конвенту грошової допомоги для повстання у Польщі. Дванадцять мільйонів ліврів просить. Це дуже велика сума, але Конвент відпустив би, якби...

— Якби що? — приквапив зацікавлений Павло, коли Шарль примовк.

— Костюшко готується до шляхетського повстання, так і сказав — за шляхетську рівність. Конвент не дасть ні гроша на таку революцію. Його запросили на страту нашого короля: може, зрозуміє, за кого і проти кого треба починати боротьбу.

Втім, серед гурту людей, що стояли на подвір'ї тюрми Тампль, прошелестіло: «Ведуть!». Усі повернули голови в бік темної нори, що пробила товщу мурів до тюремного черева; скреготнули ґратчасті ворота, стражники вивели під руки кволу людину в білому, у в'язня підгиналися ноги, і стуманіле його обличчя не виражало нічого, крім тупого тваринного страху. Людина в білому навіть не опиралася, коли її підштовхували до помосту гільйотини, коли зв'язували й клали вниз обличчям; хтось там щось говорив — певно, зачитували вирок, — потім почувся короткий пронизливий скрип, глухий стук, і голова страченого покотилася у жолоб.

Це відбулося надто просто у своїй жорстокості: січневого дня 1793 року був уперше стятий на європейському континенті король, Франція стала республікою, і Любимський подумав, що такі злочинці повинні виходити на плаху в порфірі, у тих регаліях, в яких вони коїли злочини, а не в одязі звичайного в'язня, до якого мимоволі виникає співчуття.

Народ бажав бачити королівську кров на снігу, він ревів перед мурами тюрми; свідків королівської смерті вивели таємним ходом на тиху вулицю кварталу Маре.

Костюшко, заклавши за спину руки, звернув у безлюдний провулок. Любимський дивився йому вслід, Шарль діткнувся рукою до Павлового плеча.

— Коли рушаєте в дорогу, Полю?

Аж тепер, цієї миті, Павло чітко усвідомив, що після багатьох років він таки повертається на рідну землю, що це вже не мрія і не сон, а реальність, і збагнув, що за довгий час мусив змінитися і його край, і люди, і — напевно — Уляна, бо ж змінився й він сам; і в одному моменті засумнівався Любимський: чи добре чинить, чи зможе вже бути потрібний там, чи насправді потрібні йому люди, які — там; він якийсь час відсутньо дивився на Шарля й відчув, як у кишені сурдуту тяжить шматок заліза, той шматок, яким він продовбав стіну тюрми. Сказав після мовчанки:

— Днями рушаю. І я вже не Поль і не Любимський, а французький аристократ, що втік з революційного Парижа, Жюль де Ваттель.

— З надією їдете?

— З надією, що живитиме нас, можливо, ще цілі сторіччя. Не вірю у близьку москвинську революцію. Вона ще й не зачалася у лоні імперії. Спочатку мусить визріти своя революційна думка. Спершу був Руссо, аж потім Бастилія. Але я повинен бути там як свідок Французької революції. Можливо, буду комусь потрібен.

— Прощавайте!

Вони обнялися, Павло повернувся й пішов услід за Костюшком. Квапився, щоб наздогнати його: може, це сама доля звела їх на подвір'ї тюрми Тампль — представників двох народів, які там, на батьківщині, повинні стати пліч-о-пліч у спільній боротьбі.

Лапатий сніг витрушувався зі свинцевих хмар, густа пороша повільно опускалася над містом білим туманом. За густою молочною поволокою можна було почуватися відокремлений од світу, навіть якщо поруч ходили люди і з-над Сени долинали гомін та бадьорі співи. Костюшко брів вулицею, мов самотній подорожній на безлюдді, брів тяжко, наче той обов'язок, який узяв на себе, зматеріалізувався і тиснув до землі непосильним тягарем.

Немає більше Польщі, її роздерли хижаки з примежних країн, її розпродали рідні сини так ганебно, що й за тисячу років далеких нащадків пектиме сором. Як низько впала національна мораль, коли ті, що називали себе вождями нації, зважилися покликати на допомогу чужоземне військо і йти з ним проти своїх, аби лише не втратити посад і маєтків... Гільйотини; гільйотини на них! Для Браницького, Щенсного-Потоцького, для Ржевуського — за Торговицьку конфедерацію, що

запросила царське військо воювати проти конституційної Польщі. Але скільки б то шляхтичів залишилося у краї, коли б до гільйотини підвели всіх, хто продався за гроші й маєтки... З ким тоді воювати? Послухати поради Конвенту, взяти гроші й підняти посполите хлопське рушення? Залити кров'ю весь край і збудити до життя нового Костку Наперського, і дати можливість новій Коліївщині підвести голову? Чи не стане така війна ще страшнішою загибеллю для Речі Посполитої?

Річ Посполита. Res Publica... Нині у Франції стято голову королеві і встановлено республіку, якої злякався весь монархічний світ. А Польща називала себе так споконвіку. І нікого ця назва не тривожила, бо за нею стояла монархія. Коли ж конституцією проголошено Польщу спадковим королівством і в цьому проголошенні почувся подих революційності, спадкова монархиня Катерина II вислала військо на Варшаву, щоб рятувати «республіку» Браницьких, Потоцьких, Ржевуських. Не назва лякає тиранів, а її зміст.

Якою має стати Польща, коли боротьба увінчається перемогою? Такою, як нині Франція — з темним натовпом і гільйотиною?

Крізь густий туман чутно було позаду кроки — хтось наздоганяв його, непрошений, чужий і не потрібний йому цієї миті. Костюшко зупинився, оглянувся, до нього підійшов високий чоловік зі сивими скронями.

— Я прошу пробачення, пане генерале, — заговорив незнайомий польською, — за те, що заважаю вам побути на самотині. Але мені не хотілося пропустити єдиної, можливо, нагоди порозмовляти з керівником майбутнього польського повстання.

— Ви хто такий? — спитав Костюшко насторожено і з нехіттю.

— Я український емігрант, завтра-післязавтра повертаюся на батьківщину — від Конвенту.

— А-а, пардон... — нехіть на обличчі Костюшка змінилася зацікавленістю. — Ви отримали від Конвенту гроші?

— Конвент субсидує реальне діло, а не ідеї. Він може субсидувати вас, і тому я хотів...

— Конвент субсидує тільки посполите хлопське рушення, — перебив Костюшко невдоволеним тоном. — А хто вас уповноважив вести перетрактації зі мною — комітет, еміграційний центр? — запитав по хвилі й пішов уперед із закладеними за спину руками.

Біля мосту над Сеною крізь порошу проступила фігура Генріха IV. Перед пам'ятником стояв гурт людей, вони тупцювали на снігу, тримаючи в руках листівки, і, похитуючись у такт бадьорій мелодії, розучували слова «Марсельєзи».

— А цих хіба хтось уповноважував руйнувати Бастилію? — Любимський показав рукою на гурт французів. — Я говорю від свого імені, мене цікавить ваше ставлення до українців. Проблема польсько-українського єднання у боротьбі може постати кожної хвилини. Конвент, що покладає надії на українське повстання, посилає мене туди емісаром. Я хотів би дізнатися, чи ваша програма передбачає можливість такого єднання?

— У польській повстанській армії будуть сформовані українські бригади. Вони вже колись, за моєї молодості, були у складі дивізії, якою я командував. Одягалися у козацькі строї, мали своїх начальників, їх нагороджували орденами.

— А за що воюватимуть у вас українці?

Костюшко сповільнив ходу, якийсь час мовчав, обдумуючи відповідь.

— За відновлення у колишніх кордонах Речі Посполитої, в якій українці будуть зрівняні у правах з поляками.

— З тими поляками, що залишаться в рабстві? — з притиском спитав Любимський.

— Хлопи отримають широкі пільги, з цього приводу вже готується універсал, — ледь роздратовано відказав Костюшко.

— Пане Костюшко, — зупинився Любимський, — якщо маєте час... Дякую. Отже, я хочу вас запитати... Ви, очевидно, визнаєте за народами, як і за окремими людьми, право рівності. Карлик і гігант — з однаковою гідністю люди. Маленьке королівство й велика монархія мають однакове право на існування. Тим більше право рівності не може викликати жодного сумніву, коли йдеться про людей чи про нації, що однакові за величиною. Що ви думаєте про суверенність українців?

— Суверенними можуть бути ті народи, що мають своє політичне начало, — знизав плечима Костюшко.

— Ви ототожнюєте народ з державою. Але ж і без політичного начала існують люди, що складають націю, і вони теж прагнуть волі.

— Ви мусите розуміти, що існують закономірності чи випадки, які ставлять один народ у залежність від іншого...

— Як поставлена нині Польща в залежність від Московії.

— Не зовсім так. Московія порушила спокій суверенної нації, і ми починаємо війну на свій захист. А війна підлеглих народів — це бунт, що юридично заслуговує на покарання.

— Війну Хмельницького ви теж вважаєте бунтом?

— Так. Великим бунтом. Врешті, і Хмельниччина довела, що українці не можуть бути суверенними, бо, вийшовши з-під польської залежності, потрапили в залежність московську.

— Хмельницький увійшов у рівноправний союз із Московією. Інша річ, що ту рівноправність порушили московські царі, як сьогодні і вашу... Та не будемо заходити в історичні нетрі. Я вислухав вас і тепер хочу спитати: який сенс українцям підтримувати майбутнє польське повстання? Адже козацькі бригади напевно будуть створені і в московському війську, яке воюватиме проти вас.

— Українці в новій Польщі згодом отримають такі права, яких вони ніколи не здобудуть у кріпосницькій Московії.

— У це важко повірити: Україна добре пам'ятає польське панування. Але припустимо, що буде так, як ви обіцяєте. Тоді українська нація залишиться навіки роздертою поміж ворогуючими державами, і згодом з неї утворяться дві народності, що ворогуватимуть поміж собою. Я гадаю, що краще всім залишатися на одному боці.

— Яку ж користь матимете з об'єднання під царським скіпетром?

— Об'єднаний народ має ту перевагу над роздрібненим, що помножується його потенціал. Об'єднання дасть можливість українцям консолідуватися з москвинами у спільній боротьбі проти царизму, взаємозбагачуватися досвідом боротьби і в цілісності постійно відчувати свою вагу, координувати свої фізичні й моральні потужності... Я бажаю успіху вашій боротьбі. Проте гадаю, що перемогу здобудете лише тоді, коли ви, поляки, визнаєте за сусідом те право, за яке боретеся самі. Дякую вам, пане генерале, за виявлену мені честь розмовляти з вами.

Любимський уклонився і попрямував до Манежу, де засідав Конвент.

Буассі Д'Англя чекав на Любимського у своєму кабінеті.

— Ну ось, настала пора, мосьє... мосьє де Ваттель, — професор пригладив руками волосся, схилив набік голову, придивляючись до Павла, наче вивчав, чи готовий він йти в Україну емісаром від революційної Франції. Вираз Павлового обличчя, видно, заспокоїв його, він підійшов до дверей, що провадили до сусідньої кімнати, відхилив їх. — Мосьє П'єр, заходьте.

До кабінету увійшов кучерявий брюнет років за тридцять. Він спочатку обдивився Любимського, потім підійшов до нього, кивнув головою.

— Петро Васильович Капніст, із Полтавщини, — промовив українською, і Любимський здригнувся від несподіванки: він багато років не чув рідної мови, і прозвучала вона для нього, немов забута й раптом згадана колискова пісня; терпкий клубок підкотився до горла, Павло опанував себе і відказав французькою:

— Дуже приємно, мосьє.

Буассі Д'Англя усміхнувся, торкнувся ліктя Любимського.

— Перед цією людиною конспіруватися не треба. Він під виглядом мандрівника приїхав минулого року до Франції просити в революційного уряду грошей на випадок повстання в Україні.

— А хіба там?..

— У селі Турбаях, може, чули, — заговорив Петро Капніст, — три роки тому спалахнув серйозний бунт. Я поміщик зі сусіднього села Турбайці... Яке становище там сьогодні, не відаю. У всякому разі, ми поїдемо туди. В Обухівці біля Полтави наїздами живе мій брат, поет Василь Капніст, автор славнозвісної у Росії «Оди на рабство», що ходить у списках по руках. Не чули про такого? Ми поїдемо до нього, познайомитеся...

«Ми поїдемо... — спалахнуло полум'ям у мозку Любимського. — До України!» Та він згадав своє нове прізвище й безнадійно махнув рукою.

— У мене ж пашпорт до Петербурга...

Буассі Д'Англя з цікавістю дослухався до незнайомої мови, репліку Любимського зрозумів, підняв руку.

— Я тому і звів вас, щоб ви їхали разом. Ваша дорога пролягатиме через Відень. Мосьє Капніст знає, що робити. Головне, щоб ви у Відні зустрілися з французьким емігрантом, зрадником революції Арманом Рішельє. Він вхожий до московського посла Андрія Розумовського, а той може видати вам потрібні документи. Що ж, у дорогу, колеги!

Арман Рішельє вивів білого шахового коня на допомогу слонам, що атакували чорного короля. Спитав украдливо:

— А як ви тепер оцінюєте ситуацію, пане Андреасе?

— Незавидна, незавидна... — відказав Андрій Розумовський, не підводячи голови з-над шахової дошки. — Мат за два ходи. Але ваш мат, мосьє! — Він поставив туру позаду невинного, здавалось, пішака, що підкрався до білого короля, і повторив голосно: — Мат!

Розумовський любив вигравати. В молодості він зневажав спокій, шукав пригод і часто програвав. Та роки, а мав він їх уже понад чотири десятки, і ще становище повноважного московського посла у Відні втихомирили його буйну вдачу. Колишній коловодник і франт, що зводив з розуму петербурзьких красунь і саму царицину невістку Наталю Олексіївну, юний дипломат, що спокусив неаполітанську королеву Кароліну й після любовного скандалу був переведений до Стокгольма, нефортунний військовий аташе у Швеції, котрого за пиятику вигнав з країни король Густав III,

нарешті вгамувався, одружившись недавно з австрійською графинею Єлизаветою Тун — першою красунею Священної Римської імперії.

З того часу він не любив програвати навіть у шахи. Отримавши від Катерини II Володимирську стрічку, а від імператора Франца II золоту табакерку вартістю у шість тисяч дукатів як нагороду за дипломатичну звинність у справах Третього розподілу Польщі, Андрій Кирилович боявся навіть згадувати про ті часи, коли його за любовні інтрижки гнали по черзі то з Петербурга, то з Неаполя, то із Швеції. Статечність і стриманість стали не лише зовнішніми прикметами міжнародного діяча, вони увійшли у психологію Розумовського: колишнього бешкетника й гульвісу дратували тепер бали, раути і навіть невинні вечірки в покоях його молодої дружини, на які вона запрошувала своїх друзів і закордонних гостей, пригощаючи їх залишками з гучних офіційних бенкетів.

Однак ті так звані «вечері з чотирьох курячих ніжок» у посольському домі були дуже популярні серед віденської знаті, а особливо серед чужинців — членів посольських місій та емігрантів, усяк бо хотів зблизитися з впливовим московським дипломатом, а ще побути в товаристві чарівної графині Розумовської. Бували тут і музики, митці та композитори. Вечері розпочиналися втаємничено, буцімто в секреті від Андрія Кириловича: хтось із гостей ставав на варту біля вхідних дверей і доповідав про прихід графа. Тоді заставлені столи швидко застеляли скатертинами, до кімнати пана Андреаса висилали посланця, що повинен був з ним пити вино, програвати йому в шахи і щось веселе розповідати. Коли до господаря повертався добрий настрій, він дозволяв знімати зі столів покривала, заходив до гостей, знайомився й іноді сам веселився з ними аж до ранку.

Сьогодні напросився розвеселяти графа Арман Рішельє[1]. Атакуючи противника, він бачив підступного чорного пішака, та вдавав, що не помічає його: Арманові потрібен добрий настрій господаря. Серед гостей графині присутній був багатий емігрант з Парижа маркіз Жюль де Ваттель, що хоче допомогти Рішельє здійснити його задум.

Нащадок знаменитого кардинала, запеклий рояліст, Арман Рішельє — колишній поручик драгунського полку, що стояв під Седаном, облишив службу, переконавшись у бездарності свого короля, який у жовтні 1789 році на вимогу Установчих зборів погодився переїхати з Версаля до Пари-

---

[1] Арман Рішельє став пізніше херсонським військовим губернатором.

жа. Він покинув маєток і виїхав до Австрії. Звідти перейшов до Суворова під Ізмаїл і відважно бився за наймогутнішу в Європі монархію, потім повернувся знову до Відня зі зухвалою ідеєю в голові. Московію наводнювали французькі емігранти, що процидрювали своє золото в Петербурзі й Москві, Арман же бачив у них реальну контрсилу, що може вдарити по революції. Треба лише зібрати їх докупи. Він задумав за допомогою Розумовського поселити емігрантів у Новоросійському краї між Азовським морем і річкою Бердою, стати губернатором емігрантської колонії і створити французький ударний полк, який в авангарді московського війська вирушить на Париж, коли цариця розправиться нарешті з Польщею й вишле, як обіцяла, свої сили проти збунтованої французької черні. Гарячий прихильник династії Бурбонів шукав серед емігрантів, які пропливали через Відень, однодумців, проте даремно. Маєтні втікачі й думати не хотіли про подібне заслання, вони воліли товктися у Петербурзі біля двору, жирувати й розчинятися у чужорідному морі. А днями російський мандрівник Петро Капніст, з яким Арман познайомився ще у Франції, привіз до нього маркіза Жуля де Ваттеля, що хоче підтримати цей задум. Пан Андреас повинен видати йому проїзні документи до Новоросії.

У сусідній кімнаті притишено звучала музика, то фрау Єлизавета грала на клавікорді.

— Мат! — покотився густий сміх Андрія Кириловича, він підвівся з-за шахового столика — зараз відхилить двері до покою, де тихо сидять гості й, певно, не зводять очей з його дружини-красуні, й скаже своє: «Та вже Бог з вами!»

Арман Рішелье завбачливо заступив йому дорогу.

— Пане Андреасе, там сьогодні двоє із Франції, вони згодні мені допомогти.

— Та добре, добре, але спочатку я повинен їх побачити.

Обидва зайшли до зали, музика стихла, тендітна у прозорій білій туніці фрау Єлизавета, зробивши кокетливого кніксена, уклонилася графові, Розумовський поцілував її в щоку й попрямував до гостей.

— Барон Людвіг ван Бетховен, — підвівся червонолиций юнак із великою патлатою головою. — Клавесиніст... Проскочив через лінію фронту, коли французькі війська підступили до Бонну. Прошу вашого покровительства.

— Спочатку послухаю вас... — Розумовський підійшов до молодого чоловіка в довгому кунтуші з відкидними рукавами. — А-а, вітаю родаків! Ви давно з Польщі?

— Давно, — холодно відказав шляхтич. — Служба наша така. Дозвольте відрекомендуватися: неіснуючої Речі Поспо-

литої надзвичайний і повноважний посол в Англії Міхал Огінський.

— Боже мій! Композитор Огінський? Чекайте, але ж до нас дійшла була чутка, що ви втопилися ще минулого року, перепливаючи Ла-Манш. Що за безглузді плітки?

— Я недавно читав в одній віденській газетці, що музика Огінський застрелився через нещасливе кохання. Проте я збираюся загинути на польській землі.

— Загинути?

— Або перемогти. Я приїхав до Відня, щоб розшукати Костюшка.

— Будьте розсудливі, пане посол, — Розумовський поклав на рамено Огінському руку, той делікатно звільнив себе від дружнього жесту. — Гарячі голови задумали залити ваш нещасливий край кров'ю замість скористатися з дружньої допомоги її величності. Польща, роз'їдена чварами, не в силі поки що сама встояти перед західними сусідами. Любіть її і дайте їй можливість зміцніти під скіпетром нашої цариці. Не вірте Костюшкові, вашмость, не слухайте лжепророків...

— Спасибі за пораду, пане Розумовський, — по худих щоках Огінського пробігли жовна. — Я зворушений вашою турботою про мій край. Але звідки у вас така впевненість, що царська неволя нам миліша від цісарської, наприклад? Ми не хочемо чинити жодної мирової з осадниками на своїй землі і будемо їх жертовники руйнувати.

— Ви прийшли до мене, щоб кинути виклик? — нахмурився Розумовський.

— Користуючись правом посольської недоторканності, яке ще охороняється в Австрії, я хочу через вас скласти свої посольські повноваження польському королеві, якого уряд Московії інтернував у Гродні, примусивши його підписати трактата про розподіл Польщі.

— Я перекажу, — коротко відказав Розумовський.

Поруч з Огінським стояли Павло Любимський і Петро Капніст.

— Маркіз Жюль де Ваттель, — поклонився Павло.

Розумовський переглянувся з Арманом Рішельє, той кивнув головою.

Фрау Єлизавета підпливла до чоловіка, узяла його під руку.

— Ох, нарешті закінчився цей нудний церемоніал знайомства. Андре...

— Так, так, дорога, звичайно! — махнув рукою Розумовський. — Розстеляйте столи, наливайте вина, Бог з вами. — Коли гості порозсідалися за столом, він підняв кели-

ха, мовив до Любимського: — Вип'ємо за пам'ять вашого доброго короля. Стався жорстокий злочин, що забруднив літопис французької нації, до якої тепер зараховують пекельну орду черні.

Любимський надпив з келиха, спідлоба глянув на Розумовського, сказав:

— Наш дорогий король, вічна йому пам'ять, не зумів стати вище за корону, тобто обійтися без неї. Видно, звання короля може носити кожен, кому воно передається у спадок, звання ж людини можуть носити тільки вибрані.

— Не розумію вас, — насторожився Розумовський. — Невже вам, маркізові, не жаль... У ті злопам'ятні січневі дні навіть Польща вдягла жалобу.

— По собі вдягла жалобу, ваша світлосте, — кинув Огінський.

— Останнім часом, готуючись у дорогу і їдучи сюди, — провадив далі Любимський, — я мав час думати. Мені згадався один епізод з античної історії... Спартанський цар Феопомп по тому, як був запроваджений виборний орган — ефорат — для контролю влади, вернувся додому, і дружина сказала йому: «Ви залишите своїм дітям зменшену через вашу помилку владу». — «Правда, — відказав цар, — вона буде менша, зате міцніша». Крайня необмеженість влади, ваша світлосте, спричиняє крайні бунти. Гіркий досвід Франції повинен би примусити правителів дбати про те, щоб любов членів нації до батьківщини ототожнювалася з любов'ю до держави.

— Ну, ну, — похитав головою Розумовський, — як бачу, навіть аристократів торкнулося якобінство.

— Воно торкнулося усього світу, графе, а особливо нас, французів, і нам нині треба думати над тим, чому ми змушені були покинути батьківщину.

— Ця біда минеться, щезне, як мильна бульбашка, мосьє. Усі держави Європи солідаризуються перед загрозою розрухи, вони не залишать Францію в біді самотньою.

— О, ваша зворушлива турбота!.. Про Польщу, про Францію. А Франція, як бачите, бажає тієї самотності. Про це свідчить хоча б той факт, що вона так скоро вибила зі своїх земель пруссаків та австрійців, що йшли визволяти її від черні. Сама ж бо хоче дати раду у своїй хаті.

— Дивно чути від вас такі слова, маркізе, — дивувався Розумовський. — Адже не хтось там, а ви самі постраждали.

— Так, мені особисто було б вигідніше, коли б перемогли прусські війська. Проте, не оцінюючи подій з погляду свого становища, я повинен визнати за будь-якою нацією право робити у своєму домі свій лад.

— Панове, панове, — перебила розмову фрау Єлизавета, огортаючи грайливим поглядом французького гостя, — чи не можна б хоч хвилину без політики?

— Маєш рацію, люба, — Розумовський перехилив келиха. — Адже серед нас музики. Пане Людвігу, — звернувся до Бетховена, — продемонструйте нам своє уміння.

Бетховен підвівся, сів за клавікорда, і тиха кімната затремтіла від мажорних акордів, за якими покотилися у бойових ритмах маршові інтонації; гостей приголомшила розлючена музика, в якій відчувалися ноти Руже де Ліля і Мегюля[1], але була ця імпровізація зовсім оригінальна, нова, вона бентежила й будила від сплячки.

Обличчя Бетховена почервоніло, він сам ще не усвідомлював, кого й куди кличе своєю музикою, власне творіння вихоплювало і його самого із застою й непевності, він грав і відчував, як від бадьорих звуків музики очищується душа, ніби залізо від окалини під молотом. В останньому акорді Бетховен закам'янів над клавішами, втонувши в бурі звуків.

До розхристаного юнака підійшов Огінський, обійняв його.

— Дякую, маестро. Тепер я знаю... Нині не до салонних мініатюр.

— П'ю за вас, пане Людвігу! — патетично вигукнув Розумовський. — Ваша музика запалює до бою. Я відрекомендую вас імператорові. Йому сподобається така музика.

— А він, бува, не злякається її? — спитав Огінський.

— О ні, австрійський імператор войовничий.

— А якщо така музика долине спершу до войовничих противників?

— І таке може статися, — погодився Розумовський. — Музика — не вірш, що має конкретного адресата... Але все залежить від пана Бетховена — кому він захоче присвятити свою музу. Та поки що йому без мецената не обійтися. Я послав би вас до Петербурга, юначе. Росія уміє шанувати таланти.

Бетховен мовчав. Озвався Любимський:

— Можливо, й так. Однак вона ще довго не знатиме, які таланти розцвіли, а які змарнувалися біля царських палаців...

— Ви надто ущипливі, маркізе, — скривився Розумовський. — Шукаєте у нас притулку, а...

— Я намагаюся бути справедливим. Втрата маєтку не повинна заважати дивитися на речі тверезо. Франція теж не краща: чи ж могли в ній жити Вольтер, Руссо?

— О, тепер могли б!

---

[1] Французькі революційні композитори.

— Але вже немає їх... Я не ідеалізую Англію, проте у тій країні Ньютон був обсипаний нагородами ще за життя, а по смерті покладений до королівської усипальниці. Чи не так, пане Огінський? Ми ж не можемо подібним похвалитися. Наші королі й ваші царі, боячись світла, не раз убивали науку й мистецтво в зародку.

— Ви вчений? — запитав Розумовський.

— О ні, я був власником розважальних закладів у паризькому кварталі Маре, недалеко від тюрми Тампль...

Розумовський подумав, що маркіз просто знервований пережитим і тому такий колючий.

Фрау Єлизавета стояла перед Бетховеном, молитовно склавши руки, — упрошувала його заграти ще раз. Крізь білу туніку просвічувалися її голі плечі, глибоке декольте відкривало пишні груди, була вона вродлива й незмірно зваблива; Любимський дивився на неї, бачив її красу і дивувався, що більш його не ваблять навіть ці принади; графиня помітила погляд маркіза, примружила очі, але Павло не бачив цього натяку. Його просто більше не було в цих краях.

Бетховен відмовився грати. Любимський підвівся і промовив до Рішельє:

— Нам пора. Отже, я згоден поїхати на Азов до Петровська поглянути на той край, який ви хотіли б колонізувати французькими емігрантами. Я згодом дам про себе знати, і ми подамося до Петербурга на переговори з французькою общиною. Чи згоден граф Андреас видати мені документи на проїзд через Україну?

— Згоден, — відказав Розумовський. — Завтра ви їх отримаєте. Україна... Ледве-ледве пам'ятаю її. Наче в тумані... Там, у Батурині, доживає віку мій батько. Двадцять років не бачив його.

— Певно, пасічникує екс-гетьман, меди варить?

— Ви так добре знаєте звичаї того краю? Ба ні! Клопочеться над гербовником нашого роду. Дослідив, що генеалогія Розумовських йде від князя Богдана Ружинського, який у XVI столітті був запорізьким гетьманом. Не міг старий жити у столиці, все тужив за рідним краєм. Хотів було створити біля Аничкового палацу клаптик своєї Малоросії, садив тополі, верби, озера копав та все з України землекопів спроваджував, щоб мав із ким розмовляти по-своєму та міг слухати бандуру. А оце я попросив у Сенату, щоб прислали мені кріпаків на будівництво мосту через Дунай, то батько дізнався і послав до Відня хохлів з надією, що вони пригадають мені рідну мову. Старий він став...

— Я вражений патріотизмом колишнього гетьмана України. Французи цікавляться історією вашого краю, гетьмана-

ми, їхніми нащадками... — мовив Любимський. — А ви... ким ви почуваєтеся, ваша світлосте?

— Я?.. Я посол її величності.

— Чи не замало цього, пане Розумовський? — озвався Огінський. — Ким же ви станете, коли складете посольські повноваження, як, приміром, зробив це тепер я? Для мене на скрутний випадок залишилася Польща, а ви куди подінетеся?

— Вгамуйтеся, екс-после, — холодно відказав Андрій Кирилович. — Ваші діти вже інакше дивитимуться на ці речі.

— Ми розпочнемо битву, щоб цього не сталося. Можливо, програємо, зате діти пам'ятатимуть про кров батьків.

Любимський і Капніст вийшли з-за столу. Павло нахилився до Огінського, прошепотів:

— Костюшко в Парижі, я розмовляв з ним. Він повний рішучості підняти повстання.

— Дякую вам... Хто ви?

— Я французький емігрант, — відказав Любимський.

...Над Полтавою кружляли лелеки, роздивляючись з високості за рідними гніздами, чи не знесла їх зимова в'ялиця; ті, що знаходили, тихо опускалися на стріхи чи на тополі й, витягнувши довгі шиї до неба, радісно клекотіли, дякуючи своїм пташиним богам за те, що зберегли їм рідну домівку, що не дали зів'янути крилам над безкраїм чужим морем.

Любимський і Василь Васильович Капніст стояли біля приміщення губернської канцелярії, очікуючи на Петра, що зайшов до губернатора засвідчити печаттю відпускні листи для своїх кріпаків.

— Я гадаю, що це непотрібний виклик, — промовив Василь Васильович. — Губернатор, звісно, прикладе печатку: то поміщицьке право — відпускати чи продавати своїх рабів, але тут же запише його до неблагонадійних. Адже тільки що повернувся із Франції, пришиють якобінство і — по кар'єрі. Кріпакам можна дати волю й без відпускних листів. Просто треба бути до них людяним...

Любимський дивився за лелечою хмарою, і йому хотілося кликнути, запитати, може, вони бачать... Бо сам був безпорадний, бо світ такий великий, а людина на ньому — мов макове зерно. Вчора вернувся з Лубен до Обухівки, де чекали на нього Капністи, вернувся сам. Не знайшов навіть сліду по своїх рідних. Мати давно померла, в отчому домі живе хтось чужий, Чинбаревої хати нема зовсім, у Кулябчиних хоромах — канцелярія, а люди у Лубнах нові. Старі, які ще доживають віку, не впізнали його, та то й добре, а про Уляну Чинбарівну не знають нічого — зникла з дівчинкою, коли

Чинбаря убили... Може, у Турбаях, там багато хто знайшов тепер притулок.

І було тихо в цьому світі, до якого він приїхав з місією від Конвенту. Люди розмовляли оглядаючись, пошепки говорили, що Турбаїв скоро не буде зовсім; оптимізм Буассі Д'Англя здавався тут наївним і смішним: в Україні ще не можна бити на сполох, бо вибіжать люди голі й сонні й спечуться живцем у вогні, в Україні треба обережно будити сплячих, щоб вони звикали вставати вдосвіта...

Любимський подумав тепер про Львів, у якому вони з Петром Капністом пробули кілька днів, про знайомство з молодим галицьким просвітителем, професором Львівського університету Петром Лодієм, що радив залишитися у Львові — тут є де докласти сил, але Павло не погодився, він мусив їхати до Московії. Що ж тепер чинити? Вертатися до Львова назавше? Але як — без своїх? Десь вони є, вони мусять бути!.. Не ділився з Капністами своїм болем.

— Петро Васильович давав мені читати вашу «Оду на рабство», — відказав по хвилі Любимський. — Вона — теж виклик... Я ось не розумію, як це вам удається: язиком сяк-так, а ділом ніяк.

— Я не знаю, хто ви, — губи Капніста ображено відкопилилися, — Петро тримає це в таємниці, але він запевняв мене, що вам можна вірити... То знайте, що це ми з братом на власний ризик ухвалили вдатися до Парижа, коли збунтувалися Турбаї. Думали... А то Турбаями й закінчилося. Кілька років гуляв по околицях якийсь самозваний Пугачов — не чутно вже, може, й спіймали. Не нині то завтра розчавлять «республіку». І я переконався, що для того, аби щось зробити, треба бути позірно лояльним, бо винюшкують твій дух і запруть перед тобою усі ворота.

— І ходитимете отак поміж ножами й самі не будете знати, чого більше вдалося вам дати людям: брехні чи правди. Я розумію: всі на геройство не здатні. Але ви вже маєте зразок мужності, до якого можна тягтися і заспокоювати свій страх усвідомленням, що комусь доводиться ще гірше. Я прочитав «Путешествие» Радищева, й запам'яталися мені його слова, що є змістом його чину й повинні стати змістом вашої діяльності: «Якщо державець спонукує тебе на зло й неправду, будь непохитний. Не бійся ні насміху, ні мук, ні тюрми, ані самої смерті. Злість мучителів твоїх розіб'ється об твою твердість. Будуть вони осміяні, а ти проживеш у пам'яті шляхетних душ во віки віків...» Ні, ні, після цієї книги ви не можете, не смієте бути такими, якими були перед нею!

На розі, недалеко від губернської канцелярії, де вешталося більше панства, сидів лірник, крутив свого нехитрого інст-

румента і скиглив жартівливу жебранку на мотив «святої Варвари» — певно, уже встиг бідолаха десь запричаститися чаркою:

— Та як я був багат, то всяк був мені рад, а як став я харпак, то всяк каже: дурак; то прощай, увесь мир, я піду в монастир, кості зсушу, душу спасу, ой дайте-подайте, не мина-а-айте!

— Колись сліпці на бандурах грали та про славу, та про звитяги голосили, тепер же вони жебрають і блазнюють. Збіднів край... — Любимський підійшов до лірника, кинув йому полтиника.

— Пісня — дзеркало душі народу. Якщо душа буйна, то й пісня голосна. — Василь Васильович глянув на спотворене гіркотою обличчя Любимського. — Ви згодом зрозумієте все. Думаєте, після Радищева покотилися погроми на письменників? Ні. Навпаки, ніколи такої уваги їм не приділяли. Сталося щось зовсім несподіване і, на мою думку, найстрашніше. Я знаю, бо вхожий до оселі муз... Один популярний і, на перший погляд, вільнодумний письменник став біля літературного керма, і цариця орієнтується лише на нього...

— Карамзін, — усміхнувся Любимський.

— Ви звідки знаєте? — здивувався Капніст.

— Я зустрічався з ним у Франції, розмовляв...

— І що думаєте... Новиков, мовляв, хворіє, Фонвізін виписався, то журнали видає Карамзін; він у своєму домі відкрив салон, куди сходяться наші літературні світила, там він проповідує любов до меншого брата, висміює одописців, бідний Державін сам не радий, що підтримав його, бо молодий прогресист обізвав старого консерватором, а цариця запитує Гаврила Романовича: «Добре, а як на це дивиться Карамзін?» Спочатку думалося — леготом повіє, ба ні... Начебто й цензура не сваволить — самі письменники, боячись утратити доступ до салону, стали для себе цензорами, загнали бунтарський дух у пляшку, в літературному світі — тиша й злагода, якої ще не бувало, а до читача йде сентиментальна жуйка.

— Пишете щось? — запитав Любимський.

— Та пишу, хай йому біс. Комедію ліплю. Люту... Пишу і боюся. Боюся, що ніхто її не поставить. А ще більше — що поставлять. Лірники ми...

— А таки іншими будете, — мовив Павло. — Правда, правителі хитрують: геніальних усувають, а нездар перестали називати геніями. Створюють тепле болото, де зручно жити й квакати. Жаб'ячий хор — теж музика серед темної ночі, коли мовчать солов'ї. Але чим темніша ніч, тим світанки ясніші. Велике щастя, що в найчорніший час, коли, здаєть-

ся, все вже пропало, змізерніло, коли страх породжує ту найстрашнішу мовчазну зраду, для якої навіть можна знайти виправдання, з'являються мученики й кидають затурканій юрбі виклик своєю мужністю... Хай буде благословенний подвиг Радищева.

— Коли ж убивають пророків у зародку, — відказав Капніст, згадавши «Голготу» Сисоя Шалматова. — А в Україні...

— Будуть і в Україні. Народ, що дав світові Хмельницького, Сірка, Сковороду, не міг раптом аж так зубожіти, щоб плодив самих лише лірників.

З будинку губернаторської канцелярії вибіг Петро Васильович. Обличчя його пашіло, губи ще стискалися зі злості, але очі переможно сміялися.

— Приклав печать! Ходімо. Назвав мене першим у Новоросії якобінцем. А тепер веди, Василю, до Котляревського, ти ж обіцяв.

Йшли мовчки, поки не спинилися на Івановій горі, звідки видно було Ворсклу й Полтавське поле.

— Петро теж заспівав жебранку, — по губах Василя Васильовича сковзнула скептична посмішка і згасла. — Але, мабуть, і вона потрібна. Колись козаки визволяли невольників зі Скутарі й за те висіли на гаках у повний зріст. Нині їхні нащадки дають невольникам ялмужну, за що потрапляють до списків неблагонадійних. Усе змаліло. Що вдієш? А ось у цій хатині на горі живе вчитель поміщицьких дітей Іван Котляревський — молодий український лірник. Ходімо до нього.

Котляревський сполошився, коли несподівані гості стали на порозі. Він накрив книжкою рукописа, а юнак, що сидів навпроти нього за столом, сперся ліктями на папери, сторожко дивлячись на пришельців. Втім господар засміявся й кинувся обіймати Василя Васильовича.

— Спіймав? — Капніст потягнувся рукою до столу й, зауваживши збентеження на обличчі Котляревського, поквапився його заспокоїти. — Це мій брат зі своїм колегою. Будь спокійний. Скажи мені тільки, хто це в тебе в гостях, — кивнув на юнака, який все ще в напруженні сидів за столом, закривши долонями папери.

— Мій новий знайомий — із Турбаївської «республіки». Дещо мені приносить, щось у мене бере. Павло Василенко.

Любимський кивнув головою. Котляревський заметушився. Відчинив дверцята буфета, але звідти війнуло пусткою; сплеснув руками — мовляв, бідний я, немов церковна миша; сказав, червоніючи:

— Я за хвилинку...

— Сиди, не клопочися, — зупинив його Василь Васильович. — Ми ситі. Добрими ділами ситі. Мій брат Петро Кап-

ніст, колишній власник п'ятисот душ, повернувся оце з Франції і, овіяний революційним вітром, наважився відпустити своїх кріпаків на волю.

— То правда? — Котляревський захоплено дивився на Петра Васильовича. — Невже... Це ж ви перший!

— Боюся, що й останній, — скрушно похитав головою молодший Капніст. — Не думаю, що за моїм прикладом підуть інші. Я лише для чистої совісті.

— Як добре сказано! — підхопив Василь Васильович. — Це ж зродилося нове поняття, утворилася нова моральна категорія, для якої я не знаходив новітньої словесної плоті, але відчував її! Та хай буде по-старому: чиста совість. Зате зміст інший — дійовий. Хто ми — шарманщики, сміхотворці і врешті-решт боягузи, але в нас заговорило сумління, і ми намагаємося заспокоїти його. Я пишу сатиричну комедію про державних злодіїв, пишу й боюся, але мушу це робити, щоб не дорікати собі потім: «Я міг, а не написав». Мій брат відпускає рабів на волю, Котляревський хоче узаконити в літературі мужицьку мову, а ви, юначе, — звернувся до Василенка, — носитесь з недозволеними манускриптами, і хоч боїтеся потрапити до лап поліції, усе-таки робите це, аби лише не шкребло вас сумління.

— То непогано, — сказав Любимський, — коли люди починають боятися самих себе більше, ніж поліцейських ярижок. — Він глянув на Котляревського й попросив: — Ви можете мені довіритися хоча б одним аркушем ваших творінь?

Котляревський зиркнув на Василя Васильовича й подав рукописа. Любимський заглибився у читання. Гортав сторінку за сторінкою, автор стояв, затамувавши подих, обличчя гостя було поважне й холодне, і в поета не витримали нерви.

— Я розумію, що бурлеск — то ще не серйозна література, шилом моря не нагрієш, — почав заздалегідь виправдовуватися, — але не знаходжу іншої форми... Я пішов за віяннями веймарського класицизму: хочу сьогоднішні проблеми втиснути у давні сюжети... Звичайно, Гете і Лессінг роблять це на рівні своїх талантів і тієї культури, що стоїть за ними. А ми лише починаємо... — Котляревський дедалі більше ніяковів під поглядом гостя, який, читаючи, раз у раз здивовано поглядав на автора й продовжував виправдовуватися: — І починати мусимо з низького штилю, щоб мати змогу торкнутися тих проблем рідною мовою... Старенький Панас Любисевич, колишній секретар Кирила Розумовського, сидить собі в Чернігові й переодягає Вергілієвих пастухів у малоросійські кобеняки. Я ж хочу... Адже спопеліла наша Троя, шукають і досі долі троянські лицарі за Дунаєм та на Тамані...

Любимський відклав рукописа, його обличчя було суворе, та в очах іскрилася радість — є ж уже люди, що починають трясти народ опівночі, щоб той не отруївся чадом у міцному сні! — промовив:

— Та ви самі не знаєте, що робите! Самі не знаєте... Ні, пане Капніст, я бачу, що в Україні починає налаштовуватися не ліра — арфа і хтось колись на ній заграє революційного гімна! Неправда, що збіднів цей край, коли в нього забрали зброю — сила його визріває в думці. О Боже, я ж нічого не знаю... Павле, — Любимський простягнув руку до Василенка, — дайте мені поглянути на ту книжечку, яку ви й досі закриваєте долонями. Не бійтеся.

Це був товстий зошит, дрібно списаний дбайливим почерком, у ньому хтось записав історію України, скоромовкою переказуючи літописні відомості про найдавніші часи, а далі розповідь усе сповільнювалася, й важчала від роздумів над козацькою історією, і пропікала люттю за кривди, і волала до помсти за пролиту кров. Любимський читав, а крик цей був йому звідкись знайомий, наче він сам плакав колись цими самими словами.

«Якщо вся кров, пролита на землі, мститься на кровопроливцях, то які нагороди повинні бути за кров народу українського, пролиту від Наливайка до сего дня за те єдине, що шукав він свободи й кращого життя на власній землі і мав при тому замисли, усьому людству властиві...»

Павло приклав руку до чола, і раптом йому у вуха вдарив вереск катерининського ката Шешковського: «Рівно, рівно руку!» Він закрив книжку й прошепотів:

— Хто це... Хто це написав?

На обкладинці кучерявився заголовок, виведений кириличними узористими буквицями, — «История Русов», а під ним хтось намалював іконостас, обплетений виноградом. Посередині зі самої землі виростав високий колос, над ним угорі проступали обриси людських облич, знизу до виноградних грон підповзали людиноголові дракони, вужі і ящери, цей малюнок був теж знайомий Любимському, він обвів поглядом присутніх і ще раз боязко перепитав:

— Хто це малював?

Капніст й Котляревський нерозуміюче переглянулися поміж собою, Василенко сказав:

— Ніхто не знає автора. Напевно, багата їх було.

— А художник, що прикрасив обкладинку, теж вам не відомий?

— Художника я знаю. Це Сисой Шалматов, що живе в Турбаях.

— Диви! — вигукнув Василь Васильович. — Та то ж я його туди... — він раптом замовк, побачивши, як сполотнів Любимський. — Що сталося? — спитав стривожено.

— Шалматов... — прошепотів Любимський. — Він... одружений?

— Ні, — відказав Василенко. — Але що з вами, ради Бога?

— Нічого, нічого... Я знав Шалматова.

Він довго мовчав, ні на кого не дивлячись, а в голові дзвеніло одне й боляче било у скроні: «Павле, якщо з тобою щось станеться, волос не впаде з голови твоєї Уляни...» Любимський нахилився до Василенка й запитав тремтливим голосом:

— Шалматов ніколи не згадував про Уляну... Чинбарівну?

— Про Уляну Чинбарівну? З Лубен?.. Таж вона... — Василенко замовк, побачивши, як безнадія влягається чорнотою у сиві очі гостя. — Її дочка, Христя Любимська, — моя жона...

Розділ дванадцятий

У розрідженому передсвітанковому сутінку, що понад самарською дібровою повільно й тихо, мов тінь лелечих крил, відступав на захід, почулося пугукання.

Архімандрит Тарловський схопився з лежанки. То міг був застогнати й сич, шукаючи захистку перед днем, але чуйне вухо старого вловило в цьому пугуканні щось інше, ніж пташиний стогін, добре знайоме й таке далеке-далеке, аж нереальне. Він припав до віконця: за чавунним пруттям воріт хтось стояв — високий, у сірому баєвому сурдуті, простоволосий. Отець Кирило пильно приглядався, мало не витискав чолом шибку, але впізнати не міг. Бачив лише, що пришелець досить старий: спершись на костура і тримаючи в руках солом'яного бриля, він терпеливо чекав, поки на запорізький поклик отворяться ворота обителі.

Почув це пугукання і Павло Любимський, якого давній друг — «дикий піп» прихистив ранньої весни в потаємній келії Самарського монастиря.

— Пугу-пугу, козак з Лугу, — прошепотів він і склепив повіки.

Не козакував, ніколи й не чув цього козацького кличу, проте впізнав його, як упізнають сини голос батька, якого не бачили, але достеменно знали його з розповідей матері. Було

те все, та вже нема, й це пугукання хоч і защеміло рідним болем, прозвучало неприродно, ніби хтось задумав на досвітку відіграти інтермедію перед стінами монастиря.

Підвівся на лежанці, прислухався. Ще раз обізвався пугач за монастирською огорожею; Павло чекав, поки почується брязкіт замків, тупіт ніг: звуки ці завжди будили в ньому рештки надії зустрітися з ними — своїми, стертими з пам'яті й ще не баченими ніколи. Так наслуховував він щогодини, кожної миті, але минали дні і тижні, а з неіснуючих уже Турбаїв — з вигнання не повертався Павло Василенко.

...Тоді з Полтави подалися вони на Капністовій бричці до Самарського монастиря, щоб заховати там на якийсь час «французького маркіза»; Василенко по дорозі зійшов і поквапився до Турбаїв, він забере звідти Уляну й Христину — може, вдасться перебратися з ними на Тамань до козаків. На Кобеляцькому шляху зупинили бричку пікінери, та пропустили, бо вельми обурився на зухвальство ротмістра поміщик Петро Капніст, а Любимського пройняла тривога: куди ж то суне військо, чи не на Турбаї?

Павло ледве впізнав Тарловського: старий висох, мов скіпка, й мало чим нагадував колишнього «дикого попа» з Воскресенівки; архімандрит же, видно було, повірив хіба що на слово Капністові, а не у справдешню появу того самого Любимського, з яким колись складав листа до кошового отамана. Але прихисток давав він усякому втікачеві — це те одне, що міг іще робити доброго Тарловський по смерті Синельникова. З архімандритом уже не рахувався жоден можновладець, проте досі ще ніхто не насмілювався чинити обшуку в монастирі чи посилати до монастирського маєтку консистентів на постій.

Потім отець Кирило по-своєму допитав гостя.

— Був у мене слуга Савка, — маленькі зіниці бігали у прорізі примружених повік, стежачи за виразом обличчя незнайомого чоловіка, що назвав себе Любимським. — А ще звали його Панасом...

— Триниткою, — додав Павло, і розпогодилося чоло у старого.

— Так, це ти у власній подобі, — сказав Тарловський, — але впізнати тебе не можу. Буду звикати до нового.

Короткі ночі злітали в розмовах; вряди-годи старий схоплювався — тоді лише Любимський впізнавав у ньому «дикого попа», — глаголав:

— Не можна цього брати зі собою до могили! Записати все це треба...

— Може, колись, отче... Мені треба їх побачити. Без них мої думки і я — усе марне.

Василенко чомусь барився.

Проминув кінець квітня і перший тиждень травня у нестерпно-пекучому очікуванні. А коли почалися маївки, долетіла за Самару жахна звістка...

Одного ранку Тарловський боязко прочинив двері до потаємної келії й, зупинившись на порозі, мовив до Любимського, уникаючи його погляду:

— Кріпися, Павле... Ще ж бо, може, не все втрачено. Але немає... немає більше на світі Турбаїв...

До турбаївського отамана Тарасенка прибув посланець від секунд-майора Карпова, що проходив зі своїм батальйоном повз Турбаї на Гадяч. Так і так, його високоблагородіє секунд-майор просить дозволу розбити бівуака на околиці села: утомилися коні й люди. Отаман сам пішов поглянути, що то за гості, проте нічого підозрілого не зауважив: стомлені походом солдати розкульбачували коні на толоці, проганяти їх було б не по-людськи, та й чи зміг би; отаман розставив варту й повернувся до села.

Удосвіта з дніпровських плавнів вихопився вершник. Він пришпорював коня, мчав вихорем уверх понад Пслом: від Кременчука йшло військо, вслід за вершником пролунало кілька пострілів, але той уже був поза кулями.

Панас Тринитка припав до хребта коня, і згадалося тепер йому, як колись давно він так само мчав Хортицькою дорогою до Підпільненської Січі, щоб попередити Калнишевського. Чи встигне цього разу до Турбаїв?

Уже заблищала в далині турбаївська п'ятибанна церква, Панас зупинив коня і наслухав: у селі ґвалтовно лементували собаки. Він рвонув галопом з копита, звернув з путівця на шлях, минув дві перші хати й раптом оглух від пострілу. Кінь скажено заіржав, здибився і важко впав, придушуючи вершника своєю тушею.

На Панаса миттю накинулися солдати, зв'язали й повели до села.

На майдан до отаманської хати пікінери майора Карпова зганяли людей. Виводили з хат усіх — чоловіків, жінок, дітей і навіть калік. Вони виходили з клунками, торбами, поклажею. Кожному дозволено було взяти зі собою стільки, скільки міг нести.

Біля хати під вартою стояли зі зв'язаними назад руками отаман Тарасенко, суддя, писар. До них підвели й Панаса.

У натовпі зігнаних людей він побачив Шалматова, Уляну й Христину. Позаздрив Сисоєві, бо ж був він не лише лицарем, а й людиною. І так забажалося Тринитці побачити серед

гурту обличчя Надійки Колпаківни. Не було її тут і не могло бути, її, зрештою, не було ніде. Жила в Кобеляках поміщиця Болюбашиха, що чорно прокляла Тринитку за смерть свого чоловіка.

Панас водив зором по натовпі, вдивлявся в обличчя людей, яким випало найдовше бути вільними на уярмленій землі. І зрозумів, що аж тепер закінчилася його козацька мандрівка — аж нині народ склав останню зброю перед переможцем. І він, Панас, тримав її гордо до самого кінця.

Шалматов обіймав думкою свою пройдену дорогу й теж не каявся. Він бачив жорстоку смерть панів Базилевських, бачив невгамовну лють кріпаків і увірував, що народ, з яким він зв'язав свою долю, такий же непокірний, як і його, — не зламає його неволя. Сисой помандрує з українськими ізгоями на Голготу, щоб записати на полотнах їхні страждання.

Уляна думала про Павла. Їй було байдуже, як складеться її доля. Вона витримає все, збереже свою красу і силу, бо ж вернеться колись-таки до неї її муж.

Христина тривожно розглядалася довкола, шукаючи очима свого Павла. Його не було, і їй ставало лячно йти самій у невідому дорогу.

Прибуло військо й звідусіль оточило Турбаї.

Два конвоїри вивели на майдан молодого хлопця. Зойкнула Христина, припавши до матері, конвоїри гукнули до людей:

— Хто знає його?

Народ мовчав.

— Він турбаївський?

— Не наш він! — гукнула Христина і повторили за нею глухо інші: — Не наш він...

— Тоді прошкуй, парубче, звідси!

В обід прибув з Градизька суд. Сімох чоловік, між ними й самозваного Пугачова-Тринитку, засуджено до страти. Всіх мешканців села, майже три тисячі душ, погнало військо на південь.

На другий день до вечора догоріли Турбаї, над Пслом стелився чорний дим.

Любимський не міг знати, що сталося з його рідними і Василенком по тому, як згоріли Турбаї, і в безнадійному очікуванні нудився в гостинній тюрмі Самарського монастиря. Так близько був до своїх і втратив їх знову. Де вони тепер і як він, французький маркіз, має розшукати їх? Відчував непотрібність свого існування дужче, ніж колись у соловецько-

му казематі. Його емісарська роль закінчилася: в Україні спалах волі задушено в зародку. Не робив він собі ілюзій ще в Парижі, проте реальність була страшніша від усіх припущень.

А може, ще обізветься Василенко?

Дослухався. Брязнула клямка на брамі, почулися приглушені голоси. Любимський швидко одягнувся і з нетерпінням ждав.

Врешті відчинилися двері, до келії зайшов Тарловський. Вигляд у нього був святковий, наче на відправі, урочисто світилися очі, голос прозвучав піднесено.

— Ходімо, Павле, до моєї келії. До нас прийшов Сковорода.

Любимський впізнав філософа, хоч минуло багато років з тієї пори, як бачив його востаннє. Упізнав по очах, темних і проникливих, а обличчя старого було зжовкле, зів'яле, Сковорода важко дихав, і слова видобувалися з горла поволі, та пам'ять мав чисту, дзвінку. Вислухавши історію Павлових поневірянь, він мовив:

— Зрілим мужем став єси, і життя щедро тебе потолочило, то не впізнаю з виду, але добре пам'ятаю твої слова: «Не хочу бути тінню Сковороди». То чесно було мовлено. Але чи знайшов ти свою власну духовну сутність, власну мудрість, власний погляд на світ?

Любимський замислився. Гайнула думка петербурзькими, соловецькими і європейськими шляхами: у пекельному горні гартувалася його сутність, і визрівала мудрість, і кувався власний погляд на речі. Витримав, ні на мить не ламалася його мужність, переборов він ниций страх, виховав у собі страх перед власним сумлінням, свою книжну мудрість життям перевірив і зрозумів, що знання, відірване від життєвих потреб, є лише пустою цікавістю й нікому ніякої користі дати не може; він переконався, що світ його помислів та ідей не увійде до скарбниці всезагальної людської мудрості, якщо не належатиме одночасно тому людові, з якого вийшов; Любимський пересвідчився, що філософська думка посяде місце зброї, відібраної у народу, й тому повернувся до рідного краю. Та зв'язало йому руки чужинецьке ім'я, а до свого всім і вголос признатися не може, і зів'ялило його дух не зрівняне ні з чим особисте горе. І тому сумнів у потрібності свого власного існування гнув його тепер так, щоб зламати, і він сказав:

— Усе те я знайшов, Григорію Савичу, і є воно моїм, тисячократ перевіреним і випробуваним, та відчуваю я свою немічність, бо єсьм чужинцем і сіяти, як ви, зерна правди й розуму не маю змоги. Бачу свою зайвість на цьому світі. Шу-

кати знову безпечного місця на чужині тоді, коди десь на вигнанні погибають мої рідні, було б блюзнірством, тож хочу я вийти на волю й загинути від ворожих чи своїх власних рук.

Задумався тепер Сковорода. Він шанував родинні пута, а тому не зв'язував себе ними, та знав, що не кожен може це зробити, і розумів Павла. Але бачив перед собою людину, що здатна на більше, ніж інші, і знає більше, ніж інші, то чи має право йти наосліп, родинною любов'ю ведена, й пропасти разом з тим, що є у ній?.. Нині Сковорода, почувши помах крил смерті за плечима, зважив усі свої діла і зрозумів, що дав початок великому, бо зерна його мислі зійдуть добрим урожаєм поміж людьми. Та хтось ті пагінці вирощувати й доглядати мусить, має плоди зібрати і знов посіяти. Йде старий на Харківщину до найближчих друзів Ковалівських, щоб у тихій Іванівці упокоїтися. Йде Україною і прощається з нею і з людьми, придивляючись, чи зродилися нові сівачі думки — того ядерного зерна, з якого колись знову зійдуть мечі.

— Клубок пущений, друже, — сказав по хвилі Сковорода, — він уже котиться й не зупиниться, якщо люди усуватимуть каміння з його дороги, домотуватимуть його своїм прядивом, щоб був більшим. Ти ж хочеш позбутися тягаря своєї печалі ціною навіть власного життя. Що ж, це людське право. Але чи подумав ти, що позбудешся тієї печалі ціною людського горя. Ти упокоїшся, а люди не знатимуть того, що знаєш ти, і будуть далі жити в безнадії і покорі, бо ти, дбаючи про свій спокій, не захотів їм дати тієї крихти надії й посіяти серед них бодай мале зерно бунтарської думки. Люди навіть не проклянуть тебе, бо й не відатимуть, що був такий на світі, але ж тоді прокляни себе сам, відходячи зі своїм скарбом у небуття.

— Що я можу зробити, мудрий старче?

— Ти відчуваєш непотрібність свою, будучи в'язнем у келії Самарського монастиря. Але в цій в'язниці маєш перо, каламаря і папір. І поки умреш чи знову закують тебе в кайдани, запиши те, що знаєш, бо ніхто не має права носити свого багатства в собі, наче той захланний скупар, що закопує у землю бочівку зі золотом. Ти не знаєш, що буде завтра, нині ж у тебе є мить часу. Запиши літопис свого життя і життя людей, яких знав, думки свої запиши, розкажи про сумніви, що вповзли тобі в душу, і так напиши, щоб вжахнулися ті, які в боязні й зневірі впускають гадюк підлості і зради до своїх сердець. Дар твій Богом тобі даний і не лише твій він.

— Я думав про це завжди і свідчення маю — ходить же між людей «Історія Русів», і є у тій книзі й частка мого розу-

му... З думкою — написати всю правду, яку знаю тільки я, вернувся на Україну. Та не сподівався я, що призабуте, а нині поновлене горе може бути таким спустошливим. Думок немає, руки опустилися... Десь на вигнанні живе моя дитина, якої я не бачив ніколи! Чуєш, старче, десь є моя дочка, яку батожать канчуками, а я у цей час маю сидіти за папером, немов печерський безрідний мніх?! Тобі не зрозуміти цього...

— То горе твоє, і в тобі воно перебуде, ти ж давно посвятив себе вищій ідеї, тож не зрадь її. Вогонь угасне, ріка зупиниться, а думка свого руху припинити не може ні на одну мить. Мчати вона буде й без тебе, та коли з вини твоєї сповільнить свій лет хоча б на мить, то окупиться та секунда роками неволі. Хай розлючує, а не в'ялить тебе твоє горе. Поклади на терези свого сумління печаль твою і печаль твого народу. І служитимеш тому, що переважить.

Мовчки поснідали. Сковорода підвівся, обійняв Тарловського, потім підійшов до Любимського й промовив:

— Кволий я став тілом, і недовго вже ходити мені по світі. А хтось ходити мусить по мені. Отець Кирило теж чесно дотоптує свою стежку. А ти ще молодий. Зроби стільки, скільки можеш. Менша посудина менше вміщає, але хай і вона наповнюється вщерть. Твій духовний глек великий, ти ж не наповнив його ще й до половини, і коли не зробиш цього — меншим будеш від найменшого.

Просив не проводжати.

І подався в останню мандрівку той перший, що подав своєю думкою порятунок обеззброєному люду.

Довго мовчали Любимський і отець Кирило. А коли побачив «дикий піп», як розслаблене горем обличчя самарського в'язня береться мужністю, промовив, усміхнувшись:

— Самотній єси, то сотвори собі чесне товариство... Колись у цій запорізькій пущі жив пустельник. Так уже часом нудно було йому, що, хоч і посвятив себе Богові, готовий був і лукавого в гості запросити. Вчув ці думки лукавий і підсунув йому люльку. «Оце, — каже пустельник, — тепер ніби удвох». Зрадів лукавий зі слабкості своєї жертви й поставив на стіл чарку горілки. «Оце так, якби утрьох», — зрадів пустельник, випивши. А вслід за цим з'явилися на столі каламар з пером. «Тепер нас уже десять!» — вигукнув грішник, продав чортові душу й літописцем став. Йди, синашу, до келії, бери папір, перо й віддавай таємницю свого життя людям.

...Уночі при світлі свічки Павло Любимський схилився над папером з пером у руці.

Розділ тринадцятий

На Сенатській площі серед білого осіннього дня несподівано запалало вогнище.

Здалось це великою дивовижею, хоч петербурзька біднота цілий день очікувала ілюмінацій, що мали спалахнути біля палацу Безбородька на Поштамтській. Граф готувався дати бенкет з нагоди взяття Суворовим Варшави, чернь нетерпляче чекала на вечір: якась крихта, може, перепаде з панських столів. Але ж то увечері — що ж це за вогні в пообідній час?

І посунула босота до Сенатської площі з усіх вулиць, провулків і нір. Її уже важко було чим-небудь здивувати: були коронації і в'їзди воєначальників після перемог, карнавали з нагоди іменин цариці й алегоричні маскаради, але ось це...

Посеред площі, неподалік Мідного вершника, палав величезний штабель зі сухих полін, дрова лунко потріскували, поруч бовваніла гора книжок. Біля книжкового стосу стояв у червоному каптурі й масці кат. На підвищення, зроблене з грубих фоліантів, вийшов аудитор головної поліції й виголосив не чуваний ще в Росії вирок:

— Дякуючи всевидющості й прозорливості її величності, у самому серці Росії — Москві виявлено книгосховище, де зберігалися і з якого розповсюджувалися крамольні писанія хулителів Бога, царя, народу й імперії. Їхній видавець і хранитель масон-мартиніст Новиков, що протягом багатьох років намагався порушити державні підвалини, сіючи крамолу серед підданих, замкнутий до Шліссельбурзької фортеці, яко ворог імперії, книжки ж його засуджені до спалення на вогнищі!

Аудитор опустив руку з гербовим папером, кат нагнувся, узяв оберемок оправлених у шкіру книг і з вигуком «анафема!» жбурнув їх у вогонь. Тут узялися за роботу підручні кати, вогнище вмить пригасло, немов злякалося такого бузувірства, білий дим повис над площею, та незабаром виповзли червоні язики і, набравшись сили, бухнули вгору.

Аудитор склав папір і мовив до натовпу:

— Кожний, хто хоче виявити свою вірнопідданість, повинен кинути жмут оного сміття у полум'я, усвідомлюючи, що очищає наш край од скверни!

Кати випросталися, чекаючи на допомогу. Гора була велика, на вогонь приречено тисячі книг, але навіть найчорніша чернь, приголомшена блюзнірським вироком, не поворухнулася. Неписьменний люд, який, може, й чував, що є десь на світі вчені мужі, котрі пишуть книжки, був уражений такою незмірною їх кількістю: скільки ж то умів працювало

над ними, скільки-то не відомої їм мудрості заховано в них, і оце все має раптом згоріти — навіщо? А коли згорить, то що дістанеться їхнім дітям і внукам, невже й вони повинні залишатися темними, осліплені нинішньою злочинною пожежею?

Кати чекали на допомогу, а юрба, що могла будь-якої хвилини розтерзати конокрада, старовіра або вбивцю, глухо мовчала, і жодна рука не підвелася на німі речі, в яких таїлася недосяжна їй мудрість.

Аудитор зійшов з підвищення, розлючені кати кидали книгу за книгою у вогонь, вогнище то пригасало, то знову спалахувало, а натовп мовчав і згодом почав розходитися.

Тільки один підпилий товстун з обвислими щоками й заплилими очима підкотився до книжкової гори і з реготом почав кидати в полум'я книжки, вибираючи найважчі фоліанти.

— Мудреців удавали, кирпи гнули, а нас за дурнів вважали! Маєте, маєте, маєте! Скінчилося ваше, скінчилося!

Однак товстун скоро втомився, сів на підвищення; утираючи піт, віддихувався, а відпочивши, загорланив, показуючи на змалілу гору книг:

— Тепер без цього сміття усі стануть однакові — звіздарі й дурні! Ха-ха! Всі до одного — падлюки! А то рила задирали: ми вчені, ми мудріші за королів і блазнів! Нате ось, викусіть, — він тицяв поперед себе дулю. — Тепер усі — падлюки!

Він замовк, п'яними очима водив по спорожнілій площі, а коли зір його зупинився на коричневій покрівлі Таврійського палацу, щось ураз згадав собі, підвівся й поквапився у бік Двірцевої набережної.

Платон Олександрович Зубов готувався до Безбородька на бал. Катерина звеліла відзначити в один день дві знаменні події: перемогу над Костюшком — бенкетом, гільйотинування Робесп'єра — спаленням книг просвітителів. Це дике аутодафе організував сам Зубов. Стоячи на балконі, він здалеку спостерігав, як збирався і розходився натовп, як горіли книжки — ексцесів ніяких не було, можна розпочинати й бенкет.

До Таврійського палацу, що дістався у спадок по Потьомкінові новому фаворитові, підігнано карету. Молодий управитель Московської імперії у супроводі камер-юнкерів вийшов на ґанок і почав спускатися сходами вниз. Втім із-за рогу викотився товстий бочкоподібний чоловічок, обличчя його звідкись було Зубову знайоме; товстун загородив фаворитові дорогу, схиляючись у пояс.

— Геть з очей! — прикрикнув Зубов, але чоловічок не вступався, підвів масні очі й промовив:

Тільки один підпилий товстун з обвислими щоками й заплилими очима підкотився до книжкової гори і з реготом почав кидати в полум'я книжки, вибираючи найважчі фоліанти.

— Вислухайте мене, ваше сіятельство. Я, єдиний з усього того нікчемного натовпу, допомагав катам її величності шпурляти у вогонь крамольні книги.

— І ти прийшов просити за це в мене плати, інквізиторе?

— Ні, я хочу служити вам.

— Звідкись знаю тебе, — поморщився Зубов. — Як тебе звати?

— Сенька Трещокін.

— То як ти насмілився, потьомкінський блазню, підходити до мене?

— Не лайте, не знаючи моїх здібностей, ваше сіятельство...

— Що ж ти вмієш крім обжирання, огидо? — полагіднішав Зубов.

— Я можу зображати ваших ворогів такими, якими вони є насправді, — в їхній присутності, і ніхто не буде чіплятися.

— У чому полягає твій артистизм?

— Я — падлюка.

— Ха-ха! Та хіба ти один такий?

— У тому й річ, що ні. Всі падлюки. Та хто ж до цього признається? А я один серед усіх є таким підляком, який цим, коли вип'є, пишається... Від покійного князя Таврійського я навчився наслідувати чужі голоси. І уявіть собі: розмовляю голосом вашого ворога й при тому б'юся у груди, що я мерзотник. До сказу доведу його!

— А ти й справді цікавий оригінал.

— Ви не подумайте лише, що я лукавлю, я падлюка справжній. Якщо не вірите, можу привести вам свідків.

— Не треба, ні, я повірив... А що ти говориш про себе, коли тверезий? — примружився Зубов.

— Думаю те саме, — відказав Трещокін, — але мовчу. Взагалі ж, я переконаний у тому, що єсьм людина чесна, бо чи ж багато серед нас таких, що признаються до правди?

— Гаразд, будеш у мене блазнем, — махнув рукавичкою Зубов і подався до карети.

Трещокін підбіг за ним, схопив за полу сурдута.

— Ваше сіятельство, — зам'явся товстун, — звеліть лише вашим слугам, щоб не надто поштуркувалися мною. Якийсь час я був дворянином і, хоч із дворянських списків викреслений, залишаюся ним у душі. І за справу дворянську готовий на будь-яку жертву, відданіше, ніж деякий гербовий...

— А-а, так це ти той, якого кріпаки відшмагали!

— Не глузуйте з чужого нещастя. Кого ще не шмагали, того відшмагають.

— А ти тримай язик за зубами, бо я крутий... Що ж, ти й справді цікавий тип. Але я ще не чував про блазнів-дворян, як тут бути?

— Зате добре знаєте дворян-блазнів. Хіба вже аж така велика різниця між ними? Одну справу роблять: живуть, щоб бути опорою державі.

Зубов смикнув головою, звів ногу, щоб дати стусана в живіт товстунові, але очі в Сеньки світилися так невинно, він так свято вірив у те, що говорить, що вірою своєю ублажив фаворита, і той наказав слугам:

— Проведіть його до покоївок, хай помиється, і дайте йому жерти.

— Доземне спасибі, ваше сіятельство! — підскочив Трещокін і покотився до палацу попереду слуг.

У будинку Карамзіна в Москві по суботах збиралися служителі муз. Сюди могли приходити зовсім юні літератори за дипломами на письменницьке звання, тут постійними гостями були вчені, музики, придворні вельможі, великосвітські красуні й гусарські поручики.

У невеликій карамзінській вітальні вміщався великий світ: тут у повазі була московська мова, розмовляти французькою вважалося непристойністю, і ніхто, звісна річ, не грав у карти.

Цілковите взаєморозуміння і спокій панували на літературних вечорах у домі Миколи Михайловича. Було від цього легко, ніхто не витрачав моральних сил на суперечки; колишньої ворожнечі між письменниками, як це було за Радищева й Новикова, не стало, і часто літературний метр, підвівши гордо голову, виголошував тоста за злагоду в письменницькій громаді.

У салоні Карамзіна вміли поважати один одного. Сам Микола Михайлович, автор знаменитої «Бідної Лізи» й редактор альманаху «Аглая», біля якого згуртувалися найкращі літературні сили Московії, розмовляв з колись відкинутими на літературні загумінки Богдановичем і Козодавлєвим як з рівними і терпляче вислуховував здитинілого Хераскова. Наїжачений Василь Капніст, що співпрацював у карамзінському альманахові, ще вряди-годи під час найзлагодженішої розмови кидав дошкульні репліки, проте — аж дивно — ніхто на нього не ображався, і навіть найглузливіша епіграма Капніста сприймалася як добродушний жарт.

Ніхто не забороняв розмовляти про ув'язнених Радищева й Новикова: вони вже відійшли в історію, про них згадували в минулому часі, говорили про їхні помилки й заслуги, проте більше уваги віддавали насущним питанням. Карамзін висунув гасло: прославити благородство закріпаченого мужика — основу основ московської держави.

Альманах «Аглая» проголошував любов до меншого брата; по неділях москвичі ходили на прощу до потічка, в якому

втопилася бідна Ліза; літературний метр упивався авторитетом, дякував провидінню, що допомогло йому вивести московську літературу з небезпечних джунглів, куди завели її республіканські словоблуди, і прямував тепер до європейських висот між Сціллою і Харібдою.

Та ось на одній суботній вечірці з вуст колючого Капніста пролунала фраза, що приголомшила всіх і котру треба було пропустити повз вуха, щоб не порушити тієї розумної рівноваги, якої так важко домагався Карамзін.

— Панове, у Петербурзі на Сенатській площі спалено вісімнадцять тисяч книг!

Присутні на вечорі літератори схопилися з місць і закам'яніли; повідомлення було неймовірне, неправдоподібне, супроти такого лиха всі інші біди здалися марними. Засуджений на довічне ув'язнення Радищев — нещастя, ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці Новиков — велика прикрість, висланий зі столиці Крилов — теж не втіха, але ж то — люди, вони встигли щось-таки зробити, і на їхнє місце стануть інші. А спалення книг — лихоліття, бо вони втрачені назавжди і ніхто ніколи не поверне їх людству. Навіть найшкідливіші книги — документ часу, і якщо цей документ пропадає — хто коли зуміє відтворити обірвану ланку в ланцюгу культурного процесу?

Це розуміли всі. Очі зустрілися з очима, очі никли перед очима, стояли всі мовчки, немов злочинці, спіймані на гарячому, хоч були й не винні у злочині. Кожен хотів запротестувати, обуритися, але ніхто не наважувався вимовити й слова, бо в літературному салоні Карамзіна міцно вселився боязкий спокій, і зрушити його можна було хіба що ціною самопожертви, для якої ці люди відваги не мали; кожен усвідомлював, що своєю мовчанкою підтримує злочин, та однаково ніхто й не писнув, бо таки жаль було збурювати благословенну тишу, що панувала серед письменницької громади, і служителі муз умить знайшли виправдання для себе: лиха однаково не направиш, книги згоріли, їх більше немає, що тепер поможе крик?

Карамзін промовив тремтячим голосом:

— Нам треба мужньо перенести це лихо в ім'я вищої мети. І хай воно буде нам наукою: не граймося з вогнем. Створюймо книги, які б не треба було спалювати.

— І з ними — сірими, пустопорожніми — до вищої мети? — заволав Капніст. — І ми ними заповнимо створену порожнечу?.. Панове, ми повинні тут же запротестувати проти самого факту спалення книг, щоб воно не могло повторитися. Бо що ми залишимо нашим спадкоємцям? Що може створити навіть геній, якщо він боїться вогнищ інквізицій

і причіпок невігласів та святенників? Що, зрештою, зробили ви, Миколо Михайловичу?

— Як ви смієте? — кинувся Карамзін. — Ви тільки й знаєте фіглювати зубоскальними епіграмами, а я перший, так, перший у Росії облагородив покривджену кріпачку!

— Ви облагородили дворян — тих сентиментальних панянок, які щонеділі ходять до «Лізиного потоку» проливати сльози розчулення, — відказав Капніст. — Ви обдурили читача і ту ж саму кріпачку.

Карамзін насилу стримував себе: літературний метр повинен у найкритичніших випадках зберігати спокій. Він з ненавистю дивився на Капніста, а у вухах проти його волі зашелестіли слова хворого Новикова, якого він незадовго перед арештом провідав у Авдотьїні: «Ваша філософія, Миколо Михайловичу, холодна, як і ви самі. Визнання рівноправності почуттів бідних і багатих, зрівняння станів перед вівтарем почуттів не йде у вас у парі з любов'ю до знедолених, з бажанням допомогти їм. Ваша любов абстрактна, умоглядна і, зрештою, фальшива».

«Брешете ви всі, невдахи й заздрісники...» — заспокоював себе Карамзін і вперше відчув неприховане вдоволення від того, що Новикова немає, і що нема Радищева, і добре було б, якби не стало... Переборовши спалах люті, Микола Михайлович промовив, покусуючи губи:

— Василю Васильовичу, ви б'єтеся чолом об мур, а мур міцніший від вашої голови. Я не здивуюся, якщо станете сусідом Миколи Івановича...

— Сьогодні не ваші, а його й радищевські літературні салони роблять честь письменникові, — спокійно відказав Капніст. — Не кожен лише має мужність заходити до них. Але я не заходитиму й до вашого. Не вважайте мене більше співробітником «Аглаї».

Хворий Новиков, зломлений безнадійною депресією, проводив безмежно довгі дні у шліссельбурзькому казематі. Його забрали тоді, коли він на це зовсім не чекав. Колись усього сподівався, боявся і був готовий до найгіршого, потім утомився вічним очікуванням небезпеки й поклав собі назавжди відійти від журналістської діяльності. Він не знав, що царі нічого не забувають...

Тепер, серед тюремного безпросвіття, уся його колишня робота й боротьба здавалася нікому не потрібною й наче нереальною: Новиков нині не зміг би назвати навіть книжок, які видав і котрі згоріли. Вимовлені й написані слова кануло, здавалось у порожнечу: ніхто їх не почув, не прочитав, нічийого серця вони не діткнулися і тиранів не спам'ятали, а слова Козельського, якими Микола Іванович підбадьорю-

вав себе в житті — «зміниться п'ятдесят королів, поки філософ діждеться такого, що скористається його працями», — звучали тепер пустопорожньою фразою.

Реальною була тюрма. Який він був наївний, коли думав, що поворухне нею! Зерна його розуму впали в мертвицю, яку місять раби і зводять із того місива палаци, казарми й тюрми. Жодне зерно не проросте в тій глевтусі ніколи.

Імперія така ж мертвлюща, як стіни цього каземату. Колись, двадцять років тому, Новиков оглядав його й жахався думки, що тут з дитинства до повноліття зміг прожити нещасний царевич Іван Антонович. Тепер йому самому доведеться жити в цій норі п'ятнадцять років.

Послав прохання до Карамзіна, щоб заступився за нього: несила хворому жити в цій ямі. Але відповіді не отримав. До Миколи Михайловича щодня надходили десятки скарг, подяк і віншувань. Між іншими він отримав від ярославського поміщика Опочиніна листа такого змісту:

«Доля хотіла, щоб я, власник п'ятисот душ, захопився у ранній юності французькою філософією. Не потрібно було цього мені, поміщикові. Вона допомогла мені зрозуміти, до якого абсурду дійшли ми, сповідуючи і в життя втілюючи офіційні настанови. Якщо й далі так житимемо, то темрява і глупота знівечать нас і нащадків наших. Чекав я просвітку, а його не видно. Відходжу з цього світу добровільно... Книги, мої любі книги! Не знаю, кому вас заповісти. Я упевнений, що вони нікому не потрібні, тому прошу вас віддати їх вогневі».

Прохань надходило надто багато. Не те, щоб допомагати, а навіть зреагувати на них усіх Микола Михайлович не мав просто фізичної спромоги.

Отож нарешті настали дні миру й благоденства.

— Ать-два, ать-два, лєвой, лєвой, молчать, молчать! — марширує у цариціній приймальні товстун Трещокін, наслідуючи голос великого князя Павла, і, закінчуючи атракціон, б'є себе кулаком у груди: — Я падлюка!

Катерина до сліз регоче, захоплено поглядає на Зубова, вдячна йому за розвагу, — знає ж бо Платоша, кого цариця найбільш ненавидить, — і запитує у Сеньки:

— Звідки ти знаєш голоси незнайомих тобі людей?

— Я пройшов школу князя Потьомкіна, ваша величносте. Він умів наслідувати навіть вас.

— Правда, правда...

Катерина II розважалася з Платоном Зубовим у своїх апартаментах. Могла нарешті дозволити собі трохи побайдикувати. Польща впокорена, турки сидять тихо, революція у Франції придушена — там якобінці самі себе перегризли,

надто ревно викриваючи ворогів революції, з крамольниками в країні скінчено, недолугий і злобний великий князь Павло муштрує свій полк у Гатчині, і йому, мабуть, цього для щастя вистачає, заповіт на ім'я Олександра Павловича написано — секретний пакет у Безбородька.

Турбує імператрицю тільки Швеція. Там до влади прийшов молодий король-красень Густав IV, що манерами намагається наслідувати Карла XII, і хоч до великого завойовника йому далеко, усе ж на Лівонію зможе посягнути.

Одружити б його з красунею Олександрою Павлівною. Чия вона насправді, цариця здогадатися не може, та й не намагається, знає лише, що не є вона дочкою того кретина, її сина Павла. Але носить батькове ім'я, тож має підстави стати дружиною шведського короля.

Цариця не посвячує у свої плани нікого, навіть Безбородька й Зубова. У Стокгольмі сплітає сіті навкого юного короля московський посол Будберг. І нарешті приходить лист: король згоден познайомитися з великою княжною.

Романтична Олександра до безтями закохується у Густава.

Гримить музика в палаці Безбородька, бал у розпалі, нині тут відбудеться церемонія заручин. Король чомусь затримується. Замріяна княжна чекає на нареченого, цариця сидить у кріслі й нервується. Гості починають перешіптуватися, музика бере форте, Зубов наказує Трещокінові імітувати Потьомкіна, щоб чимось зайняти гостей. Врешті до Катерини підходить стривожений Безбородько.

— Ваша величносте, король Густав покинув Петербург, звелівши переказати, що не може одружитися з великою княжною, оскільки вона у грецькому законі...

Олександра скрикує й падає на руки фрейлін, цариця схоплюється, зриває зі себе мантію, б'є тростиною по лиці Безбородька й просить вивести її зі зали.

— Я провчу того хлопчиська!

Це були її останні слова. Другого дня камердинер довго чекав, поки цариця вийде з туалетної кімнати. Не дочекавшись, зайшов сам. Катерина лежала на долівці й билася в передсмертних конвульсіях.

Звістка про смерть Катерини II сколихнула спочатку Гатчину, а потім уже решту світу.

Великий князь Павло, що довгі десятки років чекав на смерть матері, примчав до столиці зі своїм полком. Він увірвався до Зимового палацу, вбіг до тронної зали, де біля спорядженого гробу стояли розгублені достойники. Зубов тремтів, Безбородько нерішуче простяг пакета Павлові, на якому було написано: «Відкрити по моїй смерті на держав-

ній раді». У залі палав камін. Павло глянув на пакета, показав рукою на полум'я, і Безбородько кинув царициного заповіта у вогонь.

За три дні відбудеться похорон. Можна б і скоріше, але треба насамперед перевезти прах Петра III з Ропші, щоб поховати його поруч з дружиною. Поліція розшукує зниклого царевбивцю Олексія Орлова, що ітиме пішки за домовиною царя з Ропші до Петербурга.

Після похорону знайдуть у херсонському степу могилку Потьомкіна, привезуть його прах до столиці й викинуть у Мойку. З тюрем вийдуть усі, кого посадила Катерина, їхнє місце займуть ті, хто ходив у неї в шані.

Павло I обмірковував державні справи, а Сенька Трещокін кривлявся перед царем і, наслідуючи голос Зубова, називав себе падлюкою.

А вже гримотіло Студене море й викочувалося валами аж до стіни Корожної вежі, уже з-над вод повзли холодні тумани, і те коротке, заквітчане горобиною, черемхою і журавлиною літо втеплювалося у холодній мокві.

Архімандрит Герасим, що став на місце скоропостижно померлого Ієроніма, наказав вивести із казематів і келій усіх в'язнів, навіть великих грішників, і привести їх на жалобну відправу до Преображенського собору. Одного лише Авелявіщуна не велено виводити з каземату, це ж бо він багато років тому напророкував сей скорбний день, і сповнилося його пророцтво як за Писанієм.

Преосвященний Герасим готувався у захристії до заупокійної відправи по імператриці всея Русі, по матері всіх народів безкрайньої імперії — заглиблювався у суть всенародного нещастя і викликав у собі терпкішу й розпачливішу, ніж вона була насправді, скорботу. Він схилився над оздобленою золотом і сріблом Євангелією, яку подарував монастиреві великий грішник Калнишевський; з цієї Євангелії нині вперше читатиметься заупокійна відправа. Священна книга зі зображенням святої Трійці, Преображення і Успення, з ликами преподобних Зосима й Савватія пестила око Герасима, та сум уперто нагнітався у душу й відтісняв утіху, викликану витворництвом московських золотників; сум, змішаний з тривожною непевністю, давким тягарем лягав на серце: яке ж то життя — його і всієї братії — почнеться за Павла?

Та головне нині — тяжко ридати. Соловецькі голосіння долинути мусять аж до стін Зимового палацу, щоб зворушили імператора трени соловецьких монахів, він же бо син покійної.

У соборі вже стоять ченці, заводять і в'язнів, чорноризці пильно стежать, чи не зблисне в якого в'язня на губах втішна посмішка. Нині головне — плакати, завтра — теж, і післязавтра — аж до нового указу. Бо важко передбачити, що буде далі, а за сльози по цариці таки ніхто не покарає.

Сьогодні вранці Калнишевський шукав очима заґратованого вікна, крізь яке видно Студене море, його безмежний простір — єдина воля для вічного в'язня. Але вікна не побачив і було дуже темно, а знав, що вже повинен настати ранок.

Сполоханий жахним передчуттям, він кинувся вперед, намацав ґрати, діткнувся пальцями до шибки — усе було на своєму місці, ніхто за ніч не замурував вікна. За фортечною стіною гриміло море, передчуваючи люту зиму й бунтуючи проти неї, десь там кричало гайвороння, а з-за кованих дверей долинали приглушені голоси вартових: усюди ж день, чому нічого не видно, чому довкруги така густа пітьма?

Старець схопився руками за голову, провів пальцями по очах, очі були сухі й не витеклі, вони рухалися, як і вчора, та зрозумів Калнишевський, що сталося, і застогнав:

— Я осліп... Осліп!

І відразу прийшла дивна полегша. Адже йому не вибратися довіку із в'язниці, а жити й бачити крізь вікно шматок волі — нестерпно важко. Сліпі ж і на волі — наче в темниці, то, може, відтепер йому буде здаватися, що й він на волі?..

Його повели до собору. «Чому так скоро виводять після Спаса?» — подумав, та почув, як ревно плаче народ. Прислухався: архімандрит читав заупокійну по її величності Катерині II. Усе зрозумів Калнишевський, а втіхи не було. Що зміниться за Павла? Чей від ворона не народиться сокіл...

За кілька тижнів по панахиді до Соловецького монастиря надійшла депеша з архангелогородської консисторії на ім'я архімандрита Герасима. У ній вказувалося, щоб Герасим віддав рипіду й саккос городничому Іоні, сам же хай одягне рясу простого монаха: на заупокійній відправі по цариці надто ревно плакала братія, забувши радіти з приводу того, що на престол ступив найрозумніший з усіх, що досі царствували. Віщуна ж Авеля велено негайно випустити із каземату і в нагороду за колишнє провіщання смерті узурпаторки сповнити всі його бажання.

Преосвященний Герасим, прочитавши депешу, помер.

До архімандрита Іони й поважних монастирських старців привели віщуна Авеля. Про нього знали всі, але не бачив його ніхто ніколи. Авелю сказали, що він вільний і може просити, чого тільки захоче.

Сивий, з бородою до пояса, з довгим волоссям, що спадало на плечі, стояв Авель, мов біблійний пророк; він звів

угору голову, губи його ворушилися, ніби віщун з кимось невидимим радився, а потім — бо ж дано йому було від Бога провіщати майбутнє — сказав:

— І умре Павло через п'ять літ.

Віщунові вмить заткали кляпом рота, закували в кайдани й відвели назад до каземату.

Архімандрит Самарського монастиря Кирило Тарловський не мав уже сили відправляти заупокійну службу по Катерині. Худий, наче мощі печерських святих, він лежав у своїй келії, немов прикутий до постелі, й схожий був на мерця, зате в живих великих очах світився тихий спокій людини, яка за життя зробила на цьому світі все, що могла.

Монахи принесли йому вість про смерть цариці, він кволо усміхнувся, мовив:

— Відправте тиху Службу Божу, а я, коли вже зустрінуся з нею на тому світі, проспіваю їй там і тропарі, і кондаки... А тепер покличте до мене послушника Павла.

Тарловський насилу підвів з подушки голову, коли увійшов Любимський, кивнув йому, щоб присів на прічу. Запитав згодом:

— Закінчив писати, сину?

— Написав що знав, отче.

— Що думаєш тепер чинити?

— Я весь час очікував звістки, а бачу, що дарма. Немає вже, напевне, їх. То надумав пробратися до Львова. Я говорив вам про Львівський університет, друкарні... Та й Україна то — не чужина.

— Добре ти надумав. Їдь туди, і то вже нині. Тепер якраз вдячний момент — хвилина межицарствія. У такий час поліція завжди буває нерішуча, бо чекає на нового указа й передовсім тремтить за свою шкуру. Тільки гляди: не смієш знищити свого рукописа навіть перед явою найбільшої небезпеки. Ти загинеш, а рукопис залишиться — хай і в поліцейській архіві...

— Не знищу. В цій праці все моє життя. Іншого не маю...

Старий довго дивився на Любимського, мовчав, очі його засльозилися, й Павло зрозумів, що не все ще сказав йому священик.

— Кажіть, ваше преосвященство, — вклякнув на коліна перед ложем архімандрита. — Вони загинули?

— Прости мені, — схлипнув Тарловський. — Думав — краще буде, якщо не знатимеш... Від Василенка приходив посланець. Уляна й Христя живуть в Таврії...

— Отче!! — несамовито скрикнув Любимський, стиснувши кулаки. — Отче...

— Не проклинай мене, Павле, — тихо вимовив Тарловський. — Той шматок степу, де живуть колишні турбаївці, з усіх сторін оточений бекетами. Не можна тобі туди добиратися. Пропадеш...

Не чув цих слів Любимський. Зі стіни дивився на нього й хитро підморгував химородник Мамай, намальований мамаївський кінь повернув голову, кліпнув оком, ударив копитом; Павло схопився, скочив на нього, припавши всім тілом до хребта; сивий румак здибився на задні ноги, передніми копитами вивалив двері келії, з розгону перескочив через монастирську огорожу і знявся над пожовклою самарською дібровою. Унизу здивовано зорили степи озерами й ріками; мчав потім кінь неозорим степом, ховаючись у волотті високої тирси; кінь перепливав і вбрід долав Самару, Вовчу, Молочну, а позаду вершника сиділа, обхопивши його за стан, молода жінка. Вітер вихоплював з її уст пристрасний шепіт і розсівав по зжухлих травах, але вершник чув те слово, яке було йому тепер найдуж потрібне...

— Не маєш права, Павле... — прошепотів Тарловський.

— Не маю права? Чому?! — Любимський ударив чолом до прічі. — Чому я не маю права на те, що дозволено й тварині?

— Ти сам із доброї волі відібрав його в себе. Тож не ремствуй. Неси до кінця свого хреста.

Павло підвівся, довго стояв мовчки, і не знав Тарловський, що він ухвалить. Потім сягнув рукою до кишені, вийняв чорного залізного шворня і простяг його священикові.

— Я з допомогою цього бруска видобувся колись із тюрми. Вони, ті тюрми, не такі страшні, як виглядають. Перекажіть цю річ моєму зятеві Павлові, колись він таки зайде до вас. А пустився Василенко йти по тій самій дорозі, що і я...

— Якщо діждуся його побачити.

— Мусите діждатися. Мої рідні повинні знати, куди я подівся. Я дам про себе знати, якщо знову не потраплю у лабети...

Того дня Павло Любимський осідлав коня і з пашпортом на ім'я маркіза де Ваттеля рушив на захід.

Розділ чотирнадцятий

Лист від Любимського до Василя Капніста йшов зі Львова до Петербурга більше року — через Полтаву, Турбайці, Обухівку. Павло послав листа Котляревському, та його в той час у Полтаві вже не було, він перебував на службі у Сі-

верському карабінерному полку; слуга передав пакета Петрові Капністові в Турбайці, а той — слідом за Василем Васильовичем — через Обухівку до Петербурга.

Капністові було не до кореспонденції: Петербургом лихоманило.

«Ать-два, ать-два, молчать, молчать!» — лунала команда на Сенатській площі: з ранку до вечора муштрувалися тут полки, цар Павло I особисто подавав команди, цар не знав і знати не хотів кращого способу управління державою, ніж муштра; рота за ротою щоденно проходили повз нього, імператор пильно приглядався до облич солдатів і офіцерів, а коли на якомусь не прочитував ревної й безоглядної вірнопідданості, кивав пальцем фельд'єгерям, що стояли обіч біля чорних кибиток, і показував на когось там у військовій лаві. Наказ виконувався цієї ж миті: жертву хапали на очах у царя, запихали до кибитки, й зникала вона зі Сенатської площі назавжди.

«Ать-два, ать-два, молчать, молчать!» — казилися цензори, викреслюючи все, що могло читатися двозначно, слова «громадянин» і «батьківщина» були заборонені, бо їх вживали французькі революціонери, підозрілі рукописи авторам не повертали, їх передавали до Таємної канцелярії, неблагонадійні автори — ать-два — марширували до Сибіру, а в друкарнях верстали здебільшого військові статути й циркуляри.

— Ать-два, ать-два! — викрикував Трещокін, маршируючи тронною залою вперед і назад перед царем і достойниками; імператор плескав у долоні до такту, плескали й вельможі, цар реготав, і вони сміялися теж; іноді Павло I показував пальцем на котрогось із сенаторів, і Сенька тут же починав наслідувати його голос. Ніколи Трещокін не був ще такий потрібний і сильний, його блазенське звання стало вищим від найвищого дворянського, тож заздрили йому графи й князі, бо настав золотий вік блазнів.

Ать-два, ать-два!..

З парадного входу Камінного театру вийшов Капніст. Він сторожко роздивився по боках: з того часу, як театр поставив його «Ябеду», Василеві Васильовичу всюди ввижалася фельд'єгерська кибитка, він картав себе: ставши нарешті вище за страх, до кінця здолати його не міг. Ті кибитки вдень і вночі шастали вулицями Петербурга, постійно нагадуючи людям про примарність їхнього вільного існування, бо горе тому, біля кого вона зупинялася; і Капніст не міг позбутися жахкої думки, що Радищева везли такою ж кибиткою до Сибіру.

Слуга здирав з дошки афішу — п'ятої вистави «Ябеди» не буде: сам імператор заборонив.

До цього Капніст був готовій. Він зі самого початку, як тільки зважився віддати до цензури п'єсу, не покладав великих надій на успіх. Проте таки зважився, бо ж усвідомив для себе, що тільки через театр можна найефективніше донести до людей просвітницьку ідею, збудити думку. І вдалося. Вірнопідданська присвята найсправедливішому монарху, що своїм скіпетром вражає злодійство, наклепи, хабарництво, зробила своє: цензор подав рукопис самому імператору, марнославний Павло І прочитав лише присвяту й дав дозвіл на постановку.

Народ сунув валом, квитків не вистачало, студіозуси на гальорці влаштовували овації. Поліція стривожилася, до царської канцелярії посипалися доноси: мовляв, Капніст висміяв не якихось там Кривосудових і Хватайків, а всю державну систему — радищевська крамола знову виповзла із тайників.

Перед початком четвертої, останньої вистави глядачі зауважили, що портьєри в царській ложі розсунуті — знак, що прийде дивитися виставу сам імператор.

Заходили навшпиньки, тихо всідалися та все поглядали на ложу. Цар не з'являвся, відлягало на душі і в автора, і в акторів, та ось перед самим підняттям завіси вкотився до ложі відомий царський блазень у порфірі й ковпаку. Передні ряди заворушилися: царя нема, але ж прийшов замість нього його двійник, невідступна царська тінь, уособлення імператора — треба ж якось зреагувати на його появу. Хтось нерішуче підвівся, хитнувся весь зал, одні вставали й зразу ж сідали, інші заклякали в напівзігнутих позах, а блазень стояв у ложі й вичікував, поки йому буде віддана належна честь, бо знав, у кого в цю мить перевтілився, а коли весь зал стояв на ногах, він сів. Тоді піднялася завіса.

Актори, спочатку скуті, щораз більше входили в ролі, у залі вже забули про те, що в царській ложі сидить імператорська тінь, народ плескав і реготав, та ось вийшов на сцену Хватайко й проголосив:

Бери, большой тут нет науки,
Бери, что только можно взять,
На что привешены нам руки,
Как не на то, чтоб брать?

Трещокін заслонив розчепіреною п'ятірнею обличчя і проказав, лукаво усміхаючись:

— Хе-хе... Які ж падлюки!

У залі стихло, а він повторив те саме, його слова підбадьорили акторів: нехай то і блазень, але ж царський, і вистава йому подобається...

Вистава підходила до кінця, зал аплодував, заохочена успіхом акторка, що грала служницю Анну, у фінальній сцені вигукнула в зал з надривом:

Жить ябедой и тем, что взято, —
То и свято!

Коли в залі стихло, Сенька Трещокін відвів від обличчя розчепірену п'ятірню і вже не лукаво, а злобно посміхаючись, покивав пальцем акторам, що кланялися публіці:

— Ну й падлюки ж ви... Крамо-о-ольнички!

На другий день до театру принесли указ царя про заборону вистави.

...Капніст ще раз оглянувся й звернув у бік Адміралтейства. Що тепер робити? Після найвищої заборони можна чекати всього. Павло I забажав подивитися виставу сам. Сьогодні актори гратимуть в ермітажі. Що буде завтра?

І цієї миті Василь Васильович відчув, як страх покинув його. Раптом. Наче й не було його ніколи. Адже сталося те, про що мріяв усе своє життя. Він викресав у собі мужність справжнього письменника і віднині, що б з ним не сталося, не буде більше заздрити геройству Радищева і Новикова, не дорікатиме більш собі самому за те, що сміливцем єсть тільки на словах. Капніст збагнув, що сам став у ряд тих, перших, і з того ряду ніхто його вже не викине, і гордий став за себе, і лячно тепер стало від думки, що міг отак усе життя тинятися по літературних загумінках і відійти зі світу безславно, не принісши жодної користі людям. А тепер хай діється господня воля. Він, Василь Капніст, у найчорнішу ніч зважився засвітити смолоскипа, і якщо цей спалах був навіть дуже короткий, все ж довів, що не всі сплять уночі.

Біля Адміралтейства Василь Васильович зустрів Карамзіна. Знав, що літературний метр перебуває у Петербурзі, бачив його на першій виставі «Ябеди», але Микола Михайлович не побажав зустрітися з автором. Може, через образу, а скоріше — надто галасливий успіх комедії примусив його триматися на обережній віддалі. Тепер не було куди подітися, Карамзін привітався.

— Чи знаєте ви, — спитав він, — що Радищеву дозволено вернутися до столиці?

Це питання, на думку Карамзіна, повинно було стати містком для порозуміння між ним і Капністом. Але Василь Васильович не бажав порозуміння.

Радищев повертається. Усе можна перетерпіти заради правди. Повернеться і Новиков, і їхні твори дадуть проріст і плід. Чи ж це не варте жертви?

Здивований байдужим виглядом Капніста, Карамзін повторив:

— Ви, мабуть, не почули: Радищеву дозволено...

— Хочете сказати, що звільнилося місце на засланні?

— З вами неможливо розмовляти, — промовив Карамзін і, не прощаючись, пішов своєю дорогою, гордо несучи голову.

Василь Васильович перейшов на Невський прошпект і звернув у завулок. Йому треба зайти на пораду до давнього друга Максима Парпури, директора друкарні медичної колегії. І аж тепер згадав про листа, якого більше ніж тиждень носив у внутрішній кишені сурдуту.

На другий день після свого приїзду до Львова Павло Любимський подався розшукувати професора Лодія: тільки він зможе хоч що-небудь допомогти йому в чужому місті.

Павло поволі впізнавав Львів. Він вийшов Краківською вулицею до краю Ринку, захаращеного торговими ятками, що тулилися одна до одної і від найвищих, які присунулися ледь не до самих кам'яниць, залишаючи тільки вузькі проходи для пішоходів, щораз маліли, спадаючи каскадами до квадратової буди магістрату з надщербленим остовом розваленої ратуші, й були наповнені відповідно до своєї висоти крамом — від соболиних шуб, парчі, єдвабів до іржавих підків та ухналів. Ринок кипів гамором — кожен крамар запопадливо запрошував до себе покупців, вражала вавилонська багатомовність львівського люду, і подумав Любимський, що зі своїм знанням мов він тут не пропаде і навіть потрібен буде. На Ринкову площу не виходив: університет мав бути десь тут, на Краківській... а ось і він — старий монастир тринітарів, нинішня львівська альма матер.

Професора Лодія зустрів у вузькому склепінчастому коридорі — він саме вийшов з аудиторії, відчитавши лекцію. Назустріч Любимському йшов молодий статечний чоловік у професорській мантії, про якого знав лише те, що він родом з Угорської Русі, вчився у львівській греко-католицькій семінарії, потім подався до Петербурга по знання і якийсь час перебивався там на службі інспектора торговельної школи, а 1787 року його — найздібнішого колишнього вихованця семінарії — прикликали до Львова і він зайняв кафедру теоретичної і практичної філософії у новоутвореному Studium Ruthenum.

Лодій впізнав Любимського відразу, ніби вчора з ним зустрічався.

— Ви тут і досі, пане Ваттелю? — запитав, привітавшись. — Не поїхали тоді до Московії? Та й добре, що не поїхали, нині можна вам уже вертатися додому... Чим же

займаєтесь у Львові? Пам'ятаю, я вам пропонував стати до праці у друкарні Піллерів...

Професор погано розмовляв французькою, Любимський допоміг йому:

— Мені треба поговорити з вами відверто, професоре, — промовив українською. — Я не той, за кого мене приймаєте... І мені потрібна ваша допомога.

— Ну, коли так... — Лодій у подиві розвів руками. — Коли так, то краще — не тут. Ось що, я запрошую вас на обід до ресторації Жоржа Гофмана, там можна замовити окрему ложу. Приходьте сюди о п'ятій.

«Професор Лодій, — закінчував листа Любимський, — поставився до мене, як рідний брат. Тепер я, Василю Васильовичу, маю документа зі своїм справжнім прізвищем, займаю скромну посаду корепетитора русинської мови при Studium Ruthenum, тяжка це робота, бо дивна тут викладова рутенська мова, та маю надію, що вдасться мені влити хоч маленький струмінь живого нашого слова. Коректую свого рукописа, хочу податися з ним до друкарні Йозефа Піллера. Я згоден перекласти хоча б частину, найголовніше, польською чи німецькою мовами... Не запитую вас, бо звідки вам знати... та може чули що про моїх. Залишаюся з глибокою до вас повагою».

Капніст покидав Петербург — може, й назавше. Забрав зі собою свої папери, не забув і листа від Любимського: можливо, вдасться передати його рідним, де вони там, і рушив з Парпурою до України.

Узимку 1798 року до хутора Кибинці, що біля Кагарлика, в'їхали запряжені парою коней залубні. Коні звернули із шляху вбік і польовою доріжкою помчали до помістя Трощинського, що заховалося за дубами-нелинями на узвишші.

Колишній статс-секретар Катерини II Дмитро Прокопович Трощинський, попереджений листом, з дня на день чекав гостей.

На часте калатання дзвіночків і кінське форкання з господи вийшли хазяїн, його друг — імпресаріо домашнього театру Трощинського Василь Панасович Гоголь і Павло Василенко.

Зі саней з-під білої бараниці виплигнув верткий худорлявий чоловік і кинувся обіймати Трощинського. За ним виповз Капніст. Розпростовуючи руки й ноги, він сказав сміючись:

— Я від діда втік і від баби втік!

— Ну, слава Богу, слава Богу! — заметушився Трощинський. — Василю Панасовичу, Павле, знайомтеся. Це Мак-

сим Парпура, таємний меценат Котляревського, я вам про нього багато нарозповідався, а Капніста знаєте всі. Заходьте до господи, ласкаво прошу!

У світлиці було тепло й затишно. Капніст підійшов до печі відігрівати руки, Парпура зняв кожуха і, вийнявши з кишені сурдута невелику книжечку, промовив:

— Візьміть лишень її до рук, панове. Погляньте, зважте й усвідомте: початок зроблено!

— «Енеїда»! — вигукнув Павло Василенко. — Надрукована! А Іван Петрович, певне, ще й не знає...

— Ось повеземо йому до Кременчука. Прапорщик Сіверського карабінерного полку — автор першої книжки українською мовою! Чи не парадокс? Ать-два, ать-два, а йому пам'ятника за життя треба поставити!

Парпура сяяв від щастя і потирав долоні. Капніст зігрівся, підійшов до Василенка.

— Я отримав листа від Любимського, візьміть, там є його адреса.

— Хвала Господу! — Василенко взяв з руки Капніста пакета. — Я знав, що він подався до Львова... — Вийняв з кишені невеликого залізного предмета, якусь мить дивився на нього. — Я ще встиг закрити очі старому Тарловському й поховати його, а перед смертю він передав мені цього бруска від тестя... Тепер напишу до нього.

— А як родина — його і ваша?

— Мати й Христя щасливі, що батько живий. І чекають. Така їхня доля — чекати на нас.

— Ви звідси поїдете до них?

— Якби-то... Мене вже винюшкували. Дізнано, що був у Турбаях. Турбаївець, що вислизнув їм із рук, небезпечніший за того, якого погнали б разом з усіма у валці... Спробую влаштуватися на чорнові роботи в Києво-Печерській лаврі. Так буде найбезпечніше. І близько до академії.

Служниця застеляла стола скатертиною, ставила на стіл наїдки й напої. Парпура нетерпляче чекав на запросини до обіду й покректував:

— Отак, отак... Дві бомби — «Ябеда» і «Енеїда». Дві бомби вибухнуло в той час, коли вже всі впевнені були, що порохові склади знешкоджено. Два ляпаси порфіроносній пиці!

— І чекаємо ще на одного — від Любимського, — додав Василенко.

Трощинський запрошував до столу, а сам був невеселий.

— Якусь годину перебудете в мене, — промовив скрушно. — Якщо й тут вас не знайдуть... А радієте ви, здається мені, завчасно. Не прогнівайтесь, але, як на мене, то вся ця

ваша діяльність виглядає такою-от собі забавою — на кшталт мого домашнього театру, різниця лише та, що ви ризикуєте, а я ні. Проте бавмося, бо так, чого доброго, і здуріти можна.

Запала тиша. У словах Трощинського гіркотою прозвучала безвихідь.

— Неправда! — підвівся запальний Василенко. — Неправда ваша, Дмитре Прокоповичу. Не смійте називати забавою діла, що важаться волею і самим життям. Ми не можемо вгадати сьогодні, що скаже історія, але напевно визнає за нами одне: у час найчорнішої темряви народ не спав, бо не давали йому спати будителі. Можливо, залишимося безіменними, та це марниця. Не слави хочемо, а волі. І за неї ми почали боротися.

— Випиймо, панове, — підняв келиха Василь Васильович. — І потішмо себе тим, що живемо хоча і в тяжкий, зате досить цікавий час.

Розділ п'ятнадцятий

Минали місяці й роки, а вісток з України не було: одного тільки листа від Василенка отримав Любимський три роки тому, в ньому лише кілька слів: «Не можу листуватися з вами, батьку, бо ніколи не перебуваю в одному й тому самому місці. Не знаю, коли побачу Христю й маму, але вірю, що побачу. І ви вірте, бо нічого іншого нам не залишається».

Вгадував Любимський долю зятя, а коли не отримав від нього більше жодного листа, зрозумів... І ниділа віра. А в уяві і снах зринала все та ж картина, яку сам придумав, та стала вона врешті мовби згадкою...

Виходить на поріг Сисой Шалматов — зодягнутий, з торбою за плечима, у руці тримає ікону молодої Богоматері, яку змалював колись з Уляни.

«Дозволь мені взяти її зі собою, Уляно».

«Йдеш, Сисою?»

«Йду... І ще раз прошу вас: ходімо на Тамань, там — воля».

«Немає волі на чужині. Будемо її тут виглядати і чекати на мужів наших. Бо ж прийдуть колись сюди, а не знайдуть нас. Не можна нам на Тамань».

«Зів'янете в роботизні».

«Діти виростуть».

«І їх — у неволю».

«Внуки будуть, правнуки, праправнуки. Тут будемо чекати, рости й визрівати. Не піде Україна з України».

Так дописувалася Павлова книжка.

А рукопис, привезений зі Самарського монастиря, лежав в університетській друкарні Йозефа Піллера. В Піллера були кириличні шрифти, зрештою, він видавав ілюстрованого часописа польською мовою «Zbiór pism ciekawszych, służących dla różnych narodów i krajów», в якому можна було б надрукувати хоча б найцінніші уривки з книжки, проте друкар не обіцяв нічого конкретного — «так, так, матеріал вельми цікавий, але на нинішній день не вигідний нам з політичних міркувань: тільки що перейшли через Львів розбиті костюшківські легіони, усе це дратує північного сусіда, Австрії не вигідно псувати стосунки з Московією, наша імперія послаблена після перемог Наполеона в Італії і таке інше, треба почекати, може, колись...»

До друкарні Ставропігійського інституту навіть не вдавався. Ще під час першої розмови в ресторації Жоржа професор Лодій розповів Любимському билицю, що більше на небилицю була схожа, проте вирішила долю друкування світських книг у Львові. 1788 року в друкарні Почаївської лаври вийшла «Книжиця для господарства» Івана Ленкевича з практичними порадами, та ось одна з цих порад під час волинських заворушень, що збіглися з вибухом Французької революції, дуже стривожила австрійських цензорів. Книжку почали виловлювати в селян, за неї карали тюрмою, бо припис консервування горіхів у гарнцях з піском цензура розшифрувала по-своєму: горіхи — ядра, пісок — порох, а гарнці — гармати... З великими труднощами вдалося Лодієві видати свій переклад «Моральної філософії» Християна Баумейстра у друкарні Ставропігійського інституту — книгу, необхідну для викладання філософії у Studium Ruthenum.

Летіли роки. Любимський вже й перестав навідуватися до Піллера, а книжка дописувалася з уяви: деякі вістки доходили з Московії, та подробиці можна було тільки домислювати.

А там...

Березневого вечора 1801 року військовий губернатор Петербурга фон дер Пален, віце-канцлер Панін і колишній фаворит Катерини II Зубов попросилися до зацькованого страхом Павла I, що заховався од світу в неприступному Михайлівському замку, на прийом.

— Ваша величносте, — промовив Пален, — нам стало відомо, що в полку, який вас охороняє, готується протицарська змова.

Квадратове обличчя імператора взялося синіми плямами, він пронизливо завищав своє «молчать, молчать!», але

страх з кожною секундою добирався дедалі ближче до його свідомості, а коли пройняв усього, цар прошепотів безпорадно:

— Що робити... Що робити?

— Завтра заарештовані мною змовники стоятимуть перед вами. А нині звеліть зняти караул, я виставлю свій.

Павло I погодився і, заспокоївшись, міцно заснув. Посеред ночі до царської спальні увійшли два чоловіки в цивільному. Вони розбудили імператора і, коли той прийшов до тями, подали йому аркуша чистого гербового паперу.

— Пишіть зречення, ваша величносте, — сказали незнайомі.

Дикий вереск пролунав у царській спальні й раптом приглух, якийсь час було чутно хрипіння, а потім усе стихло.

У коридорі перед дверима спальні стояли змовники, між ними — юний Олександр. Почувши здушений крик, престолоспадкоємець зрозумів, що сталося, і його почала трусити лихоманка.

Барон фон дер Пален узяв Олександра рукою за плече, потряс, мов хлопчиська.

— Візьміть себе в руки, ваша величносте, йдіть до Зимового палацу й починайте царювати.

Зі сусідньої кімнати, почувши гамір, викотився Сенька Трещокін. Він скрикнув, побачивши біля дверей царської спальні знайомих вельмож; полум'я свічок, що їх тримали в руках змовники, освітлювало суворі обличчя, вигляд достойників був зловісний. Трещокін своїм блазенським чуттям вмить збагнув правду і, зареготавшись, почав перекривляти Павла I.

— Що накажете зробити з цією мерзотою, ваша величносте? — спитав Зубов у Олександра.

— Нехай живе собі, — відказав молодий імператор, який встиг уже заспокоїтися й відчути, що влада прийшла до його рук. — Блазні потрібні кожному кабінетові.

Цієї ночі не спав Зимовий палац. У тронній залі імператор Олександр писав свого першого ліберального маніфеста, а в коридорі біля ермітажу, видряпавшись на підвіконня, реготав у глупу ніч вічний блазень Сенька Трещокін.

А там...

На дзвіниці Преображенського собору вдарили разом тридцять п'ять дзвонів. Брязнув мідний шквал на тихі плеса озер, на розгойдане літніми вітрами Студене море і присмирив його; з хору дзвонів пробивався низький могутній звук Борисівського, він відганяв від себе дрібні й найдрібніші переливи менших сусідів, і вони розсипалися перлами довкіл,

а дзвіниця, натхнена урочистим дзвоном, спиналася до неба й купала свого шпиля у блакитному серпанку.

З морської неозоріні до берега прямував білий вітрильник, на грот-щоглі лопотів прапор, і коли корабель підійшов на таку віддаль, що можна було на полотнищі розпізнати двоголового орла, ударили на вежах гармати.

На ніс судна вийшов у білій киреї й соболиній шапці імператор Олександр І. Соловецькі острови вітали його молодим маєвом лісів, плахтами соковитих галявин, ватрищами іван-чаю на узліссях і зеленкуватими очима озер.

Корабель пришвартувався. У супроводі архангелогородського губернатора Мезенцева й почту молодий цар зійшов на берег і попрямував до Святих воріт, біля яких у парчевих ризах і митрах стояли шанобливо схилені архімандрит і соборні старці.

Олександр поцілував розп'яття, яке підніс йому преосвященний, і тоді розчинилися навстіж ворота. У дворі стояла вишикувана у два ряди військова команда. Солдати привітали царя — взяли на караул, він пройшов крізь лаву, а дзвони били й нагнітали у фортечну кліть небесної синяви, і коли повітря так наситилося гомоном, що само стало лунким, як мідь, — стихло на дзвіниці, і цар подався до Преображенського собору на відправу.

Тоді з монастирських нір, казематів і келій повипускали — бо так наказав Олександр — усіх до одного в'язнів. Вони виходили — брудні, зарослі, страшні, та причепурювати їх не велено було: цар бажав навіч переконатися, чи справді така-то вже страхітна соловецька тюрма, що її протягом століть боялися всі: ті, які жили в землянках, і ті, що в палатах.

В'язні ще нічого не знали, їм наказали стояти біля паперті Успенського собору і чекати. Вони тривожно переглядалися поміж собою — що за дзвони серед будня і що задумали робити з ними? Спокійні були тільки двоє: сліпий Калнишевський і всезнаючий Авель-віщун.

Відправа давно закінчилася, а в'язні все ще стояли і чекали: он видніє лобне місце біля Рибних воріт, чи не задумали отак покінчити з ними одного дня?

Цар же по відправі в супроводі архімандрита Іони, губернатора Мезенцева й соборних старців обходив монастирські приміщення: трапезну, келарську, ризницю, куховарню, чоботарню, квасоварню — і, похваливши за порядок, мовив:

— Тепер покажіть каземати.

Поник архімандрит, бо аж сьогодні, коли випущено в'язнів на подвір'я, здалися йому ті ями надто страшними і, неповинний у їхньому існуванні, преосвященний Іона побоявся кари.

— Неподобне вашій величності зріти тьму кромішню і дихати смородом пекельним, — заблагав архімандрит.

— Веди, велено тобі, — нахмурився цар.

Він ходив із каземату до каземату, сопух запаморочив йому голову, купи нечистот, поряд з якими спали і їли люди, здавалися примарними, і, вражений витвором людської жорстокості, добросердий імператор розпорядився:

— Запечатати їх навіки. А тепер приведіть в'язнів.

Їх прийшло дванадцять — людей із підземелля, чорних, виснажених, у кайданах.

Олександр відступив на крок: люди ці здалися йому привидами; він переборов у собі огиду й промовив:

— Ви вільні. Я, цар Олександр I, дарую вам свободу. Розкувати їх!

Приречені вмирати у сморідних ямах, колодники не повірили спершу словам імператора й нерозуміюче перезиралися між собою, але солдати вже розковували на їх ногах і руках кайдани, а Олександр повторив слова помилування. Тоді вони впали на коліна і, плачучи, дякували своєму спасителеві.

Не вклякнули тільки два, і спитав цар:

— Волі не раді чи кривда ваша завелика?

Старець зі сивим волоссям, що спадало на плечі, й довгою білою бородою звів до неба очі, губи його беззвучно ворушилися, потім він глянув на царя і мовив зовсім недоречне:

— І згорить Москва за одинадцять років[1].

Здригнувся імператор, чекаючи ще й віщування своєї смерті: це ж бо перед ним той прославлений Авель-віщун, пророцтв якого боялися насамперед царі. Олександр поквапився наказати архімандритові:

— Негайно відправити його до Петербурга. Він божевільний, і його місце не в тюрмі, а в жовтому домі.

Імператор скоса глянув услід пророкові, якого солдати виводили з подвір'я, потім запитав архімандрита:

— Чи правда те, що й досі живе тут останній кошовий Запорізької Січі?

— Він перед вами, ваша величносте. Не осудіть його, що не вклякнув, сліпий він, тож не бачить, що чинять інші.

Цар підступив ближче до старого похилого діда, що дивився перед собою чистими невидющими очима; на його зарослому обличчі влігся спокій, на губах теплився тихий усміх людини, що збагнула врешті сенс буття; старець був древній

---

[1] За переказами, які використав М. Колчин у книзі «Заслані й ув'язнені до острогу Соловецького монастиря», колодник Авель напророкував смерть Катерини II, Павла I і нашестя Наполеона.

Старець зі сивим волоссям, що спадало на плечі, й довгою білою бородою звів до неба очі, губи його беззвучно ворушилися...

як світ — важко було вгадати його вік, і цар, засумнівавшись, мовив:

— Це неймовірно... Калнишевський уже тоді, коли його забрали з Січі, був вельми старий. З тої пори минуло стільки літ!... Ти й справді останній кошовий? — глянув недовірливо на дідугана.

— Я — Калнишевський, — відказав старець. — Розсерджений моїми прокльонами, Бог хотів, видно, щоб я вийшов з ями на світ Божий, та не зміг уже побачити його.

— Скільки тобі нині років?

— Сто десять, царю... Лебединий мій вік. А цілих двадцять п'ять відрахували мені потьомкінські дзиґарі в сій обителі. — Він сягнув рукою до кишені зотлілого каптана, витягнув срібного годинника й приклав до вуха. — Зупинилися... Видно, їм суджено було лічити лише дні моєї неволі.

— Ти вільний, старче. Можеш їхати куди хочеш. Навіть до Малоросії.

Мовчав Калнишевський. Воля... Десятками років вимріяна воля! Дочекався-таки. Він може повернутися до свого народу...

«А який він, той народ, нині? Адже не бачив його чверть століття. Може, добре йому? Може, звик до неволі і не потрібна йому пам'ять про мене? А може, ярмо, яке я колись привітав хлібом-сіллю, промуляло до костей, і озлоблені невільні люди закидають мене камінням? А коли й ні, то чи подобає колишньому отаманові Війська Низового ходити, жебручи, поміж колишніми запоріжцями? Ні, не можна мені повертатися в Україну...»

Сказав:

— Ви віддаєте мені те, що для мене вже не існує. Темницею став для мене весь світ, відкурликав я своє журавлине і в цій обителі готуватися буду до майбутнього життя.

— Якої відплати жадаєш за кривду, тобі заподіяну?

— Неокупна моя кривда, царю. Окупитися вона може тільки свободою мого народу, який і я допоміг занапастити вольними і невольними гріхами своїми. Але ти її не повернеш. Тюрем не зруйнуєш, бо не обійдеться імперія без них. То прошу лише одного: звели побудувати на Соловках такий острог, щоб майбутні страждальці могли в ньому почуватися людьми, а не червами гнойовими...

— Правда твоя, — промовив імператор і звернувся до Мезенцева: — Давно ви вже повинні були це зробити... Встаньте, — кивнув колодникам, що заворожено дивилися на царя-визволителя. — Вільні єсьте.

А коли цар відійшов з почтом, Петро Калнишевський, намацуючи костуром дорогу, оповитий вічною темрявою, ви-

йшов через Нікольські ворота на дорогу, що бігла у глибину острова і, вдихаючи запах молодого лісу, дивувався, що такою просторою стала враз його тюрма.

...На подвір'ї Соловецької фортеці кипіли будівельні роботи. Муляри зводили високі стіни, майстри перекривали поверхи, вкладали вікна й заґратовували їх, до малих комірок теслі заносили столики й лежаки; монахи помагали й знизували раменами, бо віри йняти не могли, що такою може бути тюрма.

Старий Соловецький монастир багато чого бачив, у бувальцях бував, а такого дива зріти ще не доводилося. Що це за час настає, що за дивний цар возсів на престол, коли за нього й колодники житимуть, як люди?

Чого тільки не зробили тут монахи своїми руками! П'ятдесят озер з'єднали каналами, воду пустили попід землю, і вона обертає млинове колесо біля Головленкової вежі, під Олександрівською горою плодоносять улітку яблуні, коріння яких огрівається теплом, що виходить з воскобійні; квас надходить по трубах просто до трапезної. Недавно монахи навіть кита спіймали і натопили з нього стільки жиру, що такої кількості ще не перепадало на душу монастирського люду; своїми силами відігнали від стін фортеці ворогів многих — є чим гордитися перед світом!

Чи ж то настав час пишатися тюрмою? Бо донині мало хто й знав у світі про міцні соловецькі каземати, про таємних колодників; а якщо й знали, то хто бачив? Невже це тепер буде виставлене напоказ?

А каземати позакривані, забиті навхрест дошками; як же бути монастиреві без них, коли ж то вони, а не що інше, виправдовували існування Соловецької обителі? Чи не загибіє вона, якщо колодники житимуть у палатах?

Сумнівалися монахи, а муляри зводили міцні стіни й замішували цупкий розчин, слюсарі кували замки з криці, а коли тюрма була готова — відлягло монахам від серця: інакша вона, проте надійна.

Вічний старець Кошовий — так його назвали богомольці — день-денно виходив зі своєї келії й кожного разу запитував у когось, показуючи києм у той бік, звідки долинав стукіт:

— Що там будується?

— Тюрма, старче.

— Ага, тюрма...

Він никав подвір'ям, постукуючи костуром по бруківці, наче шукав м'якого місця для своєї могили.

— А нових арештантів ще не привезли?

— Привезуть, старче, не турбуйся.

— Правда, правда, чей не стоятиме порожньою тюрма...

Одного весняного дня Калнишевський почув, що слабне серце, достукуючи безмірно довгу лічбу його віку. Він вийшов на подвір'я, щоб востаннє надихатися на цьому світі.

Від Нікольських воріт долинали покрики, команди: когось там муштрували біля фортечної стіни.

Архімандрит Іона запитував прізвища прибулих, розпоряджався:

— До п'ятої камери, до шостої, до сьомої.

Калнишевський зрозумів, кого привели, туск боляче стиснув слабе серце, він підійшов ближче до воріт. Його не проганяли.

— Звідки ви? — запитав.

— З усіх усюдів, — почулася відповідь. — Єсть тут і нерчинські рудокопи, й уральські ливарники — з найдальших закутий усея Русі святої суть тут!

— А чи є хто з України?

— Є, діду, — відказав молодий голос. — Адже не помер народ, то й має силу й відвагу постачати тюрмам в'язнів.

— Мовчати! — прикрикнув архімандрит.

— Звідки ти, нещасливцю? — спитав Калнишевський.

— Нещасливий той, хто боїться страждати за батьківщину, — почув старий той самий молодий голос. — Я з Полтавщини, пане кошовий отамане!

— Пам'ятають... Пам'ятають! — схлипнув Калнишевський, і костур випав з його рук.

ЕПІЛОГ

Павло Любимський, зіщулившись і застромивши руки до кишень сурдута, блукав безцільно вузькими вулицями старого міста. У Львові зайшла глуха осінь, перший рік нового сторіччя закінчувався холодною негодою, і через те, що в сутеринному помешканні, яке винаймав на Веклярській, за такої погоди ставало зовсім темно, Павло виходив на світ Божий з надією побачити на сірому небі хоча б пружечок просвітку.

Старе місто — тісне й захаращене, звалища старої ратуші заросли лободою, мокро лопотять обвислі дашки над порожніми ятками Ринку, з Краківського передмістя тягне горілим: ніхто ще й досі не брався розчищати спалені літньою пожежею квартали; сумно бовваніє колишній монастир тринітарів з гострим шпилем костьолу: Львівський університет став тепер чужий Павлові, більше він у ньому не працює.

Ліниво цідиться по ринвах осінній дощ і плюскотить по брукові, над містом висне холод.

Безцільно блукає Любимський вулицями та провулками і дивується сам собі, що в цих щоденних післяобідніх мандрівках по Львову знаходить розраду й заспокоєння і що чуже для нього місто стало потрібне йому і близьке — навіть серед цього осіннього безпросвіття.

Ходив, думав і уявляв собі життя людей, яких полишив навіки поза лінією кордону; а може, воно там усе так і відбувається, як уявив: і попрощався Сисой Шалматов з Уляною, подавшись на Тамань, і саме так закінчив своє життя Калнишевський на подвір'ї Соловецького монастиря, а той в'язень з Полтавщини, що довічно каратиметься у новітній тюрмі, є його зятем Павлом Василенком...

Може, й так, та про справжню їх долю ніколи не дізнається Любимський. Це жорстоке своєю безнадійністю «ніколи» дедалі дужче прив'язувало Любимського до Львова, та водночас у непроглядному майбутньому ввижався йому, немов сьогодні синя смужка на сірому небі, день, коли той кордон

зникне із землі, мовби ніколи його й не було, і до нього прийдуть...

О, благословенні мрії! Що сталось би з людиною, якби вона враз стала не здатною уявляти кращу днину? Але ж почекай, Павле, ти пережив багато і добре знаєш, що те «ніколи» все-таки має свій кінець: для стіни соловецького каземату знайшовся залізний брусок, для неприступної Бастилії — одна-однісінька мить гніву паризької бідноти, то прийде час і на кордон, що перерізав твою землю: зріє ж у народі думка, що й народжується для того, щоб викувати новітнього меча.

Крупинки, дрібні макові зеренця діл людських? Але ж з найдрібнішого насіння проростає міцне зело, цвіте й розсівається знову...

Перший рік нового сторіччя приніс Любимському велику радість із терпким смутком змішану: Іван Котляревський відповів з Полтави на його листа. Прийшов пакет, а в ньому книжка «Енеїда» з дедикацією на титулі: «Першому читателю моїх Троянців професорові філософії Павлові Антоновичу Любимському на пам'ять про нашу зустріч у Полтаві 1793 року». І короткий лист, в якому повідомляв, що про Павла Василенка нічого не знає, пропав за ним слід...

Тоді Любимський уперше зазнав двоякого почуття: фізичної відчуженості від далекої України, й зріднення зі Львовом, і — духовної спільноти з людьми, що прозрівають по обидва боки заклятої межі.

А мова поеми Котляревського — мов джерельна вода, живлюща, глибинна, можна нею висловлювати і радість, і сум, і філософську думку, вона багата сама собою, не потребує домішок і котурнів високого штилю; тож чому мусить Любимський разом з мудрецем Петром Лодієм навчати студентів мертвеччини? Мова тут інша? Ба ні. Така сама — у побуті й піснях; чому ж вони, просвітителі народу, створюють ще й духовну межу на єдиній землі?

...Професор Лодій повернув Любимському поему Котляревського, він не сприйняв її.

«Ви насправді переконані в тому, що такою мовою можна викладати в університеті філософію — найвищий здобуток людського розуму, — мовою, якою розмовляє пастух? Нас просто засміяв би вчений європейський світ».

«А так, засміють студенти. Їх у нас залишилося небагато. Вони воліють вивчати філософію латиною, німецькою, польською, бо то природні мови; так, то мови, якими говорили римські й говорять нині німецькі й польські пастухи. А ця, якою ми навчаємо наших вихованців, — ні церковнослов'янська, ні московська, ані українська, нема на світі такої мови!»

«Я сам це відчуваю, проте ніколи не погоджуся з тим, що мова Котляревського або ж нашого пароха Івана Пашковського з Тернопільщини, що додав до свого списку «Богогласника» власні вірші, може стати на один рівень із визнаними світовими мовами».

«Але ж чому ні? Граматика простої мови така сама, як і книжної, лексичний склад незрівнянно багатший, а стиль!.. Ви ж поклонник веймарця Гердера, а він видав книгу «Голоси народів у піснях», до якої увів і слов'янську поезію, і проголосив народні пісні, балади, перекази вищим мистецьким досягненням».

«Гердер романтик».

«Ви не хочете вийти з учорашнього дня, професоре. І не можете. А за романтиками — поступ. Йоганн Гердер давно перевернув табелю цінностей, він проголосив майбутнє за національною поезією й відкинув класицизм, що служить абсолютизмові. Зробив він це за десять років перед Французькою революцією, генієм своїм уздрівши революцію духовну, яка завжди йде попереду змін суспільних формацій. Ми трагічно запізнюємося, професоре, а тому я далі поруч з вами йти не можу і з глибокою до вас вдячністю прощаюся. Піду працювати звичайним учителем Ставропігійської школи, є там для мене місце, й навчатиму малих дітей того нового, що прийшло нині у світ. Бо вірю: є уже серед них, мусить бути галицький Котляревський, і, можливо, Бог поможе мені розшукати його й допомогти».

Холодна мжичка над Львовом, небо затяглося грубою повстю — ні проблиску.

Треба зайти до Піллера забрати рукопис. А може, ще заскоро, може, він колись таки його видрукує?.. А тоді — колись — чи потрібна буде людям моя книжка? Хіба як документ часу. То чи не краще передати її шукачеві живлющої води нині — як спадок старшого покоління?

Мушу знайти його. Сказав бо Сковорода: «Безперервний ланцюг вериг, та його розгризає люд мислію своєю, коли в нього вибивають із рук меча».

Мокра клямка на брамі кам'яниці Піллера подалася униз, двері застережно скрипнули; повагавшись лише мить, Любимський увійшов до приміщення друкарні.

Львів, 1968—1973 рр.

ЗМІСТ

3
Пролог

6
Частина перша

209
Частина друга

379
Епілог